



БЕРТ ГУРТУСЕВ



ЖАШАУНУ КЪЫЛАНЧЛАРЫ

ХАПАРЛА БЛА ПОВЕСТЬ

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК · 1988

Берт Измаилович Гуртуев

ЗИГЗАГИ ЖИЗНИ

Рассказы и повесть

На балкарском языке

Редактор *М. Х. Табаксоев*

Художник *В. С. Орленко*

Художественный редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Л. А. Глупова*

Корректор *А. Т. Додуева*

Художественное издание

ИБ № 1886

Сдано в набор 23.02.88. Подписано к печати 28.06.88. Ч00414. Формат 60×84^{1/16}. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 19,99. Усл. кр.-отт. 20,45. Уч.-изд. л. 23,03. Тираж 1000 экз. Заказ № 1542. Цена 1 р. 70 к. Издательство «Эльбрус». Нальчик, ул. Адмирала Голловко, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года Госкомиздата КБАССР. Нальчик, проспект Ленина, 33

Гуртуев Б. И.

Г 957 Зигзаги жизни : Рассказы и повесть.— Нальчик : Эльбрус, 1988—344 с.

В пер.: 1 р. 70 к. 1000 экз.

В новую книгу народного писателя Кабардино-Балкарии, делегата I съезда писателей СССР Берта Измаиловича Гуртуева включены повесть «Адилгерий», широко известная балкарскому читателю, а так же рассказы, написанные автором в разные годы.

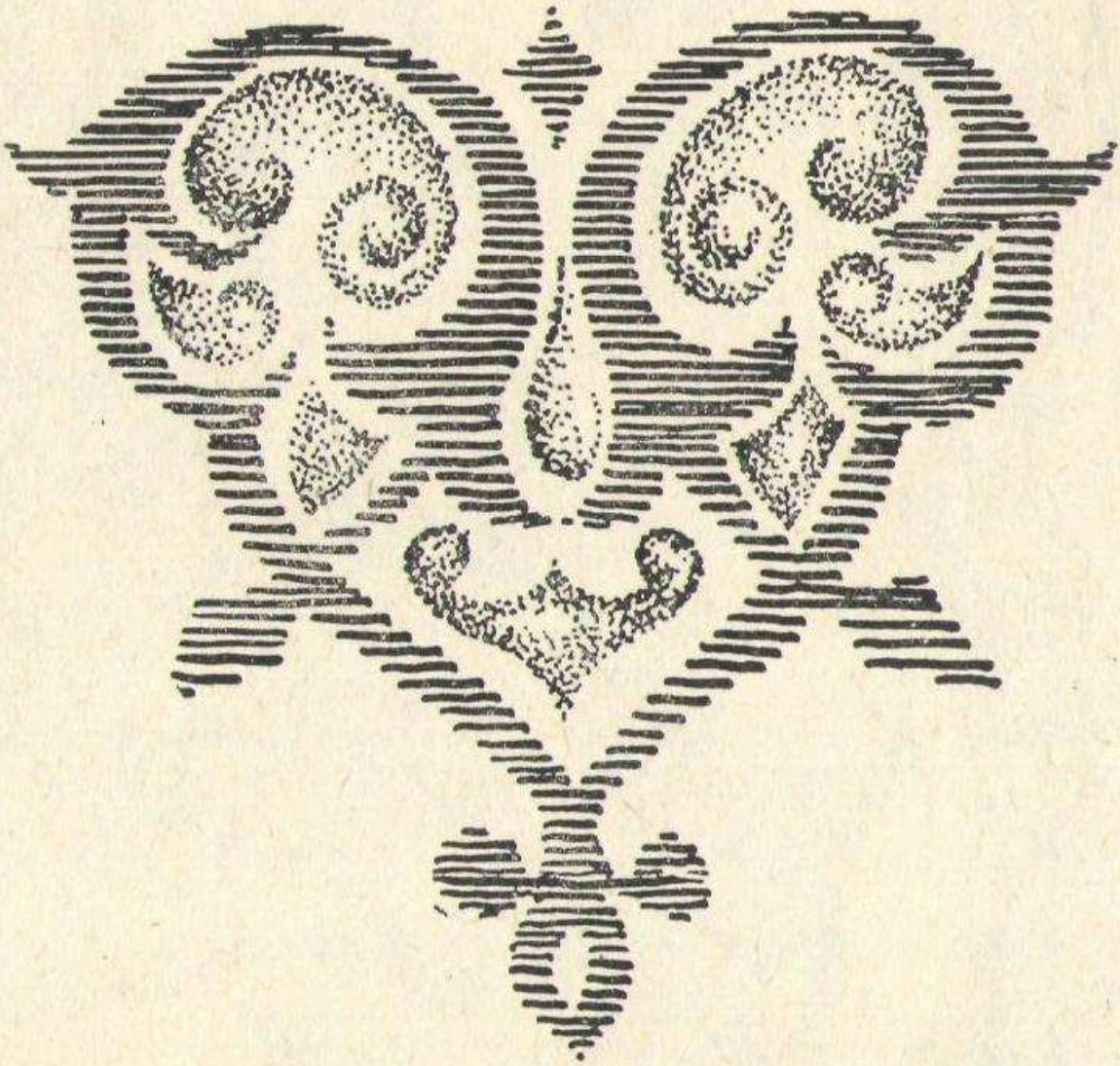
Г 4702100100-043
М 125(03)-88 23-88

С(Балк)2

ISBN 5-7680-0025-9

© «Эльбрус» китап басма

ХАПАРЛА





ЖАШАУНУ КЪЫЛАНЧЛАРЫ

Бу таурух озгъан заманны юсюнденди. Болса да кесини жамауат магъанасын тас этмегенди. Алайды да, окъуучум, тынгылар болсанг, айтып башлайым.

Отузунчу жыллада элдеде бирикген мюлк къураугъа да, халкъны культурасын кетюрюуге да бек уллу эс бурулуп болгъанын эндиги жаш тѣлю асламында да хапарладан, китапладан, киноладан биледи. Мен а кесим кѣргенме. Ол ишлеге кѣп кере къолумдан, келген болушлукъланы эте тургъанма. Бир бѣлек замандан сора бизни тау элдеде хауа чыракъла жанадыла, радио эрикмей сѣлеше башлайды. Эл Советни юйюню арбазыны адамы межгит аллында ныгъышдан эсе иги кесек кѣпдю. Алай ала, жыйылып, оноугъа тынгылап, бирер жумушха жайылып кетедиле. Жалан да, бир уллу ишни тындырыр ючюн оюм, даулаш барады. Ол да сход болады. Андан сора да эл Советни таматасын кюнде-кюнде да кѣре туруу кесине борч болгъан, сунганла бардыла. Аны ауазын эшитиу да кеслерине хычыуун кѣрюннгенле аз туююлдюле. Ол къужур ауазлы кимди? Ол намысын эл бийикге кетюрген Мухарбекди. Аны атасы, тамата къарындашы да акъ аскерчи кадет Серебряковну азабында ѳлгендиле. Мухарбек Совет власть ючюн жан берген юйюрденди. Жарлы халкъ аллайны суймей къалай къояр эди? Былай, тюз кѣз бла къарагъанда да, чырайсыз адам да туююлдю. Жууаш кѣрюнеди, махтанчакъ да, ачы тилли да туююлдю. Артыкъ омакъ да кийинмейди. Юсю-башы сыйдамды, тазады. Аягъында, онгаракъ да болгъан, чурукъ жау сюртюлюп, щѣтка бла тазаланган, жылтырауукъ къара хром чурукълары, башында мор бѣркю, гуппурсырт буриуну туююнде чубур къара мыйыкълары, таза жюлюннген сакъалы да аны жукъа бетин бютюн да арыкъ кѣргюзтедиле. Къара кишмир галифелери, атлагъаны сайын, жумулуп-жумулуп тюзеледиле. Самовзвод наганыны тогъайлы сабы къара сахтиян хомпрадан къарай, кюмюш билеулю кавказ бел бауун Мухарбекни онг жан сюегине туюшюрюп турады. Болса да къама, наган не да башха керох тагъып айланыу къуру анга тѣре туююлдю. Артыгъыракъ да элде жамауат ишге къатышханла сауутсуз жюрюмейдиле. Ол угъай, сюрюучюле окъуна тюрлю-тюрлю къыралла чыгъаргъан ушкокла, керохла да жюрютедиле. Алай хар бири да жюрюютюрге эркинлик къагъытла алыпдыла. Эл Советни таматасын а — несин айтхын! Эл школда

сабийлени окъутхан устазланы окъуна беллеринде — къамалары, жанларында — керохлары.

Ма школну директору Нажимуддинни уа бир кёрчю! Аны бою Мухарбекден алашаракъ, ол—къара шинли, бу уа сары шинли болганлыкъгъа, кийиниу формасы, сауут жюрютюую да Мухарбекден кем туююлдю. Жалан Нажимуддин галифеси болмагъан кенгбухчакъ кёнчек бла сары ботинкала, сора, мор угъай, кёк бухар бёрк киеди. Аны ючюн болур, бир къауум адамла алагъа «Морбёрк» бла «Кёкбёрк» атагъан эдиле.

Нажимуддин да бу элли жашды. Намысы жюрюген адамды. Аны атасы да революция ючюн, халкъ насыбы ючюн жоюлгъанды. Мурдар Серебряков Мухарбекни атасын, къарындашын ёлтюргенде, ала бла бирге, илишан этип, жойгъанды. Алайды да, Мухарбекни бла Нажимуддинни жашау къадарлары бир кибик эди. Ол да революционер юйюрден, бу да аллай юйюрден эди. Баям, аны ючюн болур эди ансы, была экиси да, бир анадан туугъан эгиз къарындашла кибик, бир бирлерине бек халал эдиле. Халкъ айтыуда жюрюгенича, экиси да бир чапыракъгъа туююре эдиле, бир къабынны эки тенг этип ашай эдиле, ким да сукъланырча, алапат татлы жашай эдиле. Мухарбек, Нажимуддин биргесине болмаса, ушхуурун кеси ашамай, адам ийип, аны, ол Нажимуддин тенгин, юйюне чакъыртыучу эди. Экиси да бирге олтуруп, ойнай-кюле, ауузлана эдиле. Нажимуддин андан кичерек болса да, бирге азыкъ ашаргъа не да анасы этген жангы сырадан ичирирге, Мухарбекни кесине терк-терк чакъыра эди.

Адам адамны терк-терк кёре кетсе, анга юйюрсюнюп къалыучуду. Мухарбек Нажимуддинни эгечи Къамариятны кюнден кюнге суюден суюе башлады. Къайда болса да, кёзюне аны суюдюмлю чырайы, жумушакъ ауазы, бал бетли бурма кекеллери, акъ кюпес тубюнден энишге созулгъан, ючден эшилген къалын чач эшмелери, — аны битеу да субайлыгъы Мухарбекни дайым кёзюне кёрюне эди, эсинден таймай эди.

Тура кетип, Къамарият да Мухарбекни суюдю, алай эсине келгенни жашыргъанлай тура эди. Не десенг да, таулу къыз тауча намыс этеди. Намыс бла насып эгеч бла къарындашлададыла.

Мухарбекни жангыз эгечи Таукъыз Къамариятдан да ариу эди. Узун къара чачы, къызыл ингиликли толу акъ бети, узун къара кирпичлери, дум-къара, жарым тогъай къашлары — аны сурат кибик эте эдиле. Аны субай агъачын, сёлешген ауазын, тенглерини арасында кесин жюрютюуюн Нажимуддин бек алапат тапха санай эди. Аз-аз келе, суюмеклик Нажимуддинни жюрегине терен орналгъан эди.

Саяуну машокга салгъанлыгъынга, ол анда жашырылмайды. Кече къарангы болса да, отну жарыгъы узакъдан окъуна эслене-

ди. Сууну аллын тыйып тургъанлыгъынга, ол тола, тыгъыла кетип, кесине жол табады. Сюймеклик да ма алайды.

Ачыкъ айтмасала да, бу эки жашны бла эки кызыны бир бирге ниетлери, тура кетип, ачыкъ болдула. Ачыкъ да алай: жалан да кеси араларында. Мухарбекни жашырын письмосун Къамариятха, жууабын да артха жалан да Таукъыз жюрюте эди. Нажимуддинни Таукъызгъа письмосун бла жууабын а Къамарият жюрюте эди. Алай бла эки жаш да, эки кызы да, бек татлыгъа кетип, араларында туугъан сюймекликге кеслерин женгдире башладыла. Жашла уа, бир бирлерини таша сёзлерин сезгенден сора, бир бирлери бла ачыкълашдыла.

Бек алгъа Къамарият бла жашауун бир этерге сюйгенин Мухарбек Нажимуддинге айтды. Ол а эгечине дуня жашаудан, жууукълукъдан, жигерликден, тазалыкъдан, ким эрге чыкъгъанындан, ким къатын алгъанындан хапар айта кетип, сёзню ачыкъ башлады:

— Эгечим, мен Таукъызны сюйгенча, Мухарбек да сени бек сюйгенин эшитгенме. Анга барып къалсанг, къалай болур эди?

— Да не билейим да? Аллаи уллу иште мен былай дерге билмейме. Сен саулукъда аллай уллу ишни сенсиз этерге, анамдан да жашырыргъа манга тюшмейди. Ушагъан да этмейди.

— Мени акъылыма кёре уа, элде Мухарбекден артыкъ иш кёллю, тюз ниетли, тенги бла да адежлиги болгъан адам хазна жокъду. Халал, таза, жигер, окъууу да болгъан адамды. Кеси да, бизнича, къыйынлыкъ сынагъан адамды. Ол бизге бир заманда да аман болмазлыкъ сунама.

— Аллах бирди, сенден несин жашырайым, мен да тюз алай сунама. Бизге хар заманда иги болгъанлай турмазлыкъ ахлу уа неге керекди? Не билейим, аурунг, сен иги хыйсап эт, къарындашым.

— Да сора, жюр, ол сени тилегенин анабызгъа айтайыкъ.

— Хо да, къор болайым, сен къалай десенг — мен алай.

«Ахшы ишни артха салма, осал ишни уа болжалдан алма» дегенлей, Нажимуддин ишни болушун анасына билдирди. Ол а:

— Э, жаш, элде кызыны минг тилер — бир алыр. Кимге буюрулса — анга барыр. Ашыкъмазгъа керекди.

— Анам, мени эгечимден сора да элде ариу да, иги да кызыла аз туююлдюле. Мухарбек башхагъа аузун ачып къояргъа да болур. Ол тилесе, бизни элде анга бармазлыкъ кызы жокъду.

— Болургъа да болур, алай, ол бир сёз айтханлай, хазыр болуп тургъанча, сёз берип, иш тохтатып къояргъа жарамайды, жашым. Быллай иш терк битсе — терк да тууарылычуду.

— Кызынг бла да бир сёлеширми эдинг, анам?

— Ай кызы! Къамарий! Аман талау тиймеген, былай бери бир келчи. Оу, мен санга не этейим — сен къара кюбюрге!

Анасыны бла къарындашыны ушакъларына ич отоудан тынгылап тургъан къыз, бети да къызарып, тыш отоугъа чыкъды.

— Анам, не этесе?

— Сёзюм барды, — деп, къарт ана къызына бла жашына кезиу къарады. Жаш а, аланы энчи сёлеширлерин сезип, эшикге чыгып кетди. Ол жай кечени чынгыл чууакълыгына, жулдузланы жарыкълыкъларына, толгъан айны да, бирде булутла артына бугъа, бирде да аладан чыгъа, тийреге жарыгъын чомарт себе баргъанына ичинден къууана, таза тар арбазда хуна артында бираз мычыды. Сора, жангыдан эс жыйып: «Да энди сёлешген болурла. Быллай уллу ишни менден да жашырмазгъа керекдиле», — деп Нажимуддин юйге къайтды.

— Жашым, — деди анасы, башын эки жанына чайкъай, — бу аман къызны оноун этерге керекбиз. Жюрегим иги да ийнанмайды, алай Мухарбекни сёзю керти эсе, бизге ёмюрден ёлюмге дери жууукъ юлюш болургъа сую эсе, аны дурус билип, ишни жолун ачаргъа боллукъбуз.

Къамарият, бети бютюн да къызарып, ич отоугъа хыны-суху кирип кетди.

— Да, анам, сиз экигиз да ыразы эсегиз, Мухарбек келечи жиберсинми?

— Ол аны ишиди. Алайсыз а къалай? Ата-бабадан бери да төре алайды. Келечи уа бир кере келип да къалмаз. Бир келгенде: «Сагъыш этерге, оюм этерге, жууукъларыбызгъа да сорургъа», — дербиз. Экинчи келгенде, жууап этерге болжал салырбыз, ючюнчю келгенде уа сёз тохтатырбыз. Андан сора уа, келишсек, тойгъа болжал этербиз. Неках жаздырбыз. Төре алайды да, балам.

— Къой-къой, ол эски адетле бизге керек туююлдюле. Эл Советни таматасы — ол, эл школну директору — мен. Биз жангы кезиуню адамларыбыз. Жангыча оноу да, иш да этерге керекбиз. Бир кере келечиси келгенлей, сёз тамам бошалып къалыргъа керекди. «Будайны кёп чайнасанг — чий болур», — дегенлей, ишни мажармай, чулгъай-булгъай турууну хайыры жокъду.

— Оу, отум! Сен а жангыз эгечинги, къолундан тутуп, кесинг элтип берлик кёреме да!

— Башыма, юйюме тап эсе, алай окъуна этерме. Алгъын заман озгъанды. Энди, башынга иги эсе, жашынга къыз тилегенча, къызынга да жаш тилерге эркинсе. Жалан да ишни башы — бир бирни иги билиудеди. Бир бирге кертичи болуудады. Таза, терен суюмеклик болса, жашау насыбы бузулмай барычуду.

— Да ол айтханынг да тюздю. Охо да, сиз къалай десегиз — мен алай. Тап болсун ансы, башхамыды?

Быланы сёлешгенлерин ич отоудан тынгылап эшитип тургъан Къамарият асыры къууаннгандан анасына жангыдан туугъанча болду. Кеси кесине аз-маз кюлмюш эте эди.

Бу ушакъладан сора, Нажимуддинни анасы, эрге кеси хазырланган кибик, бютюн тири кымылдаучу, бютюн омакъ кийиниучю болду. Кюбюр ийис эте тургъан бухарске жаулугъун, кёрпе, ботасын да кысыучу болду. Ол арыкъ жауурунларын да кёк ысхарла пальто жапды, кеси сыргъан кийиз уюкъларын да кёюп, ичли-тышлы чыр-чыр чурукъла да кийди. Кызын да башдан аякъ жангыча кийиндирди. Алай ол а ары дери да омакъ кийиниуден кем къалмаучу эди. Аны алтын суу ичирилген кюмюш камары — белине, аллай кёкюрек туюмеси да ёшюнюне бек ариу жараша эдиле. Кыар кибик, чиммакъ гыранча жаулугъу, ауур узун чачакълары да жылтырай, ариу дух ийис жайгъан, ючден эшилген бал бетли узун чачын жаба эди.

Нажимуддин бла анасы юйде не оноу этгенлерин Кыамарият Таукъызгъа, ол а Мухарбекге билдирген болур эди ансы, бир бёлек замандан Шамдарийлагъа келечи келди. Ол эл таныгъан, жууапха да уста, Мухарбекге да анасындан кысха жууукъ жетген, кызыл ингиликли, тукъушбет Хура эди. Ол, исси хычинледен да бирин тындыргъандан сора, тынч олтуруп:

— Шамдарий, мен сизге кыуру да келе туруучума, алай бу жол а уллу жумуш бла келгенме: ол мени эгечимден туугъан Мухарбекни, сен да, кызынг, жашынг да угъай демесегиз, сизге жууукъ юлюш этерге умут этеме. Ол сизни бек сюеди. Кызынгы да келин этерге сюебиз.

— Да бизни суйгенни да аллах суйсюн, алай...

— Кыойчу. Аны бир алайлыгъы жокъду, бир аллах, ишни кыурап кыояргъа керекбиз. Сени кызынга ол да тийишлиди, мени кыарындашыма да, тенг болмаса, Кыамариятны тилемез эдик. Сыйлы аллах, аллах хакъына кертисин айтама, экиси да бир бирден кем туююлдуле. Чырайлары да — алай, акылллары, кыылыкълары да — алай.

— Охо, аурунг, менден эсе, нени да сен иги билесе. Айымыды, алай окъуна болсу. Иш гюняхлы болса — сени бойнунгда боллукъду. Сен бизни да узакъ адамыбыз туююлсе, жаным.

Хураны Шамдарий, адетде болгъанча, сыйлап ашырды.

Бир ыйыкъ озгъанлай, Кыамариятны, бернеси битгенден сора, Мухарбекге келтирип, элде уллу той этдиле. Уллу той болмай а! Эл Советни председатели элде ариуладан бирин анасына келин этди да! Бу кыууанчха кёп халкъ жыйылгъан эди. Жангы тиргизилген юйге саугъа келиуню да мардасы жокъ эди. Алгъышланы уа несин айтаса! Той къачандан да, кимни арбазындан да кыууанчлы бара эди. Ол тойда Нажимуддин бла Таукъыз да бирге тепсей эдиле. Мухарбекни анасы Жаннет да ол кызы бла тепсеген Нажимуддинге суюнюп кыарай эди.

Уой-уой-уой, бюгюн бу тойда болмагъан не къалды! Бир отоуда къартла кыурманлыкъ эт ашайдыла, боза тартадыла, жигит-

ликни юсюнден эски халкъ жырданы, эжиу эте, жырлайдыла. Чам таурухла айтадыла, кюледиле. Жаш келинни бла киеуню махтайдыла, адетде болгъаныча, алгъыш этедиле. Бирле: «Отоу тубю ташлы болсу, келинчик да жашлы болсу», — дей эдиле, дагъыда бирле уа: «Бу эки да тукъум бирге жууукъ болгъандан башлап, жамауатыбызгъа, кыралыбызгъа да бютюн уллу насып да, кыуанч да келе турсун!» — дей эдиле. Этилген алгъышлагъа алай-дагъыла бир аууздан «амин» айта эдиле.

Отоуда чёгюч халлы кыуралгъан узун столну юсю ашдан, кёгетден, ичгиден мытхы эди. Бирси отоуда да алай. Жаш тёлю зауукъ эте эди. Азыкъ табакъла аш юйден отоулагъа кыстау ташыладыла. Шапалыкъ этген кызла бла жашла ары бла бери, чепкен ийгендеча, жюрюйдюле. Тура кетип бир арада уа биягъы жарыкъ той башланады. Ол тойда гапчи да, текеча макъыра, чуукан сакъалын сылай, кийиз къамичиси бла кызлагъа кериле, жашланы уа гыртгыйныкларына жетдире ойнайды, секирип-секирип, тепсейди. Ары кыарасанг да, бери кыарасанг да — зауукъ!

Той кыыз чыкъгъан юйде да болгъан эди, алай быллай а — кыайда! Болса да мындагъы уллу той, башланганыча, бошалгъан да этди. Жарыкъ башланып, жарыкъ бошалды. Тойлада болуучусуча, уруш да — жокъ, туйюш да — жокъ, алгъыш этиле, кетди. Айтыуда: «Хар ким — юйюне, жылы сууу — тубюне. Тенг — тенги бла, тегене — бауу бла. Жёрме да — жауу бла».

Жылла оздула. Мухарбек бла Къамарият ырахат, жарыкъ жашай эдиле. Жаннетни да, келинине асыры кыуангандан, аякъ тубюнде чёп сынмай эди: жангыз жашы юйдегили болду. Энди жангыз кызын да бир тап адамгъа берсе эди, андан сора, ёлсе да кыайгырмай эди.

Жашай баргъан заманда ол да кызын Нажимуддин тилегенин эшитди. Сора, сагъыш эте кетип, ол ишни да тапха санады, бу эки юйюр да бирге ушайдыла. Шамдарийни эрин да акъ кыазакъла ёлтюргендиле, Жаннетни кесини эрин бла бриси жашын да ала ёлтюргендиле. Шамдарийни да бир жангыз жашы бла бир жангыз кызы, Жаннетни да — алай. Бу бирге ушагъан эки юйюр, кызыларын бу эки жашха келишдирселе, ол тап болуп кыаллыкъ сунадыла. Керти да, алай оюм этерча эди.

Азмы, кёпмю заман озгъанлай, Шамдарийден Жаннетге келечиге биягъы Хура келди. Къамарият бла Мухарбекни махтагъанча, Нажимуддинни бла Таукъызыны да махтайды. Аз-аз боюн сала, тура кетип, Жаннет да кызын Нажимуддинге берирге унады. Бираздан сора, ол сёзге уста Хура эки жанын да жарашдырды. Экилерини да араларында иш ачыкъ жюрюй тебиреди.

Бир ай тюгел озгунчу, Нажимуддин Таукъызыны келтирди — анасына келин этди. Шамдарий, ол кыуанчны сынагъанына болур эди, жолда да жортмай жюрюмей эди. Кертиди, тойну уа не

аямай хазырлагъан эди эсе да, туура Мухарбеккладагъыча уа кбураялмагъан эди. Нажимуддин Мухарбекден жарлыракъ эди. Алай чомартлыгъы уа андан бираз мажал окбуна эди. Къалай эди эсе да, ол да той-оюн этип, юйюне кбууанч келтирген эди.

Эки жууукъ бирге жолукъгъандан сора алада алапат шуёх жашау башланды. Тирменнге, не бир юйге алгъышха, не да къайгъы сёзге, дууагъа барыргъа тюшсе да, Мухарбек бла Нажимуддин бирге, Къамарият бла Таукъыз да бирге барадыла. Жаннет бла Шамдарий да ма алай этедиле. Къайда да, къачан да бир бирге жакъ басадыла, нёгер боладыла. Мухарбек бла Нажимуддин бютюн да бир анадан туугъан къарындашла кибик болгъандыла. Алай артдан артха арада, бир иги ачыкъ белгиленмеген, энчилик да тууа башлады. Ол аланы акъылларына анда, теренинде орналып эди. Ол энчиликни кеслери да бир арада сезе башладыла. Алай аны, оюм эте кетип, гара шуёхлукъну ташасында кечиндиредиле. Эслемей къояргъа кюрешедиле.

Бир кюн Мухарбек Нажимуддинден ёнкюч ахча тиледи:

— Алан, бюгюн сизни айлыкъ хакъ алгъан кюнюгюздю, манга он тюмен ёнкюч берсенг а: ат иер заказ этгенме да, кбумукълу Мухагъа берирге ахчам жетмейди.

— Да, тейри, мен да ахча керекли болуп тура эдим. Алай, не этейим, сен керекли кезиуде, мен керегиме тёзейим. Санга болушмай кбойсам — кимиме болушурукъма?

— Керек болгъанда ёнкюч берген, алайлай берген кибикди. Къайтармай кёп тутмам. Келир айда айлыкъ хакъымы алгъанымлай, борчуму толусунлай къайтарырма.

— Охо да, «Бир айгъа уа къоян тери да чыдайды», — дейдиле да, мен да тёзерме. Ай болжал алай узакъ туююлдю.

Нажимуддин ол сагъатдан окбуна, бохчасындан чыгъарып, школда сабийлени ана тилден окбютхан Жарахмат да кёре тургъанлай, Мухарбекге он тюмен берди. Ол а аны кеси да санап, бюклеп къоюн хуржунуна салды да, Нажимуддиннге ыразы болуп кетди. Тенгине болушханы Нажимуддиннге да хычыуун кёрюндю.

Ай озду — Мухарбек ахчаны къайтармады. Дагъыда бир ай озду, ахча уа — жокъ. Сора Нажимуддин Мухарбекге айтады:

— Алан, ол он тюмен бизни арабызда уллу зат да туююл эди, алай бек онгсуздан айтама, берсенг а.

— Да мен, тилеп, садакъагъа деп, алмагъанма. Ёнкюч — ёнкючдю! Алай, тёз. Шёндю онгум жокъду. Бир ыйыкъдан ахчачыкъ аллыкъ жерим барды да, тюз аны алгъанлай, сен манга бергенча, мен да санап, толусунлай къолунга берирме.

— Хо да, маржа, унутма. Бек керек болады, — деди Нажимуддин мудах ауазы бла. Мухарбек да анга бюсюремейирек кетди.

Мухарбек ёнкючге алгъанын къайтармай къыйнагъанын На-

жимуддин алгъа Шамдарийге, бир-эки кюнден сора уа Таукъызгъа айтды. Алай айтханына да сокъурана эди. Не этсин да?

Шамдарий: «Охо да, ол ахчачыкъ бир бёрю ашагъан малынгы багъасы туююлмюдю! Бермей эсе — къол жуу да къой. Андан хатадан къал, жашым. Узакъ адамынг туююлдю. Сен аны киеуюсе, ол да сени киеуюнгдю. Халал болсу де да къой. Сизни бир биригизге сёзсюз болгъаныгъызны халкъ эшитсе, айып этер», — деп, жашын сабыр этерге, жапсарыргъа кюрешди.

Бу сёзню эшитгенде, Таукъыз да къайын анасы айтханны тюзге санады. Болса да ол экинчи кюн, къарындашына барып:

— Сени, ёнкюч алып, аны уа артха къайтармагъанынг — манга сыныкълыкъды. Анама да айтайым да, сен ийгенсе деп, ол да, мен да, ахчачыкъны мажарып, киеуюнге берейик», — дегенинде, Мухарбек ачыуланып:

— Ол, къатын туююл эсе, бизни ортабызда этиллик оноуну къатынлагъа нек береди? Энди сиз да арагъа бир сугъулгъу эдигиз! — деди.

Ыйыкъ да озмагъанлай, биягъы Нажимуддин Мухарбекден ахчасын сурады. Ол а ахча орнуна он тюмен багъасы болгъан облигацияны берирге айтды. Нажимуддин а: «Да, «Бёрю ашагъаны — хурттагы», дегенлей, не этерикме да? Бер», — деп къойду.

Мухарбек бир къара кюбюрчекни ичинден, бирге тутдурулуп тургъан облигацияланы арасындан бир онтюменлик облигацияны алып, хуржунуна салды. Сора: «Ол мен сенден ёнкюч алгъанда къатыбызда болгъан устазны шагъат этип жарашырыкъбыз. Сени аман къылыгъынг барды. Артда да дау айтып жюрюрге угъай дерик туююлсе», — деди.

Ол ингирде окъуна Мухарбек ол устаз Жарахматны къатында он тюмен ёнкючю ючюн облигациясын Нажимуддинге берди. Ол, ачыуланып, къашларын туююп, къарап:

— Ал! Он тюмен ёнкючюм ючюн береме. Бюгюнден арысында мен санга, сен да манга борчлу туююлбюз. Ангыладынгмы? Ма бу жаш да шагъатыбызды, — деди.

Мухарбек, сёзюне да табылмай, дагъыда алай хыны-суху сёлешгенден сора, Нажимуддин облигацияны алмазгъа умут да бир этди. Дагъыда ол устаз: «Охо, ал. Эртте-кеч болса да, ол да тиражгъа чыгъаргъа болур. Ахчанг чакълы ахча къытып къояргъа окъуна да болурса. Бу бош къагъыт туююлдю да. Ал, ал да къой», — дегенден сора, Нажимуддин облигацияны сюер-суюмез алды.

Алайдан Мухарбек бла Нажимуддин, адыргы кюлмюш эте, айырылышдыла. Баям, бир бирлеринден кёллери чыкъгъан болур эди. Ала алайдан кетгенден сора, ол устаз а: «Шуёхлукъ бирге, тютюнчук а — башха», — дегенлей болду», — деп, кеси аллына

кюлген эди. Аны да, ётюрюкден не асыу, аладан кёлю чыкыгъан эди.

Нажимуддин облигацияны, бюклеп-бюклеп, кыююн хуржунуна салып кетген эди.

Юйлеринде адамлары не кёп ариу айтсала да, не кыадар жумшакылыкны излеселе да, Мухарбекни бла Нажимуддинни алгыынгы жарыкылыклары мутхузуракъ болгъан эди. Ол хал эки келинге да, аналагъа да кыайгы салгъан эди.

Нажимуддин юйюне келгенде, аны анасы: «Э жаш, сен да асыры кыаты боласа. Он тюмен дегенинг уллу ахча туююл эди. Эки-юч чакымакы токылуну багыасы туююлмю эди?! Сюрюуде эки-юч токылуну уа бёрю ашап да кетиучюдю. Ахлу, жууукы эдигиз. Киеуюбюзден, ол он тюменни даулап, бу абгачаны да бош алдынг», — дей эди. Ол сёзге Таукыыз да ыразы болду. Алай Нажимуддин аланы айтханларын сан этмеди. Алагъа: «Сёзюне табылмагъан, ётюрюкчю адам — манга нёгер туююлдю», — деп кыойду.

Мухарбекни анасы да жашына: «Охо, энди жарашдыгыыз эсегиз, игиди. Мындан арысында да сиз бир биригизге аман болмагыыз. «Ол эки жууукы аз затчыкыдан жау болуп кыалдыла», — деп айтдырмагыыз, жашым», — дей эди. Ол алай айтханда, Кымарият да, ыразылыгын билдире, башын алгы-алгы ийилте эди. Алай Мухарбек кюлмюш этип: «Азыкы аз болса, нёгер харам болур», — деп бурунгулула андан айта кёре эдим. Кесине керек заманда, Нажимуддин кишиге да бет этерик туююл кёреме. Кылай эсе да «Кёсе, эки шайым» деген жомакыдача, ол мени ол устазы да кыатында аямай уялтды. Энди мен андан ёнкюч, ортакы да бир заманда да алмам», — деген эди.

— Угыай, балам, экигиз бир боюнсаны эки ёгыюзю кибиксиз. Ол дегенинг неди? Бош кёлкыалды этме. Ол да жарлылыгына кёре бергенин алгъанды, — деди Мухарбекни анасы, хар заманда сабыр сёзлю, адам бла жарашыулугы болгъан Жаннет.

Эки да жууукыну арасында бир бирге сууукы кыарау сел болду. Анала да, келинле да алгыынгы даулашыны, кёлкыалдыланы да унута башладыла. Мухарбек бла Нажимуддин да бир бирден ёпкелеую кыойдула. Алай (алай дегенин ызындан а не болуучусун кесигиз да билесиз), бир-эки ай озгъанлай, жангы кыайгы чыкыды: Мухарбек облигацияланы тиражы басмаланып чыкыгъан газетни алды. Шо аны кёргенлей, ол блокнотун ачып, анда кесини облигацияларыны номерлерине кыарады. Кесини Нажимуддинге берген облигациясы минг сом кыытып тургъанын кёрдю. Олму эди! Мухарбекни чач туклери ёре турдула. Жюреги сампал таууш этип башлады. «Бу тюшмюдю, тюнмюдю?!» — деп, ол кеси кесин чимдиди. Энди не этерге билмей, армау болуп, бир ауукыгъа дери терен сагышха кирип турду. Сора, Нажимуддинни ахчасын берип, кесини облигациясын а артха алыргыа умут этди.

Заманны оздура турмай, Мухарбек Нажимуддинни Эл Советге чакъыртды. Сора Нажимуддинге айтды: «Алан, сени кѣп да жарытханма. Кечгинлик бер. Мен бираз терс болгъан эдим: ахчангы бералмай, амалсыздан облигациямы берип къойгъан эдим. Энди ол къумукълу Мухадан да, борчуму берип, къутулгъанма, ахчангыым да барды. Ол он тюменинги ал да, облигациямы кесиме къайтар. Санга да — алай тап, манга да — алай тапды».

— Ха-ха-ха! Да сен арада борчубуз болмагъаннга санагъан эдинг да! Энди уа нек сокъуранаса? Тейри, жууугъум, бош сокъуранмайса! Не эсе да, бир а барды.

— Мен санга борчуму ахча бла берирге керекме. Былай, алай дерге эркин туююлсе.

— Угъай, жаным, угъай. Эки айдан артыкъ заман озгъандан сора облигация дауунгу мен жаратмайма. Ма бююн тиражны таблицагы газетде чыкыгъанды да, мен да анга бир къарайым да, андан сора сѣлеширбиз. Къытса, къытханы меникиди, къытмаса уа, облигациянгы кесинге къайтарырма.

Мухарбекни жюрегине от тюшдю. Аны аузундан сѣзю чыкыгъынчы, кѣзю къарангы этди. Бираз тынгылай кетип:

— Къытса — он тюмени сениди, артыгъы уа — мениди. Болсунму? Жюр, ол халда болсу. Жарашайкъмы? Охому? Ы-ы? Анга не айтаса?

— Сабыр бол. Сабыр болчу. Ашыкъма, — деп, Нажимуддин Мухарбекге боюн салмады. Олсагъатдан юйюне кетип къалды. Мухарбек, ол чюйре къара къашларын да туююп, аны ызындан тюрслеп къарады.

Нажимуддин облигацияланы, къагъыт папкадан чыгъарып, газетиндеги тираж таблица бла тенглешидирип кѣреди. Ой, не кѣрдю! Онтюменлик облигация минг сом къытып тура эди! Нажимуддин асыры къууангандан, кеси кесине: «Угъай-угъай!» — деп къычырды. Аны ол къууанып къычыргъанын эшитип, тыш отоудан ич отоугъа Шамдарий бла Таукъыз ашыкъ-бушукъ кирдиле. Аланы кѣргенде Нажимуддин бююн да жарыкъ болуп:

— Кѣрчюгюз! Мени школда алты айгъа аллыкъ хакъымы облигациям берип къойду да! Ма-а ырысхы, билмей тургъанынглай, бир бирде «шырт» деп жанынгдан чыгып къалады. Мухарбек: «Он тюменинги ал да, облигациямы артха къайтар», — деп, андан айта кѣре эдим, — деди.

— Оу, отум! Ол берген облигациямы къытханды? — деп ол алайсыз да къысыла тургъан гитче кѣзчюклерин андан да бек жумуп, Шамдарий къайгыгъа къалды.

Таукъыз зат да айтмай, къайын анасыны гузабасын кѣргенде, кесини туюп эрнин бармагы бла басып, кесин сѣзден тыйгъанча этип, эрине бир тюрлю магъаналы къарап тохтады. Аланы сѣзлерине сѣз къошмады.

— Хау, ол борчу ючюн берген кытханды, анам.

— Да ол, аны билсе, сому сайын бир дау айтмазмы?

— Блиеди! Биледи да, андан къарны ауруйду.

— Оу, эки эшигим жабылгъан! Кючден-бутдан жарашхан эдигиз. Энди уа от жангыдан жанып башламагъы эди.

Таукъыз тыш юйге чыгып кетди. Аланы сёзлерин андан ары эшитирге суймеди. Аны да ичин къайгъы алгъан эди.

Бу ингирде, Нажимуддинни юйюндеча, Мухарбекни юйюнде да борчха берилген облигацияны юсюнден сёз бара эди.

Жаннет бла Къамарият айтхан болса, энди борчну-къарчны да, кытылгъан ахчаны да унутуп къояргъа керек эди. Алай Мухарбек ала айтханны кьулагъына да алмай эди.

— Оллахий, облигациямы артха берсе да — берир, бермесе да, мен анга кечмем, ёлгюнчюн да унутмам, — дей эди.

Экинчи кюн Мухарбек биягъы Нажимуддинни эл Советге чакъыртды. Чакъыртхан да алай — ашыкъдырып.

— Нажимуддин, мен энтда да къайтарып айтама — облигациямы кесиме къайтар. Мындан кёп кыйнама. Эшитдингми? Мен кыйнаргъа башласам — аман кыйнарма!

— Облигациянг бар эсе — жанынгда болур! Бизни арабызда ол сёз эртте бошалгъанды. Ангыладынгмы? Сени манга борчунг жокъ, мени да санга борчум жокъ. Ма иш алай бла тауусулгъанды.

— Аны уа къой, тейри, ол а жууап туююлдю. Сен да ангыла! Берсенг да — берирсе, бермесенг да, сютден аузу кюйген сууну юфгюрюп уртлагъанлай этерме! Хар сому сайын абындырырма!

— Этерингден кълалма! Аман кёзюнге учурайым!

— Ахшы. Бар, алай эсе, бар!

— Охо, сен кыстамасанг да, асыры кетерге ашыкъгъандан, артыма къарай турама. Кёрчю аны! Хайырсыз кюнде кикирик болгъу сен аман!

Мухарбек бла Нажимуддин, жарашмай, айырылышдыла. Энди экиси да алгындан да аманнга кетишдиле. Мухарбекни элде иши алайсыз да аз туююл эди, энди уа бу облигацияны къайгъысы да башын ауарагъа кълалдыргъанды.

Нажимуддин, ахшы ишни молжалгъа сала турмай, Мухарбекден айырылгъандан сора, экинчи кюн окъуна, Нальчик шахарда аманат кассагъа барып, облигациясы кытхан ахчаны алып, элине къайтды. Ол юйюнде, анасы да, юй бийчеси Таукъыз да кёре тургъанлай, къууанып, ахчаны стол юсюне салып, юлюш-юлюш жайып санай эди. Алай ала уа анга, къууанган этер орнуна, бютюн жарсый эдиле. Экиси да кезиу-кезиу:

— Атасына налат... дуния малыны атасына налат! — дей эдиле.

Аланы ол сёзлерин эшитгенде да, Нажимуддин, не эсе да бир

ангылашынмагъан сѣзлени алагъа эшитдирмей, кеси ичинден мурулдап кьойгъан эди.

Бир аздан Таукъыз, къайын анасын Нажимуддинден чола табып, аны бла сѣлешди:

— Анам, мени къарындашым, алай айтханыма айып этме ансы, малкѣзюрек да, къатыракъ да адам болуучуду, жашынга дерт этер да турур, арада бир хата тууар деп къоркъама. Не десек да, властны махкемелерине, бизден эсе, ол жууукъду. Законну да, бизден эсе, ол иги биле болур ансы, алай бек базынып сюелмез эди. Ол кеси айтханча, он тюменин тыйып, къытылып тюшген ахчаны берип къойсакъмы тап болур эди дейме. Башхамыды, мени къарындашым да, сени къызынг да бир юй туююлмюдюле?

— Аллах бирди, келин, керти айтаса. Бир да болмагъандан ары, онун тыйып, артыгъын юлешип, арада эки тенг этип къойгъу эдиле. Алай бла эл айыбындан да къутулур эдиле, анамы жаны ючюн, алай болса, аламат тап болуп къаллыкъ эди.

— Анам, жюр, тамбла бу шѣндю сен айтханны мени анама бла келинге да, къарындашымдан жашырын айтып кѣрейик.

Аламат тап тюшюп къалды: элде сход жыйылды да, Мухарбек да, Нажимуддин да анда болдула. Аланы аналары бла келинле уа юйлеринде эркин къалдыла. Ала Мухарбекланы юйде бирге тюбешдиле. Шамдарий келини бла бирге этген оюмун айтханда, Жаннет бла Къамарият бек ыразы болдула.

— Шамдарий, къор болайым санга, дуня малы ючюн бизни кибик керти жууукълагъа эл бедишлик болургъа жарамайды. Сен тюз айтаса, киши къыйналмай тюшген артыкъ ахчаны эки тенг этсинле да къойсунла. Къурман болайым аллахха, аллахны ахшылыгъындан, ач-жаланигач сиз да, биз да туююлбюз. Не уа сизде болгъанны бла бизде болгъанны не башхалыгъы барды? — деп, Жаннет, башына къыхан мор чикилясыны чачакъларын сенгилдете, ыразы халда баш булгъады.

— Бир аллах, алай окъунады, — деп Къамарият да къайын анасына нѣгер болду, къайгъылы жүреги къууана.

Была тѣртюсю да бир акъылгъа келдиле. Энди ол акъылны жашлагъа айтыргъа таукел болдула. Алай, къачан? Къайда? Экисине да тамбланы огъесе артдаракъдамы? Энчи-энчими огъесе экисин да бир юйге чакъырыпмы? Бу затны юсюнден кѣп сагъыш этдиле. Сора, ашны-сууну да тап къурап, Мухарбекни Нажимуддинлягъа чакъырып, аланы экисин да анда, ахшы сыйлагъан да этип, жарашдырыргъа дѣнлендиле. Ингирде, экинди бла ахшам арасында, Таукъыз хумжу хычинлерин да, къакъ ирик этни да биширди, полуштоф орус аракъыны да хазыр этди. Ашарыкъны да тынгылы болгъанына, этген оноуларыны да таплыгъына ыразы Шамдарий бек къууана эди. Хар юй жумушха да тири узала эди. Мухарбекни анасы бла аны келини да къонакъ къа-

нгагъа бла мамыр ушакъгъа кеслерин хазыр этип эдиле. Мухарбекни юйге келирин сакълап тура эдиле. Ол келгенлей, анга ариу айтып, жалынып, аны кеси сёзлерине къаратып, аны бла бирге Нажимуддинлягъа барыргъа хазырдыла.

Ахшам ууахтыда, Мухарбек, уф-туф этип, къаны къартыкыгъа сыйынмазча болуп, ачуланып, юйге келди. Анасына, юй бийчесине да кёз-къаш бермеди. Къамарият а аны ол халындан къоркъуп, сын болгъанча, сюелип турады.

Жаннет, тынгылай кетип, сёзюн башлады:

— Жашым, адам, жашай тургъанда, аз затха жолукъмайды. Алай не заманда да кесини таукеллигин, адамлыгъын атмазгъа керекди. Сени не эсе да бир жарсыуунг барды. Бетингден, кёзюнгден, къашынгдан билеме. Былай къайгъылы нексе? Сыфатынгы, сиюнюгю былай нек атханса?

— Анам, къойчу! Сен да бу сорууларынг бла жалкытмачы.

— Да манга бла келинге айтмагъанынгы атангамы айтырыкъса? Ол сау болса эди, харип, санга сорууну бизни орнубузгъа ол кеси этер эди. Айымыды, сен бизден букъдургъанлыкыгъа, бизни да бюгюн бир оноубуз болгъанды да, биз а аны сенден букъдурмайбыз. Аны санга айтыргъа сюебиз.

Ол чакъда Къамарият, кючсюннген да этип, Жаннетни къатына кысылды. Суугъа тюшген тауукъ кибикиди. Тынгылауну ба-сады.

— Сиз да энчи тиширыу сходму этгенсиз? — деп, Мухарбек бираз жарыды. Болса да терк окъуна айны кечеги булут жапханлай болуп къалды. Къашлары туююлдюле.

— Аллах бирди, этгенбиз. Сходубузну хатасы да жокъду. Бу ингирден оздурмай, киеу бла сени арагъыздагъы кёлкъалдыны артын юзерге керекбиз. Шамдарий бла эгечинг сакълап турадыла. Ары барайыкъ да, бу тынмагъан жарсыуунгу бир тындырайыкъ.

Мухарбек, къулакъ салып, анасына тынгылады. Сора:

— Да, соза турмай, ачыкъ айтчы. Не тюрлю оноу этгенсиз? — дейди, кёзлерин да кысаракъ этип, анасына къарап.

— Аллах бирди, биз этген оюмдан табын ол да, сен да табарыкъ туююлсюз. Бек тап оюмду, бир аллах.

— Айт, айт! Чыкъмагъан чабырлыкыны созгъанлай, муну неге соза тураса? Артда кенгден уулай турурса?

— Да алайды. Шамдарий бла мен, келинлени да нёгер этип, биз айтханнга толу ыразы этип, барыбыз да бир акъылгъа келгенбиз: он тюменни Нажимуддин борчу ючюн алсы, къалгъан тогъуз жюз сомну уа, ол аллах алайлай берген ырысхыды, арада эки тенг этигиз. Алай болса — тюздю.

— Ха-ха-ха! Нажимуддинге сизден эсе абадан адам да айтханды. Алай ол адамгъа Нажимуддин этгенни манга биреу этсе эди, мен жумдурукъну аны тюз да жухуна жетдирир эдим. Ай

юиюнге, сходда, райисполкомну председатели анга бу шендю сен айтханны айтханда, ол анга, жыл саны андан уллу болгъанлай да, къаллай адепсизлик этди?! «Элни оноуун эт ансы, мени оноууму мен кесим эталлыкъма. Сени быдырынг уллу болгъанлыкъгъа, акъылынг бизден артыкъ туююлдю. Жергенде турмасанг а, ма бу семиз быдырынгы арыкъ этербиз, оллахий!» — деп, ол халкъ намысын бийик жюрютген Харунну къарнына-къарнына къамичи сабы бла къатылгъанды. Къатылгъан а сени болсу, тиреп, тюртген-тюртген этгенди. Аллай кылыкъсыз адамны ким кёргенди! Харун а, бети да кып-кызыл болуп, халкъдан мардасыз бек аман уялды. Сора, имбашларын жыйырып, бетин ары бир жанына буруп: «Айраннга суу къош — телиге жол бош», — деп, кюлмюш этип къойду. Тейри, эшитмеген эди ансы, Нажимуддин ол сёзню эшитсе эди, Харунну ургъан окъуна этер эди. Нажимуддинни кылыгъын асыры билмейсиз! Харун элде малланы жайлыкъгъа чыгъарыуну юсюнден келген эди ансы, аны баш иши бизни даулашыбыз да туююл эди. Ишни юсюнден сёз башлагъандан сора, облигациямы юсюнден анга кесим тарыкъгъан эдим. Ол а, бизни бир бирибизге жууукъгъа тергеп, жарашдырыргъа умут этген эди. Ахырында уа, жүреги кыйналып кетди. «Жууукъ бол, юйге кел», — дегенлеге да боюн салмады. Тюзюн айтсам, намысы сынып, уяла-уяла, ашыкъ-бушукъ, машинасына минип, ызына къайтып кетди.

Алайды да, ол сиз этген оноу — болмачы ишди. Мен энди Нажимуддинни аллына жалына бармайма. Барсам, райисполкомгъа бла халкъ сюдге барлыкъма. Боллугъу алайды.

— Оу, кюнюм, да сора, жашым, мен Шамдарийге уа не айтайым? Ол бизни сакълап турлукъду.

— Сюйсе сакъласы, суймесе уа сакъламасы. Анга да жашы алай тынч боюн саллыкъ сунмасы. Аны адам угъай, аллах тюзетирик туююлдю. Ол терсбоюн ёгюздю. Ёгюз а сени болсун — итди!

Жаннет бла Къамарият, оуй-шауий эте, Шамдарийлягъа кетдиле. Ары келгенлеринде уа, Нажимуддинни бла анасыны даулаша тургъанларына тюбеп къалдыла. Таукъыз алагъа сёз къошмай эди. Анасыны сёзюне Нажимуддин аз да бойсунмай эди. Жаннет да сёз къошханда уа: «Юйюнг — башха, юйюм — башха!» — деп къойду. — Мен къатынланы оноууна къалсам, башыма бёрк киймей, жаулукъ кысаргъа керекме», — дей эди.

Алай бла Нажимуддин анасыны да, келинлени да, Жаннетни да айтханларын жекден жууукъ да къоймады. «Мен Мухарбекге капек борчлу да туююлме», — деп къойгъан эди.

Мухарбекни анасы да, юй бийчеси да, мудах болуп, артха къайтдыла. Къуралгъан ушхуур да Нажимуддинни кесине къалды. Шамдарий бла Таукъыз а, асыры жүрекleri кыйналгъан-

дан, ушхуур да ашамай кьалгъан эдиле. Таукъыз кеси кесине: «Ёлгю эдим андан эсе», — дерге кюреше эди, амалы кьуругъандан.

Алай бла, Жаннет бла Къамарият, чакъырылмай кел да, сыйланмай кет дегенлей, керексиз барып, файдасыз кьайтып келдиле. Мухарбек да: «Угъай-угъай, сары губурошну аллына энтда бир барыгъыз!» — деп, анасына бла юй бийчесине тырман этген эди. Къарындашына эрини «сары губурош» дегени Къамариятха ачыу тийген эди, алай жана тургъан отха патеген кьуйгъанлай этмейим дегенден, ол кесини эрине зат да айтмай кьойгъан эди. Не заманда да акъыллы адам сабыр сёзлю болады. Бурунгулудула: «Сабыр тюбю — сары алтын», — деп, андан айтхан болурла.

Къалай эсе да, Мухарбекни бла Нажимуддинни арасында баргъан даулаш, кьаты бола баргъан болмаса, бир да жумушмады.

Нажимуддин кьажымады, Мухарбек да аны аман бла ызындан болду. Ол анга кёп тюрлю чурумла излеп башлагъан эди. Бирде школну ишин сёге эди, бирде кесини сёзю жарашырыкъ адамланы Нажимуддинге юскюре эди. Къалай бла да анга чурум табаргъа бла чырмау этерге кюреше эди. Бир бирде уа ачыуун юй бийчесинден да ала эди. Алай барысын да хорлагъан а Нажимуддинни Харунга этгени болду. Мухарбек Нажимуддинни ол жангылычы бла хайырланып башлады. Ол зат ючюн Нажимуддинге айып этгенле аз туююл эдиле. Ала уа бары да Мухарбек жанлы болгъан эдиле.

Мухарбек бир кюн, ингир ала, артмакълагъа да семиз ирик учаны сыйындырып, Харунну юйюне келди. Анга насыпха, Харунну да юйюнде болгъан заманына тюбеп кьалды. Аны юйюнде кьатыны бла кесинден башха адам жокъ эди. Ала анга бек жарыкъ болдула. Юйге жууукъ этдиле. Харун бла Мухарбек, жумушакъ шинтикледе олтуруп, сабыр-сабыр сёлешедиле. Харунну кьатыны Акъбийче уа стол юсюндеги кенгбыдыр, жылтырауукъ самовардан кюмюш орунлу стаканлагъа кьайнар бошлап, алагъа да кьабыргъаларында кызыл гюл суратлары болгъан чин мияла чайникчикден кьаралдым-мор чайны кьошуп, стаканланы да, гырт шекерли орунну да аланы алларына салады. Таулулада болуучусуча хычин а жокъ, алай орус ётмекни уа чиммагъын, шырхы-шырхы кесип, сай тепшек юсюне элпек къалагъанды. Ол азыкъны биргесине алмала да, тегерегине да эки уллу урумка салып, бир чагъыр шешаны да сюегенди. Эт а жокъ.

Мухарбек быланы юйлеринде эт болмагъанына ичинден кьууанган окъуна этген эди.

Харун ол кюн халкъны аллында къалай уялгъанын сагъынды. Мухарбек а: «Оллахий, чесна слова, мен да ол кюн асыры уялгъандан жерге кирлик болгъан эдим. Сен Нажимуддинни мени

жууугъум сунма. Ол мени жауумду. Санга да бир сормай болмайма ансы, мен аны алай кьоярыкъ туююлме. Ол кюн мен аны хатасындан сени юйюме да чакъыралмай кьалгъанма. Ирик да союп, негерле да чакъырып, бираз олтурурбуз деп умут этген эдим да, ол аты айтылмазлыкъ аман эшек битеу кьаныбызны бузуп кьойгъан эди. Аллах ючюн, сен манга айып этме, — деди.

— Да сенде уа не терслик? Алай ол Нажимуддин а аман халлы адам кереме. Ол, ол ыз бла барса, кьачан да ахшылыкъгъа тюберик туююлдю, — дейди Харун да, Мухарбекге ниет негер болуп.

Мухарбек андан ары башлады:

— Мени облигациямы кьайтармагъаны не да, ол сен оноу этгенча, кьытылгъан ахчаны тенг окъуна этерге унамагъаны ючюн, Нажимуддинден сюдге тарыкъсам, кьалай болур? Законну кимден да сен уста билесе. Манга юйретсенг — ол уллу болушлукъ эди.

— Сен анга облигациянгы ахча борчунг ючюн бергенинге ол шагъат тапса, закон да, сюд да аны жанлы болуп кьалыргъа тюшерикди. Алай, сени ырысхынга сугъанакълыкъ этгени ючюн а, кьачан кьапса да, бир исси кьабар. Кьалай болса да, сюдге берирге эркинсе. Бир да болмагъандан ары ажымсыздамы кьалмазса. Ким биледи, сюд сени жанлы болуп кьалыргъа да болур.

— Тейри, энди мен аны жууукъ юлюшге да тутмам.

— Ол ишге уа кьатышмайма. Тиширыуунда уа не терслик барды? Не уа сени тиширыуунг, ол берсе — угъай демез эди. Ол да сени эгечингден тарыкъмай эсе, сен да аны эгечинден — алай. Юйлеригизни бузаргъа уа неге керексиз?

— Ай, кьой-кьой, тонгузну аласы да — бир, кьарасы да — бир.

— Сабий-субийигиз а бармыды?

— Угъай. Аны да жокъду. Сени аллах сыйласы, мени да жокъду. Болмагъанлары да иги эди. Мени сартым алайды.

— Да не этериксе? Сюйгенинглеи этерсе. Ол кеси ишигизди. Сабийни ёксюз этиуге мен бир заманда да ыразы болмагъанма. Кесибизде сабий болмаса да, мен сабийни бек сюеме. Охо да, юй жашауунга оноу этмейме. Кесинг билликсе. Алыкъын сен жашса. Бирин кьоюп, башхасын алама десенг да — кеси ишингди.

Была былай селешип тебирегенлей, Харунну юй бийчеси бирси отоугъа кетип кьалгъан эди. Андан а, баям, жашыртын тынгылай болур эди. Таууш-туууш этмей тура эди.

Чагъырны тартып бошагъандан сора, Харун бла Мухарбек кьызылбетле болгъандыла. Эрттегили шуёхлача, асны-бусну да жаншайдыла. Акъбийче биягъы уа, аргъы отоуда диваннга тынч олтуруп, тынгылауну басып, бир тиширыу келекге гуржаба тигерге кюрешген кибик эте турады. Тышындан адам келсе, ол эрини ушагъына кьошулмаучуду.

Эри семиз, экисакъал, узун бойлу, къарамыйкъъ къара киши болгъанлыкъгъа, Акъбийче уа арыкъ, алаша, сепгил бетли, сары шинли, назик, кёккёз тиширыучукъ эди. Алайлай а — акъыл тёбе, намысны, айыпны, ыспасны да билген, жигер, чёрчек да адамчыкъ. Бир бирде Харун аны бек къубултургъа кюреше эди, ол а анга, кёк кёзчюклерин жумултаракъ этип, кюлюп къоюучу эди.

Къонакъгъа келгенден эсе, къонакъбайдан кетген къыйын болуучусун Мухарбек да биле эди. Къонакъ кетерге ашыкъса да, къонакъбай, кёлюнде къалай болса да, тышындан а: «Охо, бироз олтурайыкъ, алыкъын кеч туююлсе», — деучюдю.

Мухарбек, стол артындан къобуп: «Да ашагъан, ичген да этдим. Бай болугъуз, сыйлы болугъуз», — деди. Харун а, халал болсу дер орнуна: «Охо да, ашап, ичип этгенинг да болмады, энтда бироз олтурсакъ да боллукъ эди», — деп къойду. Ол чакъда Акъбийче да аланы къатларына табылды. Юслерине ёре сюелгенлей къарап тохтады. Къонакъгъа былай-алай дерге да болмады. Ол, эри адам бла сёлеше тургъан заманда, арагъа сёз къошуучу къатынладан туююл эди. Адамгъа сёзюн сатмай бермеучюлеге ушай эди. Алайла уа не заманда да терен оюм этиучюдюле.

— Келин, келчи, бир зат бер да, артмакъ кибиклери бошатайым, — деп, Мухарбек аны отоудан коридоргъа чакъырды. Харун а, зат да айтмай, эшитмеген кибики этип къойду. Акъбийче уа, эри таба да къарап, аны тынгылагъанын кёргенде, ыразыдан тынгылагъанын биллип, Мухарбекни ызындан чыкъды. Ол а жарты санланып жыйылгъан семиз ирик учаны артмакъладан чыгъарды.

Акъбийче юй туюбуне желим жабыуну жайды. Аны юсюне этлени къаладыла. Этлени да юслерине уа, Мухарбек кёлю къууана, бир уллу къалакъ къуйрукъну да, базыкъ жёрмелени да, таза юйютюлген баш-аякъны да, тап, ёпке-бауурну окъуна салды. Акъбийче: «Ий, аурунг, нек къыйнала эдинг. Бир да болмагъандан ары, жартысын юйюгюзде къойсанг эди уа», — дегенде, аланы ызларындан чыгъып, аны кёрген Харун да Мухарбекке: «Бу жолдан сора мени юйюме быллай зат бла келе турма. Келир болсанг, алайлай келип къала тур, ахшы улан. Муну бир суймегеним билсе, къойну туюю сайын бир сёзюн этер», — деди.

Болса да Харунну халы «Кийингенни — юсю айгъакъ, ашагъанны — бети айгъакъ», — дегенча эди. Алай урушхан кибики этерге уа кесин борчлугъа санай болур эди.

Мухарбек анга къайгъылы къарап жууап этди:

— Муну бир киши сёзюн этерге эркин туююлдю. Мен сау мал алып келсем, аны иши башхады. Мен, къонагъыма мал да союп, туз гыржын салгъаныма уа — кимни дауу барды? Бу, ол кюн сен бизни элге келип сход этгенде, мени юйюмде къонагъыма

союлдукъ малым эди. Сен, ол итни халына бла аман сѣзлерине жүрегинг кыйналып, алай ашыгып кетип кьалмасанг эди, бу союм анда ашаллыкъ эди. Хы-ы, алай болмады эсе уа, юлюшюнгу тапдырыгъа, юлюшюнг узакъ кюнню бола турсун, эркин туююл-меми да? Мени бери келгеними, нек, не бла келгеними да киши билмейди. Бирси кьуллукъчула сенича кьоркьа турмайдыла да:

— Элде кьонакъ кьанга — башхады,— деди Харун, андан ары даулаша турмай. Алай бети уа кьууанган халда эди.

Ала сѣлеше тургьунчу, Акъбийче уа этни аланы алларындан мычымай тайдыргъан эди. Айыбы, гюняхы да кесини болсу, алай ол кьозу, ирик этлени да жарашдырыгъа бу жолгъа дери да юйренгеннге ушай эди.

Мухарбек Харун бла, аны юй бийчеси бла да саламлашып айырылды. Кѣлю жарыкьды. Жулдуз кьашхалы кьаратор атын жолда асламына «лох» этдирип келе эди. Энди Нажимуддинни кьалай хорларыгъы кѣзюне кѣрюнеди.

Ахшам кьарангысы бла Мухарбек юйюне жетди. Юйде уа анасы бла юй бийчеси, кьайгъы этип, атламына эшикге кьарай тура эдиле. Нажимуддин бла туююшюр деп бек кьоркьа эдиле. Нек десенг, Нажимуддин ахчаны аманат кассадан алгъанын энди элде ким да биле эди. Адамланы бир бирлерине кьозутургъа сую-юучюле да элде аз туююл эдиле. Бирлери Мухарбекге, бирлери да Нажимуддинге жакъ баса эдиле. Бирден бирге тил этиучюле андан-мындан, жубуран тешикден чыкьгъанча, тѣгерекге кьарай, чыгъа эдиле.

Мухарбекни бла Нажимуддинни аралары кюнден кюннге амандан аман бола барады. Ишлери бютюн кьызынады. Аны ѳчюрюрге не бек кюрешселе да, Жаннет бла Шамдарийнѳ не да Кьамарият бла Таукьызны аз да кьолларындан келмейди. Кьалай болсун?

Узакьгъа соза турмай, Мухарбек Нажимуддинден сюдге тарыкьды. Сюд аланы экисин да чакьырды. Анда уа облигациягъа иеге Нажимуддинни санап кьойдула. Нек десенг, облигация ахча борч орнуна Нажимуддинге артал да берилип кьалгъанына устаз Жарахмат толу шагъатлыкъ этген эди. Ол Мухарбекни терсге санагъан эди. Сюдюле да анга нѣгер болуп кьалгъан эдиле. Мухарбекни кьаны бузулгъаннга Нажимуддин кьууанып кьалгъан эди ансы, эриген деген а узакьда эди.

Бир талай заман озгъандан сора Мухарбек Кьамариятны, кьо-юп, ата юйюне кьыстады. Олму эди! Нажимуддин Таукьызны юй харакетин эшик бла, терезе бла да арбазгъа бир-бир сыза эди. Тѣшекле, жууургъанла, жастыкьла, кюбюр, кюбюрчек да арбазда хуна жанына кьаланган эдиле. Юйде дауурну бла сыйытны уа мардасы да жокъ эди. Таукьыз аз-аз типискилей турса да, Шамдарий а бир жашына уруша эди, бир а кьычырыкъ этип жилий

эди. Нажимуддин а, кьутургъан бугъа кибик, гюрюлдеп, даууру бла бирсилени ауазларын тумалай эди.

Бу дауурну эшитгенлени жартысы, оюннга къарагъанча, ким хуна артындан, ким да чорбат башындан, ожакъ артына бугъунуп, къарай эди. Шамдарий ары айланып жашына, бери айланып кьоюлуп къайтхан кызына уруша эди. Башха къатын кызыны ачыуун келининден алыр эди, бу уа, Таукъызыны ёксюзлюгюне жаны аурупму огъесе Мухарбекден кьоркьупму, кьуру да жашына бла кызына уруша эди. Къамарият а, кёз жилямукълары да келе, тынгылауну салып тура эди. Нажимуддин а анасына. «Бий билгенни кьул да биледи! Мен да былай этип бир кёрейим! Мен этинден жийиргенип, шорпасын ичиучюледен тюйюлме!» — дей, бютюн уллудан уллу кычыра бара эди.

Элде быланы ишлерине къатышхан не жууукъ, не кьоншу болмады. Хар ким да: «Охо, кеслери биле болурла. Экиси да — кьуллукъчула. Элни да ала юйретедиле. Къатын кьойгъанла, айырылгъанла алагъа дери да бола келгендиле. Алай этгенден сора жарашып да къалыучудула», — дей эдиле.

Элле таныгъан ол нюр бетли къаракёз, къаракъаш, субай санлы ариу Таукъыз, кьоюлуп, юйюне къайтханлыкъгъа, суймегенлерини кёллерин кенгдирмез ючюн тюйюл эди эсе, ичинден къалай эди эсе да, тышындан а хар заманда да жарыкъ эди. Къамарият да не эрин, не къайын анасын сёкмей эди. Къалай эсе да, быланы экисини да ишлери кьужур эди. Жаннет бла Шамдарий да, кёпледе да болуучусуча, бири бири бла урушмай эдиле. Айтама да, аланы орталарына сёзюн кьошхан адам да жокъ эди. Жалан да, бу къаугъаны эшитгенинде, къара чикиля чачакъларын силкиндире, башын эки жанына чайкъай, бети кызарып, ылаба чепкен жыйрыгъыны узун этеклерин шыбырдата, гузаба этип, аланы алгъыннгы келечилери Хура, кьуугъуннга келгенча, ашыгъып жетген эди. Ол бирде Мухарбекни юйюне, бирде уа Нажимуддинни юйюне кире эди. Киргенликге уа, андан да, андан да, мудах болуп, терк чыгъа эди. Ол, не бек кюрешгенде да, эки жанына да боюн салдыралмагъан эди. Жарашдыралмай, бош жалкып къалды.

Таукъыз бла Къамарият энди бир бири къатларына да келмей башладыла. Жаннет бла Шамдарий да кенгден бир бирге баштёбен къарап кьоядыла, ичлеринден къалай эселе да, тышларындан а бу огъурсуз ишге уллу магъана бермегенча эте эдиле. Кьоюлгъан къатынла къарындашларыны туураларында кеслерин ёхтемча кёргюзте эдиле, аналары бла энчи къалгъанда уа, жиляй, тарыгъа тура эдиле. Ала жилясала, аналары уа аланы жапсарыргъа, таукел этерге кюреше эдиле.

Элде адамла, тышларындан тынгылап тургъанча кёрюннгенликге, бир бири араларында уа кьуш-муш эте башлагъан эдиле.

Къамариятны, Таукъызны да юй харакетлерин, ёгюз арбагъа чоклеп, ингир къарангыда келтирмеселе эди, камсык адамла былагъа жыр окъуна тагъар эдиле. Болса да, къалай эсе да, алыкъын тийрени шошлукъ бийлеп тура эди. Кёпге дёрими?

Юч ай озду — шошлукъ бузула башлады. Бирле Мухарбек жанлы, бирле да Нажимуддинге жакъ басычу болуп башладыла.

Ма алай тура кетип, бир бири бла жарашмагъан эки къуллукъчуну хатасындан эл эки айыры болду. «Алан, бугъала тутушадыла. Къайсы бугъа хорларыкъ болур?» — «Тейри, къайсы хорларын аллах билси, алай мюйюз тауушла уа башлангандыла», — деп, бирле тамаша эте эдиле. Ол къауум аз эди. Аллай, ары да, бери да къошулмагъанланы кеслерин да чюйгюн эте эдиле.

Алай аланы да оюм этерге кеслерини башлары бар эди. Ала башхаланы башлары бла жашаргъа суймей эдиле. Эки жыйыннга да къошулмауну тюзге санай эдиле.

Мухарбекни да, Нажимуддинни да тилчилери кёп болдула. Кертини айтханладан эсе, ётюрюкню айтханла аслам эдиле. Аллайланы хатасындан энди Жаннет бла Шамдарий да кюнде-кюнде да, бирге тюбеселе, бир бирге къабынышып къаладыла.

— Сен аман сарыгел, къорап нек кетмей эдинг! Ол жашырын къаргъышларынгы къойсанг да къоярса, къоймасанг да, аллах бирди, аман исси къапдырырбыз! Уялмагъан, къамамагъан, эшитип къой! Ол сени аман кампырдагъанынгы манга терк жетдиредиле. Билип къой! Ангыладынгмы, сары жилия?! — дей эди Жаннет Шамдарийге, кесини бет тюклерин тургъузуп, сауут бет алып. Шамдарий да, ол сёзлени ётюрюк тилле туудургъанын женгалмагъандан сора, аз-аз кызына кетип:

— Ай, кет-кет ары, сен аман къарампил, ненге махтанаса? Жемден эсирген ат, секире кетип, къарнын къазыкъгъа уруп жыртханлай болуп къалырынгы да билип къой! Къуллукъчу жашынга махтана болурса да, ол бюгюн — къуллукъчу, тамбла уа атдан эшекге минип къалыргъа да болур!

Ол Шамдарийни артда айтхан сёзлерин эшитгенде, Жаннет бютюн да бек къозуп, жеринде тёзалмай: «Не уа, ол атдан эшекге мингинчи, сени санларынгы жыл тейшек ашасы! Сен уялмагъан къахмени! Хашкенни!»

«Уялмагъан» дегени ючюн а, ол атылыргъа хазыр болуп тургъан Шамдарий, Жаннетни, алай терк кетип къалмаса эди, ургъан окъуна этерик эди. Болса да экиси да тыгъырыкъдан, мур-мур эте, юйлерине къайтдыла.

Мухарбек, жалгъан шагъатлагъа да къол салдырып, эл Советни мухурун да эки кере басып, кеси да эки кере къол салып, Нажимуддинни юсюнден тарыгъуу къагъытны райисполкомну

председателине — Харуннга элтди. Ол кягъытда былай жазылып эди:

«Бизни элибизде аманлыкъчы адамла, жыйын болуп, Совет властха, колхоз къурулушха да, аман агитацияла жайып, заран этиулерин кьоймайдыла. Колхозгъа кяжау, элде Совет властха да кяжау, жашырын, тохтамай кюрешген жыйынны башчысы уа эл школну оноучусу Гуданаланы Нажимуддинди. Ол мындан алда, кесини жууукъларындан да, дагъыда Совет властха эрттеден дертлери болгъан бир кяауум кулак юйледен да бёлек адамны жыйып, кьолда, кеслерини Орузмекни тирменини ичинде, жашырын жыйылыу этгенди. Аны кёрген адамла, ма бу кягъытха кьол салгъан шагъатла — Жантек бла Айтек — ол революциягъа кяжау ишни эл Советге заманында билдиргендиле. Алай эте кетип, ол Нажимуддин шашдыргъан къарангы адамла бандагъа чыгъарла деп да кьоркьюу барды. Нажимуддинни бу контр-революцион ишлерини юсюнден сизге билдиребиз. Аны, ол аман адамны, законнга тартыргъызыны да тилейбиз».

Харун Мухарбекни, жюрегин кьюуандырып, артха ашырды. Ол келтирген тарыгъыугъа да, Нажимуддинни законнга тартдырырча, бир талай материал кюурап, ишни сюдге жиберди. Нажимуддинни «аман ишлерини» юсюнден районону таматасына да айтды.

Кёп да турмай, Нажимуддин сюдге чакъырылды. Анда анга соруу эте, кёзюне-кёзюне кяаламы бла чанчыргъа тебинген кызыл шинли, алаша, бёкем кишичик ачыуланып, ата, ана кьоймай, аман-аман айта башлагъанда, Нажимуддин, секирип, ёре туруп кьалды. Сора ол бёкем кишичик, алгъындан да къаты сёлешип, керохуна жабышханда, Нажимуддин аны шинтик бла сермеди. Ол кишичик, кычырыкъ этип, кесини столуну тубюне чёгюп кьалгъан эди. Алай ол дауургъа башха кабинетледен адамла чабышып келдиле. Ала Нажимуддинни, ариу айтып, жапсардыла. Алай башха кабинетден телефон бла сёлешип, прокуроргъа да билдирдиле. Сора, Нажимуддинни бирден бирге чакъыра, соруусууал эте, ары-бери кёп айландырдыла. Аны ол танымагъан адамлагъа тубете эдиле. Ахырында уа аны бек камыргъа урдула. Ол заманда андан чыккъан кыйын эди ансы, ары кирген а бек тынч болуучу эди. Биреу тарыгъыу берип, экеу а анга шагъатлыкъ этселе, иш битип кяала эди.

Нажимуддин тутулгъандан сора уа, аны ызындан сёгюм кягъытла элинден кыстау бара эдиле. Аны «ишини» папкасы иги кяалын болгъандан сора, анга сюд этилди, алай ол сюдде женгдирмей эди. Хар жалгъан сёзню жууабын бере эди, хар тюрлю дауну кесинден кери ата эди. Болса да, ол женгдирмегеннге да къарамай, сюд анга онжыллыкъ «сибирни» буюрду.

Нажимуддин да, аны кысха жууукълары да, ары-бери тарыгъып, бир да аямай кюрешдиле. Дагъыда сюдню оноуу бузулма-

ды. Нажимуддин халкъыны ичинден, туугъан жеринден, жер тюбюне батып къалгъанча, гунч болду. Хапары-чупары да ёчюлдю. Анасы бла эгечи уа аз жилиямукъму тѣкдюле?!

Ёзге амалы къуругъандан, Шамдарий жашыны бир халын билир ючюн деп, эл-эллеге барып, таш салдыра эди. Тюш кѣрсе, аны магъанасын жоралатыргъа эфендиге да тюбей эди. «Суугъа тюшген таш къармар», — деп ма аллайлагъа айтычу болур эдиле. Жыл озду.

Тура кетип, андан къууанч письмо келди:

«Анам, эгечим, сиз мени ючюн жилия болурсуз. Билеме, хар заманда мени ючюн къайгъыдасыз. Жарсымагъыз. Жилиямагъыз. Жилиямакълыкъ — къарыусузну ишиди. Алай этсегиз, Мухарбекни жаны аурурукъ сунмагъыз. Сизге къайгъы этеме, элиме, ахлуларыма тансыкъ болама ансы, мен мында, хауа не къызыу эсе да, артал да къыйналмайма. Анда ишлегенимча, мында да школда ишлейме. Алгъындан кулакга атлары чыгъып, «сибирге» кетген юйюрледеги сабийлени ана тилибизде окъутама. Школну таматалары да, устазла да манга «михман мугъалим» деп, мени бек ариу кѣредиле. Ашым жетеди, хакъым да игиди. Къыйналмайма, мындан арысында да къыйналлыкъ туююлме. Сизге ахчачыкъ да жибере турлукъма. Бу жол а почтагъа аз ахчачыкъ салгъанма. Жалан да он тюменчикди. Мында школга «мектеп», устазгъа уа «мугъалим» дейдиле. Мен бир къауум сѣзлерине шагъырей туююлме ансы, иги оюм этип тынгыласам, ангылайма. Ёзбек тил бизни тилибизге жууукъду. Артдан артха бютюн иги ангылай барама. Кеслери да культурналадыла, муслиманладыла. Асламыны да ишлегенлери — акъ мамукъ, кийгенлери уа — къолан дарий. Жюзюм къатыш принч блоу ашайдыла. Сиз мени мында тутмакъда тургъан сунмагъыз. Артха къайтыргъа эркинлигим жокъду ансы, бирси адамла къалай эркин жюрюй эселе да, мен да алай жюрюйме. Жалан да кесими къалай жюрютгениме жашырын къараучула болурла деп анга шекли болама. Болса да, кертисин айтама, манга чюйре къарагъан адамгъа алыкъын бир да жолукъмагъанма. Мени бери келтиргенле мындагъы оноучулагъа мени берип, алагъа аманат этип къойгъан болурла дейме. Ол а — аланы ишлериди. Оноу — властны ишиди, власт а — къайда да властды. Башха-башха адамла бузадыла ансы, аны оноуу уа тюздю.

Бу кюнледе мен бир ёзбекли устазны юйюню бир отоуунда турама. Ашым, сууум да кесимденди. Жатар жерим да барды. Бу устаз нѣгерим да, аны юй бийчеси да манга хар заманда да жарыкъдыла, къарындашлыкъ, эгечлик этедиле. Кеслери да жаш адамладыла да, манга жумуш этерге да эринмейдиле. Хар заманда манга кѣз-къулакъ болгъанлай турадыла. Бу устазны къатынчыгъы бир арада отоууму тюбюн да сыйпаучуду. Къой:

сойсала, кьоншулукъ да келтириучюдю. Баям, сууаплыкъгъа эте болурла. Не десенг да, мен туугъан жеринден айырылып тургъан бир мискинме. Дунияда не кёрдюм — не кёрдюм, туугъан жеринден, халкьындан айырылгъандан кыйын зат кёрмедим. Жалан да олду мени жарсытхан ансы, башха затдан а артал да кыйналмайма. Бютюн да сизге мардасыз тансыкъ болгъанлай турама. Кёп кере да сизни экигизни да тюзюмде да кёрюучюме. Аман тюз а бир заманда да кёрмейме. Биз кёп турмай, бир бирибизни сау-саламат кёрлюк сунуп турама.

Энди мени жанымдан сюйген анам, эгечим, сиз кесигизни апчытмагъыз ансы, манга жарсымагъыз: къалай тургъанымы билдигиз. Мындан арысында жашау халым бютюн иги боллукъду. Алайды да, энтда да къайтарып айтама, мени ючюн къайгъы этмегиз, инжилмегиз.

Сабийлерин окъутханым ючюн мындагъы таулула да манга бек игидиле, ариу кёредиле.

Ол тели Мухарбек, кулак этип, бизни элден кыстагъанланы сабийлеринден менде окъугъанла бардыла. Аланы аталары, аналары мени тансыкълаучудула. Алай андан файда алагъа да жокъ, манга да жокъ. Ала да туугъан жерлерине термиледиле. Мени алагъа тенг болуп бери, «сибирге» келгениме бек сейир этедиле. Власть ючюн кыйынлыкъ кёргеними да, малым-мюлкюм алаамат болмагъанын да биледиле. Болса да, ала мени бла артыкъ кёп сёлеширге уа базынмайдыла. Бир терс сёзюбюз чыгъар деп къоркъа болурла. Кеслерине бек сакъдыла. Искилтин жугъутурла кибикдиле.

Сиз манга письмо жазаргъа эркинсиз, мен да эркинме да андан жазама. Сиз жазгъанда уа бу адрес бла жазарсыз: «Узб. ССР, Ташкент, Ара почта, сурагъынчиннга дери», — деп.

Окъуу жылны ахырында, ары дери уа кёп къалмагъанды, школчу сабийле бла бирге алдыргъан суратымы да жиберирме. Хо да, хайдагъыз, сау кёрюшейик! Мен сорлукъланы барына да менден салам айтыгъыз. Нажимуддин».

Баям, почтачы бу письмону Қъамариятдан башха кишиге да кёргюзтген болмаз эди. Алай болмаса, ол битеу элге, топ атылгъанча, эшитилир эди. Бютюн да Мухарбекни жыйынындан жанлыны къолуна тюзсе уа, иесин да тапмай къалыр эди. Мухарбек билсе уа, почтачыны аман жолгъа чыгъарыр эди.

Ингир ала, тегерегине да къарай, аланы арбазгъа кирген бу письмону берген почтачы кишини Қъамарият, ахлусу-жууугъу болмагъанлыкъгъа да, къолун тутуп, къучакълап, уппа окъуна этген эди. Ол заманда аны да, почтачыны да жилямукълары кезлерин жылтыратхан эдиле. Қъамарият а, эс жыйып: «Айып этме, Махти, жаным. Быллай письмо ючюн уппа этген да сейир тюзюлдю. Анса уа: «Элли жаш — къарындаш», — деп, сёз барды да...

Сыйлы аллах, бу зат ючюн анам да санга бир иги нохтабау этмей кьоймаз», — деди Къамарият, письмону да уппа эте.

— Угъай-угъай! Сизни кьууанчыгъыздан уллу нохтабау — манга кьайда?!» — деп, Махти, терк-терк атлай, ызына кьайтып кетди.

Къамарият письмону Шамдарийни кесине окьуду. Письмо сокьур да, сау да ангыларча, школчула жазыучу хат бла таза жазылып эди.

Къамарият, чыракъны да ёрге буруп, письмону окьуй барып, солуу алса, Шамдарий а: «Оу, ананг, шау ананг! Сен жарлы да, мен жарлы!» — деп жияй эди. Нек? Жашыны саулугъуна кьууанганданмы огъесе анга асыры жарсыгъанданмы болур эди? Мылы кёзлерин къара чикилясыны къанаты бла кыстау сыйпай эди.

Письмону окьуп бошагъанлай, Шамдарий айтып, Къамарият жазып, Нажимуддинге жууап письмону хазыр этдиле. Къамарият аны таг эрттен элтип, Махтиге жашырын берди. Ол да, письмону кесини къара мескиу дорбасыны теренине букьдурду. «Муну мен тийишли жерине жетдирirme!» — деп, Махти ыразы бетден ышарды.

Ол кюнден башлап, Нажимуддинден келген не анга баргъан письмоланы Махти эллиледен жашырын жюрютюп турду. Мухарбек бла анга жакъ басханла уа Нажимуддинни сууукъ Сибирде эртте бузлагъан суна эдиле.

Нажимуддинни тутдурургъа Харун бла татах болгъандан сора, Мухарбек базыкьгъа да, ёхтемге да кетген эди. Махтана эди, сандырай эди, кериле эди. Къалайда да эллилерин кесине жалындыра эди. Эл жыйылыуда доклад этгенле не да сёлешгенле кеслерини сёзлерин «Жашасын Совет власть! Жашасын бизни башчыбыз кызыл Мухарбек!» — деп, бошай эдиле.

«Тамбла кьалып, бирси кюн Харуннга областдан сыйлы кьонакъла келликдиле. Бир иги союм мадарыргъа керекди. Мажалыракъ кьою кимни болур?» — деп, ол жыйынындагъыладан бирине айтса, аны эшитгенле уа: «Менде барды! Менде барды!» — дей эдиле, бир бирге ал бермей. Аны ыразы этер ючюн, муштухулгъа кьала эдиле.

Мухарбек жолгъа атланса, командирни ызындан атлы аскери баргъанча, аны кесини табынындан бир талай атлы ызындан, экеу-экеу болуп, тизилип барыучу эдиле. Аланы артмакълары да аракьыдан бла азыкьдан кьуру болмаучу эдиле. Ала асламында да, жол жанында тохтап, атланы да кишенлеп, кырдыкга бошлап, аракьы да иче, семиз кьозу не да ирик эт ашаучу эдиле. Ашап-ичип, иги кёпейгенден сора уа, жауурун кьалакьны не да баш сюекни арлакьда тёш аллына салып, ушкокла бла илишан атыучу эдиле. Безиреуню мардасы жокъ эди. Тийрени, уруш

баргъанча, ушкок тауушха алдырычу эдиле. Төгерекеде таула уа, алагъа чамланып этгенча, бир бири ызындан гур-гур эте эдиле. Ушкок бир атылса да, аны зангырдауу уа, таугъа ёте, кёп кере эшитиле эди.

Ол жыйын, алай эте кетип, солугъан атлагъа да минип, жолгъа атлансала уа, асыры хыны-сухудан, бир бирни жеталмай, атланы чаришге салгъанча, чапдырып бара эдиле. Атла асыры терлегенден акъ кёмюк этселе да, бурун сюеклери турмаса, сан этмей эдиле. Кырдык отлап, бираз солугъан атланы кеслерича зауукъ этген суна эдиле. Учхан къанатлыча баралмагъан атланы къарынларына аяусуз тийген къамичилени тауушлары керох атылгъандан эсе уллу таууш эте эдиле.

Арт кезиуде Мухарбек, жолгъа чыкъса да, кабинетинде олтуруп оноу этсе да, ол анга жалынган, жакъ басхан къауумдан къуру болмай эди. Элге оноу этгенден эсе, керексиз лахор этген заманы кёп бола эди. Алай, бир къауум заман озгъандан сора, кабинетине башха адам къоймай башлады, тышындан къалауур да салды. Ахырында алай башлагъан эди: элни тиширыуларын тауукъла, кесин а аланы хоразы суна эди. Аны ол халын сезгенден сора, анасы да, Хура да анга алыргъа кёп тюрю ариу къызлагъа келечилик айта эдиле. Мухарбекни кесине да тохтамай жалына эдиле. Болса да, ол не анасына, не Хурагъа боюн салмады. Баям: «Жангы ашха — жангы къарын», — деп къоя болур эди. Анга «жангы аш» а табыла эди. Аны кабинетине кеси жангыз жумуш бла баргъан тиширыуланы бир бирлери гузаба бет алып, баштёбен болуп, юслери-башлары тозурап чыгъа эдиле, ала кишиге да тарыкъмай эдиле. Эл бедизи бла къоркъмакълыкъ алаы тездюре эди. Мухарбекни саякълыгъын элни адамлары билмеген кибик этип къоя эдиле. Ол а некден? «Къара чёпге» салыр деп, андан къоркъгъандан. «Къара чёпге» салыннганы уа жолу халкъ душманны жолу эди. Аны ючюн болур эди, бир къауумла: «Жашау суйген — жалынчакъ», — деп къоя эдиле. Алай айтханла да амалсыздан айта эдиле: Мухарбек «лакъырда» этген къыз, сууукъ жууап берип, бойсунмай къалса, аны, ол къызны атасы, кулакла жанлы болгъаннга саналып, «къара чёпге» тюше эди. Андан сора уа — мах-мах! Аллайланы кёбюсю да элден къыстала эдиле, тутмакъгъа тюшюп, Сибирге жибериле эдиле. Анда бедизли ёлюрге уа неге керек эди?

Мухарбекден тарыгъып Харуннга баргъанла да бар эдиле. Алай ала да андан болушлукъ тапмай къайта эдиле. Бир бирде областха баргъан тарыгъыула районнга, районнга баргъан а элге къайтып къалсала, не амал боллукъ эди? Ол заманда Мухарбек къалай суйсе, артха алай жууап къайтара эди. Элни таматасы да, районну таматасы да бирча жууап этселе уа — областда да тарыгъыучуну асламында эрши кёрюп къояргъа тюшюучю эди.

Бютюн да залимге жалгъан шагъатла нѣгерлик этселе уа — тюзлюкге жол да, онг да къайда?! Терслик тюзлюкню хорлап кетген кезиуле кѣп эдиле.

Мухарбек Харунну да кесича ѳтюрюкчю, хыйлачы, саякъ да эталгъан эди. Анга да кеси элинде, башха элдеде да къызла, къатынла сайлап, тосла къурай эди. Ол къуллугъуна кѣре жумуш бла баргъан элlege, кесине нѣгерле да этип, Мухарбек да табыла эди. Ол баргъан элде той-оюн къурата эди. Элни ариу къызларын тойгъа чакъырта эди. Харуннга уа, жашырын шыбырдап, къыз сайлата эди. Ариу къызы болгъанны анга къонакъбай эте эди. Артдан артха Харун бла Мухарбек алай татах болгъан эдиле: Харун къайсы элге барлыкъ болса да, аны алгъаракъдан окъуна Мухарбекге билдире эди. Ол а, не ишин да къоюп, бир сылтау бла Харун келлик элге табыла эди. Бош угъай — шапакъжыйыны бла, ичгиси бла, азыгъы бла. Эл сайын тос тутуу, дайым той-оюн къуруу, къозу-къой сойдуруу, граф этиу Харуннга кюнден кюнге бек хычыуун кѣрюне башлагъан эди. Алай ишни башланганыча бошалгъаны да болуучуду. Аман бла башланганны иги бла бошалып ким кѣргенди? Иги ишни арты алгъыш, аман ишни арты уа не заманда да къаргъыш болуучуду.

«Жамауатны инжитген, совет жашаугъа ушамагъан талай буюкълукъ ишлери ючюн», — дей эдиле. Харунну партиядан къысталып, тутулгъан хапары элге келди. Сора Мухарбекни башын къайгъы алды. Ол кесине амал излеп башлады. Аягъы учуп, къаядан кетип тебиреген адам артишледен тутаргъа кюрешгенча бола эди.

Харун тутулгъандан сора бир ыйыкъ да озгъунчу, районну алчы адамларыны уллу жыйылыуу болду. Ары, районну ичинде ишлеген алчыладан сора да, элдеде хар эл Советни, колхозну да председателлери, парткомланы секретарлары да келген эдиле. Ол жыйылыуда районда да, аны эллеринде да халкъны ара мюлкюн айнытууну, жамауатда политиканы, партия излегенча, тап бардырыуну юсюнден докладны партияны Къабарты-Малкъар обкомуну секретары этди. Ол ѳтюрюксюз, омакъсыз районда, аны бир къауум эллеринде да болгъан ахшы ишлени, осал ишлени да баш башынча санай эди. Бир-бир оюучу къуллукъчуланы осал ишлерини юсюнден айта келгенде, артыкъ да бегирек, къатыракъ Харунну бла Мухарбекни аман ишлерин шарт ачыкълагъан эди. Эндиге дери аякъ тюбюнде чѣп сынмай айланычу Мухарбекни аякъ тюбюнде отла жана башладыла. Ол, башын энишге тутуп, абызырап тура эди.

Докладны сюзе туруп, Харунну сѣкгенlege, хыбыртчыкъ болуп, Мухарбек да нѣгер болгъан эди. Ол тапхан аманын, кирип Харуннга жагъаргъа кюреше эди. Болса да Мухарбекни ызындан

сѣлешгенле Мухарбек да къаллай аман адам болгъаныны юсюнден бурмай айта эдиле. «Жилянны башы Харун эсе, къуйругъу уа Мухарбекди», — дей эдиле. Мухарбекни кѣзюне къарап, бармакъларын узатып, хыны сѣлеше эдиле. Харунну сѣкген хар адам анга Мухарбекни къоша эди. Кертиди, бирле аны революция ючюн жоюлгъан атасыны, къарындашыны да хурметлерин этип, тынгылауну баса эдиле, бирле да: «Хар ким кеси ючюн жууапчыды», — дей эдиле. Алгъыннгы бѣлляй къалгъан эди. Бюгюн кѣзбау артал да жокъ эди. Ачыкъ сѣзле Мухарбекни бетине, садакъ окълача, сызыла эдиле. Аны къара бети аллай сѣгюм сѣзлеге да тѣзаллыкъ эди, алай аны хорлагъан дагъыда бир уллу иш тууду.

Район жыйылыу бошалгъандан сора элlege, алада ишлени не халлы болгъанларын билирге, ишлени тап бардырыр ючюн, эл организациялагъа болушургъа деп, партияны райкомундан, райисполкомдан да комиссияла бардыла.

Мухарбек оноу этип тургъан элдеги комиссия колхозну, колхозчуланы да жаз башы сабан ишлеге хазырланууда, малгъа къарауда да жартылыкъла тапмады. Алай Мухарбекден тарыгъыула уа комиссиягъа тохтамай келе тура эдиле. Ол тарыгъыуланы ичинде, Мухарбекни законнга кѣре жууапха тартырча эки зат бар эди: бири — элде хор-зор этип, саякълыкъны жюрютгени, экинчиси уа — квитанцияла бермей, эллиледен налогга, самооблажениягъа деп, эл Советни секретары бла бирге уллу ахча жыйып, аны ашагъаны. Комиссияны членлери кимни юйюне барып сорсала да, озгъан жылда да, бу жылда да налогун, самообложениясын бермеген чыкъмай эди. Къачан, къалайда, нелляй бир, ким кѣре бергенлерине женге эдиле, ачуулана эдиле.

Ахчаны бергенинге къагъытынг къайдады да деп сорсала уа: «Да къайда боллукъду? Эл Советде болургъа керекди. Квитанция формала келгинчи, тизме къурап, ангар къол салдырып, ахчаны алай жыйып тургъандыла. Ангар Мухарбек женгдирмей эсе, къагъытчысына соругъуз», — деп, жууап эте эдиле. Къагъытчыгъа сорсала да: «Етюрюк айтадыла. Квитанция бермей ахча жыйгъан тѣре къайда барды?!» — деп, имбашларын жыйырып, неден эсе да жийиргеннген этгенча, буттукъ бурнун да жыйырып, тютюнюн тарта, хыйладан толу кѣк кѣзчюклерин жумултуп, сейирсинип жютю къарай эди. Женгдирген деген эсинде да жокъ эди.

Адамла: «Да бу не алааматды? Налогла былтыр окъуна райфогъа берилмегенмидиле да?» — деп, сейирсине эдиле. Башхалары уа: «Да ол эмеген Харун анга да бир кечуу мажара болур эди», — дей эдиле. Мухарбекни бла Харунну бирча терслей эдиле.

Комиссия элден кетгенден сора, бир къауум элли Мухарбекни тюерге умут этген эдиле. Алай ала ол умутларына жетгинчи, Мухарбек бла эл Советни секретары районнга чакъырылдыла. «Сора андан къайтмай къалдыла.

гъан хапарлары элге келди. Элде ол хапарны эшитгенден сора, Мухарбекге нёгер болуучула, юслерине сууукъ суу къуюлгъанча, мугурайдыла, баштёбен болдула. Аланы да бир къауумлары Мухарбекни сёге башладыла. Бир бирле уа, Мухарбек энтда къайтып келлик сунуп, дагъыда къымсыз болгъанлай къалдыла. Башха-башха оноучула къалай болсала да, эл а жеринде къалады. Халкъ жашауун кеси суйгенча бардырады. Къачан болса да алышынмазлыкъ оноучу уа болмайды. Бу затны жангы оноучула эсде тута эдиле. Бир адам эталгъан жумушну башхасы да эталыгъына ийнана эдиле. Алайды да, райондан да, областдан да къуллукъчула келип, эл Советге председатель да, секретарь да айырдыла. Мухарбекни бла эл Советни алгъын секретарыны этген хаталарыны юсюнден эллилеге толу айыртдыла. Ала айтханга кёре, Мухарбекни бла аны къагъытчысын камыргъа ургъандыла. Сора аланы экисине да сюд этилгенди. Экиси да «Соловки» деген узакъ сибирге кетгендиле. Мухарбекге он, къагъытчысына уа алты жыл берген эдиле.

Ол хапарны эшитгенледен бирлери: «Эсирик ажир, ойнай кетип, къарнын къазыкыгъа уруп жыртханлай болду», дагъыда бирлери уа: «Аракъыдан эсирген жайыгъады, гыржындан эсирген а терк жайыкъмайды. Мухарбек элни ырысхысындан асыры бек эсирген эди. Къачан болса да аман жолгъа чыгъарыкъ эди да — чыкъды», — дей эдиле, кёл кенгдире.

Жаннет, харип, кёпге тёзе келген огъурлу да, акъыллы да адам эди. Бу жол а тёзалырма? Мынча жилямукъ къайдан тапсы?!

Жаннет Мухарбекге, артыгъыракъ да ол жамауатны аллында уллу къуллукыгъа киргенден сора: «Жашым, эсирик да, ёхтем да болма. Халкъгъа кесинги ариу кёргюзт. Татлы тилли бол. Эсириклик, ёхтемлик атха да, эрге да жарашмайды», — деучю эди. «Къартны, бурнун сюрт да, оноугъа тут», — деп, бурунгулула андан айта болур эдиле. Анса уа: «Уру тюбю — къуру», — дегенни уа магъанасы жокъмуду? Мухарбек ол сёзлени тергеуге алмай эди. Анасы айтханча жюрюсе эди, анга быллай кюн келлик болмаз эди. Кеси къыйынын ашап, тынч-ырахат жашап туругъа боллукъ эди. Анса уа Мухарбек бла Нажимуддин алай кючбюсюреу, ёхтем адамла болмасала эдиле, орус суратла кибик, ол ариу Къамарият бла Таукъызны да, кеслерини туугъан аналарын да, мудах этген къыллы къоймай, жүреклерине кетмез жарала салмаз эдиле. Бу эки жашны хатасындан аналаны, эгечлени да кёзлеринден аз жилямукъму акъды! Не этсинле? Хата уа Мухарбекден башланган эди. Сёзюне табылмау — къайда да шарайыпха саналады. Сёз бере эсенг — ойлап бер, бердинг эсенг — кертичи

бол. Жанымы кыйыры, эсли, адепли адамланы арасында иш алайды.

Мухарбек тутулгъандан сора, эки жыл озгъанлай, Нажимуддин кесини элине сау-саламат кыйтды (анга Биринчи майны хурмети бла кечгинлик берилген эди). Алай кюн сайын жарсыулу кыйынларына кёрюне айланмаз ючюн, башха элге кёчюп кетди.

«Жашай тургъан алтын аякъ бла суу ичеди», — дегенлери кертиди. Къамарият бла Таукъыз бютюн иги жашлагъа эрге бардыла. Къамарият жашчыкъ табып, анга къууана жашайды, Таукъыз да, кесине ушаш бир ариу кыйзчыкъ табып ёсдюреди. Жашына жилягъанын сабыр этген кезиуюнде Жаннет да кыйгъысын аны бла унутады.

Энди Шамдарийни жүреги ырахатды. Жаннетни уа жүрегинден къан хырттыкла къачан кетсинле? Жангыз жашы, тура кетип, сууукъ Соловкидеди. «Тура эдик жата, кыйдан чыкъды хата», — дегенлей болгъанды. Ёлгенмиди, саумуду? Мухарбекден хапар да жокъду. Бирле ёлгенге санайдыла, бирле уа кыйтырыкъ сунадыла. Къалай эсе да, Мухарбек гунч болду.

Кесек ырысхы ючюн эки тенг къалай жау болгъанларыны юсюнден, ол элли къартла да айып эте, адамла бир бирлерине энтда да айта туруучудула. «Дуния малы кёплени шашдырады», — дейдиле. Бир бирле уа: «Ахча — душманды. Аны хатасындан азла жоюлмагъандыла!» — дейдиле.

Ахшылыкъ да жутулмайды, аманлыкъ да унутулмайды. «Биреуге кёр къазсанг, анга кесинг тюшерсе», — деучюдюле. Хатасызгъа хата этген къачан да унутулмайды. Мухарбекни атын бир бирле ушхууур артында сагъынадыла. Сагъынсала да анга: «Уой, ол ахыратда да къалияр къаза айлансын!» — деучюдюле.

Къалай эсе да, изарлыкъ, саякълыкъ, жутлукъ тенглени бир бирден айырды. Аналаны жиляулу, кыйынлы этди. Сюймекликни да, адамлыкъны да хорлагъан ахча отну болсу! Ахчаны хатасына кёпле жолугъадыла, ол кёплени жангылтады. Анга сугъанакълыкъ этмеселе эди, бу эки тенгни жашаулары, къадарлары алай кыйланч-мыланч, кыйнгыр-мынгыр болмаз эдиле. Кыйынлыкъ кёрген къарт анала аллай бир жилямаз эдиле. Къууанч бла къуралгъан жаш юйюрле бузулмаз эдиле.

ЖАММЕ

«Буйрукъ»

Муну бир кёрген адам унутмайды. Узун адам. Чырайлы. Сыласа, къалын чал мыйыкълары жылтырайдыла, ачуланса уа — чюйресине тозурайдыла. Жууукъ ёсген къара къашларыны тюбюнде жютю къара кёзлери ётгюр къарайдыла, эслеген затларын-

дан, суруу бла кешин етедиле. Теренге да, узакы ба да кёрген кёзле. Аладан бирде жылы жарыкъ урады, бирде уа отла чартлайдыла. Ол, къатындагы адамгъа тюрслеп къараса, гипнотизёр кибики. Сюйюп къараса—жууаш ата кёзле ийнакълайдыла. Айтханына терк окъуна ийнандырады. Жолгъа чыкъса — жел ургъанча. Ачыкъ кюлсе — жар оюлгъанча, ачыуланса — кёк кюкюрегенча. Досха — досча, жаугъа — жауча жолугъа биледи. Аны элли тенглери асламы, нартха санап, намыс этедиле, араларында жюрютюрге сюедиле. Бир къауумла уа сюйген да этмейдиле, ансыз да болмайдыла.

Жамме, дугъум чыбыкъ мундштугу бла тютюн букъулата, орус ушкок сюнгилю къызыл жабышмакъ тыягына да тыяна, балчыкъ тыгъырыкъдан чыгып, ныгъышха келди. Алайда, оюлгъан хуна ташлагъа бла тёртгюл сюйремеге олтуруп, бир бирге таурух айта тургъанла, гур деп, ёрге къопдула. Аны саламын алдыла да, араларында жер къойдула, ол да, кимни имбашына къагъа, бёркюн аллына тюрте, лакъырда, масхара сёзле айта, араларында ёре состар ташха, мор чепкен тышлы къара ажиген кёрпе тонуну этеклерин да тюбюне жыйып, солдат чурукълу уллу аякъларында кенг салып, олтурду. Мундштугун иги тартып, гулмак тютюн букъуну мыйыкъ тюплеринден тышына бошлады, ичине солугъан тютюнню уа къоргъашин бетли букъусун узун тюкле чюелген мазаллы бурну бла тышына суурду. Сора, тегерегинде тенглери къайгылы къарап, кёзлерин да жандыраракъ, ауазын да созаракъ этип, сорду:

— Аланла, ол жангы хапарны эшитгенмисиз?

Адамла, тынгысыз болуп, къулакъ салдыла:

— Не хапар?

— Не хапар? — дейдиле, бир бирни аузуна чаба.

— Тюбюнден буйрукъ келгенди: «Тютюнню къалдырмай кюйдюрюрге, балтузну да суугъа къуяргъа», — деп.

— Эшта-эшта! Уий, не мен ёлдюм! Тютюнсюз а къалай?

— Оуей-оуей, бир къонакыгъа не да саусузгъа дугъума чай ичирмей а, къалай боллукъду да? — дегенле болдула. Алай бир къауумла сездиле да:

— Оллахий, андан тюз буйрукъну излеп да тапмазса!

— Ол буйрукъну толтурургъа керекди, — деп кюлюшдюле.

Жамме кесини сол жанында состар таш юсюне олтуруп тургъан къарабет кишиге тюрслеп къарады: хапарны тюз магъанасын бек алгъа сезген ол эди. Сора:

— Ай, сен къуртхагъа ант жетсин! Неге ачыласа кесинг да, юйютюлген баш кибики? — деп кюлдю.

Жаш заманында эбзе гёжефле бла тутушханында, айтхылыкъ гёжефни Жамме сыртындан салгъан эди, алай кесини да билеги имбашындан чыкыгъан эди. Дагыда бир жол а, эмилик юйретген заманында, эмиликден кетген эди да, биягы билеги сынган окъуна этген эди. Ол заманда сынганны тап байларгъа, чыкыгъанны орнуна салыргъа да чемер уста табылгъан болмаз эди ансы, Жамме къартлыгында да чолакълай къалмаз эди. Намаз эте туруп, къулакъ къакъса, аны бир къолу къулагына баргъанда, бирси къолу уа кенделен узатылып къала турмаз эди. Бир-бир жашла да, ол акъыллы адамча къулакъ къагъабыз деп, аныча этип турмаз эдиле.

Кеси да сынагъаны ючюн туююл эсе, билеги, буту чыкыгъаннга, сюеги сынган адамгъа Жамме бек жарсыучу эди. Чыкыгъаннга, сынганнга къараргъа да юйренген эди. Аны аллай устадыгъын адамла бек жарата эдиле.

Жаммеге эки атлы келдиле. Жамме, хар замандача, къонакълагъа арбазда окъуна бек жарыкъ тюбеди. Къонакъланы атдан тюшюрдю. Атланы жүген билекликлерин чалман къазыкълагъа илиндирип, алларына бичен къабынчыкъла атды. Юйге да киргинчи, алайда окъуна, къонакъладан къартырагъы айтды:

— Жамме, айып этме, биз санга къонакъ алыр заман да болгъунчу, къонакъгъа келгенбиз. Сен бир мадар этмесенг, бу жигит жаш кырты болгъанды: тиш башындан кетип, билегине, не этген эсе да, бир палах этгенди. Сынганмыды, чыкыгъанмыды? — Билмейбиз. Бек онгсузду.

— Аллах-аллах! Сакъалы, мыйыгы бла, быллай киши тишден къалай сылжырагъанды?!

— Да ачыр кезиую...

— Тутчу былай, — деп, арт болжалгъа къоя турмай, алайда окъуна, Жамме ол жашны чепкенини ичи бла, къапталыны тышындан окъуна билегин, бууунундан башлап, жауурунуна дери къармады. Имбашына къолу жетгенлей, ол мазаллы жаш, бети кетип, ойсурады. Бирси къолу бла Жаммени къолун ары тюртдю. Жамме, биченге жубана тургъан атны ары жанына ётюп, аны жалкъасыны юсю бла узалып:

— Жанлачы былай. Къолунгу тутдурчу бери. Аны угъай, бирсин. Жанла бери. Хо, къоркъма, хомух! Сен киши туююлмюсе? Ыхы, — деп, аны къолун биченчигине жубана тургъан атны бойнуну юсю бла кеси таба тартды, атны уа гумхотуна аякъ бурну бла къакъды. Ат, элгенип, башын ёрге тутду, чыкыгъан билекни да ёрге тутдурду. Саусуз, имбашыны ачыгъанына тезалмай, ачы къычырыкъ этди. Аны бла келген къартчыкъ жашны билегини «тыркъ» деген тауушун эшитгенинде, бет алышып, жашха жа-

бышды. «Энди билегинги ёрге кётюрчю. Къоркъма!»— деп, жашха Жаммекёл этдирди. Жаш билегин эркин кымылдатды, ёрге кётюрдю, узатды, энишге бошлады.

— Ачыймыды? — деп сорду Жамме.

— Угъай, энди ачымайды, — деп, тирилди жаш.

— Ай, аллах ыразы болсун! Жаным къурман болсун санга! Сени болушлугъунгу унутмазбыз, — деп къартчыкъ да, эки кьолун бир бирге ышый, бир уллу ишни кеси тындыргъанча, тирилип, жауурунларын эледи.

— Мен алай бек кыйналмагъанма. Затыгъыз да керек туююлдю. Юйге келигиз. Суусап иче барыгъыз, — деп бютюн да жарыкъ болду Жамме. Алай кьонакъла унамадыла. Саламлашып, Жаммеге алгъыш эте кетдиле. Ол да, жангы папиросну бура, аланы ызларындан къарап, аз-аз ышара кьалды.

Ол, тишден кетип, имбашын чыгъаргъан адам озгъанлай, юй бийчесин да биргесине алып, бир киши Жаммеге келди.

— Жамме, кеч кьолай болсун!

— Уой, кьолайлы къарт бол! Хажи бол.

— Сау бол. Хажи мени кибиклеми болалла! Бу къатын аманны санга алып келеме. Бир къара, маржа!

— Аман эсе, манга алып неге келесе? Не уа сен кесинг къарасанг болмаймыды? Ол дегенинг неди?!

— Уой, сен ойнай-кюле кьалгъын! Бу насыпсыз аман, жыгъылып, бууунун чыгъаргъанды. Бармакъларын да кымылдатаймайды.

Ючюсю да юйге кирдиле. Кьонакълагъа юй бийче да бек жарыкъ болду. Бирер шинтик салды.

Эри айтханнга да тѳзмей:

— Жамме, санга кьор болайым, бир амал эт, — деп, жалынган ауазы бла тиледи къатын да.

Къатын бек чырайлы, таза, толу адам эди. Жаммени кѳлюне: «Бу гырхы кишичикге бу тап тиширыу да нек баргъан болур эди», — деп келе эди. Ол, терк окъуна эки кьолун дух сапын бла жууду. Акъ жан жаулукъ бла сыйпады. Кесин кьонакълагъа врашча кѳргюзтдю. Сора, къатынны жумушакъ жылы кьолундан тутуп, кѳзюне тюрслеп къарады. Ол а эки кѳзюн жерге къаратып тохтады. Гырхы кишичик а, тынгысыз болуп, олтургъан жеринде чыдаялмай эди.

— Алан, — деди, юй бийчесине айланып, Жамме, — бир сапын суучукъ этчи. Исси болмай, мытыл болсун. Кесин да ол гитче жез таз бла бер.

Кѳп мычымай, чыкъгъан буууннга сапын суу жетдирип, къатынны бууунун Жамме сылап тебиреди.

— Уой, Жамме, аурунг алайым, алай тартма: тѳзаллыкъ туююлме, ачыгъан этеди!

— Келчи! Эшик сакълаучу кибик, неге сюелип тураса? Мен бууунундан тартсам, юсюме келип къалады. Тутчу. Къаты къучакъла да, жиберме, — деп къатынны эрине урушады Жамме. Эри не бек къучакъласа да, къатын къычырыкъ этип, гырхы кишичикни да аркъасына алгъанлай, кесини толу бѣксюмюн Жаммени юсюне ата эди. Аны алай этгенин кѣргенде, юй бийче, къарт къатын, юйюнден тышына чыгъып: «Не а, былагъа да, мынга да аман кюн келе-келе турсун», — деп, эрине кѣлкъалды эте эди, адыргысындан коридорда ары-бери жюрюй.

— Уоу, кюнум къуругъан, Жамме, къор болайым, къой! — дейди, къычырыкъ этип, буууну чыкъгъан къатын, терлегенлери да жыякълары бла бара.

— Тѣзген эт, тѣзген эт! Тут муну игирек!

— Туталмайма, — дейди абызырагъан кишичик.

— Келчи былай, ѳтчю бери. Сен, къолларынга да сапын суу эт да, менича сылап, бууунундан тарт. Мен а, тыяллыкъ эсем, бир кѣрейим.

Арт жанындан олтуруп, аякъланы кенгден салып, къатынны Жамме къаты къучакълап тохтады.

— Тарт энди. Сылап тарт!

Кишиси тартып тебиресе, къатын кесин Жаммеге къысады. Къычырыкъ этеди. Ары-бери бурулады. Башын артха атады. Эринлерин бирге къаты къысады.

— Тарталмайса, тарталмай... Барчы, ол «биздегин» да бери чакъырып кел.

Кишичик чыкъды. Бираздан, юй бийчени да алып, къайтды.

— Тутугъуз. Экигиз да иги тутугъуз!

— Къой энди, Жамме, сенден алгъа ѳлейим! Энди болаллыкъ туююлме. Уой, ѳлдюм-ѳлдюм!

— Ёллюк туююлсе! Тѣзген эт!

— Тѣзалмайма! Уой!

— Тѣзаллыкъса! — деп, ол чолакъ къолу бла къатынны ѳшюнюнден артха тюртюп, сапын мылы къолу бла уа бууунундан игирек тартханлай, жик жерине тюшдю. Къатын кючсюндю, къарыусуз болду. Алай энди, къойнундан бир кѣк дарий палатокну чыгъарып, бетини терлегенлерин сыйпады.

Юй бийче, аш юйге барып, андан, тылпыу этдире, сютде бишген тую хантус алып келди. Мажал азыкъ хазыр болмагъанына да жарсый, къонакъларына, агъач чѣмючлеге къуюп, исси хантус берди. Къатын бир-эки уртлап къойду, кишиси уа, юфгюре, эрнин-бурнун жыйыра, чѣмючню ары-бери сюзюлте, хантусну махтай, саулай къаплады.

Кишичик да, къатын да алгъыш эте кетдиле. Юй бийче уа эрине бюсюремей эди.

гъаны, сыннганы болгъанла да анга терк-терк келе башлагъан эдиле.

— Табу-табу, Жамме, кел да, ол бизни абадан жашха — Жаммотха бир къара. Шайтанлы болгъанды дейдиле. Чалгъыгъа атлана тургъаныбызлай, насыпсыз Жаммот ауруп къалгъанды. Эфендиге дууа да жаздыргъанбыз. Бюгюн бла тёрт кюн болады. Дууа да жарамайды. Сени хакимлигинг барды дейдиле. Къыйнасанг да, бизни ючюн бир къыйнал. Эринме, табу. Кел да, ол къыйынлы Жаммотну бир кёр — деп тиледи чалгъычы жашны атасы.

Халкъда Жаммени «акъ жинле» бла шуёхлугъу барды деп халпар жюрюй эди. Алай кертиси уа — гипнозда эди, айтханына ийнандырыуда, бойсундурууда эди.

— Да мен эфенди этмеген болушлукъну къалай эталлыкъма? Болса да, энди сен чал башынг бла тилей келгенден сора, не этерикме? Жюр, барайыкъ, — деп, темир сенекни да къолуна алып, атланды Жамме.

Юйге келип, кётюртмеде сыртындан жатып тургъан жашны кёргенлей:

— Саусуз болмагъын, харип. Ненг ауруйду? — деп, жууаш сорду.

Жаш а, къутургъан этген киби, къызыл кёзлерин жандырып, тёппеси бла къарады. Жууап этмеди.

— Жылы сютчюк бармыды? Исирек окъуна этип жашха аямай сют ичирирге керекди. Сют жылытса, жайыгъырыкъды, — деди Жамме юйню несине. Жашны уа, бууунундан тутуп, къаты къысды. Жаш, не эсе да мурулдай кетип, сора, хаф-хаф этип, итча юрдю.

Жашны атасы Жаммени къулагъына:

— Аллах сакъласын, айтылгъан жерден кери болсун, къутургъан иш этген болурму? — деп сорду.

— Ма сен айтдынг эсенг! — деп къойду ол.

— Асыры исси окъуна ушайды да?!

Жамме, кеси уртлап кёрюп, гоппан бла бир сютню:

— Ал, ич муну! — деп жашха узатды. Ол а, алыргъа эниклемей, биягъы тёппеси бла къарап тохтады. Ол алай этип тохтагъанда, гоппанны жашны атасыны къолуна тутдуруп:

— Сен ичирчин. Ичмей ма бир кёрсюн! — деп, секирип къобуп, эшик артында сюелип тургъан сенегин къолуна сермеди да:

— Ич, дейме да! Ич, чочхадан туугъан! Оллахий мен а шайтанынгы къачырырма. Жининги секиртирме. Ич! Ичмесенг да, сенекни тамагъынга сугъуп, бурнунгдан тутуп ичирirme! Ич!

Ыхы-ы, ичеригинг келдими? Ичесе. Ич-ич-ич! Тауусхунчу ич! Солуп-солуп ич. Кёрдюнгмю, къалай игиди? — деп Жамме жууашыракъ сёлешди.

Жаш, кёзлерин жумуп, тин-тери къагъып, адыргыгъа къалып, сютню тогъуду, жукъу арасында ичген кибики. Кёзлерин ача келип, Жаммени кёрсе, дагъыда къысып къояды.

«Шайтанлы» Жаммот сау гоппан сютню тындыргъандан сора: — Энди жашны, салатлыкъ басдыргъанча, иги жылы жууургъан бла басдырып, тынч жукъламагъа къоюгъуз. Терлесе, жайыгъыр. Жалгъан безгеги болур дейме. Ким биледи. Мен а эрттен бла да келирме, — деп, Жамме юйден шыгъыртсыз чыгъып кетди.

Эрттенликде биягъы юйге биягъы Жамме келди. Жаш, чулгъанып жатханны къой, кийимлери бла биягъы кётюртмеде жанындан тюшгенлей турады. Аны кёрюп, Жамме:

— Неди бу къылыгъынг? Не керекди санга?! Ай, чочха уа! Сенде уа барды да! Охо-хо! Уй! Аха-а! Тур бусагъатдан, атанг бла ишге бар! Атлан! Хайда! Бети болмагъан бетсиз! Тур! — деп, Жамме алай кюкюреди, алай! Юй ичинде адырла да, жерлеринде чыдаялмай, ёрге-ёрге секиришгенча кёрюне эдиле. Къычыргъан къыллы къоймай, ол темир сенегин хауада айландыра эди. Ол алай къычырып тебирегенде, жашны атасы бла ары дери мюйюшде сюелип тургъан анасы да, мудах болуп, юйден тышына чыкъдыла. Жаш да, тура кетип, арtdан юркген къой кибики, кётюртмеден секирип къобуп, эшикге къачды. Ол кезиуде Жаммени кёрген адам: «Шайтанлы Жаммот угъай, Жаммеди», — дерге боллукъ эди.

«Шайтанлы» Жаммот жукълап уяниганча болду. Ол, атасына нёгер болуп, ишге атланды. Жамме да, жашны атасы бла саламлашып, ышара-ышара, юйюне кетди.

Ол кюнден башлап, адамла: «Жамме, къычырып, шайтанланы къачыргъанлай», — деучю эдиле.

Жаммени кырдыкладан, гокка хансладан дарман этерге фамусу да бар эди. Мен кесим безгекден ауругъанымда, ачы хансны сары чакъгъан чопалларын сют бла къайнатып, алты-жети кере ичген эдим. Анга «Жаммени дарманы» дей эдиле. Андан сора безгек мени бир заманда да къыйнамагъан эди.

Керек болса, Жамме камсык да, оспар да бола эди.

Ингирде, ушхууур ууахтыда, Жаммени эгечи анга эт да, гыржын да, шорпа да берди — тауа гыржын, семиз эт, къой шорпа. Уллу къара аякъ ичинде шорпаны башында жауу къалын олтуруп сююзюледи, тылпыу а этмейди.

Жамме, шорпадан уртлап, аузуна алгъанын, алайдагъылагъа эслетмей, аузундан артха шорпагъа къошуп къойду. Сора эгечине тырман этди:

— Ай, ант жетси, муну бираз жылытып берсенг, — деди.

Эгечи:

— Оу, мен ёлюп къалайым! Сууупму къалгъанды? — деп, Жаммени шорпасын къолуна алып, кесини аузун толтуруп уртлады. Сора шорпаны «пуфф» деп, аузундан юй тубюне тегюп:

— Оу, кюнюм къуругъан, аузуму къууурдум да! — деп, жиямсырады. Юй арасында, адыргыдан, ары-бери тентиреди. Суу уртлап да кёрдю. Алайдагъыла къайгъылы болдула. Жамме уа жашыртын кюле эди.

Алай бла, не дерти бар эди эсе да, Жамме эгечини аузун кюйген хиппилден толтуртхан эди. Бир ыйыкъгъа дери аузуна къаты аш алмазча этген эди.

Жолгъа атланганда

Жамме къонакъсыз бир ыйыкъны да къалмай эди. Хар ыйых кюн ингирде баш кюн базаргъа барлыкъ бир къауум холамлыла да, бызынгылыла да келе эдиле. Хар баш кюн ингирде да ала Жаммеде къала эдиле. Ол къонакълагъа да, аланы улоуларына да багъады. Къызгъанмайды. Жарыкъды. Къонакъланы эрикдир-мезге, гитче къызы къобуз согъуп, жашлары къарс уруп, тамата къызлары да, аланы тенглери да жарыкъ той этедиле. Той, оюн, къууанч, эт тылпыу, хычин ийис, шырылдап кёмюк этген боза гоппанла, жарыкъ кюлюле — бары да Жаммени юйюне къууат бере эдиле. Мамырлыкъ, токълукъ, берекет — хычыуунду.

Болса да Жамме кесини къонакъларынын чамы бла тапсыз титретди.

Бирин къоюп, бирин айтама. Ырыслаула Холамда да, Бызынгыда да аз туююл эдиле. Жамме кеси да ырыслагъан аз зат болмаз эди. Къалай эсе да, ол таукел, батыр адам эди.

Хы-ы, холамлы къонакъла атларына минишдиле. Хар бири да: «Бисмилляхий, я аллах, ахшы жолгъа сен чыгъар! Юйюбюзге сау-саламат къайтар!» — дей эдиле. Жамме да ала бла барлыкъ эди да, барысындан да артха къалып, атына минди. Мине туруп а, барына да эшитдирип: «Бисмилляхий, я аллах, мени аман жол-

гъа чыгъар! Аман палахха жолукъдур!» — деди. Олму эди! Къонакъла, оуй-шауий эте, артха айландыла да, атларындан тюшдюле. Атланы, бирер чалман къазыкъгъа тагъып, Жаммеге тырман эте эдиле. Жамме уа, кюле-кюле, кесини атын да чалманнга тагъып, арбазындан юйге сѣлешип, энтда да бир къошун боза чыгъартды:

— Ичигиз. Жолну энинден эсе узунлугъу уллуду, — деп боза гоппанны, толтуруп-толтуруп, къонакълагъа узата эди.

Биягъы къонакъла, ашыкъ-бушукъ, базаргъа кетерге тебиреди-ле. Биягъыча айта, атларына миндиле. Ала, Жаммени атланганда айтырыкъ сѣзлерин эшитебиз деп къоркъгъандан, атха къонганы арбаздан къачып чыгъа эди. Болса да Жамме айтырыгъын да айтып, ат ёшюню бла кимни ары тюртдюре, кимни бери тюртдюре, къонакъланы алларына ётдю. Бѣркюн да ёрге кийип, гылыу этдирип, ашыкъгъан жыйынны аллында ол, командир кибик, барады.

Дагъыда бир жол Жамме бызынгылы къонакъларын, аш бла, той бла да зауукъ этдиргенден сора, бир бек амалсызгъа къалдыргъан эди.

Къонакъла кече тынчайып, солуп, танг эрттен а кетерге тебиреди-ле. Атны, эшекни да жолгъа къурадыла. Жамме бла, аны юйдегиси бла да жарыкъ саламлашып, кетерге тебирегенлей:

— Биченибиз гымых бичен туйюл эди да, улоула да иги тойгъан болмазла дейме, — деди.

Жолоучула, суу къуйгъанлай, мудах болдула. «Гымых» деген сѣзню кеслеринден адам айтса эди, ала: «Ой, эки къолунг аман мыдыхха кирсин, кѣтлек!» — дер эдиле. Улоуланы тууарыр эдиле. Мынга уа: «Ай, тоба-тоба! Ай, тоба-тоба!» — дегенден башха сѣз айталмай, барыргъа арсар бола кетдиле.

Биягъы Жамме кеси аллына ол абызырагъанлагъа кюле къалды.

Кетип баргъанладан бири:

— Я, алан, эй! Ол эсли адам ол аман сѣзню нек сагъынган болур эди? — дегенде, аны жанында баргъан атлы уа:

— Ол, жаш заманында да алай камсык болуучу эди, дейди-ле, — деди.

Ючюнчю базарчы уа къошду:

— Керти эсе, бирде, той баргъан жерде, бир жашчыкъгъа айтып, къумгъаннга къалияр къуйдургъан эди деучюдюле.

— Эй-а, юйюнге! Аны жашла билселе, ызындан къама оюн чыгъаргъа боллукъ эди да!

— Жаммени къама бламы къоркъутурукъ эдинг? Аны шайтан да, жин да къоркъуталмагъанды, — деп, ашыкъмай барадыла къайгъылы жолоучула. «Гымых» деген сѣзню эшитгенлерине уа ачыу этедиле. Кеслерин бир уллу ауарагъа къаллыкъ сунадыла.

Жамме кюз кѳошну башын жаба тургъанлай, бир сванлы киши, арыгъан да этип, ач да болуп, ауузланыр умут этип, алайгъа къайтханды. Жарыкъ саламлашханды. Сора, ол да алайда олтургъанлай, Жамме да кѳош бла кюреше, бир талай заман озгъанды. Сванлы ачдан да, уссапдан да амалсызына къалгъанды. Ол тюшден ингир алагъа дери ашсыз-суусуз тургъанды. Тюш азыкъ ашаллыкъ сунуп, Жаммеге къарай да, кючсуне тургъанды. Жамме уа, кѳошну битдирирге асыры къадалгъандан, ашны-сууну да унутуп болгъанды. Кѳошну башын да жабып, аны юсуне баласла да салып бошагъандан сора:

— Къалайды? Кѳош иги кѳошмуду? — деп, соргъанды ол сванлыгъа.

— Да, жаний, ашамазгъа иги кѳошду, — дегенди ол а.

Жамме, кюлмюш этип:

— Да, уссапма, ачма, десенг эди уа, гула! Сени аузунг, аууз болмай, жыгъылып жарылгъанмыды? — деп, тырман этген эди ол сванлыгъа.

Бир кѳашыкъ да берчи

Экеулен Жаммени кѳошуна келгендиле. Ала кеслерин сыйлатыргъа умут этгендиле. Жангылмагъан эдиле. Жаммени таный эдиле. Жарыкъ кѳонакъбай болуучусун биле эдиле.

Жамме терк окъуна исси кюл тюбюне эки нартюх къалачны кѳмдю. Олсагъатдан жангы урулгъан сары жауну гыбытдан бир къаласкъуйрукъ аякъгъа ийди. Кѳонакъланы алларына жау бла исси къалачланы салды да: «Ашагъыз, жанларым, узалыгъыз», — деди.

Кѳонакъла, къалач бурхуну жаугъа булгъап, ашап башладыла. Алай не этсинле? Исси къалачда жау тохтамайды: жау къаласкъуйрукъ аякъда къалады, исси къалач бурху уа, жылтырагъан кирик этип, кеси келип къалады.

Алай бла кѳонакъла гыржын ашадыла, жау а аякъда къалды. Кѳонакъла, Жаммеге алгъыш этип, кертисин айтсакъ, къуру гыржын ашап кетдиле. Ала, кетип бара, тап тюшгенлей, Жаммеге ол алагъа этгенча этерге деп оноулашдыла.

«Ат аягъы бла эр аягъы жетмеген жер жокъду» — деп халкъ бош айтмагъанды. Бир жол Жамме, таугъа бара, аланы кѳошха бурулду. «Маржама, бир айран иче кетмесем. Танышым-шагъырейим туююлмюдюле?» — деди.

Баргъанында, ол эки танышы да — кѳошда. Жамме, саламлашып, ала бла бирге кѳошха кирди. Ала бек жарыкъ болдула.

Терк окъуна, отха къалач кѣмюп, ала тюз да ол жол Жамме этгенча этип, исси къалач бла хыра сары жау салдыла.

Жамме, исси къалачны, кюлюн кеси да бир юфкюрюп, ышымы бла да тазалап ууакъ этип, жаугъа ууду, сора:

— Бир къашыкъ да берчигиз,—деп, жау буштону—уумачны—къашыкъ бла ашады. Аны ызындан а, кеси айтып алып, бир аякъ айран ичип, мыйыкъларын сылап:

— Хайдагъыз, малыгъыздан къууаныгъыз! Сизге — эсенлик, майга — саулукъ, — деп, жолуна кетди. Қъош иелери уа: «Бу жол да Жамме сыртыбыздан салды», — деп, аны ызындан къарап къалдыла.

БАТЫР

Танышыу

Ма, къарачы. Аны юсюнде тышсыз тону. Этеклери тобукъ тюпден. Шалпар бухчакълары сюзюк чепкен ышымларына сугъулупдула. Аякъларына кезиу тие барыучу гѣн чарыкълары. Чарыкъ бурунлары да ёрге-ёрге айланып, чана жыякъла кибикидиле. Тонуну белин къаты буугъан бел бауу жассы къайишденди. Бел бауну бир уллу айылы, бир да уллу тили. Аны ючюн ол уллу кюмюш тил, Батыр атлагъан сайын, аны тобукълары алгъа-алгъа тюртген тон бойларына «лап-лап» деп тие барады. Батырны башында — къара гыдай бѣркю, аузунда — дайым букъусу чыгъа баргъан уллу папиросу, къолунда — балтачыгъы, белинде да жантауу барды. Батыр орта бойлуду, къара шинлиди, къалын къашлыды, гымыхсакъалды, чюйремыйыкъды. Аны базыкъ эринлери асламына бирге къысылыпдыла. Батырны кюннге да, сууукъгъа да кюйген бети терен тырмыдан толуду, тик мангылайы уа ол сиз кѣрген къашланы бирде ёрге тарта, бирде энишге бошлай турады. Ол Батырны, кеси кеси бла кенгеше, оюм эте тургъанын кѣргюзтеди. Батыр оюмчуду, камсыкды. Сѣзюн хыйсапсыз быргъай айланыучуладан туююлдю. Ишчи адамды. Бай да туююлдю, жарлы да туююлдю. Қъабартыда кѣп жылланы жашагъанды. Юй бийчеси да къабартылы. Ол кеси да тау тилге юйренмей, баш иесин черкес тилге юйретгенди, аны жашлары бла къызлары уа тауча, черкесча, орусча да таза сѣлешедиле. Жалан да Батыр, баям, кѣлю черкес тилге кетгенден болур, ана тилинде сѣлешсе, черкесча чалдырады, айтымлада сѣзлени керекли жерлеринден шашдырады. Бир бирде уа грамматика жоругъуна бойсундурмай къояды. Башхача айтсакъ, ол ана тилин таза билмейди, алай оюму уа теренди, ётгюрдю, анга тынгылагъанны, кюлдюрмесе да, ышарт-

май кьоймаиды. Батыр, башха болмай, Къаракъонакъны угъай, Насрахожаны туугъан къарындашы кибикди. Ким биледи, камсыклыгъы ючюнмю, огъесе оюмчулугъу ючюнмю, Батырны жамауат бек сюе эди.

Аминатны тоюнда

Арбазында узун шинтикге олтуруп, тенглери бла сёлеше, акъ урчукъну бура тургъан акъ кекелли Аминатны кёремисе? Ол заманында элде аты айтылгъан ариу къызладан бири эди. Аны элтирге къумукълула тогъуз фаэтоннга къонгуроулу атладан он сегизин жегип келгенде, Юзейирланы арбазда уллу той башланды. Тёреде болуучу тепсеулени ызындан капсорука тепсеуле башландыла. Арбазгъа гюржю кюйюз жайдыла. Аны юсюне бир къумукълу, стаканны аракъыдан толтуруп, мангылайында тутуп, тёммей тепсейди. Бирси къумукълу уа, тепсей барып, къолларын жерге жетдирмей, жерде кюйюз юсюнде тургъан стакан аракъыны аузу бла алады да, тёммей ичеди. Ючюнчюсю уа, кюйюзлени да жерден кетерип, аузуна тёрт къаманы алып, тюп эринде чюелтген эки къамасына уа сары бухар бёркюн кийдирип, жагъасына эки къама сугъуп, эки къолуна да тёртюшер къама алып, бирде сюзюлюп, бирде аякъ бюгюп тепсейди. Къобуз ачыкъ согъулады, барабан хыны къагъылады, къарс бирча урулады.

Къумукъ тойну былай баргъанына элни жашы, къызы да сейирсинип къарайдыла.

Къайсы эсе да, эсимде туююлдю:

— Ы, маржа, бизни жашла, сиз да бир оюн кёргюзтсегиз а! — деп, биреулен арлакъдан кычыраракъ сёлешди. Жашла бир бирге къарашдыла. Не этсинле да? Сора, ол биягъы киши: «Токмакъ улу къайда къалгъанды?» — дегенде, Батыр той арасына чыкъды. Къобуз бютюн уллу согъулду, барабан бютюн ачыкъ урулду, къарс бютюн кётюрюлдю. Батыр, кеси, жаш туююл, киши ортасы болса да, жашлагъа, кызлагъа да кёз жетдирип, гюрен арасында бир-эки сюзюлдю, «шайтанаякъны» башлады — аякълары асыры терк алгъандан, аны аякълары терк тёнгереп баргъан чархха ушап къалдыла. Сора, ары-бери къалкып, аякъ бюкдю. Аны ызындан а, Батыр секирип-секирип, бир къол аязларына, бир аягъы юсюне тиеди, чюйкеча чюеледи, садакъ окъча сызылады. Ахырында, баш тёбен шиш туруп, къолларыны юсюнде тепсейди.

Алай бла Батыр жаш къауумну башын жулду. Капсорукача тепседди.

Ёмюрюнде кишиге да харамлыкъ этмеген Чёпени ючлю ууаныгы базардан къайтарылып баргъан холамлы маллагъа кёшулуп кетди. Алай кетгенине Солтанакъдан келген сюрюучю жашла шекли болгъан эдиле. Чёпе сурагъанда да, алай айтдыла.

Экинчи кюн окъуна Чёпе ууаныгын тапды. Алай ол холамлы киши даулашды. Ууаныкны бермеди. Чёпе, андан тарыгып, Уллу Холамгъа барып, эфендиге айтды. Эфенди уа:

— Ууанык сени болгъанына шагъатынг бармыды? — дейди.

— Барды. Мени кёншум, Батыр, мени ууаныгымы танырыкъды.

— Да, сора мен сени ууаныгынгы сурген Жаубермезге: «Ууаныкны дауу тохтагъынчы элден шашдырма», — деп айтырма, сен а Батырны да биргенге алып, байрым кюн жума ууахтыда, мында, межгитде болурса.

— Бек ахшы. Экибиз да келирбиз. Аллах ыразы болсун, — деп кетди. Чёпе юйюне, Акъ Суугъа келди.

Чёпе кесини жарсыуун Батыргъа айтды. Батыр, арсар болмай, ууаныкны кёрюп таныгъанлай, шагъатлыкъ этерге сёз берди.

Жума кюн Чёпе бла Батыр, жыяулай юч жыйырма кычырымгъа жол кыдырып, арып-талып, Холамгъа келдиле. Ууаныкны кёрдюле. Жаубермез а Чёпени ууаныгын къайтарыргъа унамады. Ючюсю да эфендиге бардыла.

Жума намаз бошалгъанлай, эфенди ийман юйден артха, жамауат таба бурулуп, тюбюне да кёк тышлы кёуш жастыкчыкыны салып, тынч олтурду. Жамауат, ууаз айтыллыкъ сунуп, шошайды, бауур кибик уюду.

— Жамауат, — деп башлады эфенди, — ётюрюк айтхан гюняхды, адамлыкъгъа да шарайыпды. Биз малдан, ырысхыдан жаратылмагъанбыз. Бир бирибизге чомарт болургъа керекбиз. Алай, биреуню малын зор бла не да хыйлалыкъ бла алсанг, ол кыямат кюн аллахны аллында тёлерча, борч болуп, бойнунгда къалады. Бу затны айтханым аны ючюндю: былайда арабызда тургъан Чёпени ууаныгы ажашып, Жаубермезни маллары бла келгенди. Чёпе ууаныгын таныды. Ол аныкы болгъанына шагъаты да барды. Алай Жаубермез ууанык кесимикиди деп, даулап тохтагъанды. Аны себепли былайда, жамауатны аллында, экиси да, аллахны сыйлы келамамы бла ант этип, бир бирни женгерге керекдиле.

Эфенди Жаубермезни кёлуна къара тышлы, сары къагъытлы бир эски кёуранны туттурду да:

— Бисмилляхий, рахман иррахим. Чёпе дауун айтхан ууанык кесимики болгъанына, мен аллахны бу сыйлы келамамы бла ант этеме! — дечи, Жаубермез, — дегенде, адамла анда-мында дауур-

дууур этдиле. Жаубермез а, баям, ичинден: «Охо, кыяматха дери да бир жашай турайык», — деген болур эди ансы, тюз да эфенди айтханча айтып ант этди. Ол чакъда Батыр секирип ёрге кьопду. Алай, зат да айтмай, терк окъуна жерине олтурду. Башын эки жанына булгъады.

Ант этер кезиу Чёпеге жетгенде, аны тюп эрни кълалтырады. Ол, кёзлерин терк кыагъа кетип:

— Угъай, дауламайма. Кыямат кюннге дери борч этгенлей кыояма, — деп кыуранны эфендиге кыайтарды. Биягъы адамла анда-мында тоба-тоба дей эдиле.

Адамла межгитден тышына чыкыгъанда, бир кыауумла Чёпеге: «Дуня малы ючюн сыйлы келам бла ант этмегениги иги этдинг. Ол адамлыкъны тамгъасыды», — дедиле.

Чёпе тынгылап кыойду, Батыр а:

— Уолихи, аны-муну кыой, аллай кыураны болгъан жарлыны сынарыкъ туйюлдю, — деп, бургъан папиросун аузуна алып, аны кыуу бла кыабындырыгъа чакыгъыч уруп башлады. Ол, папиросундан да бир иги тартып, тютюн букъуну узакыгъа юфгюрюп, Чёпеге айланып:

— Элан, Чёпе, Акъ Сууда тууар тас болса, Холамгъа келип, намаз этергеми керекди? — деп сорду. Чёпе, жууап этмей, тынгылап кълалды.

Чёпе бла Батыр артха кыайтхандан сора, эллилеринден биреу Батыргъа:

— Батыр, Холамгъа баргъан ишигизден кыалай болдугъуз? — дегенде, Батыр а:

— Да кыалай боллукъ эдик? Чёпеге ант жетди да — кыайтдыкъ да келдик! — деп кыысха жууап этди.

Жууап

Батыр, белинде балтасы, кыолунда да жантауу бла, эл кыыйырындан чыгып, чегет таба барады. Батыр, мудахыракъ да болуп, жолда бара тургъанлай, аллындан чыгып бир жаш сорады:

— Батыр, жол болсун! Кыайры бараса?

— Жол санга да болсу. Мен а Москвагъа барама, — дейди Батыр, жашны саламлашханына да бюсюремей.

— Да, Москвагъа баргъан, отунга баргъанча, балта бла жип алыпмы барады да? — дейди жаш.

— До сора, аурууунгамы сораса да? — дейди Батыр.

Батыр, терлегенлери да мангылайындан саркъа, аркъасында да ауур отун жюгю бла агъачдан кыайтып келе тургъанлай, биягъы жашха жолугъады. Жаш сорады:

— Батыр, кыайдан келесе?

— Кёзлеринг жокъ эселе да, орунларыдамы жокъду? — деди Батыр.

Ол жолдан сора Батыргъа: «Къайры бараса?» — деп соргъан адам болса, ол: «Былай ары», не «Ёрге», не да «Энишге», — деп кёюучу эди.

От жагъада

Батыр элден таугъа бара, жолда кеч болуп, Асланмырзаны кёшуна къайтып, кёнакъ болгъанды. Ингирде мал да, адам да жерин тапханды. Кёшда от уллу жанады. Ушхуур хазырлау барады. Асланмырзаны ортанчы жашы гыбыт бла жау чайкъайды, кичи жашы уа, билеклени жингирикге дери жалан этип, къалач этеди.

Мулжар юсюнде кёлан кийизге олтуруп, Батыр, кёшда халгъа къарап, мыйыкъ тюпден аз-аз ышарады. Батыр, бир кёл аязы бла бетин да отну кёзылулугъундан жашыра, бирси кёлу бла уа мыдых аллында исси къалачланы айландыргъа тебиниптебинип узалгъан къарт Асланмырзагъа къарайды. Андан сора кёз кыйырын, Асланмырзаны кийиз юсюнде жанындан тыянып тургъан тамата жашына жетдиреди. Атасы жумуш эте, жашы уа жанындан жатып тургъанын жаратмай, Батыр, кюлмюш этип, айтды:

— Олихи, къарайма да, Асланмырза жетгеңли Мустафа эс тапханды!

Батыр алай айтхандан сора, Мустафа:

— Атам, атам, кёйчу. Сен кюрешме. Сен былай, кёнакъны къатына келчи. Къалачланы мен биширейим, — деди.

Колхозгъа кире туруп

Комсомол ячейканы секретары. Зулкъарней, колхозгъа кирирге ыразыланы жаза келип, Батырны юйюне бурулду. Аны бла Батырны арасында сёз былай барды:

— Батыр, сени да колхозгъа жазабыз. Ыразымыса? Қиремисе?

— Да, энди санга андан башха иш жокъмуду?

— Шёндю бек баш иш олду.

— Менден бирсиле кирсинле да, мен бир къарайым. Не айтханымы артда эшитирсе.

— Угъай, алгъа коммунистле бла комсомолчула кирип, къалгъанлагъа юлгю кёргюзтебиз. Сени жашынг да комсомолну члениди.

— Да сора ол кирсин. Угъай демейме. Мени уа жеримде кьой.

— Ахшы. Сен тынч тур. Жашынг а, колхозгъа кирип, малыгъызны, мюлкюгюзню да колхозгъа кьошады.

— Да кьошсун. Кесине жетгенни кьошсун.

— Атларынгы, арбангы, юйюнгю да колхозгъа берликди.

— Да берсин. Кесине жетгенин берсин. Угъай демейме. Юйню узунлугъу 12 аршынды. Юйюрде уа 8 адам барды. Юйню жан башындан юлешсек, хар адамгъа бир бла жарым аршын жетеди да, юйню къалайындан суйсе да, сайласын да алсын. Угъай демейме. Терт атдан да бир ат жартысы жетеди. Суйсе кьуйрукъ жанындан, суйсе да баш жанындан алсын. Угъай демейме. Эки арбада да сегиз чарх барды. Аладан да бирин, суйсе ал чархны, суйсе уа арт чархны алсын. Анга да угъай демейме.

— Атам, элни ахшысы колхозгъа киреди. Биз тышында къалсакъ, эл айып этмезми? — деп, Батырны тамата жашы Зулкъарнейге жакъ басды.

Эллиле колхозгъа киргенде, Батыр арсар бола кетип, колхозгъа кирди. Жигер ишлеую бла махтаулу болду. Аны Зулкъарней бла даулашханын а эллиле бюгюн да унутмайдыла.

Радио

Эллилени юйлерини кёбюсюне да салгъанлай, Батырны юйюне да радио салдыла. Репродукторну ол бек жаратды. Юйде кьобуз согъулады, доклад этиледи, жангы хапарла айтыладыла. Бары да къара къагъыт /табакъдан эшитиледи. Бир арада кьолун жетдирип, Батырны жашы радиону ауазын уллу, гитче этдире да биледи. Батырны уа андан билгени жокъду.

Бир ингирде Батырны уллу жашы комсомол жыйылыудан юйге къайтмай ушхуур артына дери турду. Юйде уа артистлени оюнлары радио бла эшитиледи. Батыр, репродукторну къатына барып:

— Аланла, сау болугъуз. Энди бир кесек сабыр сёлешчигиз, — деди. Артистле уа бир бирге ал бермей, бютюн кюлюп, уллу кьычырып сёлешедиле.

Батыр дагъыда бир-эки кере тиледи. Репродуктор а дагъыда харх этеди, даулашады, жаншайды. Батыр юй бийчесине тарыгъады. Ол а аны не айтханын эшитмейди, юйню ичине шариле кирген кибикиди.

Ахыр да тёзалмагъандан сора, Батыр бла юй бийчеси коридоргъа чыгъадыла, радио уа юйге ие болуп кьычыра, харх эте кьалды.

Бир кесекден Батыр, эс жыйып, юйге киреди. Радиону таба-

гъына башлыкъ чулгъайды. Аны тышындан да — чепкен бла. Радиону ауазы мутхуз чыгъады.

Жашы келгенден сора, Батыр анга урушады. Ол а, кюле-кюле, радиону юсюнден чулгъамланы кетереди. Тауушну тыяды.

Экинчи кюн Батыр, ачыусунуп келип:

— Беш сом берип, юйюме дауур алдым! Энтда да беш сом береме, радиону юйюмден кетеригиз ансы, — дейди эл Советни председателине.

Председатель Батырны хапарына кюле эди. Сора:

— Аны уллу, гитче этерге да, тыйып кьояргъа да жарайды. Ол амалланы уллу жашынг биледи. Анга сор, — деп кьойду председатель.

Уллу жашы юйретгенден сора, Батыр радиону иги зат болгъанын билди. Алай ол ингирде амалсыз болгъанын а артда да айта туруучу эди.

Багушну къалайда тегерикме

Батыр колхозда арбачы болуп ишлеген кезиуде, бригадир:

— Батыр, муну да арбанга миндире бар, — деп бир эринчек адамны Батырны арбасына миндиртгенди.

Батыр, даулаша турмай, ол адамны арбагъа миндиргенди. Бир аз арлакъгъа баргъанлай, арбаны тохтатып, артха айланып, бригадирге:

— Алан, багушну къалайда тегерикме? — деп соргъанды.

— Фермагъа дери барлыкъды. Ой, ант жетсин, мен а неге айтханын кючден ангыладым да!

— Анда уа, муну да кьошмасанг, мешхут аз эди, — дей бара эди Батыр, кеси кесине шош мурулдай.

Эринчек кесине айтылгъан сёзю экинчи кюн ингирге дери ангылаялмай тургъанды. Ангылагъандан сора да камсык Батыргъа жууап этерге базынмай къалды.

Батыр не заманда да ётюрюкчюню бла эринчекни суймеучю эди.

Атсам, алырса

Батыр, аузунда узун папиросун да бёлюп-бёлюп букьулата, иште арыгъаны ючюн болур эди, ашыкъмай, тынч-тынч атлай, юйге къайтып келеди. Аны ызындан а — биягъы эринчек жаш, ол анга жууукъ барады. Ол, кенг бурун тешиклерин керип, Батырны тютюн букьусун ийисгейди. Сора, тютюн ичерге асыры ахы кетгенден, Батыргъа айтады:

- Батыр, мен да бир тютюн ичерем.
- Да ич. Угъаймы дейме, — деди Батыр.
- Да ичир.
- Мен юйретмесем а, кесинг а юч къурманны кёрген болмазса.
- Да бер. Ичейим.
- Да тютюнюнгю манга асыраргъамы берген эдинг да?
- Табу, алай этме. Аууз сууларым келедиле. Тютюн ичеригим эсеме тюшюп ёлеме. Болмай эсе да, ичгенингден къалгъанын бер.
- Къалса, кёрюрсе.
- Ай юйюнге, алай этме. Папирос кыйырындамы кыызгъанаса? Бир да болмай эсе да, кыйырында къалгъанын бер.
- Атсам, алырса, — деп кыйгъанды Батыр.

Немцаны солдаты

Ата журт урушну ал кюнлеринде окъуна Батырны тамата жашы аскерге кетгенди. Чечекден ауругъанында жашны бир кёзю сокъур болгъанлай къалгъан эди. Алай, аны сокъурлай окъуна, райвоенкоматны комиссиясында: «Колхозда да арбачыды. Аскерге уа арбачыла да керекдиле. Жарарыкъды. Барсын», — деп кыйгъан эдиле.

Батырны аскерге кетген жашыны тенги уа, райвоенкоматханенча чакъырылса да, элге кыйтып келе эди да, биягъы жеринде, биягъы къуллугъунда — колхозну бухгалтериясында учётчик болуп, ишлеп башлай эди.

Айла оздула. Батырны жашындан ючмюйюш солдат письмо келмей тохтады. Не сауу, не ёлгени белгили туююлдо. Батырны юй бийчеси терк-терк жашын эсгере да, шургу эте, жиляй, таш салдыра, китап ачдыра башлады. Батыр а, алгъыннгы таукеллигин кыймайды: «Бизде насыбы бар болса — Герман хорланады, уруш бошалады, аскерге кетгенлерибизни кёбюсю да юйлерине кыйтадыла. Бизни жаш да аладан бири болур эсе уа», — дейди.

Бир кюн, кёп адам да ары басынып тургъанлай, Батыр колхозну бухгалтериясына келди. Ол военкоматны комиссиясы аскерге алмай кыйтарыучу жашны анда, дефтерге къарап, колхозчуланы ишлегенлерин тергей тургъанын кёрюп, анга:

— Ай жаш, сени тенгинг, бизни жаш, бир кёзю да болмай, фронтха кетгенди. Сен аскерге жарамай нек къалдынг? — дейди уллу ауаз бла, андагъы адамла бары да эшитирча.

— Да сени жашынгы бир кёзю кёргенни эки кёзюм да кёрмейди, — деп жууап этди жаш къуллукъчу.

Батырны не айтыргъына адамла, къулакъ салып, тынгыла-

дыла. Батыр а, кёзлерин кысаракъ этип, жашха тюрслеп кырады. Бир кесекге шош болду. Сора, даулагъан ауаз бла:

— Да, тохта да, немцаны солдатлары бу дефтерни харфларындандамы гитчеле болурла? — деп сорду.

Жаш кыымсыз болду. Бирсиле кюлдюле. Батыр а, бёркюн мангылайына тюртюп, кьол булгъап, юйден тышына хыны-суху чыгып кетди.

Камысык Хатыу

Ол заманда узакълыкъны ёлчеми кычырым бла тергелгенди. Шёндю Нальчидкен Хасаниягъа дери төрт километр эсе, ол замандагы тергеу бла уа төрт кычырымды. Алай километрле хар жерде да тенг болгъанлыкъгъа, кычырымла уа тенг болмагъандыла. Ким уллу кычыралгъанды, ким а — гитче, ким жарыкъ, ким а — тунукъ, ким жумушакъ, ким а — ачы. Аны себепли, ол заманда элни барына да эшитилир ючюн, тийреде ауулланы адамларын оноу этиллик жерге, ол угъай эсе, тойгъа не да дууалыкъ юлешир ючюн межгит аллына чакъырыргъа тюшгенде да, уллу элде хакъ бла тохташдырылгъан бир белгили адам кычырыучу болгъанды.

Кесигиз билгенликден, ол заманда не телефон, не радио жокъ эди. Тёгерекге кычырыучу кычыра эди.

Тау элни старшинасыны буйругъу бла алай кычырыучугъа Хатыуну сайладыла. Ол алаша бойлу, бёкем, хыбырт, камысык кишичикни ёню бек жарыкъ эди. Дагъыда бир ахшылыгы уа — аны жууапха усталыгы эди. Андан сора да ол айтханын назмугъа ушатып, рифма бла келишдириучю эди.

Кертиди, ол бери къайтхынчы сиз ары бармагъыз, ол эртте ёлгенди, алай аны таныгъанла не да хапарын эшитгенле бюгюн да аны унутмайдыла. Не десенг да, ол бек огъурлу, камысык адам эди.

Хатыуну къатыны да ушагъылы, жууаш, огъурлу, чырайлы эди. Къатын бла эр болуп, ала экиси да бир бирни намысын кётюрюп, тынч жашай эдиле. Дагъыда экисини арасында бузулмазлыкъ тауусум да бар эди.

— Киши, — дейди Чиппий, — баш этип эки затны айтама, — сен манга бир заманда да эшек жанны тутдурма. Ол бири. Экинчиси уа — чабырынгы тартдырма. Сен ол эки затны этдиреме десенг, бир аллах, некаяхыбызгъа да кырамай, ата юйюме къайтып кетерикме.

— Бек ыразыма, — дейди Хатыу, — алай, сен манга этгенча, мен да санга борч этеме: мен юйге не заманда келсем да, сен юйде табылыргъа. — Ол бири. Экинчиси: юйню хар заманда та-

за, тизгинли тутаргъа. Аладан башха жумушларынгы уа — кесинг билгенлей этерсе.

— Бу аллах барды, ол затланы уа айтыргъа кереги да жокъду. Алайсыз а къалай? — дейди Чиппий да.

Экиси да бир бирлерине экишер борчну салдыла. Жарашдыла.

Хатыу элде кычырыучугъа айырылгъанлы бир талай жыл озгъанды. Ол жумушун да этеди, кесини юй жумушларына да жетишеди. Жетишмей а! Жангыз бир акъ алашадан сора юйюнде мал тутмайды. Акъ алашаны сырты бла Нальчик базарындан келтиргени бла, андан сора да кычырыучулукъ хакъы бла жашайды. Тууарчыкълары, кьойчукълары да бар эдиле. Алай ала да мал нёгерини кьошунда эдиле. Ортакъгъа берип эди. Андан а акъ да, жюн да келиучю эди. Бир бирде Хатыу кьошха да ычхына эди. Ол бир жерде кёп мычымаучу эди. Бирде правленде кёрюнсе, бирде уа кьошунда, бирде да, акъ алашаны да жюклеп, жолда бара кёрюр эдинг. Асламында уа — жыяу.

Биреу жолда жолугъуп: «Жол болсу!» — дейди.

— Сау бол! Санга да болсу! Жолунг ырысхыдан толсу! — деп жууап эте эди Хатыу.

— Кесинг а, атха минмей, жыяулай нек бараса? — дейди ол адам.

— Ашыкъгъандан, талчыкъгъандан.

Жюгю ауурду да андан.

— Кесинг да, ат аллында эсленмей, не алашаса?!

— Хатыу алаша,

Жолгъа жараша.

— Атынгы туякълары да, чабырла кийип баргъанча, не бек ёсгендиле! Аланы кесдирип, нал урдурсанг а, таланган! Ташсынып къалмазмы?

— Ол сени атынга ушамайды.

Ташсыныргъа бошамайды.

Алашаны туякъларын туурап, темир чюйле да уруп ачитмасам а, черек бойнуну ташлары уа ачыта болмазла!

— Хатыу, кесинг а къайдан ахшы жолгъаса?

— Кьошдан.

— Нек баргъан эдинг?

— Бошдан.

— Алай къалай айтаса? Кьошдагъыла уа къалайдыла? Адам, мал да апчымай турамыдыла? Быйылгъы кюз арты бироз тапсызыракъды.

— Хата жокъду,

Бары да токъду.

Къар тобукъдан,

Ханс белден,

Къозу ылымпыш,

Къой гуппуш.

Алыкъын жокъду ёлген!

— Эй-хей, таланган! Малчыла апчый кёреме да! — деп, Хатыуну жол нёгери, энди аны бла ушагъын къоюп, атына да къамичини жетдирип, лох этдирип, Хатыуну жолда къоюп кетди. Хатыу а, акъ алашаны да башындан тартып, ашыкъмай барады.

Хатыу кеси жангыз агъач ичинде, суу бойну бла ёрге келе келип, ингир къарангыда Бодуркъу дорбуннга жетди. Кече анда къалыргъа тюшдю. Дорбуннга барып, атны дорбун аллында такъды. Ол атын такъгъан чыпын от жагъадан узакъ туююл эди. Алай бла ат да, адам да бир бирлерин кёре турурча эди. Атны жюгюн тууарып, мулжар юсюне салды. Терк окъуна къармашып, от орунда от тамызды. Атны аллына хар заманда биргесине жюрютюучю салмасындан бичен къабынчыкъ атды. Акъ алаша, саски кёзю кибик, кёк биченчикни жутланып ашайды. Мурулары бурнуна кирселе уа, пырх-чырх этеди.

Хатыу, отха бираз жылыннгандан сора, теке къалкъыу эте башлагъанды. Дорбундан тышында уа жаууп, жабышдыра тургъан жангы къар къарангы кечени бираз жарыкъгъа айландыргъанды. Не айтырса, тегерек шошду, ырахатды. Жалан да бир арада андан, узакъдан, Бодуркъу сыртдан, сууну чегет жанында чинар жайыудан да бёрюле улугъан тауушлa эшитиледиле. Алай аланы бары да Хатыугъа къоркъуу салмай эдиле: от къатына бёрю келмеучюдю. Болса да кече жангыз адамны кёлюне аз зат келмейди. Бютюн да Бодуркъу дорбунну юсюнден а тюрлю-тюрлю таурухла жюрюй эдиле. Анда жангыз къалгъан адамгъа дорбунну кыйыры табылмагъан къарангы тешигинден алмосту чыгъады, деучю эдиле. Анга ийналмагъан адам хазна жокъ эди. Хатыу да аладан бири эди. Алай, ким биледи, чыкъмай къалыр эсе уа деп, иги умут этип, Хатыу дорбуннга къонакъ болгъан эди. Дагъыда Хатыу: «Алыкъын алмостуну кёргенлеге да бир хата да болмагъанды, манга да не боллукъду? Жолда бара тургъаным-лай, атымы да, кесими да бёрюле ашагъандан эсе, къоркъсам, юрксем да, дорбунда къалып, эрттенликде эртте жолума сау-саламат атлансам иги туююлмюдю», — деп оюмлагъан эди.

Жукъу аман кишиди. Хатыу, ат иерини кёпчегине башын салып, къалкъыды. Бираздан а: «Уой, Хатыу, тур! Атынг кетди!» — деген ауазгъа уянды. Къараса, керти да аты, тагъылгъан жеринден ычхынып, дорбуннга артын айландырып тура эди.

Хатыу, тегерегине къарап, адам кёрмегенине да сейирсинип, барып, биягъы жерине атын такъды. Жерине къайтып, кесеу башланы бирге тиреп, отну жангыдан жарыкъ этди. Тегерекде уа не жан-жаныуар жокъ, не таууш жокъ. Жалан да биягъы къар, аз шыбырдай, къыстау жауады. Тийре чиммакъ болгъанды да,

алгындан эсе иги да жарыкды. Алай жолуна атланьргъа Хатыу дагыда базьнмады. Танг атса, жолоучу негер табылыр деп кьойду. Сора, эсине биягы тюрлю-тюрлю болмачы сагышла келе, отха да аз-аз баш ура кетип, Хатыу энтда да кьалкыды. Алай, кеп мычмай, жукьу арасында, алгындан эсе да хыныракъ: «Тур, Хатыу, атынг кетди!» — деген тауушну эшитди. Уянып, тегерегине кьарады. Биягы жан-жаныуар жокъ. От аз-маз жилтирей турады. Акъ алаша уа керти да дорбун аллындагы инчге жолчукьда ары тигелей барады.

Хатыу атын, кьайтарып, биягы чыпынга тагыады. Сора тегерегине кьарай, сейир эте, бир ауукьгъа дери жукьламай турады. Таууш-тууушла уа энтда да жокъ. Алай энди Хатыуну кезюне тюрлю-тюрлю болмачы затла керюнедиле: галлюцинация! Терек тюккючле беллерине дери жерге батылып тургъан адамлача, анда-мында чириген кылдыла, кырдыкдан тоюп, жатып тургъан кьолан тууарлача, чертлеуюк юлкюле суугъа баргъан кьатынла, башларын бир бирге ийилтишип, не эсе да бир жашырын затны юсюнден бир бирге шыбырдай тургъанча, теппелерин кьар басхан ташла да жартылары кек итлеча, жартылары да жайылып жатып тургъан кьойлача керюнедиле. Ары кьараса да — кез алдау, бери кьараса да — кез алдау. Галлюцинация!

Айтханымча, жукьу аман кишиди. Тангнга жууукьда биягы Хатыу кьалкыды. Болса да энди уа алгындан эсе бютюн да суху, ачуланган, шатык: «Тур, Хатыу, атынг кетди!» — деген ачы ауаз аны элгендирип уятды. Аны бла да кьоймай, не эсе да, желден кепген жангы гыбытча, бир жумушакъ, алай кьарыулу зат Хатыуну гыртгыйныгына тийип, кюрек бла кюреп атханча, от жагъаны юсю бла ары чартлатды. Ол чакьда Хатыуну ичинден патеген ийис ургъан эди, кьулакълары чууулдагъан эдиле.

Хатыу артына кьарагъанда бир зат да кермеди. Алай андан, дорбунну кьыйыры табылмаучу терен тешигини ичинден: «Хатыу, мындан кетемисе, кетмеймисе?!» — деген тиширыу ауаз чыкьды.

Олму эди! Хатыу, борбайлары кьалтырай, аягы басханны кезю кермей, симсирей, жиямсырагъан ауазы бла:

— Кетеме, аурунг, кетеме, аурунг!

Мен сен айтханны этеме, аурунг!

Сени келюнге жетеме, аурунг! —

дей, атыны иерин да, жюкчюгюн да аркьасына кетюрюп, артына уа кьарамай, бара-барып, дорбундан кете баргъан атын тутду. Кьолу-буту кьалтырай, энди Хатыу атыны башындан тартып барады. Бираз узайгъандан сора уа, тохтап, дорбун таба кьулакъ салды. Андан а: «Ха-ха-ха-ха!» — деп кюлген ауаз, тиширыу ауаз жарыкь эшитиле эди.

Хатыу: «Аста-а фируллах! Аста-а фируллах!» — дей, жолда

бириз баргъанлай, анда-мында къургъакъ чырпы сынган таууш-ланы эшите башлады. Кёп да мычымай а, тегерекде бёрюле сарнагъандан акъ алаша, къулакъларын чюелтип, тегерегине саргъайып къарап, пырхылдап башлады. Хатыу, жол жанында алаша бутакълы, жайма ёсген чинар терекни тубюне атын тартып, ашыкъ-бушукъ барды. Жюгюн аны тюр ырбынына салды. Атын терекге такъды. Кеси уа, ат иерини ёзенгилерин да алып, терекни бийигирегиндеги бутагъына тап орналып олтурду. Кесин иги бегитди. Жыгъыллыкъ туююлдо.

Бёрюле, тегерекден улуй кетип, Хатыуну аты тагъылгъан терекни къуршаладыла. Жууукъдан жууукъгъа келе башладыла. Ала атха чабаргъа жууукъ жанласала, Хатыу, хатай этип, эки кьолундагъы ёзенгилени бир бирлерине урады. Ол заманда бёрюле ол ачы чанг-чунг тауушдан къачадыла, юркедиле. Ат а, харип, ары-бери бурула, аякъларын женгил-женгил ала, тыпырдай, жерни тептейди. Бир арада адыргы кишнейди. Пырхылдайды.

Азмы турдула, кёпмю турдула, Хатыу да, акъ алашасы да, жыйын бёрю да, алай эте, тангига чыкъдыла. Танг атхандан сора ач бёрюле агъачны теренине кетдиле.

Хатыу, атын да жюклеп, жолуна чыкъды. Ол таныгъан бир жолоучу, кьощдан Нальчикге келе, Хатыуну аллындан чыгъып, анга сорады: «Хатыу, былай эртте къайдан келесе?»

— Тойдан келеме.

— Ол дегенинг неди?

— Аны аллах кеси биледи.

— Да манга да ангылатсанг а.

— Кече белинден тангига дери

Къобуз согъуп жыйын бёрю,

Хатыу къаты къарс уруп,

Акъ алаша, шиш туруп,

Аякъ бюгюп, тепсеп тургъанбыз.

Бек уллу той къургъанбыз.

Хатыуну айтханын ангылагъандан сора, ол жолоучу:

— Аллах-аллах! Кесинги бёрюлеге ашатып кьоя эдинг да! Кесинг жангыз кеч жолоучу бола турма,— деп, озгъан эди.

Хатыу, арып-талып, юйюне жетди. Юйде уа киши да жокъ. Эшик бери тартылып, къадаууна да агъач чюй сугъулуп тура эди.

Чиппийни сёзюнде табылмагъаны Хатыугъа бек ачыу тийди. Атын да тууарып, юй аллында ат тагъылыучу ташха тагъып, ол тыгъырыкъгъа чыкъды. Алайда бара тургъан бир къызчыкъгъа соруп, юй бийчесини кьоншуларында тойда болгъанын билди. Сора ол, къаны къызып, онг кьолундагъы тёртмеси бла бирде

жерни ура, бирде уа хуна ташланы ура, ол той болгъан арбазгъа бет алышып кирди. Сурап, юй бийчесини ич отоуда къатынла бла бирге олтургъанын билди. Арсарсыз, тёртмесин да хауада ойната, ары кирди. Кирсе уа — элли къатынла, омакъ да кийинип, анда тизилип олтуруп турадыла. Хатыуну юй бийчеси Чиппий а ол тизгинни бек ары къыйырында олтуруп эди.

Хатыу, отоугъа киргенлей, соруу-оруу эте турмай, аллында тюбегенин аяусуз тёртме бла уруп барады. Хар ол сыйпагъан къатын, къычырыкъ этип: «Оу, кюнюм, Хатыу, мен сеники тую-юлме!» — дей эди. Ол а: «Меники болмагъан бир жанына турсун!» — деп, андан ары ура-ура, сыртларына къыздыра-къыздыра бара эди. Чиппийге жетгинчи, Хатыу андагъы элли къатынланы барысына да тёртмени бирер жетдирип ётдю. Отоудагъыла барысы да гузабагъа, оу-шаугъа къалгъан эдиле. Чиппий, кесин экиден сора урдурмай, къатынланы арасындан, хыли этгенинден къоркъуп къачхан киштикча, сууурулуп чыгъып, узун жыйрыкъ этеклерин да къолу бла чымпышлап, къачып барып, къарап къарагъынчы юйюне табылгъан эди. Ол, къачып бара туруп, асыры ашыкъгъандан, хунала юслери бла окъуна секире бара эди.

Ол кюнден башлап, эл старшина Хатыуну къычырычулукъ жумушуна къуру да чурум табып тебиреген эди. Хатыу эслемеген эди ансы, старшинаны юй бийчеси да ол элли къатынла бла бирге олтуруп тура кёре эдим. Аны сыйдам аркъасын да Хатыуну тёртмеси иги къызартхан кёре эдим.

Бирси къатынланы эрлери ол кюлкючю, камсык Хатыуну къатынлагъа тёртме жетдириуюн оюннга санап къойдула. Алай старшина уа анга дерт жетдирирге умут этген эди. Ол, Хатыуну кёрсе, кесини баш эрнин ёрге жыйырып, чюйре мыйыкъларын бютюн да ёрге чюелте эди. Сора ол базыкъ жухун терс жанына буруп къоя эди. Болса да Хатыу къычырычулукъ къуллугъун, алгъынча, айыпсыз бардыра эди. Оноу этилир ючюн, элли адамын ныгъышха чакъырыргъа тюшгенде, Хатыу Байрым къаяны башына чыгъып, ары-бери айланып:

— Уой, эшитигиз, эшитигиз! Уо у-у!

Ёзенле тау болгъандыла,

Ёлгенле сау болгъандыла! Уо у-у!

Таула бийик болгъандыла,

Къулакъла кийик болгъандыла! Уо у-у!

Тамбла кюн къушлукъгъа келгенлей,

Жерге жылыу бергенлей, ныгъышда жыйылыу боллукъду! Уо у-у!

Эшитигиз, эшитигиз! Келигиз, келигиз!

Тукъум довернала келигиз! Уо у-у!

Эшитгенле эшитмегенлеге эшитдиригиз! Уо у-у! —

деп кычыра эди. Алай, не асыу, бу Хатыуну ахыр кычырыуу болган эди. Старшина алаша Хатыуну орнуна узунбоюн, еребет, узун Индини салган эди. Инди уа, сёзле ушашдыра да турмай, ачы кычырыучу эди. Кыулакъланы шешдире эди. Кыарт холамыла энтда да уллу, ачы кычыргъаннга: «Ай, ант ызынгдан болсу, Инди кычыргъанлай, не тюрлю ачы кычыраса?!» — деп, баям, андан айта болурла.

Хатыуну Темиркъан таныгъанча, мен да дурус таный эдим. Не бек уллу кычырыучу эди эсе да, Индича уа — угъай. Хатыу камсык эди, бек огъурлу адам эди. Не десе да, Бодуркыу дорбунда уа алмостуну бетден бетге кёзю бла уа кёрмеген эди. Жалан да тауушун эшитген эди. Ургъан кибик да кёрюнген эди. Алай ала бары да анга асыры кьоркыгъандан бла асыры ийнангандан кёрюнген эдиле. Галлюцинация не болганын айтсам да, Хатыу манга ийнанмай, кюлюп кьоя эди.

ТЮКЮЛЮЙ

(Темиркъанны тауруху)

— Темиркъан, сен мындан алгъаракъда да, бир бёлек таурух айтханса. Энтда да бир таурух айтчы, — деп тиледи, аны кёзюне ышара-ышара къарап, халкъ таурухланы жыя, Акъ Суу элине келип турган студент жаш, жазып алыргъа кьагъытын, кьаламын да хазырлап.

— Да не таурух айтсам сюесе? Кыулакъ эшитгенними огъесе кёз кёргенними? — деп, Темиркъан акъ сакъалын да, кюннге да, аязгъа да кюйген мазаллы мор кьолу бла сылай-сылай, Топайны ышарыууна кюлмюш къарап, сорду.

— Кёз кёргенни да, кьулакъ эшитгенни да айт. Кесинги алгъыннгы тенглеринги юсюнден айтсанг иги эди.

— Жаш заманыбыз бирге болган тенглеримде тюрлю-тюрлюлери кёп эди. Аمانы да, ахшысы да бар эди. Аманны ким да суймейди. Мен ахшы тенглерими юсюнден айтыргъа сюеме, — деп, Темиркъан иги кесек сагъыш этди. Сора, ол алайсыз да кьысыла-кьысыла туруучу дум-къара кёзлерин, не эсе да бир алапат затны эслеп сейирсингенча, бютюн де жумултуп, аллына тюрслеп къаратды. Ол чакъда аны мангылайыны тырмылары бютюн да аслам болдула. Таурухун ашыкьмай айтып башлады.

— Мени алгъыннгы ахшы тенглеримден бири дайым эсиме

түше, түшүмдө кёрюне турады. Ол мени халал тенглеримден бири Түкюлюйдю.

— Охо, сора аны юсюнден айтчы, Темиркъан.

— Ата, бабадан бери айтыла келген сёз барды: «Иш кылыгынын билмеген — ит ылыгынын кёреді». Ол сёзю Түкюлюй бир заманда да унутмагъанды. Ол жигер эди, не ишни да терк окъуна эбине түше эди. Аны аркъасында эки жауурун арасы, чоюн къаплагъанча, гуппур, аузу, бурну, кёзю, къашы бирсиленикиледен эсе уллу, эринлери базыкъ болгъанлыкъгъа да — ол, кесини халына, жууаш кылыгына кёре, бек суйдюмлю, огъурлу адам эди. Асыры халалдан болур эди, тансыкълагъан адамын, бютюн да сабийлени, жашланы ол базыкъ эринлери бла уппа этиучю эди.

Түкюлюйню тенглери анга: «Ашагъанда — бёрю, ишлегенде уа — айыу!» — деучю эдиле. Керти да алай эди. Тенглери бла бирге азыкъ ашагъанда, ала хычинни туурам-туурам этип ашай тургъунчу, ол сау хычинни, тёрт бюклеп, эки къабын этип къол эди. Жумуртхала уа анга чертлеуюкле кибик кёрюне эдиле. Алай, бирге олтургъан жерде, тоймай окъуна къалса да, тенглеринден артыкъ юлюшге уа къатылмай эди.

Түкюлюйге бирде «Ферез улу» бирде уа «Ферез» деучю эдиле. Ол, анга къаллай ат атасала да, къайгырмай эди. Тукъуму да Къайгырмаздан эди да — аны ючюмю болур эди?

Ферезни чалгы ызы

Түкюлюйге, къатын алып, юйдегили болур заман жетгенде, къалыннга, тойгъа этиллик къоранчланы мажарыр ючюн, кюз жалчыгъа кирирге түшген эди. Кеси элинде ыспассыз болмаз ючюн, Бахсан ыфчыгы бла Къарачайгъа ауады. Анда айлана кетип, Нарсанадан узакъ болмагъан бир къарачай элге келеди. Чалгысын, сенегин да имбашына кётюргенлей, иш сурай, эл ныгышха барады. Ныгыш а межгит аллында болгъанды. Түкюлюй къарачайлыла бла бирге, межгитге кирип, жума намаз къылады. Андан чыкъгъандан сора, кюз жалчы болуруну юсюнден бир бай киши бла сёлешеди.

— Да, жаным, малкъарлы, мен сени кюзню юч айына жалчы этейим, алай хакъынга не айтырыкъса?

— Халкъда жүрюгенни айтырма: бир тиши экижашар, бир жылдан ийнек болурча. Азыгъым сенден, къарным марда болуп.

— Болсун. Сен айтхан болсун. Берлик малымы уа алгъадан окъуна танытып къоярма. Атынг а къалайды, къарнашым?

— Атым — Ферез.

— Охо да, Ферез, жарашдыкь.

— Соргъаныма айып этме, тамата, сени атынг а неди?

— Малбайланы Сулфагъар дегенлери менме. Уллу Къарачайда, Гитче Къарачайда да мени танымагъан, мени къошумда бир айран ичмеген жокъду.

— Да ол а — игиди. Чомарт адамгъа аллах ырысхыны да чомарт бередиди.

— Ферез, къанлы кюзгюде иш къаты болуучусун кесинг да билесе. Тамбла танг жарыгъы бла Бермабутда мени къошума атланырбыз. Хазыр бол. Бюгюнден башлап, мен — ие, сен — кюз жалчы.

— Ючайлыкь, — деп Ферез жалчылыкьда туруп мардасын белгиледи. Сулфагъар да анга ыразылыкьын башын алгъа булгъай билдирди.

Танг атар ууахтыда тауукь къычырды. Бираздан сора, тыш отоуда жатхан Ферезни чабыр кийген тауушу чыгъа башлады. Къургъакь миделлери шыбар-шубур эте эдиле. Жалчысыны алай эртте къобуп башлагъаны Сулфагъарны къууандырды. Ол, малкъарлы жалчысын кесини юй бийчесине махтай: «Балтаны ал урушуна кере — арт урушу», — деген эди. Болса да юй бийче Ферезни сыфатына бюсюремегенден, андан къоркъаракь окъуна болгъандан, эрине сёз къошмай къойду.

Усхаргъа жубанып бошагъанлай, ие да, жалчы да жолгъа чыкъдыла. Ие — ат белинде, жалчы уа — жыяу, сабына гырмык бла чулгъанып къысылгъан чалгъысын бла сенегин да имбашына алгъанлай. Ала тюш алагъа Бермабутха жетдиле. Анда Сулфагъарны бирси жалчысы бла Ферез таныш болдула. Ол жалчыны аты Элбуздукь эди. Кеси да онжыллыкь жалчыда эди. Быйыл жалан да алтынчы жылы бара эди. Ол иесинден жашырын Ферез бла шыбырдаша эди. Иесини къызгъанчлыкьын, кесине бойсунганнга тырманчы да, аман да болуучусун айта эди. Болса да Ферез этген тауусумуна сокъуранмай эди.

Ишчини ишчилиги асламында да чалгъыда, сабанда, балта ургъанда сыналады. Сулфагъар жалчылары бла бирге чалгъы чалыргъа сюелди. Алда — Ферез, аны ызындан — Элбуздукь, артларындан а Сулфагъар кеси барады. Сулфагъар аланы чыбыкъдан чыгъарыргъа умут этген эди. Алай, къайда! Эки жалчы да, бир бирни жеталмай, алгъа озуп кетген эдиле. Ферез элтген чыбыкъ ала экиси да элтген чыбыкъланы бирге къошхан чакьлы эди. Ферез чаллыкьны сарысын ачдырып бара эди. Анса уа аны дурусу къалай къалын, къалай бийик эди!

Ферезни чалгъы ызы къалайда да белгили эди. Сулфагъар анга къууана эди, Элбуздукь а — угъай.

Элбуздукь асыры жаншакь адам эди. Ферез а, хар эшитгенин

эсинде тутхан, бираз тынгылауукъ, оюмлу эди. Чамны да жарата эди, кеси да эте эди. Жыргъа да, таурухха да уста эди. Алай керексиз жаншау а — шуёху гюйюл эди.

Чумок

Таулула кюз чилледе, чалгъыны кезиуюнде азыкъгъа ышанмайдыла. Мал да соядыла, айранны да элпек этедиле. Нек дегенде, адамны иши ашына кёре болады. Ол халны Сулфагъар да биле эди. Алай Ферезни асыры ашашлы болгъаны Сулфагъарны, Элбуздукъну да тынгысыз эте эди. Ферез кьош къалачланы бирин бирини ызындан тумаласа, Сулфагъар а: «Малкъарлы, жыртылып къалыр ал къарнынг, акъсылланы асыры кёп жутаса!» — десе, Ферез а: «Ишиме кёре — ашым. Тауусумубузну унутма: хакъым тиши экижашар, къарным — аш мардам», — деп кьоя эди. Иесини тырманын сан этмей эди. Ол а: «Да марда уа аман марда болса!» — дей эди.

Иесини Ферезге халын билгенден сора, Элбуздукъ да анга: «Да сен а манга эмегенни нёгер этгенсе да!» — деп, Ферезге къажаулугъун билдирген эди.

Эки жалчыны да бир бирге жау этген а дагъыда бир зат болду.

Сулфагъар, ёхчеге этгенлей, кеси шапалыкъ этип, жалчыларыны алларына уллу къара гоппан бла чумок салды. (Гоппаннга сары жау салып, анга кьош къалачланы бушто этгеннге бир бирле «уумач», бир бирле да «бужукъ» деучюдюле. Холамлыла уа аллай азыкъгъа «чумокъ» дейдиле). Эки жалчы да чумокга да узала, хапар айтадыла.

Элбуздукъ, Сулфагъар бла Ферезге, мындан алда бёрюню арт аягъындан къалай сермеп тутханыны юсюнден айтады: «Ай, таланган, бёрю халжарны башындан тешип, ыстауатха кирирге юйренген эди», — десе, Ферез а: «Ыхы, ыхы», — деп, кеси уа чумокну баса эди. Элбуздукъ а хапарын андан ары бардыра эди.

Элбуздукъ хапаргъа болуп, чумокдан жалан да бир-эки къапханлай, Ферез, чумокну тауусуп, гоппанны жау жугъусун бармагъы бла жалай тургъанын кёрдю. Сора Ферез таба кёзлерин къужур къаратып, сирелип къалды. Ферез а анга дагъыда: «Сора уа?» — дегенде, ол а: «Сора... сора мен а сени уа!..» — деп, тёзалмай, олтуруп тургъан жеринден ёре къобуп къалды.

Сулфагъар Ферезни чумок ашагъан хапарын къоншуларына айтханда, ала уа: «Малкъар адамны ашын бер ансы, кюн узуну аркъасы бла таш ташытып, кьолю бла хуна къалатып да тур», — деп, кюлюп кьоя эдиле.

Бичен иши иги да бошалгъынчы Сулфагъар Ферезге берлик танасын кѣргюзтдю. Ол бир ариу къызыл-къоланчыкъ эди. Ферез, ыстауатха барса, аны бойнун къашып, сыртын сылай, кеси къолуна юйретген эди. Хакъы белгили болгъаннга асыры къууангандан Ферезни аякъ тюбюнде чѣп сынмай эди. Кече жукъласа да, къолан ийнекни тюшюнде кѣре эди. Аны анасына ушагъан тиши къолан бузоучугъун юй бийчесине къорута, челек толу сютню, кѣмюгю да шыр-шыр эте, келтирип аш юйюнде тапкагъа сала эди. Уянып, аны тюшюнде кѣргенин билсе да, тюшюн ахшыгъа жоралай эди.

Бир кюн, жалчылыкъ болжалы тауусулургъа жалан да бир ыйыкъ къалгъанлай, Ферез ыстауатда малла бла кесини къолан танасын кѣрмеди. Къайгъылы болуп, сюрюучюге да, Элбуздукъгъа да сорду. Алада да кѣрген чыкъмады. Къолан тананы тас болгъан хапары Сулфагъаргъа жетгенде, ол а: «Да, харип, «Жарлыгъа жар ауар», — дегенлей болду да! Ай, тоба-тоба, кесимден къорагъанча кѣрдюм. Белгили болгъандан сора, малынгы бир жанына этерге керек эдинг. Энди уа не этейик? Бѣрю ашаса да, мыллыгы табылыр эди. Баям, ногъайлыладан тегейлиледен бирлери урлапмы кетдиле? Тейри, адамы, малкъарлы, сеннге жаным бек ауруду. Айымыды, тас болду эсе да, башынг орнуна болсун», — дей эди.

— Да, тохта, энди — деди Ферез, — сен мени къурлай ашырыргъамы умут этесе да?

— Угъай, жарлы, угъай. Энтда да ташыуулгъа дери менде ишлей тур да, бир зат этерме. Гюняхдан къоркъмай а? Алай чырымпыс чыгъарып къояргъа жараймыды!

Бир бѣлек заман озгъандан сора, Сулфагъар Ферезни жарсыуун унута башлады. Ферез да, аны айтханына ийнанып тургъанлай, къоншу къошдагъы къарачайлыладан биреу анга жашырын тюбеп, аны бла Сулфагъарны арасында ишни къалай бошаллыгъын айтды. Сулфагъар: «Ферезни хакъы — ашагъан ашыды», — деп тургъанын, зат да бермей иеригин билдирди.

Ферез ол хапаргъа магъана бермегенча этди. Алай, кертисин айтсакъ а, аны ичинде отла жана башладыла. Ол кеси кесине: «Сулфагъар тлюкю эсе, мен а аны къуйругъу болурма», — дей эди. Ол кесин Сулфагъаргъа бютюн ариу кѣргюзте эди. Не жумуш берсе да, аны тынгылы толтура эди.

Бир кюн Сулфагъар, Ферезни чакъырып, жумушха атландырды. Элге барып, къошха ун алып келирге керек эди. «Сокъур излеген — кѣз жарыкъ», — дегенлей, Ферез Сулфагъаргъа дерт жетдирирге амал тапды. Жулдуз къашхалы жарыкъ тор атха да минип, Ферез элге кетди. Мылдыжгъы эте тургъан кюн эди. Би-

раздан а жерни юсюн кьалын туман басхан эди. Ферезге жолгъа тюзелип барыргъа кыйын болду. Атны кеси аллына барыргъа кыйса керек эди. Ферез а, элге бармай, Нарсанагъа, не да Хабаздан, Кичибалыкъдан бирине чыгъаргъа умут эте эди. Ол жерледен а кеси элине келген кыйын туююл эди.

Туман туююнде ажашып айлана кетип, Ферез бир кыйчугъа жолугъады:

— Ай, жигит, кеп болсу!

— Сау бол, жууукъ бол.

— Атынг а неди, иги жаш?

— Атым а — Доппакъ.

— Ярабий, Доппакъ, туманда ажашханма да, кылай барыргъа билмейме. Юйретчи, Нарсанагъа кылай барыргъа боллукъду?

Кыйчу жаш, жамычы туююнден тыягъын жол таба узата, юйрете башлады:

— Да, ма, бу тешдеги инчге жолчукъ бла энишге тигеле да, анда уллу жолгъа чыгып, бироз бар да, сора юч жол айырылгъаннга туберсе, Аладан ортадагъы Нарсанагъа баргъан жолду, бирсиле уа Бермабутха бла Хабазгъа элтирикдиле.

— Хо да, ахшы улан, сау бол. Малынгдан кыуан, — деп Ферез, атына да хыны-суху кыатыла, жыяу жолчукъ бла тигелеп кетди. Уллу жолгъа чыкыды. Сора бироз баргъанлай, сокъуранып, Нарсанагъа бармаз умут этди. Нек дегенде, анда Сулфатгъарны атын таныгъан адамгъа жолугъургъа боллукъ эди.

Бара кетип, Ферез энтда бир кыйчугъа тубеди:

— Эй, жаш, кеп болсун!

— Сау бол, жууукъ бол!

Ферез кыйчуну ауазын ол алгъын тубегенине ушатып, сорду:

— Атынг а кылайды?

— Атым а — Доппакъ.

Ферез, аллына кыарап, сагыш эте, бироз мычыды. Сора, ажашханына уяларакъ да болуп, кыйчугъа тюрслеп кыарап:

— Да, Доппакъ, малынгдан кыуан, — деп, биягъы жолчукъ бла тигелеп кетди. Бироз бара кетип, ол дагыда, ажашып, биягъы жалпакыда кыйчугъа ючюнчю кере тубеди.

— Уой, жаш, кеп болсун!

— Уой, сау бол, жууукъ бол!

— Иги жаш, атынг а неди?

— Атым а — Доппакъ.

— Бу не аламатды! Кыарачайны туюю Доппакъ болуп кыалгъан кереме да!

Кыйчу жаш кюлдо. Сора:

— Да сен манга юч кере тубединг. Былай бла уа жолунгдан кеп кыоратырлыкъ туююлсе.

Ферез, кеси кесине кюле, кьойчудан энтда да айырылды. Бияггы жалпакъ тюбюндеги жолгъа чыкъды. Атны кеси аллына барыргъа кьоймай, онг жанында инчге жолгъа тюзетди. Жолчукъ бир ёр, бир энш бола, дагъыда бир эркин жолгъа чыгъарды. Бироздан туман чачылды. Ферез сыртдан ауду. Ахшам ууахтыда ол бир кюнлюм элчикге жетди. Аны Кичибалыкъ эл болгъанын билгенден сора, Ферез кеси юйюне келгенча болду.

Ол кече анда кеси тукъумундан бир юйде къалды. Эрттенликде уа сары танг бла жолуна кетди. Къысха жолла бла бара, Ферез Нальчикге жетди. Анда да таныш юйюнде къалып, эрттенликде, гюрбежиге барып, атыны эски налларын жангылагъа алышындыртды. Сора, жулдуз къашхалы жарыкъ тор атха да минип, аны лох этдире, элине келди.

Сулфагъар а, Сулфагъар? Ол а: «Бу ахшы ишчини бир иги сыртладым! Танасын да, андан жашыртын, базаргъа сюрдюрдюм, сатдым. Энди кесин да бироз жегерме»,— деп, кёл кенгдирип, кюле эди. Ферезни ун алып келирин сакълай эди. Алай Ферезни кёп сакъларгъа тюшдю. Аны чалгъысын бла сенегин къолгъа алып, Сулфагъар: «Аллах-аллах, атымы багъасы сиз болупму къалдыгъыз? «Хыйнычыны эки юлюшю — башына», — дегенлей болупму къалдым?» — деп, гиз-гиз эте эди.

Ташууулну кезиую эди да, Сулфагъар атын излерге терк атланмагъан эди. Ай озду. Дагъыда — ай.

Арсар

Ферез ёмюрюнде не зат, не мал урламагъанды. Урлагъанлагъа да айып эте эди. Бу жол а кесин кьыйнагъаннга, ишлете кетип, алдап кьойгъан байгъа дертин жетдирген эди. Ол атны иерин да алышындыргъан эди, жесин да иеси танымазлыкъ этди. Бек алгъа, эл кьыйырында, суу бойнунда юйчюгюне жетгенлей, атны орунга бекледи. Ашын-сууун да ат орундан чыгъармай бере эди. Алай атны онг ал туягъыны инчгесине байлау къысды. Байлау да аллай: акъ кисейден инчге узун журунну кьайнар сютде жибитип. Ол исси байлау а атны туягъыны тюклерин агъызгъан эди. Аланы орунларына уа чиммакъ тюкле чыкъгъан эдиле. Алай бла ат акътуякъ болгъан эди. Андан сора Ферез атны кишиден да букъдурмады.

Эки ай да озгъандан сора, Сулфагъар Ферезни да, атын да излерге чыкъды. Кёп жерледе да айлана кетип, Нальчикге келди. Ол ач да, уссап да болуп, аш ашар жер сурайды. Аны да табалды. Минип келген атын харчевняны атла тагъылып тургъан кенделен агъачына тагъады. Не кёрдю! — Тас болгъан атына тюбеп къалды! Алай, къарай кетип, арсар болады. Кеси кесине: «Бу не

сейирди? Мени атым акътуякъ туююл эди. Бу уа акътуякъды! Тейри адамы, налары жангы болгъанлыкъгъа, ат а меникиди. Алай, бу не алааматды?! Мени атым акътуякъ туюл эди!» — дейди.

Сулфагъар азыкъ ашаргъа харчевнягъа киреди. Анда бир мюйюште стол артына олтурады. Сора, аш бериучю аны къатына келеди. Сулфагъар анга, башхалагъа эшитдирмей, акъырын со-рады: «Ол аргъы мюйюште олтургъанланы таныймыса?» — «Угъай».

Сулфагъарны Тюкюлюй эследи да, жүреги хыны къагъа баш-лады. Болса да кесин бегитип тенглеринден тиледи: «Манга къай-да да кесими атымдан башха ат айтмагъыз». Негерлери: «Бек ахшы!» — деди.

Ашап-ичип бошагъынчы да Сулфагъар эки кезюн ол шекли болгъан мюйюшюнден алмагъанлай турду. Сора: «Къалай эте-рик болур? Бир сынаим», — деп, Тюкюлюй таба къарап: «Фе-рез!» — деп хыны къычырды. Тюкюлюй, эшитмегенча, сан этмей къойду.

Ашап бошап, ашагъаны ючюн хакъын да берип, Сулфагъар Тюкюлюйлары болгъан столну къатына келип, акъбаш къамасы-на да жабышып, сауут бет алып, бу ашай-иче олтуруп тургъан-лагъа салам берди. Ала да аны саламына жууап этип, Сулфа-гъарны столларына чакъырдыла. Ол алагъа къошулургъа уна-мады:

— Сизге халал. Алай бу негеригизни аты неди? Танырыгъым келеди, — деди.

Тюкюлюйню негерлери бир бири ызындан: «Таный эсенг, сау бол. Бу уа — эл таныгъан Тюкюлюй», — деди. Ол заманда, Сулфагъар, бир аз артхаракъ да атлап: «Оллахий, ананг берген-ни текген малкъарлы, не Ферез сенден туугъанды, не да сен Ферезден туугъанса!» — дегенде, Тюкюлюй, олтургъан жеринден къобуп: «Къонакъ, аман айтма! Мени кимден туугъаным сени ишинг туююлдю!» — дегенде, Сулфагъар а: «Мен санга айтмай-ма. Ол мени атымы сюрюп кетген, анасын аллыкъ Ферезге айта-ма», — дей эди.

Сулфагъар дагъыда бир башхалагъа соргъанда, ала да «Тю-кюлюй» деп къоя эдиле. Шексиниу сел болду. Арсарлыкъ хорла-ды. Сулфагъар бла Тюкюлюй жыйыны да бир бирден ариу бла айырылышдыла.

Ол кюнден сора Тюкюлюйню эллилерини бир къауум камсык-лары Тюкюлюйге асламында да «Ферез» деп къоюучу эдиле. Алай айтсала да, ол ачыуланмаучу эди. Ол да аны огъурлуду-гъуну белгиси эди.

Хыйлачы Сулфагъар андан сора Нальчик тийреде бир да кё-рюнмеди, Тюкюлюй да жалчыгъа кире айланмады. Къоюп кетген кюз адырларыны орнуна башхаларын къурады. Кёп да турмай,

желтирген тор атын сатып, аны багъасына да ахча къошуп, эки арыкъ атны алды. Аладан бири, нарт Ёрюзмекни атына ушаш, къолан эди да, бир-бир эллиле Тюкюлюйге «Ёрюзмек» да атагъан эдиле. Алай ол аны ючюн да къайгъырмай эди.

Эки арыкъ атны да, багъа кетип, Тюкюлюй семиртген эди. Алагъа арба да къурагъан эди. Кюн сайын арба отун элтип, шахарда сатып ахчачыкъ да мадарды. Энди къатын да алып, юйлю, юйюрлю болургъа умут этеди.

Тюкюлюйню бахчасы

Тюкюлюй, чырпысын къырып, ташындан тазалап, эл къыйырында, суу бойнунда тогъай ёзенни кесине бахча этди. Эллиле алайны сансынмай эдиле. Нек десенг, кече жыйын жанлы алайгъа дери келип, улуп туруучу эди. Андан сора да «Къыйынлы — къыйырда», — деп, халкъда эрттеден да сёз жюриой эди. Аны ючюн киши да ол жерни жерге санамай эди. Андан сора да ол къадар туккючден, ташдан тазаларгъа, баям, базына да болмаз эдиле. Тюкюлюй а, несин айтаса, оюмгъа бла ишге жаратылгъан бир адам эди. Аны себепли бир-эки жылдан ол алайда жарагъан юй межам къурады. Жол жанында эди да, бахчасына уа хар ётген-сётген сейирсинип: «Тьфу, машалла! Бери кирли кёз къарамасы!» — дей эдиле. Тюкюлюйню тереклеринде басып битген гюржю алмала, ойнап къызаргъан сабийлени уууртларына ушаш, тырмы-тырмы къызара эдиле. Иги бишгенден сора уа, жел къакъса, терек тюплеге тыпар-тупур этинип агъа эдиле. Кёгет тилеген болса, Тюкюлюй кёгетлеринден, табакъ бла угъай, челек бла бериучю эди. Ол чомарт эди.

Жер жангыдан бла иеси иги къарагъандан болур эди, аны бахчасында хар нартюх сапда нартюхле, билеклеча чюелип, ючюшер-тёртюшер бите эдиле. Хуна бурууну юсюне илинип къайнагъан боз хыярла уа боз къочхарла жатып тургъаннга ушайдыла. Картоф бахчасында таза, бийик тизгинле айыргъан чепкенде хазыр орунлада кюмюш хазырла кибикдиле. Ары къарасанг, бери къарасанг да, бахчаны кёгетини, мирзеуюню мытхылыгъы адамны сукъландырырчады. Мюлк къураууна кёре Тюкюлюйню жамауатда намысы терк окъуна кётюрюлдю. Андан туююл эди эсе, ол къатын алып къайгъы этгенде, аны тыш кёрюмдюсюне къарап, бешиш этип, хыликкя этип къойгъан чыкъмады. Буйрукъ алаймы болур эди, саякъ эринден чыгъып, ол эринден жашчыгъын да къойнуна алгъанлай, анга юй бийче болургъа Саняят келди. Аны атасы, анасы, башха жууукълары да аны Тюкюлюйге баргъанына ыразы болуп къалдыла. Саняят келгенден сора уа, бахчагъа сохан, турма, дагъыда кёп тюрлю ууакъ урлукъ тахтала

да кьошулдула. «Кёз тиймеси», — деп, Саният чакъгъан терекле-ни бутакъларына кызыл журунла такъды. Тахтала аягъында уа: «Хыли болмасын», — деп, гинжи бодуркъу сюеди. Саният да бек жигер къатынладан бири эди.

Саниятны кёргенле, аны не ол узун сары чачын тарай, не Тюкюлюйню быстырын жамай, не урчукъ ийире, жюн тарай, чюйке чулгъай, не аш-суу эте, не да бахчасында ишлей тургъанлай кёрюр эди. Анса уа энди арбаз да тауукъдан толуду.

Тюкюлюйню бахчасы битеу элге да белгили эди. Адамла малларын сурасала: «Тюкюлюйню бахчасыны къатында», «Тюкюлюйню бахчасыны ары жанында», — деучю эдиле.

Тюкюлюйню шауданы

Суу жагъада, ёрге-энишге жюрюй, жугары бла жер жерни чучхуп кёре, эрттенден тышге дери Тюкюлюй юйюне къайтмай турду. Анга анда тюбегенле:

— Тюкай, харип, ненг тас болгъанды? Не излейсе? — деп сорсала, алагъа кюлмюш къарап:

— Магъдан излейме, — деп кьою эди. Анга соргъанла:

— Иги изле. Табаргъа болурса, — деп, кюлселе, ол а чючгюрген кибик этип жууаплай эди.

Тюш алада, урчугъун да бура-бура, Саният эри болгъан жерге келип:

— Киши, санга не болгъанды? Ашынгы-сууунгу да унутуп, не айланаса? — деди.

— Былайда аш жокъду, алай суу а табарыкъма. Суу да алай суу — эл да, сен да ыразы болурча.

— Да бу уллу суу болмаймыды да? Бу таркъайып бир да кёрмегенме, атам ёлмесин.

— Къутуруп келсе уа, къалай болуучуду? Сени бозанга ушаучумуду? Алайны хыйсабын а бир этчи, Къаммо кызы.

— Керти айтаса. Суу къутуруп бир келсе, къутургъаны тохта-са да, бир-эки кюннге дери да тазаланмай туруучуду. Алгъан сууларыбызны сюзюлтюп кюрешуучюбюз.

— Да, ма — ол бир жаныды. Бирси жанын да мен айтайым. Элде ким алгъа шаудан тапса, аны халкъгъа жарарча этсе, ол уллу сууаплыкъ алады. Ол адамны аты да унутулмай турады. Шауданны къурагъан ёлгенден сора да, аны шауданы анга, сын ташдан да бек, эсделик болуп къалады. Атын айтдыргъанлай ёмюрледе турады. Кертиди, иги шаудан болса. Аман болса уа, шаудан да гунч болур, аны ачханны аты да унутулуп къалыр.

— Охо, юйге кел да, ауузланып къайт, киши, — деп, Саният кетди.

Тюкюлюй жууап этмеди. Аш сагъынылгъанда, аууз суулары келе эдиле. Дагъыда, юйге кетмей, шаудан излеуюн бардырды. Бу жол болмаса аш ашар кезиуюн а оздурмагъан эди. Жаратылгъанлы да ашагъандан суйгени жокъ эди.

Жерк чырпыла ичи бла ёрге келе келип, бир жипичикни баш аласында Тюкюлюй, жугары бла къазып, эркин, теренирек да къулф этди. Бираздан алайдан, юзmez тюбюнден, тана кёзлери кирик жылтырай, юч-тёрт жерден да суу ёрге-ёрге бёртюп башлады. Шаудан жер тюбюне башха ыз бла кетер деп къоркъуп, Тюкюлюй терк окъуна жипичикни юсю бла энишге илипинчик ызлады. Суучукъ ол илипинчик бла барады. Сора Тюкюлюй жер тюбюнден бёртген кёзлеге бармагъын сугъуп-сугъуп тынгылайды. Ала, не эсе да, бир зат айтырыкъ сунганчады. Болса да айтдыла: ала алапат сууукъ эдиле, таза эдиле.

Тюкюлюй, суу бойнундан ташла ташыды. Шауданны тегереги не аланы сырды. Шаудан ёрге толду. Сора Тюкюлюй, бауурланып, сууукъ шаудан суудан, тогъуп-тогъуп, къаннгынчы ичди. Асыры къууаннгандан ашын да унутхан эди.

Бу ишин битдирип, юйюне къайтып, бир гитчерек чоюн бла бир какны, ортасына да сары жау салып, тындыргъандан сора, ол кеси ишлеген тапчаннга сыртындан тюшюп жырлай эди:

Ой, суу бойнунда уа кёленке, дейди,
Да суусар минди терекге.
Ой, экибизден а хапар айталла,
Да кёкде учхан мёлекле.

Бу Тюкюлюйню Къарачайда эшитип келген жырларындан эди. Саният а, кеслерине айтылгъан сунуп, къууана эди.

Элли къызла бир бирлерине:

— Э къыз, жюр, Тюкюлюйню шауданына барайыкъ.

— Бусагъат, челеклерими алып, чыгъайым. Э къыз, кюнден эки кере келтирсем да жетмейди.

— Иги сууду да — андан, — дей эдиле.

Ол кюнледен бери да Тюкюлюйню шауданы аны атын айтдыргъанлай турады. Эл да — жеринде, шаудан да — жеринде. Тёлюден тёлюге ёте келген халкъ, Тюкюлюйню атын айта, анга ыразы болгъанлай барады.

Гогон

Жашауда не ырысхы да жер бла байламлы болгъанын Тюкюлюй эртте ангылагъан эди. Аны ючюн болур эди, ол он бармагъын жерден алмай эди, жер къазып, сабан эте эди, чалгъы чала эди, агъачдан отун ташый эди, жерге терек орната эди,

жерни къазып, шаудан сууун чыгъара эди. Жерде иги кырдык эслесе, ол анга этча, жауча, бишлакъча кёрюне эди. Алай эди да, ол жерни хайырын тынч кёрюрге амал излей эди.

Бурунгулу сабан агъачланы темир готонлагъа алышындыргъанланы Тюкюлюй кёре башлады. Аллаила элде жалан да ючеулен эдиле. Аланы намыслары бирсиледен эсе артыкъ эди. Алагъа эллиле жалына эдиле, алай Тюкюлюй ол къолайлылагъа жалыныргъа суймей эди. Ол кеси орус готон сатып алыргъа мадарла этип башлады. Бек баш мадары уа ат арбасы бла сахаргъа отун элтип сатыу эди. Алай анга да къошулгъан мадары уа — Саниятны кёп къарылы чепкен чулгъамлары эдиле. Анга жюнюю, тауатны, кисуу таракъны да Тюкюлюй кеси мадаргъан эди. Кеси агъач ишге артыкъ чемер болмагъанлыкъгъа, ол болушуучу адамла анга да болуша эдиле. Андан сора аны юй бийчесини, кесини жанындан да ахлулары да анга болушлукъ этерден кем болмадыла.

Бир кюн Нальчикде отун сатып келе тургъанлай, Тюкюлюй ётмекчи танышына — Иваннга — тюбеди. Готон излегини анга айтды. Ол а: «Готон тапхан — ол мени уятым болсу. Готонну багъасын а, суйсенг ахча бла, суйсенг а отун бла бер», — деди.

— Мен отун бла жарашсакъ суюме, алай отунну да отун биледи. Нелляй бир? Къаллай? Къургъакъмы, чийми? Не тукъум агъачдан?

— Сегиз сажна сал. Жартысын къургъакъдан, бирси жартысын а — чийден окъун болсу. Къургъакъла тауусулургъа чийле да къургъакъ болурла. Не тукъум агъачдан керек болгъанын а мен айтмай да билесе. Эмен, кюйрюч, тыкыр келтир демейме. Талны, жеркни, чертлеуюкню уа сен да келтирмезсе.

— Алайды, тюз айтаса, мен жалан да чинар бла кёгагъачдан келтириуюме. Алай он сажна уа асыры кёпдю. Терк мажаралмам. Сабаннга чыгъаргъа уа, кыш созулмаса, кёп къалмагъанды. Готон терк керек эди.

— Тима (оруслу танышлары анга Тимофей деучю эдиле, къубултсала уа — Тима), мен сени ашыкъдырмам. Он сажна уа — кёп туююлдю. Готонну уа темир тырнауучу бла бирге бу ыйкъда хаппа-хазыр этерме. Узун Къаладан окъуна келтиртерме. Анда ахшы танышым барды. Жарашдыкъмы, Тима?

— Болсун.... Сен айтханлай болсун, къарындашым.

— Сора тутдур къолунгу!

Экиси да, къол тутушуп, жарашдыла. Бир бири кёзлерине хычыуун къарашдыла. Бир бирге баш ура айырылышдыла.

Шахардан чыкъгъандан сора, эл кыйырына жетгинчи, Тюкюлюй, атларын да лох этдирип, кеси кесине: «Жаным болсу Жанымланы Ысмайыл», — деп, жыр айта келген эди. Элге жетгенде уа, арбазына киргинчи тынгылауну басханлай турду. Ол

готон излепени юи биичесинден башхаладан жашырып турургъа сюе эди.

Тюкюлюй Иваннга отун ташып, сажна сала эди. Ол, хар келгени сайын, отунчусуна алайлай бир уллу акъ ётмекни тутдуруп жибере эди.

Саниятны болушлугъуна Тюкюлюй бек къууана эди. Къууанмай а! Ол бирси къатынлагъа эришип, жүн ишин бардыргъандан сора да, арбаз толу тауугъуна, кёгет, мирзеу толу бахчасына, эки отоулу юйюне, ийнегине, бузоууна къарай эди, эрини юсюн, жерин таза тута эди. Аш юйюнде жыйгъычлада тизиу къошунланы уа бозадан къуру этмей эди. Тюкюлюйню къылыгъы, тап, жууаш болгъанлыкъгъа, аны къарнын тутхан алай тынч туююл эди да!

Къалай болса да, Тюкюлюйню отундан башха мадарлары бла Саниятны жүн иши юйню жарлылыгъын жаба эдиле. Иванны ахшылыгъындан а Тюкюлюй орус готон бла тырнаууч мадарды. Ол готонну бла тырнауучну кёрюрге аны къоншулары, жууукълары да келе эдиле: «Бир чархындан бирси чархы уллуду. Ол готонну сёдегейине бардырыргъа боллукъду», — дегенлеге, «Асыры билмейсиз! Орус адам аны бир хыйсапсыз этген сунмагъыз. Ол бийик чархы сабанны сюрюлген ызында, баразада барлыкъды. Ол заманда уа эки чархны бийиклиги да тенг болуп къаллыкъды», — деп, ангылата эди.

Жангы готоннга къараргъа келгенле алайдан кетгенлей, Тюкюлюй готонну бир бичагъын, бир топуракъ аудургъучун, къубултхан сабийини башын сылагъанча, зыбыр берчли къол аязлары бла сылай эди. Кече тёшегинде жукълагъанында да, тюшонде орус готонун кёре эди.

Бир къауум кюн озгъанлай, элни адамы сабаннга чыкъды. Алгъындан да готонлары болгъанла, кеслерини сабанларын бошагъандан сора, кимни сабанын хакъ бла, кимникин да ортакъ халда сюре эдиле. Тюкюлюй а бек алгъа алайлай анасыны сабанын, андан сора къоншусуну сабанын сюрген эди. Артда уа аргъы жарлыны, берги жарлыны сабанында да аны къолан аты бла ол кеси кенгден окъуна кёрюне эдиле. Тюкюлюй сабанын сюргенле бек ыразы эдиле. Сабан азыкъны да бек чомарт къурай эдиле. Алгъындан готонлары болгъанла Тюкюлюйню жашыртын къаргъай эдиле. «Ай, готонунг бош къалсы, атларынгы да бёрю ашасы!» — дей эдиле. Аны кесини туурасында уа: «Болушханнга — аллах болушады. Адамлагъа болушханынгы иги этесе. Сууапды. Алай, сен готонну жолда тапмагъанса. Мангылай къыйынынгы берип алгъанса. Бир бирледен, сабанларын сюргенинг ючюн хакъ алыргъа керексе. Аман ыз чыгъарып, бизге да заран этесе», — дей эдиле.

Тюкюлюй аллай кыызгъанчлагъа, жутлагъа тынгыламай эди. Кимге да болушурундан къалмай эди. Тюкюлюй сабанын сюргенле анга къор-садагъа бола къала эдиле.

Тирменле

Тюкюлюй, ушхуургъа тауукъ илибижеден тойгъунчу ашап, ызындан да гоппан айран ичип, чыкъар-чукъур этген агъач ундуругъуна ырахат жатды. Ол къалкъыгъынчы Саният да аш адырланы жууа кечинди. Сора, патеген чыракъны да чалыуун энишге буруп, эрини жанында акъырын жатып къалды. Экиси да, бир бирге эришгенча, хурулдашалла.

Бир заманда бурун тауукъ кычырды. Тюкюлюй, уянып, аз-аз тие: «Къаммо кызы, алан-алан», — деп Саниятны уятды.

— Татаны жашы, не этесе? Неге тынгысыз боласа?

— Бир ашар затынг жокъмуду? Тауукъ, ашагъанда зауукъ болгъанлыкъгъа, ёз тутмайды. Ач болгъанма. Къарным къуру дорбун кибик болуп къалгъанды.

— Бусагъат бир зат биширейим, — деп Саният, кызыл дариё кёлек этеклери да инчиклерине чырмаша, мор чикиля чачакълары да башында сингилдей, эки женгин да жингириклеге дери къайырып, тегене, элек алып, ун эледи. От тиргизип, анга чоюнчукъ бла суу салды. Кёп да мычымай, Тюкюлюйню ундуругъуну аллында тепсиге, ара чунгурунда къалын жууурту бла тылпыу эте тургъан жылы сары какны салды. Ол а, къарап къарагъынчы, чоюнну жугъун да къашыкъ бла тазалай, какны ашап бошадды. Бошагъандан сора бир гоппан жукъа айран да ичди. Саният аш адырланы аны аллындан алды. Тюкюлюй а, ашагъанын ашыргъанча, алгъа чюелген къарнын да ол мазаллы къолу бла энш сюрен сылай: «Къаммо кызы, санга аллах ыразы болсу! Энди ох дедим», — дей эди. Ол а, азыкъны терк мадаргъанына къууанады. Сора, биягъы чыракъны энишге буруп, терк окъуна жууургъан тюбюне кирип, гебен жанына кысылгъан эчки кибик, эрини жылы къабыргъасына кысылды.

Эрттенликде ол татлы жукъучу сабий уянгынчы, Саният кечеден къалгъан нартюх гыржынланы, кюл тюбюнде жылытып, эрини аллында ючаякъ тепсини юсюне салды. Уллу къара гоппан бла да айран берди. Тюкюлюй, бушто ашай тургъанлай, юй бийчесине къарап: «Алан, биз бу мирзеуню, бир жанындан чайнап къоратханча, бирси жанындан да, чайнап къошхан бир зат къураргъа керекбиз», — деди.

— Татаны жашы, ол дегенинг неди?

— Тирмен ишлерге керекбиз. Аллай онгубуз барды. Агъач бар. Таш бар. Суу къатыбызда.

— Ий аурунг, ол а иги эди. Алай, тышындан болушлукъ болмай, кьуру экибиз хазна мажаралмазбыз.

— Иги бир кьара. Мен да Ферез улу тьуйюлме, бахча кьулагьында тирмен ишлемесем!

Танг толу атды. Эр да, кьатын да арбазгьа чыкьдыла. Тюкюлюй, атларына, ийнегине да кьарагьандан сора, суу бойнуна ба рады. Бахчасыны кьыйыры бла ёрге-энишге жюрюйдю. Ичинден оюм этеди. Илипинни кьалай элтиригини да, тирменни кьалай орнатырыгьыны да хыйсабын этеди. Бу муратын да ол кишиге да айтмайды. Жалан да юй бийчеси биледи. Ким биледи, мажаралмай кьалып, эл кюлкюсю болса уа, кьалай?!

Тюкюлюйню бахчасыны башындан, уллу суудан санап, жерк ичи бла уллу сууну тёбен айланмасына дери узакьлыкъ кьычырым жарымы боллукьду. Аны узуну илипин кьазыу тынч иш тьуйюлдю. Болса да «Кёз кьоркьакъ — кьол батыр», — деген нарт сёзю эсинде тутуп, Тюкюлюй кьыйын ишни кьыйырын башлады. Илипинни да кьазады, тирменнге керек затланы да жыйышдырады. Жугар бла, гетмен бла, темир ылытхын бла да жер жырады. Андан эриксе, жерк суйремени ичин керки бла кьазады. Ол андан, чюй урмай, тирмен кьырыкь ишлейди. Андан да эриксе, тирмен тегейле жонады. Ары узалса да — тирменни иши, бери узалса да — тирменни иши. Тирмен ташланы уа ана кьарындашы Чёпеден аллыкьды. Чёпе да анга болушургьа хазырды.

Тюкюлюйню жашыртын тирмен ишлей тургьанын бирси ана кьарындашлары да билдиле. Ала, Тюкюлюй чакьырырны да сакьламай, андан-мындан жетдиле. Алагьа сагьынмай, жангыз кеси кюрешгени ючюн, ала анга бираз тырман да этдиле.

Тюкюлюйню тукьумундан анга болушургьа келген жангыз кьарындашы эди. Нек десенг, аны ата тукьуму, кеси айтычулай, кьадыр тукьуму кибик, бек аз эди. Алай анасыны тукьуму уа уллу эди. Алай эди да, жууукьлары басынып, Тюкюлюйню, илипинин да эки кюнню ичинде, кьазып, тамам этдиле, тирменин да ишлеп башлар чекге жетдирдиле.

Чёпе, тирмен ташланы орнатып, тирменни ишлетип башлагьанда, Тюкюлюй да, аны алайдагьы ахлулары да, алгьыш эте, бирден кьарс ургьан эдиле.

Уллу иш бошалгьандан сора, Тюкюлюй асыралгьан иригин союп, ол кесине болушхан ахлуларын да, юйюню кьатындагьы эки кьоншусун да, адетде болгьанча, сыйлагьан эди. Сора ала алгьыш эте, жассы ууахтыда юйлерине кетдиле.

Хунерлик бла жигерлик бир болсала, жашаугьа тап жол ачхан тынчды. Тюкюлюй бла Саняйт, эки жигер да бирге жашау этип башлагьанлай, аланы юй мекамлары, маллары, сабанлары да терк айнып тебирегенин битеу эллиле да кёре эдиле. Анга кёре уа алагьа намыс эте башлагьан эдиле.

Бир белек айдан сора, Тюкюлюйню илипинини юсюнде дагъыда эки тирмен ишленди: биринчиси Тюкюлюйню киеую Къасайны, экинчиси да бирси киеую — Жаммени. «Бир ёгюзню кючюнден минг ёгюз суу ичди», — дегенлей болду.

Жерк ичинде тирменле, бири бирине эришгенча, кече, кюн да тохтамай, «тыхар-тухур» этип тура эдиле. Элни адамы келген къынлы къалмай, алагъа келип, таулула да, къышхыда уа къабартылыла да, нартюхлерин тартдырып, ун алып кете эдиле. Юч тирменчиден да Тюкюлюйге ыразы бола эдиле.

Тирменлени тиллерин билген бир камсык жаш: «Тюкюлюйню тирмени: «Тонунгу жап — тонунгу жап», — деп, тарта эди, экинчи тирмен: «Урлайды — урлайды», — ючюнчю тирмен а: «Мерке келтир — пуд элт, мерке келтир — пуд элт», — деп, тарта эдиле», — деп, бош айтхан болмаз эди. Нек десенг, Тюкюлюй, баям, тартхан унундан, бирсиледен эсе, аз уууч ала болур эди. Къалай эди эсе да, Тюкюлюйню чомартлыгъы сау элге да белгили эди. Аны кибик жырчыны, камсыкны, адежлини табаргъа да къыйын эди. Жаны-тини лакъырда, оюн болуучу эди. Алайлай а дин ахлусу эди. Аллахха толу табынып эди. Ёлюмден а къоркъмай эди. Жашауунда не этсе да, аллахны буйругъуна санай эди.

Сенгирчге

Ол заманда элде жерлени юй башындан юлеше эдиле. Суу Ара кюннюмюнде Тюкюлюйге чаллыкъ жерчик жетди. Ол чаллыкъны чалыргъа ашыкъмады: кырдыкны, иги ёсюп бошагъынчы чалсанг, эрип азайып къалады, заманындан артха къоюп чалсанг да, бичен къаууралы, къаты, малгъа татыусуз болады. Чалгъычы чаллыкъны заманын билирге керекди. Бу затлагъа Тюкюлюйден уста къайда!

Бир кюн Тюкюлюй, чаллыгъыны чалыныр заманын тап жетип тургъанын кёрюп, юйюне къууанып келди. Чёгючюн, тёшюн, хырпинин, юзмез челегин, чалгъысын да ингирден окъуна хазыр этди. Сора, чаллыкъ юлюшю аны бла бир чекде болгъан Таусолтанны юйюне барды да, сорду:

— Алан, Таусолтан, сен да, баям, манга къарап, чаллыгъынгы чалмай тура болурса дейме. Алаймыды?

— Алай окъунады. Экибиз юлюшлени бир жерде алгъаныбыз кибик, чалгъан да бирге этерге керекбиз, оллаха, гъула хакъына.

— «Эки кичиу ат да бири бирин къашыгъанлай», — деп сёз барды. Экибиз да бирге бичен нёгер болсакъ, ишибиз онглуракъ боллукъ сунама.

— Болсу. Алай болсу. Кичиуню-мичиуню мен билмейме. Алай бизни кибикле, къысха жууукъла, не заманда да бир боюн-

саны эки кьулагъына жегилип, жюклю арбаны бирча тарта келгендиле. Сен — тамата, мен — кичи. Сени оноуунга ыразыма.

— Алай эсе, эрттен бла, чыкъ кьуругъунчу, чаллыкь кьулагъында болургъа керекбиз. Чалгъынгы хазыр эт. Тишер адырланы алма: менде хазырдыла.

— Бек ахшы. Тюш азыкъны уа эгечигизге, биздегине, айтырма да, хаппа-хазыр этер.

— Угъай. Азыкь да артда эте туруп. Тамблагъа уа биздеги бир зат этер. Ангыладынгмы? Сени ишинг — чалгъынгы алып, кечикмей, жеринге келиудю.

— Болсу, жаным, болсу, — деп, Таусолтан баш ура Тюкюлююню ашыра арбазгъа чыкъды. Ол а, алгъаракь ийиле, туюе кибик, шош-шош, узун-узун атлай, кьарангыгъа ташайып кетди.

Жыл саны Тюкюлююден жашыракь, кымылдауу иги да женгил, субай санлы, жарыкъ бетли, кьара шинли, орта бойлу, аты иги бла айтылгъан Кьарабаш улу олсагъатдан кюз биченни иши башланганнга санап, артха, юйюне ташайды. Къайыны бла бичен нёгер болгъанына кьууана эди. Ол оноуларын юй бийчеси да бек тапха санады.

Танг аласында Тюкюлюю тирменине барды. Аны кюфюне жангыдан нартюх кьуюп, юйюне къайтды. Тирменде хал тап болгъанын юй бийчесине айтды. Атларын, суу бойнуна кыстап, кишенледди. Ийнекге, тауукъгъа юй бийче кеси кьараучуду. Тирменге да ол кёз-къулакь бола турлукъду. Юй жумушла, сабий кыйынылыкь да — ол ишлеге кьошакь.

Чаллыкь юлюшле элге жууукъда болгъанлары себепли, усхар ашагъандан сора, Тюкюлюю ары жыяулай кетди. Кёп да мычмай, ол биченлигине жетди. Таусолтан да анда, жоккубаш терек тюбюнде сюелип, чалгъысын уулай тура эди. Аны алай, кечикмей келгенине Тюкюлюю ичинден кьууанды.

Анда-мында чалынмагъан юлюшле бар эдиле. Бир кьауум юлюшле батанига, бир кьаууму гебеннге, дагъыда бир кьауумлары уа чалынып, алай дурулары, кьара тартмала кибик, чирий тура эдиле. Тюкюлюю, ол сыраф бола тургъан дырынланы кёргенде: «Оуей-оуей, бу кьадар ырысхыны нечик сыраф этгендиле!» — деп, жарсыды, не эсе да бир затдан жийиргенген кибик, къашларын туююп, бурнун ёрге жыйырып, къалын кьонгур мыйыкъларын да чюелтип. Таусолтан да ол айтханнга нёгер болду.

Эки жууукь да, эрттен чыкъ кьуругъунчу, чалгъы чала башладыла. Чалгъыла шууулдайдыла, дурула тизиу-тизиу къаланадыла. Чыбыкъ узуну жалан аякъ ызла, чанала баргъанча, ыз къоядыла. Бир Тюкюлюю алда барады, бир а — Таусолтан. Экиси да уста чаладыла, кырдыкны алаша кьырпалайдыла. Дырында тюрлю-тюрлю гокка хансланы ариу ийислери хычыуун сезиледиле.

р-р!» — деп, бёдене учду да, арлакъда кьонду. Аны уясыны жу-
мушакъ сары саламы чалынган кырдык къатыш дуругъа чачыл-
ды. Тюкюлюй, чалгъысын артха алып, артында чала келген Таусол-
танга къарап: «Аллах-аллах, гюняхлы болдум! Кёрдюнгмю, бёде-
нени, харип, уясын эслемей, чачып кьойдум да!» — деди. Ол а:
«Охо, аны ючюн неге жарсыйса. Чалгъы чалгъан заманда бёде-
нени бир бирде чалгъы бла туурап да кьоюучудула. Хар зат да
буйругъуна жолугъады», — деп жууап этгенде, Тюкюлюйню кёлю
бираз тынчайды. Ол не затха да: «Аллах буюргъанга кёре бол-
ду», — деучю эди.

Кюн ортагъа эки чалгъычы да чаллыкъны чалып, эки тенгнге
жетдирдиле. Арыдыла, терледиле. Солур кезиу болгъанды. Кюн
да алай къыздырады: чели чапыракъла, ылыкгым-ылыкгым болуп,
хууериледиле. Дырынны дурулары чёге башлагъандыла.

Бир заманда чырпы кыйырындан, бир билегинде челеги, бир-
си билегинде да четени бла келе тургъан тиширыу эсленди. Ол
Саняйт эди. Келе келгенлей, ол чалгъычыланы къатындагъы тё-
терек терекчикни тюбюнде тохтады: аланы солур жерлери алайы
болгъанын билген эди. Азыкъ заманында келгенге чалгъычыла
бираз тирилдиле. Сора, ол Саняйт тохтагъан терекни салкыны-
на келдиле. Бетлерини терлегенлерин акъ кълпакъ кыйырлары
бла сыйпай, чалынган чий дырын тёбелеге олтурушдула.

«Кет-кет, аурунг, хычин кибикле этеме деп да кечми кел-
дим?» — дегенде, Таусолтан а: «Угъай, эфенди кибик, тамам за-
манында келгенсе», — деп Саняйтны махтагъан эди.

Саняйт кырдык юсюне гетен жабыу жайды. Аны да юсюне
уа — сай табакъны, табакъгъа уа иссиден тылпыу эте тургъан,
жау мели тышлы хычинлени кълады. Аланы жау ийислеринден
окъуна тояргъа боллукъ эди. Ол дагъыда, кенг четен ичинден
чыгъарып, къара чоюнчукъну хычинлени жанына салды. Ол Тю-
кюлюй ичинден кече белинде как ашаучу чоюнчукъ эди. Аны
кёргенлей, ол аууз сууларын тыялмай башлагъан эди.

Чоюнчукъну ичин толтуруп кьояжапхасы бар эди. Кьояжапха
да аллай кьояжапха: сют кибик, чиммакъ нартюх ун тылысын-
дан бишлягъы аслам, ортатында да эриген сары жау, эрттенлик-
де чыгъа келген кюн кёзюча, жылтырай. Аладан сора да, четен-
ден чыгъарып, азыкъчы къатын чалгъычыланы алларына, эки
къара, къласкъуйрукъ агъач чёмючню, дагъыда улакъ гыбыт
бла бир боза гумулну салды.

Чалгъычыла чинг алгъа гумулдан бирер чёмюч тартдыла. Сора
хычин тууралгъанланы да сол кълларына алышып, онг кълла-
рында агъач кълшыкъллары бла уа кьояжапханы сибирип башла-
дыла.

Хычинле да татыулу эдиле, алай кьояжапха уа бир да ала-

манда «чыр-р-р!» деп, учуп келип, бир жыябут, кырдык кибик, жашил, уллубыдыр сенгирчге чоюнда кьояжапханы ичине кьонду. Таусолтан аны сермеп алып, бияры сызды. Ол биягъы, чырылдап, учуп кетди. Бираздан дагъыда сенгирчге, учуп келип, биягъы чоюннга тюшдю. Бу жол аны Тюкюлюй, къашыгъы бла алып, кенгге сызып ийди. Алай дагъыда ол биягъы кьояжапханы тюз ортасына кьонду. Таусолтан ашагъанын кьойду, Тюкюлюй а: «Муну манга аллах буюргъан болур да — андан келеди», — деп, сенгирчгени, къашыкъ бла басып, кьояжапха бла къатышдырып, къабып кьойду. Ол, ол сенгирчгени, чыкъыр-чыкъыр этдирип, чайнап жутханда, Таусолтанны ичи ёрге урду, къусарыгъы келди, секирип кьобуп, ол арлакъда чертлеуюк юлкюле таба къачды. Алайда къусаргъа кюреше эди. Тюкюлюй а, анга ёхчеге: «Уой, не татыулу зат эди!» — деп, харх этип, кыыстау кюле эди, кьояжапханы кългъанын да ашай.

Эрини ол оюнун Саният да жаратмай: «Оу, ёлюп кълалайым! Татаны жашы, алай кълалай этдинг?» — деген эди. Сора, къарап къарагъынчы аш адырлары да четеннге бла челекге жыйып, ол чалгъычыладан айрылып, элге кетген эди.

Артда да Таусолтан: «Оллахий, сен сенгирчгени ашагъан, чичхан тюшген ашны да ашарыкъса» — дегенде, Тюкюлюй а: «Угъай, чичхан башха, сенгирчге — башха. Чичхан, тонгуз чючгюргенде, аны бурнундан тюшгенди. Сенгирчге уа — кырдыкдан жаратылгъанды. Кырдык къурт а — харам туююлдю», — деп кьойгъан эди.

Къаргъамы айтды, къузгъунму айтды: Тюкюлюй бла сенгирчгени хапары элге жайылгъан эди. Тюкюлюйге аны айтсала, ол а, даулаша турмай, кюлюп кьоя эди. Башха адам, женгдирмей, даулашыр эди, ол а — угъай.

«Ханпатчах»

Бичен нёгерге ючюнчю да бирлени табар умут бла Тюкюлюй Холам элге барады. Баргъанлыкъгъа уа «къланлы кюзгюде» анда кимни табарыкъ эди? Жалан аны кесини жууукъларындан анда бир жашны тапды. Бою чалгъы тутар чекге жетген андан сора не кишиге, не жашха тюбемеди. Аны, ол жашны, кеси бла бирге ала келирге тебирегенде, ахлулары айтдыла:

— Кьой-кьой, харип, ол бир кесек жарты акъыллы кибикди да, Эл тюбюнде андан айлана турады. Сени кьошунгда санга жарар адам туююлдю.

— Тейри, ариу айтып юйретсем, чалгъы чалмаса да, дырын

жымаса да, мал кюгмесе да, квошда ууакъ жумушланы этерге уа жарар.

— Угъай-угъай, телиди, — дейди ол жашны анасы.

— Да, эгечим, эгечден туугъан кюз артында аллынга къаллай жумушчу, эсли жаш болуп келирине иги бир къара. Юсюн-башын да тап къура да, жашны мени бла келме къой.

— Да юсюн а, бир аллах, топ кибик кийиндирейим. Кийимлери кѣпдюле, алай башын тап къурауну бойнума алалмайма: ол аллахны ишиди. Сен акъыл алдыралсанг а, ёмюрюмде сенден къаргъанып туруп эдим, санга къор болайым. Алай, кѣресе, атасы да аны биргесине элтмейди. Акъылдан жартыны неге жаратсы?

— Ай, юйюгюзге, ол дегенигиз неди? Адам малны окъуна юйретеди да! Юйретирме. Алай, къыйнагъан этерик сунма, эгечим. Ол бизде патчахча жашарыкъды. Ашына, юсюне, жатхан жерине да иги къарарма. Оноун кишиге да бермем, кесим жюрютюрме. Мен аны кесими къошумда ханпатчах этерме.

— Да ишге жаратырма, юйретирме дей эсенг, элт, аурунг алайым! Бизге андан уллу ахшылыкъ къайда! Кимни да бек алгъа ахлусу, жууугъу болушады. Бизге алай а бир болушху эдинг, къарындашым.

— Алай эсе, эрттенблагъа хазыр эт. Мистердосха барлыкъбыз. Къарабаш улу Таусолтан бла мени биченлик юлюшлерибиз бир жердеди. Бирге бичен ишлерибиз. Сени жашынг да бизге болушур. Бизге да — болушлукъ, анга да ишлерге юйрениу керекди. Билесе да, ол бизге жалчы туйюлдю, ахул негерди, кесибизникиди.

— Алайды, Тюкай, къор болайым. Сен анга акъыл алдырсанг, сууап окъунады.

Ол кече Тюкюлюй ол ахлусунда къонакъгъа къалды. Эрттенликде уа, ол жашны да топ кибик кийиндирип, къолан атны ючтѣбесине миндирип, Тюкюлюй жолгъа атланды. Алай жаш ат юсюнде бир да бегинмей эди. Хыра тылы кибик, ары-бери сюрюшюп, атдан кетип тебирей эди. Сора жашны анасы, тынгысыз болуп:

— Тюкай, сенден алгъа ёлейим, белинге къыс ансы, бу аман жаш, атдан кетип, сени да жыгъып, бир палахха къаллыкъсыз. Тюкюлюй, жашха бир къолу бла жабышып, артына къарап: «Мени бла къошха барыргъа сюемисе? Сюе эсенг, жыгъылма. Бел баумдан иги тут», — десе, жаш: «Ыхы-хы, ыхы-хы!» — деп кюле эди. Аны алай кюлгенин, ыразыдан кюлген суна эдиле. Жаш ат юсюнде бир да чыдамаздан башлагъанда, жашны анасы айтханча, аны Тюкюлюй башлыкъ бла кесини аркъасына байлады, белинден да нохта бла белине къысды. Энди жашны жыгъылмазына ийнангандан сора, ахлусу бла саламлашып, жолгъа чыкъды.

Ингир алада Тюкюлюй кьошуна жетди.

— Да бу уа уллу жашды да! Быллайла уа чалгъы да чалыу-чудула, — деп, жашны кёргенде, Таусолтан да бек кьюуанган эди. Иги нёгер келтирдинг, — дей эди.

Экинчи кюн окьюна жашны кьошну сакъларгъа кьоюп, Тюкюлюй бла Таусолтан дырын жыяргъа кетдиле. Экиси да кыстау дырынны батанлагъа айландыра тургъанлай, бир заманда, аланы кьош болгъан жерден къалын тютюн кёкге бара башлады. Анымы кёрдюле!

«Оллахий, кьош кюе тура болур дейме!» — деп, ала кьош таба чапдыла. Келселе уа не! Кьош жана, кьонакъ жаш а, кьолуна да бир кесеую алып, кьошну тегерегине: «Гур, от, гур, от!» — деп кьюуанчлы кычыра, чаба эди.

Тюкюлюй бла Таусолтан ёре кьошну ары-бери чача турмай, ичиндеги хапчукланы тышына-тышына быргъадыла. Алай аланы да жартысы кюйген эди.

Таусолтан: «Уой, Тюкюлюй хайырсыз кюнде «ханпатчах» асырасын! «Ханпатчахы» кьапчыкъ унубузну кьюуут этди, жамычымы да мукъут этди! — деп, оуйй-шауйй эте эди.

Кьошда кюйген затла кёп эдиле. Алай Таусолтан а, барындан да бек жамычысына жарсый эди. Ол жангы жамычыны бир ал къанаты арталда кюйюп къалгъан эди, башха жерлери да тешик-тешик болгъан эдиле. Битеу кьош да, ол тийре да хорусмак ийис эте эдиле.

Тюкюлюй, терслик кесинде да болгъанын билип, тынгылауну басып, дыгалас эте, кьош хапчукланы кьутхарыудан бошагъандан сора, ол кюле тургъан кьонакъ жашха бла Таусолтаннга къарап: «Алан бу уа керти да тели кёре эдим!» — деген эди.

Ол кюн дырынны, нени да кьоюп, Тюкюлюй бла Таусолтан, биягъыча ёре кьош ишлеп турдула. Экинчи кюн а, Тюкюлюй «ханпатчахын» Холамгъа элтип, юйюне берип къайтхан эди.

Таусолтан жарсыса да, Тюкюлюй: «Охо, энди жарсыма: боллугъу болгъанды. Аллах алай буюргъан болур эди», — деп кьойгъан эди.

Тюкюлюй къабакъ

«Темиркъан, Тюкюлюйню юсюнден энтда да бир зат айтчы», — деп, артыкъ кысмасагъыз эди, бу алгъа айтхан таурухларым бла бошарыкъ эдим. Алай, хы-ы, дагъыда айтайым.

Тюкюлюй кишиге да зарлыкъ этген адам туююл эди. Алай Къылычбий улуну заманында алай этген да бир кезиую болгъанды. Болса да — болурча эди:

Ол заманда Уллу Холамдан кёчюп, бизни элибиз жангы кью-

ралгъанды, аны белгили тохташхан аты жокъ эди. Ким «Нальчик Башы», ким да «Акъ Суу бойну» дей эди. Ол угъай, тау элlege окъуна «Къабартыны беш да тау эли», — деп къоя эдиле. Къабартыгъа тау элlege да Къылычбий улу князь оноу эте эди. Аны кесине да бир бирле «Уллу оноучу» деучю эдиле. Аны себепли элге ат атаргъа Къылычбий улундан эркинлик алыргъа тюшген эди. Анга элден жашыртын чынг алгъа Бачиланы Жандар баргъанды. Ол атыны бир артмагъын аракъыдан толтуруп, бирси артмагъына да семиз къозуну салып, ахшам ууахтыда Къылычбий улуну юйюне барады. Князь аны сыйлы къонакъ этеди. Иги сыйланып бошагъандан сора, Жандар тилегин айтады:

— Бизни багъалы, сыйлы князыбыз, къачан да жашауубузгъа тюз оноу эте келгенсе, аллыбызда узакъ ёмюрню жаша, бизни элибизге ат ата деп келгенме.

— Эшта-эшта, аты жокъмуду?

— Жокъду. Бир бирле «Нальчик Башы» дейдиле, алай ол ушамайды. Андан эсе, Къабартыдача, белгили адамны аты аталса иги эди.

— Кимни аты тийишлиди?

— Алай айтханыма айып этме ансы, бизни элде биринчи юй салгъанладан бири менме. Аны ючюн, сен унасанг, элге «Жандар къабакъ» дерге боллукъ эди.

— Да бираз сагъыш этерме. Ат атагъан — уллу ишди, — деп, князь къонагъын белгисиз жууап бла ашырды.

Элге кесини атын ататыргъа тилеп, Жандарны Къылычбий улуна баргъанын, къайдан эсе да, эшитип, Жаболаны Жамме да князгъа барады. Ол да, тюз Жандарча, саугъала алып, атыны артмакъларына аракъы да, ишек ирик уча да салып, ахшам ууахтыда кенг арбазгъа киреди.

Къылычбий улу аны да къонакъ этеди. Жамме жумушун айтады:

— Аты битеу Россейге да белгили, ётгюр акъыллы, не заманда да бизге болушуп келген князыбыз, сен бизни Нальчик башында элибизге ат ата, — деп, санга битеу да тукъумумдан — Жаболадан — келечиге келгенме. Холамдан юзюлгенбиз. Элибизни уа белгили аты жокъду.

— Да Жаболары уа уллу тукъумдула. Билеме. Ахшы адамлары да аз туююлдю. Элигизге не ат атасакъ сюесиз?

— Бек алгъа юй межам салгъанла менден сора да бардыла. Алай, алада мени тукъумума тенг бири да туююлдю. Холамда да мени тукъумуму энчи эли да, къаласы да барды. Унасанг, сен тюзге санасанг, бизни элибизге «Жамме къабакъ» атаргъа боллукъ эди. Алай этсенг, бек къууанырыкъ эдим.

— Да кёрейим. Сагъыш этерме. Сен айтханда магъана барды. Элге «не да болсун» адамланы атларын атамаучудула.

Князь кьонагъын, ариу айтып, ашырды. Князны артда айтхан сёзюне кёре, Жамме элге Жандарны аты аталмазлыгъын сезди. Кесини аты аталлыкъ сунуп, кьууанып, кьайтып келеди. Элге аты аталыгъын юйюнде кеси адамларына да айтады. Ала да кьууанадыла.

Бир талай замандан Жандарны бла Жаммени гынттылары — элге кеслерини атларын ататыргъа кюрешгенлерин Тюкюлюй эшитеди. Ол да, алача, князгъа барыргъа хазырланады. Алай не элтсин? Къалай барсын? Къачан? Алача, жашырын, кесими огъесе негерле да кьурапмы? Тюкюлюй, ашыкъмай, сагъыш этеди.

Жыл озду, элни уа биягъы аты — «Нальчик Башы».

Жай кызыу кетип, кюз ишле бошалып, кьыш сууугъу жетгинчи, ариу, аяз кюнледен бирини ингиринде Тюкюлюй Къылычбий улуна атланды. Атланганда уа, Жандар бла Жаммечугъай, кесини ат арбасына асыралгъан ирик, бир ящик ичги, омакъ суратлары болгъан коробка толу сыйлы конфетле, дагъыда бир уллу къагъыт коробкада да саудюгерчи кьумукъладан алынган багъалы эки кюпес, бир узун чачакълы акъ гранча, бир да шуу-шуу эте тургъан мор мухариске жаулукъ, алтын суу ичирилген битеу кюмюш кьынлы къаманы да ол саугъаларына кьошуп, арба башчыгъа да къарындашындан туугъанны алып, Тюкюлюй Къылычбий къабакъгъа атланды. Аны кесини юсюне да бираз къарарыгъынг келир эди. Ол тау формада омакъ кийинген эди. Кенгден къарагъанда, аны тау бий сунар эдинг.

Тюкюлюй князны арбазына арбасы бла кирип, ол элтген саугъасын да аны юйюню тыш коридоруна кьотаргъанда, князны шапаларындан бир жукъа бетли кьодам жаш ирикден башха затланы князны отоуларындан бирине ташыды. Кёп да мычымай ол биягъы жаш Тюкюлюйню юйге чакъырды. Юйде уа князь анга жарыкъ тюбеди. Саугъаланы, баям, барын да анга айтхан болур эдиле ансы, ол Тюкюлюйге алай бек жарыкъ нек боллукъ эди?

— Хурметли князыбыз, аллах санга саулукъ да, хар заманда насып да бере турсун, сен саулукъда биз да насыпмыбыз. Не керекли болсакъ да, бир аллахдан сора, болушлукъну сенден умут этебиз. Бюгюнлюкде, бизни элибизден сора, белгили аты болмагъан эл хазна жокъду. Мен, Къайгъырмазланы Тюкюлюй, бизни жашагъан элибизге — Нальчик башында элчикге ат атарынгы тилей келгенме.

— Да не атасакъ сюесе, господин Тюкюлюй?

Тюкюлюй ичинден: «Угъай-угъай, анангы аллыкъ! Саугъала уа къара Тюкюлюйге «господин» деп айтдырдыла», — деген эди.

— «Тюкюлюй къабакъ» дерге боллукъ эди.

Князь, кюлмюш эте, узун бал бетли мыйыкъларын да кезиу

айтып башлады: «Сен огъурлу адамса. Сени атыңгы къабарты элге атарбыз. Ол сизни кесек элчик санга неге керекди? Бахсан суу бойнунда уллу эл къуралгъанды, анга сени атыңгы атарбыз. Таный эсенг да, билмейме, ол тюз да Бахсан къаланы къатындады.

— Таныйма. Аты да Дюгюлюбугъей болур дейме.

— Алайды. Энди уа анга «Тюкюлюй къабакъ» атарбыз. Анга толу ийнанып къал.

— Хо да, сау бол. Алай тап эсе, алай болсу. Сен къалай десенг — алай.

Тюкюлюй князны юйюнден къайта туруп, аны арбасына бир кенделен акъ четен толу халыуа бла улукъумла, дагъыда бир мешок туй, бир мешок да будай ун салып ашырдыла.

Тюкюлюй, элине къайтып, князь къалай жолукъгъанын, аны атын Бахсан къала къатындагъы къабарты элге «Тюкюлюй къабакъ» атарыгъын тенглерине айтханда, ала уа, масхара этип, кюлюп къойгъан эдиле. Болса да андан артхасында «Дюгюлюбугъей» деген элге таулула бары да «Тюкюлюй къабакъ» деп турдула. Энди уа бир къауумла ол элге «Ючюнчю Къызбурун» дейдиле. Тийрели къартланы аузунда жюрютюлгени уа «Тюкюлюй къабакъды».

Тюкюлюй огъурлу, халал адам эди. Аны аллайлыгъын ол жашагъан элде тирменлени тилин билген жаш да айтханды. Ол айтханнга ийнансакъ, бир тирмен: «Урлайды-урлайды», бирси тирмен: «Мерке келтир — пуд элт, мерке келтир — пуд элт», — дегенлеринде, Тюкюлюйню тирмени уа жалан да: «Тонунгу жап, тонунгу жап», — деп, тартханды.

Тюкюлюй жиягъан жол

Жарлы халкъ — «большевик», бийле-чанкала, бир къауум байла да «кадет» табынлагъа юлешингенде, Тюкюлюй, арсар болмай, большевикле жанлы болду. Тор-къолан атына да минип, узун казonna берданыны быргъысыны бурну да аны гуппур аркъасындан ёрге сёдегей чюелип, ол кюн сайын большевиклени Нальчик шахардагъы комитетине жюрюй эди. Кесин Ишчи-Элли Къызыл Аскерге къошдурургъа кюреше эди. Алай анга: «Керек кюн чакъырырбыз. Алыкъын запасада тур», — дей эдиле. Тюкюлюй да, артдан артха, кесин запасада тургъаннга санады.

Большевикле кадетлени хорлап, Совет власть орналгъандан сора, Тюкюлюй да, ны анасы Къызтуума да элде халкъны барын Совет власть жанлы этерге къаты сюелген эдиле. Элде сход, жыйылыу болса да, Совет власть жанлы, къара халкъ жанлы болуп, большевикле этген оноуну жашауда бардырыргъа кюреше,

биринчи сѣлешгенлеге Къызтуума да, Тюкюлюй да негер бола эдиле. Аланы ол халларын кѣргенледен бир къауум адам: «Анасы минсе терекге — баласы минер бутакъгъа», — дей эди.

Къара къашлы, узун санлы, батыр сѣзлю, таукел, къуртха, Къызтууманы, эри сау болмаса да, бек суйген жашы — Асланбий — орус патчахны «кийик дивизиясында» Арисейни жаулары бла урушда ѳлгенликге да, тыяныр адамлары Тюкюлюйден сора да бар эдиле. Кесича, айтырын, этерин да билген къызы — Бислимат, жамауатда оноу этерча фахмусу болмагъан, алай къара жумушда уа жигер, аслан кибик, къарыулу жашы — Аслангерий. Ол къызылбоюн мазаллы жаш алай къарыулу эди: арба жюгю отунну аркъасына кѣтюрюп кетиучю эди. Ол бир жерде да оноугъа къатышмай эди. Къара жумушха уа — не айтыр эдинг!

Кадет аскер, къутургъан ырхыча, келип, элни къуршалады. таулуланы большевиклери да, кими тау артына, Гюржюге, кими да Чечен, Дюгер таулагъа кетдиле. Аладан бир къаууму уа, узакъ кетмей, тийреде агъач, тау ичлеринде къалдыла. Партизан къауумла къурайды.

Кадет аскер Акъ Суу элге жетер-жетмез Къызтуума, къызын да сабийлери бла алып, элден таугъа — Холамгъа — къачды. Тюкюлюй а, ол кеси суйюп жюрютюучю берданын да къолуна алып, эл башында эмен кюнлюмде бугъуп тохтады.

Кадет аскер, къутургъан ырхыча, келип, элни къуршалады. Элде ѳрге-энишге, адыргы-гузаба этип, къачаргъа кюрешип, чоккум болгъан адамланы юслери бла окъла чууулдайдыла. Бир кесекден а, кадетле юч кере да элни топ бла атдыла. Сора элни ичи бла, бир бирин жеталмай, уллу бичакъларын да жылтыратып ойната, бѣрклеринде акъ къашхалы атлыла муштухул чабып бардыла. Кѣп да мычымай элни юйле кюйген тютюн басды. Болгъан хорсмах ийисден алады. Анда-мында юйле жанадыла, кюедиле. Къатын, сабий къычырыкъла, эшек окъугъан, ат кишнеген, ит юрген тауушла эшитиледиле.

Къатынла, сабийле къоркъгъандан жиляй эдиле. Арба алашаладан бла эшекледен бир къауумлары, бекленип, тагъылып тургъан орунларында кюе эдиле да, кишнеген, окъугъан да андан эте эдиле. Итле уа, улуп-улуп неге юре болур эдиле? Баям, элге жау чапханын ала да билгенми болур эдиле?

Тюрлю-тюрлю къычырыкъла бла ушкок атылгъан тауушла бирге къатыш чыгъадыла.

Тюкюлюй сакъ тынгылайды. Элде бола тургъан халлагъа узакъдан, тюрслеп, ачыулу къарайды. Кадет атлыла алларына сюрюп баргъан жыяу жыйынчыкъны да эследи. Аланы тутуп баргъанларын да ангылады. Ол тутулуп баргъан адамланы бошлатыргъа, тилеп, атлыланы ызларындан жетип, баш ургъанланы

да кереди. Тюкюлюй, ачыудан, не этерге билмей, кеси кесини ол базыкъ эринлерин къабады. Ушкогун ол берчли къоллары бла къаты-къаты къысады.

Экинди ууахтыда Тюкюлюй, ол кюе тургъан элине да мудах къарап, кеси жангыз Чёпе чалыучу таба тебирейди. Чырпы ичи бла бара барып, Якъуп чалыучу башына жетеди. Бир заманда андан-мындан да анга башха эллиле да жьошуладыла. Ала бары да Тюкюлюйню эллилери эдиле.

Якъуп чалыучудан Чёпе чалыучугъа баргъан эки жол барды: бири сырт бла, бирси уа чегет бла. Эллиле эки жолгъа юлешиндиле, Тюкюлюй чегет жолдагъыла бла барады. Бир заманда аланы ызларындан элли сюрюучю жашчыкъ жетеди. Тюкюлюй, аны таныйды. Сора анга: «Жанымы къыйыры, кесинг жангыз нексе? Элден не билесе?» — деп къайгъылы сорады. Бирсиле да жашчыкъгъа тынгылайдыла.

— Къой-къой, несин сораса? Эл кюеди. Къатынла сыйыт этедиле.

— Къатынла не айтып жиляйдыла, балачыкъ? — деп, сагъаядыла Тюкюлюйден бирсиле да.

— Кими «жюрегим» дейди, кими да «билегим» дейди. Демей а: он эки кишини акъ къазакъла ёлтюрюрге сюрюп баргъанлай, аладан алтысын жууукълары сатып алгъан хапар барды. Алтысын а ёлтюрюрге сюрюп кетгендиле дейдиле.

— Ала ким-ким болгъанларын а айтмаймыдыла? — деп биягъы Тюкюлюй сорады.

— Ол сюрюп кетгенлерими?

— Хау.

— Гуртуланы Байрымукъ, Созайланы Кичибатыр бла Аскер, Аппайланы Байда, Кючмезланы Тахир, Къайгъырмазланы Аслангерий.

Алайдагъыла оуй-шауй этдиле. Алайсыз да жилярыгъы келип тургъан Тюкюлюй, къарындашыны атын эшитгенлей а, къычырыкъ этип, чегетни зынгырдатып, жиляп башлады. Аны таушун эшитгенлей а, баш жол бла баргъанла да, гюргюлюш этип, алайгъа жетдиле. Алайдагъыла да, ол келгенле да: «Оуей-оуей, Тюкюлюй, къаллайла этесе? Сен киши туююлмюсе? Жилягъан къатынла этедиле. Кишилеге жиляргъа дурус туююлдю!» — дей эдиле.

— Болгъан жерибизни, жолубузну да душманларыбызгъа билдирип къояса, маржа, Тюкюлюй! Жиляулукълары болгъанла сенден сора да бардыла. Алай, жилягъандан файда жокъду. Бир аз кёл этерге керексе. Биз барыбыз да жилягъан этмей, бирге тийишип, партизан жыйын болуп, душманлагъа дерт жетдирирге керекбиз. Шёндю уа, дауурсуз, шыхыртсыз, Чёпе чалыучу аллы тегерек талачыкъда тохтап, мындан ары ишибизни юсюнден оноу

этерикбиз, — деди, алайдагъылары барысындан да тамата, арабча окъуу да болгъан Ысхакъ.

Жыйын Чёпе чалычуда тургъанлай, кече белинде Тюкюлюйню къарындашы Аслангерий, тон этеклери да окъ тешикледен толу, жалан баш болгъанлай, ох-тух эте, ол жыйын тургъан жерге келди. Алайдагъыла бары да анга къууандыла, алай кадетле ёлтюрген Байданы, Кичибатырны, Аскерни юсюнден айтханда уа мудах болдула. Байрымукъну бла Тахирни къачып къутулгъанларын да айтханда уа, биягъы Ысхакъ: «Ай, аперим, аперим! Ма алай керекди ансы, душманны аллында ийилип къалыргъа жа рамайды. Ёлсек да, душман бла уруша ёлюрге керекбиз. Ажалдан къоркъгъан эр киши туююлдо. Душман бла къазауатда ёлген а шейит болады. Шейитге уа жаннетни эшиги ачыкъды», — дей эди, жыйынны кюрешге таукел эте эди.

Партизанла таула таба кетдиле. Аслангерий бла Тюкюлюй да, кадетле кетгинчи эл таба келмей, къошлада кечине турдула. Кесини илишаннга салыннганын Аслангерий Тюкюлюйден кёре эди: «Уой, бизни Тюкюлюй хайырсыз кюнде большевик болсу!» — деучю эди.

Бирин къоюп, бирин айтама. Алгъын да Акъ Суу элни тийресинде адам атлы жерле аз туююл эдиле, сёз ючюн айтханда: «Асланбек бегитген», «Мырта бегитген», «Жашыу бегитген», «Атабий къой къозлатхан», «Гурту тала», «Тазия дуппур», «Хажисмайыл чалыучу», «Якъуп чалыучу», «Чёпе чалыучу», «Бабаланы Солтанакъ», «Баший тас болгъан сызгъа», «Шашколаны жар басхан», «Аппайланы тары сабан», «Тахирни чана басхан», энди уа ол Тюкюлюй къычырыкъ этип жилигъан чегетни жолу да «Тюкюлюй жилигъан жол» деп къошулгъанды. Адам атлы жерле дагъыда тууа барыргъа да болурла.

Тюкюлюйню къадары

— Темиркъан, жаным, айтчы, артда уа Тюкюлюйню къадары къалай эди?

— Къой-къой, Темиркъан нени да саулай билгенми сунаса? Мен билгенликден, ол колхозла къуралгъанда малын, тирменин да кеси ыразылыгъы бла колхозгъа берген эди. Кеси да, алгъынча, жамауат ишге къолундан келгенича болуша эди. Той-оюн болгъан жерде, тенглерине да эжиу этдирип, къарт болса да, жарыкъ ёнлю жырлаучу эди. Кёп заманда да лакъырда, оюн нёгери бола эдиле, алай суйген адамы кёлюне тийсе уа, ёпкелей эди, ол сиз кёрген базыкъ туюп эрни, «Мандалакъ улуну байталыны» эрнича, энишге салынып тохтай эди. Болса да, мен билгенликден, ол жашауундан, къадарындан тарыкъмай эди. Жалан

да аны жарсытхан бир зат бар эди: юй бийчеси бла жыйырма бла он жылдан артыкъ жашагъанында да, ючден сора сабийи жокъ эди. Тюкюлюй кеси айтычулай, тукъуму жайылмагъан тукъум эди. Алай аны сабийлери, аз болсала да, аталарын-аналарын бек суюе эдиле. Эки жашы да, жангыз кызы да, адамны ийнандырыгъа суююп, бек къаргъансала: «Аппа да, ынна да ёлмесинле!» — деучю эдиле.

Да, айтама да, Уллу Ата журт урушну жылларында мен фронтда болгъанма да, ол кезиуде да, андан артхасында да, Тюкюлюйню къадарындан хапарым хазна жокъду. Эллилери айтханнга кёре, ол 1944 жылны март айыны 8-чи кюнюнде — таулула Орта Азиягъа кёчюрюлгенде — Къыргъызстанны Джалал-Абад областына барып, анда жашау мадары тауусулуп, ауруп ёлгенди. Бюгюн аны да, аны юй бийчесини да сынсыз къабырлары андадыла. Ол къабырла энди жер бла тенг да болгъан болурла. Алай бу къарт Темиркъанны хапарын адамла окъусала эди, жарлы Тюкюлюйню бла аны жанындан суйген юй бийчесини атларын эсгере туруп эдиле.

Да бошадым. Алай, къарындашым, манга сен энтда да сора тур. Сен таныгъан Темиркъанны хапар къапчыгъы алыкъын тонгкъаймагъанды. Аны тюбю ачылыргъа энтда да кёп керекди.

— Да, сау бол, Темиркъан. Сорлукъ затларым а дагъыда бар эдиле, алай бу жол сени мындан кёп къыйнамайым. Ахшы жолгъа бар, сау жюрю! Алгъыш биргеди!

Темиркъан, манга да къол берип, заман жукъартхан акъ сакъалын да сылай, жарыкъ кёзден къарап, тири-тири атлай, юйюне кетди.

НАНЫКА

I

Къазий бла Ариужанны жангыз жашчыкълары Наныка, жау ичинде бюйрек кибик, ёседи. Анга ала бир заманда да хыны сёз айтмайдыла. Къуру да къубултуп турадыла. Иги аш да — аны, багъалы омакъ кийим да — аны. Абериге къаргъанганда да анасы: «Наныкачыкъ ёлмеси, керти айтама», — дейди. Ёсе баргъаны къадар, Наныка жагъынлы бола барады. Эл школну энди жетинчи классын бошайды, дагъыда кичи класслада окъугъанла чакълы да билими жокъду, алай аныча омакъ а онунчу классчыла угъай, тап, устазла окъуна кийинмейдиле.

Наныканы толу бети, бишген бадражан кибик, сыйдамды,

къызыл нюрлюдю, асыры семизден уууртлары тобукъ сындырадыла. Юсюндеги кийимлери бары да тыш къыралладан келгенледиле. Нек десенг, анасы да анга, кеси да кесине хар заманда да бирси жашлада болмагъан кийимлени излейдиле. Аллайланы табып, арсар болмай, саудюгерчиледен аладыла. Не багъа болса да, къайгъырмайдыла. Къазийни ёмюрден жыйгъан ахча къысыдырыгъын аламы аяйдыла!

Къазий бир арада жашыны юсюнде къолан-молан кийимлери-не, аягъында миялача жылтырагъан мор лак, бийиктабан француз туфлийлерине къарап:

— Ай, ант ызынгдан болсун, байрам хораз кибик, бирси жашладан да былай энчи бола эсенг, — десе, Ариужан а:

— Аллах-аллах! Нек энчи болмазгъа керек эди? Жангыз жаш туююлмюдю? Артда, алда чирчигибиз да бу ушайды да! Атаны баласына жюреги сейир хаухду! Чегисинден юзюлген баласыны татлылыгъын жалан да ана биле кёреме. Ата уа неди? — деп, Къазий да кёре тургъанлай, Наныканы, къучакълап, уппа этеди. Наныка да анга къысылады, хударланады, шаушалады. Къазий а, чал басхан башын эки жанына булгъай, ышара-ышара, алагъа къарап:

— Алан, къойчу. Аллайла айтма. Мен да аны сенден кем суймейме. Алай тенглерича болсун дейме ансы, не ырысхым да аныкъыды. Сен да, мен да къартдан къарт бола барабыз. Жангыз жашыбызгъа къоймай, ырысхыбызны ахыратхамы элтирикбиз? Кёресе да, школда дерсе белгиге юч алса — сом, тёрт алса — эки сом, беш алса — аны уа алай кёп да алмайды, алса уа — юч сом саугъа этмеген кюнюм болмайды. Алгъын, биз окъугъан заманда, не уллу белги алсакъ да, бизге киши да ахча саугъа бермеучю эди.

Анымы эшитдиле! Ариужан да, Наныка да, бир бирге ал бермей:

— Алгъын заман бла энди заман бир туююлдюле! — деп, экиси да, дау айтып, кеслерин тургъуздула.

— Да ол а алайды. Аны да керти айтасыз. Охо, жаным, сиз айтхан болсун. Иги окъусу, тап къылыкълы болсу ансы, жаным да, малым да аныкъыды.

— «Иги окъуп, тап къылыкълы болсунму», — дейсе? Устазла да, изарлыкъ этип, илинип, къадалмай турсала, сен да иги болушсанг, андан артыкъ киши да окъурукъ туююлдю. Не-а къылыгъында уа не хатасы барды? Қимни атасын ёлтюргенди? — деп, Ариужан Наныканы къоруулагъанды.

— Да энди устазланы не да окъуучу тенглерини аталарын ёлтюрмесе кёлюнге ётмеймиди? Дерсе асламына осал белги алып турса, биреуню жашыны аркъасына садакъ окъ беклесе, сабий къызчыкъланы чач эшгенлеринден тартып, безиреп тур-

са, — ол а азмыды? — дейди Қъазий. Ариужан а дагъыда жашын тюзге санап къояды.

Наныка, ол омакълыкъгъа салыннган алтын тишин да ача, атасына жууап этеди:

— Ойнагъанда кѣз да чыгъады, бут да сынады. Мени садакъ огъум ол аман ёллюк Мухтаргъа уруш оюнну ойнагъан заманыбызда тийген эди. Ол а аркъасын манга бурмагъы эди. Қъызла уа манга: «Пижон! Пижон!» — демесинле. Дерседе алаша белги алсам да, ата, ол да сени кесинги хатангды: мени юйге берилген дерслерими сен этмеген кюнюм болгъанмыды?

— Кесини жангылычларын сабийинден кѣреди. Ха-ха-ха! — деп, кюледи Ариужан. Анга уа Наныка да къошулады.

— Оллахий, бу жол а сыртымдан бердигиз, — деп, Қъазий да адыргы кюлюу этеди. Сора:

— Да, балачыгъым, мен а сени аяп, — деп, къошады. Болса да, ол жашына алай болушханын иги сунады. Экинчиде юй дерслеге иги эс бура турургъа айтады. Ариужан бла жашы уа анга кюледиле.

II

Бир ингирде Наныка, кесин кѣпдюре кетип, атасына бла анасына кезиу айта башлады:

— Школда хар ким бирер оюннга къошуладыла. Оюнда, окъууда, иште да къуру манга тырман этип турадыла. Энди мен школну къобуз согъуучу кружогуна кесими жаздыргъанма. Иги белгиле алырымы сюе эсегиз, сиз манга электрогитара алыгъыз. Ол заманда мен аны согъуп, тойчуланы тепсетип, жырчуланы да жырлатып турлукъма. Ол заманда мени къалай махтагъанларын кесигиз кѣрюрсюз.

— Да, балачыгъым, ол сени окъууунгдан чырмармы? — деди Наныканы атасы, жашына жалынаракъ къарап.

— Къойчу, къой! Бирсиледен артыкъ нек чырмалады? Ал да, сокъмагъа къой, къууанмагъа къой. Аллах бирди, менден узакъ кетмегенди: къобуз согъаргъа бек терк юйренир. Қъыз заманымда мени къаллай къобузчу болуучуму эсинге бир тюшюрчю, киши, — деди Ариужан, жауурунларын элей, башын эки жанына ойната.

Анасы жакъ басханнга базынып, атасына жютю къарап, жууукъ жанлап, дау айтханча, жаш кесини тилегин къатыдан къаты айта башлагъанды. Аны ыразылыгъын алгъандан сора уа, сабырланып, ушхуур ашаргъа олтурады. Аны столуну тегерегинде анасы да айланады. Бирин сала, бирин ала кюрешеди. Чайнап

къапдырыргъа окъуна хазырды. Анасы аны аш ашау халына иги бюсюремей:

— Сенден алгъа ёллюк мен ананг, ашха иги батмайса да, иги ашаргъа кёлюнг нек бармайды? Къапчы, ашачы, — деп, бир къуймакъны, бир къууурулгъан тауукъ этни, бир сютлю кофени, бир да хумжу хычинни жашыны аллына тюртеди. Адыргы этип: Наныканы ашагъаны да ашамагъанча кёрюнеди. Къазий а аланы халларына бюсюремей къарайды. Сора ол, Ариужаннга бурулуп, кюлмюш да эте, ийилерек да болуп:

— Алан, аптюекде бир кёп эмизикле кёрген эдим, аладан бир къауумун келтирсем, бу жашха эмизик бла ашатыргъа къалай болур эдинг? — дегенде, Ариужан, эрине ачыуланьп:

— Аны къалай ашагъаны сени оноунг болмасы! Атагъа ышанганны атасына налат! — дейди.

Къатыны юсюне алынырыгъын сезип, Къазий анга жууап этмеди. Жаш, атасына бла анасына кезиу къарап, къайсы хорларыкъды дегенча, ышара-ышара, тынгылады.

Наныка, кеси айтханнга кёре, сау кечени тюшле кёре чыкъды. Ол тюшюнде электрогитараны кёре эди ансы, дерсле эсине да келмей эдиле. Электрогитараны уа дуу-дууун окъуна эшите эди.

Экинчи кюнню ингирине Къазий шахардан гитара алып къайтды. Ол гитараны накъышлары кёз къамата эдиле. Наныка аны школгъа алып келгенинде, школчу нёгерлери анга тамашагъа къалгъан эдиле. Аны той-оюн кружокда кёпле да согъа эдиле. Наныка уа, сау ыйыкъ озгъандан сора да, не тюрлю макъамны да согъалмады. Кружокну таматасы: «Наныканы къулагъындан айыу табаны бла басханды», — дей эди. Наныканы тенг жашлары уа, элде къайда болса кечеги тойлагъа элте кетип, аны гитарасын пара-чара этип ууатдыла. Аны билгенде, атасы бла анасы уа оу-шау эте эдиле.

Эки ай да тюгел озгъунчу Наныка, биягъы халда кёлкъалды эте, типискилей, жиляргъа окъуна тартышып:

— Манга немис аккордеон алыгъыз, аллай къобузну сокъгъан тынчды. Бирле тенгли мен да согъаллыкъма. Школда ол аман Хасан окъуна согъалады да! — деп, атасындан тилеп башлады. Биягъы анасы да жакъ басды. Атасы уа:

— Балачыгъым, кьойчу. Андан эсе драмкружокга къошул. Анда санга жараулу роль табыллыкъды. Устазынг — той-оюн кружокну таматасы — керти айтады. Биз билмегенликге, къачан эсе да, баям, сени къулагъынгы, айыу аягъы бла басмагъан эсе да, эшек гылыу басхан болур, — Наныка кюлюп кьойду, алай Ариужан, аны эшитгенлей, патеген къуюлгъан отча алынды.

— Не-а сенден сора анга аны айтхан айыула тюбюнде къал-

сын да, юйюне эшек салы болуп барсын! — дей эди. Олтургъан жеринде чыдаялмай эди.

Дауур шошайгъандан сора:

— Охо, балам, тамбладан артха кьоймай, шахаргъа барып, сени заказынгы толтурурма. Сен, хайт деп, иги окъу, фахмулу, саулукълу бол, бу школунгда сѣгюулерин да кьалдыр ансы, хар не керегинги да бизми аяйбыз, — деп, Къазий жашына сыйдам сѣлеше эди.

Керти да, биягъы Къазий шахардан бир багъа, омакъ аккордеон кьобузну алып келди. Анга Ариужан да бек кьууанды. Аны ол, кѣп тюрлю тюеклеринден баса, бир-эки тартды, аккордеон анга артыкъ бек бойсунмады. Сора, башын эки имбашына кезиу ийилте, Ариужан:

— Кьой-кьой, аурунг, бу не эсе да бир тюрлюдю. Ол биз алгъын согъуучу кьобузлагъа да ушамайды. Айхай, кеси да бир аман ауурду, — деди.

— Угъай-угъай, бизни школда Хасанны аккордеону да быллайды, — деди, кесине базынып, Наныка. Атасы уа:

— Охо, жаным, алай эсе — игиди. Огъурлу болсун, кьууанчха жюрют, — деди.

— Амин, амин! — деп, анга Ариужан да кьошулду.

Наныка аккордеонун сымарлайды, алай аны тюеклери анга бойсунмайдыла, жалан да бири биринден башха кьыжылдайдыла. Иеси умут этген макъамла уа согъулмайдыла. Тюекле унамайдыла. Ол заманда Наныка, ачыуланып, тюеклени барын да башдан аякъ хыны-хыны басады, аккордеонну гузабагъа кьалдырады, битеу дауур этдиреди. Алай, не къадар кюрешди эсе да, Наныка кьобуз согъаргъа юйреналмады. Атасы бла анасы анга мудах болдула. Сора аккордеонну учуз багъа бла Хасанны школчу тенгине сатдыла. Алайсыз а кьалай? Жалан да айны ичинде Наныка аны иеси танымазлыкъ этген эди. Сыннган жерлери бла тырналгъан жерлери аккордеонну сыфатын бузгъан эдиле. Сыраф!

Ыйыкъ да озгъунчу Наныка, биягъы атасын онгсуз этип, кесине спорт велосипед алдырды. Школдан кьайтхандан сора хар ингирде Наныка эл ичинде велосипед бла орамланы букъугъа алдырып айлана эди. Юйге берилген дерслерин а асламында да не атасы эте эди, не да ол артда кеси тенглеринден жазып ала эди. Ол аллай тѣресин кьояргъа бир да суймей эди.

Бир ингирде Наныка, эрни, бурну да къан болуп, ачыуланып, юйге хыны-суху келди. Анасы, оуйй-шауий эте, аны тѣгерегине гузабалы айлана эди. Жашны кеси жыгъылгъанын билгенден сора, ол кьаргъаргъа адам тапмады ансы, чибижисин, къалиярын да, этиучюсоча, башхалагъа жагъарыкъ эди.

Наныка, кьыстау кьызынып барып, велосипедин жол жанын-

дагъы темирбетон жигинжиге ургъан кёре эдим да — аны велосипедини ал чархыны къайкъылыгъына сейир этер эдинг. Ол чарх бурулургъа да унамай эди.

Къазий, юйге келип, Наныкагъа бла аны велосипедине болгъан палахланы кёрюп:

— Эрни, бурну къанагъан — ол ишмиди? Башха хатасы жокъ эсе, тишле, кёзле, санла сау эселе, велосипед а отну болсу! Ойнагъанда, кеси айтычулай, бут сынмасы, кёз чыкъмасы ансы, велосипед а неди? — дей эди. Болса да ичинден а кюе эди.

Ариужан, къолуна къумгъан бла суу да алып, Наныканы тегерегинде:

— Оу, мен ёлюп къалайым, нечик аман ачыдынг! — деп, эри айтханны да эшитмегенча этип, гузабагъа къала эди. Жашыны юсюнден къан жагъылгъан ызланы жууа эди.

Биягъы жаш, бир бёлек кюн озгъандан сора, атасына:

— Элде мени кибики жашла энди асламы да мотоциклге бла, «Жигули» машинала бла айланадыла, мен а велосипедде сыгъынама. Биз аладанмы жарлыбыз? Сен хар айдан жюз сомдан артыкъ пенсия аласа, анам жюн иши бла сенден юч кере да артыкъ хайыр этеди, ёмюрюнде устаз хакъынгдан этген къыстырыгъынгы уа айтмай окъуна къояма. Алайды да, къолугъуздан келликди: манга не «Жигули», не да мотоцикл алыгъыз, — дей башлады.

Бу жол а Ариужан да жашны тилегин къабыл кёрмеди. Къазий а, кёзлерин жандырып, сейир этип, къолун кесини кёкюрегине къысып, башын эки жанына булгъай:

— Хай-хай-хай, маржа! Бир кесекден сен самолёт, вертолёт тилеп башларыкъ кёреме! Сени кибики заманыбызда биз минерге эшек да тапмай эдик, сен а неле, неле дейсе? — дей эди.

— Атам, ол заман башха эди, эндиги заман да башхады. Ма-а замандан артха къалгъан деп сени кибикиге айтадыла.

— Угъай, угъай. Артха, алгъа эсем да, мен сени жашарынгы сюеме. Ананг да «Жигулиге», мотоциклге да ыразы туююлдо. Школну да бошап, уллу болсанг, жашым, балачыгъым, биз санга машина да, къатын да алырбыз. Шёндю уа, къадалып окъуп, орта школну бошаргъа керексе. Андан ары да иш кесин кёргюзтюр. Ангыладынгмы, балачыгъым?

— Къой, къой! Энди, окъугъанладан эсе, окъумагъанла кёп хакъ аладыла. Къатын алыргъа уа неге керекди? Кечгинлик беригиз, турбазалада къатын азмыды?!

Наныканы артда айтханын эшитгенлеринде, аны анасы бла атасы бир бирге къайгъылы къарашдыла. Сора Ариужан:

— Жашым, санга къор болайым, алай а угъай. Ол турбазаланы уа унутуп къой. Биз сени алай турбазалагъа бошлап къоярыкъ сунма. Биз белгили, аты иги бла айтылгъан жууукълагъа

жабышырыкыбыз, — дей эди. Қъазий да ол айтханнга нёгер болду. Алай жашыны окъууну юсюнден оюмун жаратмады. Окъуулу адам къайда да апчымагъаныны юсюнден кёп селешди, ангыла-тыргъа кюрешди.

— Алай эсе, манга къауал алыгъыз. Мени тенглеримде къауалы болмагъан жокъду. — Қъазий анга да ыразы туююл эди:

— Қъой, балачыгъым, ол да санга керек туююлдо.

— Киши, энди уа сен да даулашма. Наныка энди гитче сабий туююлдо. Бир хата да кёрмез. Тап жюрютюр. Ал. Ыразы эт.

— Тап жюрютюрюк эсе, хо да — сиз айтхан.

Биягъы Қъазий жашына бир быргъылы къауал саугъа берди. Анга окъ бла, чечме бла да жерленнген хазыр патронла, башха керекле да алгъан эди.

Наныка юйде дерслерине къарар орнуна асламында да къауал бла жубанып туруучу болду. Қъазий энтда да бир жангылыч этгенин билген эди, алай жашын айтханына сыйындыралмай эди. Анасы уа, сан этмей:

— Жашны жүрегин къыйнама, — деп къоя эди.

Бир кюн, школдан юйге къайтханлай, эки тенги бла Наныка, къауалын да алып, илишан атышыргъа суу бойну таба кетди. Андан ушкок атылгъан таууш келди, ызындан а эшек окъугъан таууш чыкъды. Андан сора ушкок да атылмады, Наныка уа, бетикъуту кетип, къауалын да къолуна алгъанлай, ашыкъ-бушукъ юйге къайтып келди.

Қъазий, аны ол халын кёрюп, тынгысыз сорду:

— Балачыгъым, не болгъанды? Нёгерлеринг жүрегингими къыйнагъандыла? Айтчы, жаным, балачыгъым.

— Угъай. Биягъы сен а соруу этип башлагъанса.

— Да былай терк къайтып нек келдинг да? Бир палахмы болгъанды?

— Қъойчу! Соруу эт да тур!

— Хо да. Қъойдум. Не жашырсанг да, бир заманда ачыкъ болур. Менден а бош жашыраса, иги жаш. Мен сени атанг болгъанымы бош унутаса.

Ариужан эл тюкенден юйге келгенлей:

— Киши, эшитемисе? Қъалтур аман, дуняны кюкюрете, бизге келе турады. «Сизни жашыгъыз эшегими ёлтюргенди. Не телерсиз, не да сизни сюдге берирме», — дейди, аурунг.

— Жашым, къалай болгъан эди? — деп, гузаба бет алып, ата-сы сорду. Олсагъат Қъалтурну ауазы да арбазда чыкъды.

— Уой, Қъазий! Былай бери бир чыкъчы!

Қъазий, арбазгъа чыгъып:

— Не узакъдан селешесе? Кел, юйге жууукъ бол.

— Жууукъ да артда бола турурбуз. Шендю уа ортабызны тап-лыкъ бла айырыргъа керекбиз.

— Ол айтханынг неди?

— Сени жашынг, эки тели нөгери бла барып, суу бойнунда, жергде тынч кюте тургъан эшегими, илишаннга салып, ушкок бла атып ёлтюргенди. Оллахий, мени къартлыгъымда юйюмю тутхан ол эди. Бююнлюкде мен аны башдан башха бир ийнекге алышырыкъ туююл эдим. Не ариулукъ бла төлерсиз, не да, сюдге барып, башыгъызны, жашыгъызны да эл бедешлик этерме!

Къалтурну артда айтхан сёзлери, аны кёз жилимукълары чыгъа узун чал сакъалы къалтырай айтыла эдиле. Ол, хар сёлешгени сайын, гулоу таягъын жерге-жерге ура эди.

— Оллох-оллох, таланган! Ай, тоба-тоба, не аман иш болгъанды! Охо да, айымыды, энди бир бёрю ашап кетерик хайыуан ючюн къанынгы быллай бир бузма. Болуру болгъанды. Эшегинги бир бёрю ашаса уа, къалай этерик эдинг? Анга да төлетгенми этерик эдинг? Бир элли ушайбыз да, сен бизге былай къаты нек сёлешесе? Аз эшекни бёрю ашап кетмейди!

— Угъай, бёрю-мёрю мен билмейме, төлеген этериксиз. Ангар бир башха оноу боллукъ туююлдю. Мен бир жарлы, сиз а — къайнайсыз! Мени сёзюм ачыкъды.

Быланы арбазда сёлешгенлерин, юй ичинден тынгылап, Ариужан бла Наныка эшитип тура эдиле, алай ачыуланган къарт Къалтурну аллына чыгъаргъа базынмай эдиле.

Къазий, не ариу айтып кюрешгенде да, Къалтурну аз да жумушаталмады. Ол бир айтхан сёзюнден таймай кетди.

Къазий, юйге къайтып:

— Охо, балам, къоркъма. Сени ючюн биринчи кере зараннга къалмайбыз. Экинчиде сакъ бол ансы, бу палахынгдан да къутулурбуз. Адам ёлтюрмегенинге аллахха шукур! Айтама да, мындан артхасында сакъ бола турурса. Къалай болгъанын энди айтчы, балачыгъым, — дей эди жууаш-жууаш.

— Да къалай боллукъ эди? Тюз да мен терекни тюп базыгъын марап атханымлай, эшек ачы-ачы окъугъан эди. Чабып барып къарагъанымда уа — къолтукъ артындан къаны бара тура эди, терекге уа артал да окъ тиймеген эди. Мен терекни ары жанындагы акъсыл эшекни уа кёрмеген эдим. Аны уа аман бёрю ашагъы эди!

— Ол заманда нёгерлеринг а не айтхан эдиле, жашым?

— Ала уа, аны эслегенлей, къачып кетген эдиле. Илишан атаргъа уа мени кеслери чакъыргъан эдиле. Ала, биринчи кере мен атханлай окъуна, иш осал бошаллыгъын кёрюп, алайдан думп болгъан эдиле. Къалай кетгенлерин кесим да кёрмеген эдим.

— Кёрдюнг да, хата баш бурун аладан чыкъгъанды! Дагъыда, сени къоюп къачхандыла, — деп тебиреди Ариужан. Алай ол жашлагъа Къазий да, Наныка да кир къоймадыла. Къазий:

— Аланы атларын сагъыныргъа да керек туююлдо. Ушкок эсе — бизники, эшекни ёлтюрген жаш — бизники. Башхаланы сёзге кёшсакъ, иш уллугъа кетерге боллукъду. Андан эсе, дауурсуз, тёлеп кёйсакъ игиди, — деди.

Ариужан бла Наныка да тынгылап кёйдюла. Баям, хата кеслеринден чыкъгъанын ангылагъан болур эдиле.

Ариужан, ол кёнгур кёзлерин да жумаракъ этип, башын эки жанына чайкъай кетип, терен ахтынып:

— Ах, мени кюнюм! Хыйны ишми болгъан болур? Алтын кибик балам ненча кере апчыды! Къуру чылмыкъдан къутулмай барады да, — деп, мугурайды.

Экинчи кюнню эрттенинде, «Бермез юйден — кетмез кёнакъ», — дегенлей, Къалтур келди.

— Къалайды умутунг, Къазий? Бу ишни милицагъамы береме, сюдгеми береме? Не эшегим кибик эшек бер, — къайдан да тап, ол мени ишим туююлдо, — не да ортабызны закон айырыр.

— Ахшы, жаным, Къалтур. Ыйых кюннге дери тёз. Бахсан базарына да бир барайым. Къайда тапсам да, табарма. Сени эшегингден да игисин алып берирме.

— Андан игисин а, тейри, жер башында да тапмазса. Мен аны бир бузоулу ийнекге да алышмаз эдим. Сизге бет этеме ансы, сизден башха адам жойса эди, мен тёлетген кылы да кёймаз эдим. Бу сюдлюк иш, бедишлик иш болгъанын билемисиз?

Къазий, ётюрюкден не асыу, асыры жунчугъандан Къалтурну аллында гитчечик кёрюнюп къалгъан эди. Ол анга эшитдирмей, ичинден: «Сен а Къалтур угъай, къантулукъ кёре эдим», — дей эди.

Ыйых кюн Къазий Къалтургъа бир узункъулакъ, чубуркъуйрукъ акъсыл гырайтны сюрюп келди. Аны Къалтурну арбазына урду. Бир ауукъгъа дери андан кёюн алмай, Къалтурдан а кечгинлик тиледи. Кючден-бутдан жарашдыла. Ол иш аны бла тынды. Андан юйюне къайтханда уа: «Уой, юйюгюзге алай игилик кирсин! Нечик уллу ахшылыкъ этдигиз? Гитара алдырдыгъыз да — тууардыгъыз, аккордеон алдырдыгъыз да — жаратмадыгъыз, ушкок алдырдыгъыз да — башымы эшек тёлуге къалдырдыгъыз. Сиз экигиз манга этмеген не зат къалды?!» — деп, Къазий къатынына бла жашына кезиу кёлкъалды эте эди. Ала уа бу жол экиси да тынгылауну басдыла.

Къалтур, тёлую толу алгъандан сора да, гур-гурун тохтатмай эди. Къазийни жалынууна да кыйын бла боюн салгъан эди. «Тоба болсу, менден башха адам быланы эл бедишлик этер эди. Мен а бир элли болгъаныбызны хатырын этип кёйдум», — дей къалгъан эди ол, жангы гырайттын орунга ура.

Школда уа, бир къауум кюнден сора: «Наныка, ушкок бла илишан атама деп, атасына эшек тёлую салгъанлай», — деген

кюлкю сѣз жайылгъан эди. Бир бирле уа: «Ташны ата билмеген кесини башына урур», — деп, бурунгулула андан айтхан болурла», — дей, кюле эдиле. Артдаракъда уа бу бедешлик ишни эл да билди.

БИЛИРГЕ КЕРЕКДИ

— Семѣн Науумыч, сени тюкенинге учузуракъ сагъат табарыкъмамы? Америкалыла айтычу керти эсе, «Заман — алтынды». Хар кюнюмю сагъат, такыйкъа мардагъа юлешип ишлемей эсем, кюнле бир бирде бошуна озуп кетедиле. Юйюме капек хайыр да эталмай къалама, — деп тарыкъдым, къолунда да темир къыйырлары бла агъач метри болгъан, онг къулакъ башына да сары къарындашны кѣнделен салып тургъан базыкъбоюн тюкенчи къоншума.

— Эхе-е, сени кибик интеллигент адамгъа учуз сагъатны сураргъа айыпды. Сен алтын сагъат алыргъа керексе, — деди ол, къонгур къашларыны тюбюнден кѣк кѣзлерин хыйлалы ышарта.

— Угъай, алтын сагъат — бай болсакъ, алырбыз. Бу кезиуде уа манга чоюн сагъат окъуна тамамлыкъ этерикди, Семѣн Науумыч.

— Бай болама десенг, амалы тынчды. Алай башынгы тюз ишлетип, он бармагъынгы ишден аямай, аякъларынгы уа терк къымылдата билирге керексе. Кѣремисе мени, къатыш товарлы тюкенни жангыз кесим жүрютеме. Районнга барып, товар алгъан да — кесим, тюкенде ёре тургъанлай, сатыу этген да — кесим. Ма-а, мен да алай къыйналып ишлейме. Аз жукълайма, кѣп оюм этеме.

— Да сени, Семѣн Науумыч, айлыкъ хакъынг да иги болур.

— Хоу бир да! Хакъ болуп а! Тюзюн айтсам, сизни капеклери-гиз бла жашайма. Кертиди, дагъыда сауаргъа ийнегим барды, юй къанатлым да аз туююлдю. Юй ырысхымы юй бийчем жаратады. Тышындан тюшген ырысхычыкъны да юйюме элтсем, аллахха шукур, къуру гыржын ашамазча болабыз. Кесинг да кѣре болурса, юй бийчем бла мен ичгичи адамла туююлбюз. «Ревизорла» деп бирле, бир палахла келедиле да, алагъа терк-терк ичирирге тюшеди ансы, мени юйюмде аракъыны ийиси да жүрюмез эди! — деп, метр бла прилавканы ачы таууш этдирип урду да, манга тарыгъыу бет бла къарады.

— Семѣн Науумыч, айтханынг кертиге ушайды. Алай мен учуз сагъат алыргъа келгенме. Бармыды?

— Барды. Ма муну ал. Мындан учузу жокъду. Алай эсингде

тут: «Учуз затны алыргъа, мен алай бай туююлме», — деп, ингилизлиледе сёз барды.

Ол алай айтхандан сора да, мен, арсар бола, алтын угъай, кюмюш угъай, бек учуз никель сагъат алдым. Пружинасын кесим аяулу буруп, жангы сагъатны ишлетип башладым. Заманны Семён Науумычни бууунундагъы алтын сагъатха кёре белгиледим. Сора сагъатымы къалай баргъанын эшитирге, къулагъыма тутдум. Ол керти сагъатлача зырх-зырх демей, таркъ-туркъ, таркъ-туркъ деп, отун таууш этип бара эди. Ол отун агъач тауушха бюсюремедим. Да не этерик эдим да? «Жууургъанынга кёре аягъынгы узат», — деп таулулада сёз барды. Алдым. Алдым эсе — сатыуум битди. Мен этерик ишими, алгъа кёп оюмлап, артда уа арсарсыз этерге суююучюме.

Мен айлыкъ какъ алгъынчы, юйдегими аш алалыр мардасындан артыкъ ахчамы барын да сагъатха бердим. Бохчамы ичи жел эте къалды. Болса да мен къоркъмайма. Таукелме: ырысхы дагъыда табылырлыгъына ийнанам.

Семён Науумышча, башхаланы капеклери бла байыгъыу — манга керек туююлдю. Ийнек алыр къарыуум да алыкъын жокъ эди. Алай юй къанатлыла дегени уа къулагъыма кирди. Акъылыма терен сингди.

Мен элни къыйырында, къамиш кёлню жагъасында эркин жерде жашайма. Урларгъа тап жерди деп, мени фатарым бла фатарларын алышыргъа умут этгенле да бардыла. Алай мен а алача туююлме. Урлагъандан эсе, ач да, жалангач да жашаргъа хазырма. Былайда баппушларым, тауукъларым болсала, мен къыйналмай, зауукъ этип жашаяллыкъма. Кёлде баппуш сюрююню, эрттегили грекли кемелеге ушаш, тизилип, бир бири ызындан жюзюп баргъаны кёзюме кёрюнеди. Леггорн тауукъланы, сай четенлени жумуртхадан толтуруп, гедешден къанкъылдашып чыкъгъанлары да кёзюме шарт кёрюнедиле. Юй аллында алтын къуйрукълу уллу къызыл хоразны да, тюш кезиуде юйге айланып, къанат къагъып, «Ку-ка-ре-ку-ку-у!» деп къычыргъан тауушу да къулагъыма чалынады.

— Семён Науумыч, — дейме мен, ариу ауаз бла анга жалынган бетли къарап, — сени кибик ахшы, чомарт, акъыллы адамны къатында жашагъан нени багъасыды! Сау бол, сен мени аламант ызгъа салдынг! Бай болур ючюн, адам кёп мадар этерге боллукъду. Жалан да эринмезге, оюмларгъа, ахшыладан юлгю алыргъа керекди. Семён Науумыч, хар кимге да бериучюнгча, сен манга бир ай болжал бла ёнкюч ахча берсенг эди, уллу ахшылыкъ этерик эдинг. Ахчам болса, мен тауукъ къош къураарыкъ эдим. Ол бек файдалыды. Тюнене кече «Эл мюлк тилманчда» кесим да аны юсюнден кёп окъугъанма. Леггорн тауукъла, ол

кызыл кикириклери болган акъ тауукъла, артыкъ да бек файдалыдыла. Аладан бир онусун алсам, ала тапхан жумуртхаланы юйде ашагъаныбыздан артыгъын сатып окъуна, сени ахчангы да къайтараллыкъма. Тергегенме. Билеме.

— Алай болмаса уа? — деп, Семён Науумыч кюлмюш этди.

— Ай, юйюнге, алай къалай айтаса? Бир да болмаса да, борчум ючюн, айлыкъ хакъымдан бѐлюп санга берирме, — деп кесим да эслемей, арыкъ желкеми къашыдым.

— Болсун. Нелляй бир ахча керекди?

Семён Науумыч, мени жууабымы да сакъламай, артха бурулуп, жыйгъыч юсюнден сѐтну алып, он тауукъну базар багъасын кеси тергеп башлады:

— Бир тауукъну базар багъасы — алты сом, онусуну уа — алты тюмен. Иги хоразны базар багъасы да, хы-ы, бир тюмен окъуна болсун. Барысы бирге — жети тюмен. Ыхы, сен а нелляй бир тилейсе?

— Аллай бир боллукъду. Сау бол, Семён Науумыч. Керекли кюнюнде ѐнкюч тапхан алайлай тапхан кибикди! Ийнан, заманында къайтарырма.

Семён манга туракълап къарап, бираз мычыды. Сора ол, бир ящик ичине узалып, тюкенни ахчасындан алып, шыгъырдауукъ къагъыт ахчадан жети тюенни берди. Мен, Семён Науумычге баш уруп, мардасыз бек къууанып, фатарыма къайтдым. Жангы сагъатымы кѐргенде, юй бийчем да алгъыш этди. Ёнкюч ахча алгъаныма уа бюсюремеди. Баям, «Жаман киши — къарызчы, жаман аял — арызчы», — деген къыргъыз айтыу аны эсине тюшген болур эди. Ёнкюч ахчаны неге алгъанымы билгенде уа, ичинден оюмун айтмай, аз-маз ышарып къойду. Ол ышарыуда уа бир жашырын магъана бар эди.

Ушхуур артындан башлап, сау тетрадни толтургъунчу, тауукъланы файдасын тергеп турдум. Ахча файдадан сора да: ары айлансанг — къуймакъ, бери айлансанг — къаты не да хомпук бишген акъ жумуртхала. Аладан сора уа азмы! Уой-уой-уой! Амлат, гоголь-моголь, тухуруж-мухуруж! Жумуртхадан аз зат этилмейди! Ансы тауукъ кеси уа, тауукъ! Халкъ айтыугъа кѐре, къаздан да тауукъ уллу магъаналыды. «Къаз — биреуленнге аз, тауукъ — экеуленнге зауукъ», — деп, бош айтхан болмазла.

Кече узуну тергегеними жашауда кѐргюзтюр ючюн, эрттенликде район базаргъа атландым. «Эл мюлк тилманч» китапчыгъымы да къойнума сукъдум: китапчыкъда леггорн тауукъланы суратлары да бар эди.

Базар халкъдан толу эди. Дауурлу восток базарда тюрлю-тюрлю тилледе сѐлешедиле. Болса да, сатыу эте туруп, хар ким базар тилни тынч ангылайды. Сѐз бла ангылаталмагъанла бармакълары бла ангылатадыла. Сатыу-алыу кызыу барады.

Кече бузлап чыкыган балчыккы эригенди да — базар ичинде, аякларыма да бирер килодан артык балчык жабышып, айланама. Айлана кетип, базарны аргы мюйюшюнде, бийик дувал аллында, ол мен излегенлеча, акъ тауукъланы, аякларын бирин бирине байлап, аллында сары машок юсюне салып тургъан бир къарт къатынга тюбедим. Чалгъанына кёре, ол баям, украинлы болур эди. Мен тауукъланы неден сатарыгъын соргъанымда, сол къол аязын ачып, къулагъына тутханына кёре, ол баям, сангыраууракъ болур эди.

Мен, тауукъла керти да леггорнла болгъанларын билир ючюн, къойнумдан чыгъарып, «Эл мюлк тилманч» китапда леггорнланы суратларына иги тюрслеп къарадым. Китапны ачханымда, къарт къатын кесини жыйрыккы этегин ёрге тартып, чындай башындан базарна тёлеген квитанциясын кёргюзтдю.

— Мен базарна жыймайма. Тауукъла алама — леггорн тауукъла. Тауукъларынгы ненчадан сатаса? — Книгамы да къойнума сугъа, — он тауугъунг барды да, — барын да алама, — дегенимде, биягъы къатын биягъыча, къолун къулагъына тутуп, аузундан жангыз тишин да чюелтип:

— Чаво-о? Не дейсе? — деп къайгылы сорду.

Мен уллу ауаз бла аны къулагъы таба:

— Тауукъларынгы неден сатаса? Бирине-бирине не айтаса? — деп ангылатханымда, ол алагъа беш бармагъын, ызындан а бир бармагъын кёргюзтдю.

Семён Науумыч айтхан бла бу айтхан бирге келишгенлерин кёргенимде Семённу билимли адам болгъанына бютюн да ийнандым.

— Бабушка, была леггорн тауукъламыдыла? — деп соргъанымда, ол да:

— Горные, горные, — деп къойду.

— Жумуртха уа кёп табамыдыла? — деп соргъанымда да:

— Иги бакъсагъыз, кёп аш берсегиз, табарыкъдыла, — деп хыны-суху болду.

Къууанып, ичимден кесим кесиме: «Излегеними нечик байтамал тапдым! Ырысхы кеси келип къалды да», — дейме. Терк окъуна бабушканы ахчасын бердим. Тауукъланы билегимде айландыргъан башлы четениме жыйдым. Насыбыма кёре, бир уллу къызыл хоразны да къолунда тутханлай, базарда атдан да тюшмей, айлана тургъан бир жукъасакъал, уппубет къара кишиге тюбедим. Аны хоразын сатып алдым. Багъа да туююл эди: айтхан тюмен десе да, сегиз сомгъа берди. «Хайыр болсун», — деп кетди.

Четеними сол билегиме кётюрюп, ол узунтырнакъ хоразны да къойнума къысханлай, жалан жыяу болуп, юйюме келдим. Асыры терлегенден, ич кёлегим аркъама жабышханды. Асыры арыгъандан а эки бутум менден болмагъанча кёрюнедиле.

Алыкъын мал орун угъай, тауукъ орунубуз да болмагъаны себепли, тауукъланы да, хоразны да юй ичине кийирдим. Бир кескен аланы ийислеринден тѣзалмай башладыкъ. Алай не этгин? Ырысхыны тышындамы къоярыкъса? Юй башына, чардакъгъа чыгъарыргъа умут этдим, анда уа — къоншуларыбызны ууулмагъан нартюхлери. Тауукъланы ары бошласам — дауур кѣтюрюлюр.

Юй бийчебиз, сизни аллах сыйласын, фатарыбызны тауукъ орун этгениме ыразы болмады. Тамбладан артха къалмай, бу жангы къуралгъан мюлкге энчи мекамчыкъ ишлеуню биринчи ишге санады. Бир акъылгъа келишдик. Алай бир акъылгъа келишмей, даулашхан ишибиз да болду: мени леггорн тауукъларыма шекли болады. Тауукъла сунмайды. Хоразла сунады. «Угъай, леггорн тауукъла быллайла болуучудула. Была жылгъа юч жююшер жумуртха табарыкъдыла. Хыйсап этчи — юч минг жумуртханы къайры сыйындыраллыкъбыз?! Хы-ы, этлерин, тюклерин да чотха алмай окъуна къояйыкъ. Кѣремисе, кеслери уа нечик ариучукъладыла?» — деп къууанама.

Юй бийче уа, къолун булгъап: «Кѣрюрбюз», — деп, артыкъ сан этмей къойду.

Ингир болгъан эди да, мен арбазда тургъан къысха басхышчыкъны юйге кийирип, къабыргъагъа суюдим. Тауукъланы басхычны къылычларына ючюшер-ючюшер къондурдум. Бек башына уа бир тауукъну бла ол уллу хоразны къондурдум.

Ушхуур ашап, биз, битеу юйюр, уллу, гитче да, жатып жукъладыкъ. Кѣпгеми? Хоу бир да! Уллу хораз, баям, къанатларын къагъаргъа умут этген болур эди, не эсе да, шыбыр-шыбыр кибик этип, базыкъ ауазы бла ачы къычырды. Сабийле уянып, жарты жукъулу болуп, жиляп тебиредиле. Мени тахлыкъ леггорн тауукъларым да, кезиу-кезиу къычырып башладыла. Юй бийче чыракъны жандыргъандада къамамай къычырадыла. Не этерик эдим? Хар къычыргъан леггорнну жерине кѣре къагъытда белгилейме. Адыргымдан ол биягъы «Эл мюлк тилманчха» къарайма. Андагъы леггорн суратланы юй бийчеге кѣргюзтюрге кюрешеме. Ол а «Жашауну билмей эсенг, китапда жазылгъанны окъуй билгенден не файда?» — деп манга харх этип кюле эди. Асыры кюлгенден, бу жолгъа дери аны кѣз жилямукълары келип а ким кѣргенди? — Кеслерине уа «Элек орун тауукъламы» дейсе? Жарсыма, киши, къычыргъанлары бизге боллукъду, жумуртхаларын а эрттен бла кесинг жыярса!» — деп, масхара этеди ол.

Отоу асыры гедеш ийис этгенден, терезени ачып кѣребиз. Алай, ноябрь ай кечесинде кѣпге дери терезени ачып къалай тургъу? Сууукъду! Мен кесим да ачыудан ъле тургъанымлай, онг жаныбызда, сол жаныбызда къоншуларыбыз да къабыргъаланы туюп башладыла. Не бек туюселе да, не ала, не биз тангнга дери да

тынчлыкъ тапмадыкъ: хоразла къоншуланы да, бизни да эки кере уллу къаугъагъа къалдыргъан эдиле. Эрттен бла уа юйюме даучула сюелдиле. Бирлери: «Сени бизге не дертинг барды?»— деп, кёлкъалды этип кетдиле. Бирсилери уа: «Хораз къошунгу фатар отоуунгдан бюгюн окъуна гунч эт! Алай болмаса, сени сюдге берликбиз», — деп жаныдыла. Аны бла да къоймай, ала мени мен юйюнде тургъан совхозну конторуна чакъыртдыла. Уяла-уяла, къоркъа-къоркъа, ары бардым. Ишни болушун ангылатханымда, жууаш халлы, толу санлы, лакъырдамы, кюлкюню сюйюучю директор Къыргъызбаев, къарнындан тутуп кюле эди. «Эшитемисе, — деди ол, манга жууаш къарап, — хораз къошунгу башынга жарат, отоугъа уа бир кече амалсыздан жыйгъанынгы къоншуларынга да ангылатырбыз. Алай сени кибик интеллигентле, кёп окъугъан адамла, жашауну дурус билмегенлерине жаным ауруйду».

Асыры уялгъандан, алайда жерни тешиги болса эди, ары кирип кетерик эдим.

Директор айтханнга «хо» деп кетдим.

«Жашауну билирге керекди» деген сёзле ол кюнден бери эсимден кетмейдиле.

Хатагъа келген хоразланы уа, чардакъда тагъып, анда аш-суу берип, хар кюнден а экишер-экишер кесип, зауукъ этип турдукъ. Бизни ол ишибизни алай нек болгъанын билмегенледен бири уа, хар кюнден хоразла кесгенибизни кёрюп, мени таба къыйыкъ къарап: «Бир кюн тойгъан жууугъум туююлдю», — деп озгъан эди.

Ма алайды, къарындашым. Кёп китап окъугъан къыллы къалмай, жашауну терен билирге керекди. Алай болмагъаны ючюн, мен тауукъла алама деп, хоразла алып, башымы сёзлюк этгенме.

Семён Науумыч а, муну билгенде, кюлюп къойду, бираздан сора уа менден аллыкъчыгъын алгъынчы, сёлешмей, терс къарап айланды.

Мен ол борчумдан да къутулдум. Кеси къыйыным бла жашайма. Заманымы сагъат мардагъа юлешеме. Жашауну, хар заманда ахшы умут этип, дурус билирге кюрешеме. Алайды, къарындашым.

КЮРМЕК

Колхозну раиси — председатели — манга айтады:

— Сиз, Кавказ адамлары — михманла — мында жашаугъа артыкъ шагъырей болгъаннга ушамайсыз. Аны себепли, мен сизге айтыргъа сюеме: бизни районда ишни бек башы — мамукъ-пахта ёсдюрюдю. Сизде, мен эшитгенме, мамукъ ёсмейди. Нартюх, бу-

дай, чёплеу, дагыда картоф, тюрлю-тюрлю кёгетле ёседиле. Алаймыды?

Парман ака, алайсыз да жарты кысылган кёзлерин кысыракъ этип, манга тюрслеп кырады. Сора бир жаны жырыкъ акъ кыалпагы бла ол терлеп турган, кюн кыаралтхан семиз бетин сылады.

Мен анга, бизни адамларыбыз, мен да аланы арасында болуп, мамукъну не халда ёгенин билмегенибизни айтдым.

— Да, сора,— дейди ол,— бу биз турган кышылыкъдан узакъ болмаган сабанга барайыкъ. Мен санга, чапыракъ айырып, ёсе турган пахтаны танытайым. Нек дегенде, кысха заманны ичинде сизни бу биз кибиткалагъа юлешип бошаган адамларыгыз, бирер гетмен да алып, пахтаны хансын артырга чыгарыкъдыла. Ишлер онгу болганла бары да ишлемеселе, кыалай жашау этерикдиле?

— Керти айтаса, жолдаш раис Парман ака,— дедим. Ол а бир аз ышарды. Баям, анга «ака» дегениме ышара болур эди. Мен айтханча, кыргызлылада кыартыракълагъа намыс этип айтычу кёре эдим.

Ол кеси хар заманда миниучю кыара алашасыны башындан тартып, мен да раисни жанында бара, кёп да мычымай, уллу ёзенни тырмы-тырмы жашилге алдырып турган мамукълукъ сабанга жетдик.

— Кёремисе? Сен михманланы таматаларыса. Кыайда да, сени адамларынг ханс артхан заманларында, хансны кыырып орнуна, пахтаны кыырымасынла, — дейди колхозну раиси.

— Хоу бир да! Ол деген неди! Бек сакъ болурла. Быллай иш ючюн хакълары уа кыаллай боллукъду? — деп сорама.

— Хакъ кюз артында берилиучюдю. Пахтаны планы толса, ахча да, кыумач да, мирзеучюк да, мамукъну урлугъундан сыгылган жау да берилликди. План толмаса уа — зат да угъай.

— Да-а... Бу иш а, кёзюр ойнаган кибикди да! Не утаса, не утдураса. Кюз артында иш хакъ алгынчыннга дери, бизни халкыбыз кыалай жашасы? Халкыбызны ишге жараулу адамы да алай кёп туююдю. Ишлерча адамларыбызны асламы фашист Германиягъа кыажау урушдады. Кимини ёлген, кимини сау хапары келеди. Айтама да, ишлерге жараулусу Ата журт урушну фронтларындады. Кёплени да ёлген хапарлары — похоронкалары — келгендиле. Эрлери, абадан жашлары да фронтда кыалып, кеслери ууакъ сабийлери бла келген кыатынла да бардыла.

— Сизни барыгызгъа да ал кезиуде комендатура юйюр башындан кыойчукъла да, адам башындан а мирзеу юлюшчюкле да берликди. Алай, алагъа ышанып, ишлемей, башына мадар этмей киши да турмасы. «Бизге болган иш — жангылычды. Кысха заманны ичинде артха кыайтарлыкъдыла. Бери келтирген эшелон-

ла артха да элтирикдиле», — деп, юй хапчукларын кысханлай тургъанла бардыла. Алагъа ангылат: бери ёмюрде да мында жашаргъа деп келтиргендиле. Ишлемей, башларына жашау мадар этмей тургъанла, жолгъа алгъан азыкчыкълары тауусулгъанлай, кырылып кыалыргъа боллукъдула.

— Да, не мадар этсинле?

— Тахта кёгет да, башха мирзеу да битдирирча, юй тюп жерле берликбиз. Мында, сугъарыуун тапса, жер жылдан юч кере тирлик бериучюдю: алгъа сохан, айлыкъ турма, быхы, наша дегенча, ызы бла жугара, нартюх, арпа будай дегенча. Аладан сора уа чюгюндюр, сибиртгилик. Кыалай да болсун он бармагъын жерге тиреген адам мында ач болмаучуду. Сизникиле ишлей билсе-ле, суудан толу пиринч орунла да берирбиз.

— Бек ахшы. Сен айтханланы партияны райкомуну секретары жолдаш Сорокин да айтханды. Бизникилеге ангылатыргъа кюреширме. Алай, жашар мекамлары тардан бек кыйналгъанла бардыла. Алагъа уа не амал?

— Шёндю асламы да кьонакъбайлада кечинедиле. Бир кесекден а топуракъ кыабыргъалы тамла — кибиткала — ишлерикбиз.

— Хо да, сора аны да айтырма. Берсегиз, ол пиринч орунладан бир-экисин мен кесим да алыр эдим.

— Алыргъа керексе. Бирсиле да алсынла. Барына жетдиралмасакъ да, бир кыауумлагъа берирча табарбыз.

Раис бла сёлешгеними юсюнден, ишни юсюнден да кеси адамларыбыз бла ол ингирде окъуна ушакъ бардыргъан эдим.

— Кет-кет, ол таурух айта турады, — дегенле да бар эдиле. — Угъай, ишлемей а кыалай жарар? Кыайда да жашауну тутуругъу — ишди, — дей эдиле асламы да. Бизге огъурлу оноу этгени ючюн, раисге да кьор-садагъа бола эдиле.

Кибиткама кыайтхандан сора, юй бийче бла да ушакъны бардырама. Госпитальдан кыайтып, юй ырысхымы да кыоюп келгенлигиме, хайт деп, иги ишлесем, юйюрюмю апчытмазлыгъымы айтама. «Жер бла суу болса, мында тирлик бек иги болады. Бир аз тёзсек, мирзеу кьоллу боллукъбуз. Кыыргъызлы жолдашларым: «Бек аслам файда пиринч орун берликди», — дегендиле», — дейме. Бир сотка пиринч сабан орун нелляй бир пиринч берлигин айтама. Кыагъытда тергейме. Ол а: «Кыылыкъны башладынг. Жанынг-тининг, кыагъыт бла кыарындаш алып, тергеп башлагъан», — дейди.

Мен а нартюх сепген сабаным, картоф салгъан жерим, пиринч орунум нелляй бир ырысхы берликлерин айтама.

Экинчи кюн эрттенликде ишге узалаллыкъла барыбыз да ийдарагъа — колхозну базасына — бардыкъ. Алайдан, колхозну эсепчиси бла бирге барып, кёчгюнчюле сюргю жерлерибизни алдыкъ. Пиринч орун алгъанла да болдула.

— Капитан, мына бул пал жакъшы. Алып къой. Озгъан жыл бул военкомнукъу болгъан. Ошол абдан кѣп шалы оргъан, — деди колхозну эсепчиси.

Бек ыразы болуп алдым. Белги да салдым.

Бир айдан, кеси юй къайгъыма жетишалмай башлагъанымдан сора, бригадир къуллугъуму бир асыл, оюмлу, ишге уста михманнга бердим. Ол да, тюгел бир ай да ишлегинчи, аузундан да, къолундан да келген, кеси да ушагъылы башха михман къатыннга бригадирлигин берди. Ол а раис бла бизден эсе да иги шагъырей болду. «Анга-мынга болушлукъгъа», — деп, андан тилеген затын бизден эсе терк таба эди. Михманлагъа оноу этген комендантла да аны сѣзюне иги тынгылай эдиле.

Кесине да, жолда жолугъуп, къайры бараса десенг, «НКВД-гъа», къайдан келесе десенг да, «НКВД-дан» — деучю эди. Шагъырейлик, айхай, къайда да керек эди. Азияда уа — бютюндә. Динибиз, тилибиз да бирге келишгени ючюн а, алайсыз да огъурлу къыргъызылыла бизге бек халал эдиле. Мени уа «Пронтан келген капитан», — деп, бютюндә сыйлы кѣрюучю эдиле.

Кеслери сюзген жюгери бозадан уллу касаны — къанжал аякъны — толтуруп, аз ичирмеучю эдиле. Ичип бошап, ыспас этии, боза аякъны артха къайтарсанг, кѣзюнге суюдюмлю къарап: «Дары болсу!» — деучю эдиле.

Бара тургъанлай урчукъ бура, чюйке чулгъай, не чындай, къол къап не да жаулукъ эшген таулу тиширыуну кѣрселе, къыргъызылыланы бир бирлери: «Была къалай тамаша адамладыла? Аякълары жолда бара тургъанлай, къоллары уа ишлей турадыла!» — деп, тамашагъа къала эдиле. «Бизден эсе уа была асыл ишчиле-диле, асыл да буслиманладыла», — дей эдиле.

Жюн ишин ишлей билген таулу тиширыуланы юйдегилери ачдан, жалангачдан да къыйналмай эдиле. Эшген затларын къызыл бишген наннга, къатыкъгъа-акъгъа алыша эдиле. Аллай мадарлары болмагъанла, не жер ишине къадалмагъанла, не да саудюгерчиликни чайкъамагъанла, ачдан кѣбюп, ёлюп-ёлюп къала эдиле. Бютюндә артха къайтыргъа, туугъан жерлерине термигенле терк ёле эдиле. Ёлгенлени, асыры кѣпден, къабыргъа салыргъа да кючден жетишала эдик.

«Жашаргъа суюген он бармагъы бла сюрдю жерге илинсин», — деп, Сорокинни бизге айтхан сѣзлерин бир да унутмай эдиле. Мен да алай. Сабан жерлериме бек иги къарай эдим. Артыгъыракъ да — пиринч ёсдюрген кѣллериме. Кирза чурукъларымы кѣл жанына ташлап, кюн онгдургъан пилоткамы да, башыма кюн тюшмесин деп, терен кийип, кѣнчек бутлукъланы тобукъ башдан къайырып, мытыл суугъа кирсем, бир бирде, базыкъ жыжым юзюкле кибик, талгъыр жилинланы сууукъ къабыргъалары жалан балтырларыма къаты-къуту тийиучю эдиле. Алай ала уу жи-

лянла туйюл эдиле да, кьайгырмай эдим. Мени кьоркьутханла жалан да кибитка башында кьамишни шыгырдата, кьуйрукьларын сыртларына гылжа тутуп барыучу скорпионла эдиле. Ала уа аз туйюл эдиле.

Бир кюн, мен да пиринч орунну кёлюне кирип, пиринч зыгытланы кьошларын, кьалынларын да жыртып, кёлден тышына ата тургьанымлай, бир жаланаякь кьыргьызлы киши, умбашында да тешикли гетмен бла, узун-узун атлай, кьатыма келип, саламлашды. Сора: «Жилянла бармыдыла? Аладан кьоркьамыса?» — деп, сорду.

— Угьай. Ала бла энди иги шагьырей болгьанма, — дедим.

— Ала санга тиймезле. Заран этмейдиле, — дейди.

Сора пиринчни хансын артханыма кьарап, харх этип, кюлдю. Неге эсе да бюсюремегенин сезип, сорама:

— Неге кюлесе? Не кёрдюнг?

— Шалынгы тап тазалагьанса. Энди кёп мирзеу аллыкьса. Эки пиринч орунунгу да былаймы этгенсе? — деп, сорду.

— Хау. Экисин да хансан тазалагьанма. Кёп кьыйналдым эсем да, уллу ишни битдирдим, — дегенимде, бютюн да кюлдю. Сора, бир аз эс жыйып:

— Бу, жыртып, тышына атханынг неди? — деп сорады, ол жарты жумулгьан кёзлерин бютюн да бек жумуп.

— Ханс, — дейме.

— Жокь, — дейди. — Ушу, сиз юзюп атхан — шалы, палдарда кьоюп кетгенигиз — кюрмек, — дейди.

Пиринчни жыртып атып, аны орунуна уа кюрмек хансны кьойгьаным асыры ачыу тийгенден, башым чанчып, кьулакьларым чууулдагьан эдиле. Ол мен тышына тёкген пиринч ылыбырла кёз аллымда жана тургьан отлача кёрюне эдиле.

— Ха, эми кьудай буюргьан болду. Кели жыл пиринч бла кюрмекни танырса, — деп, ол кьыргьызлы кьарт, мудахсынып, шош-шош атлай кетди. «Алдагьан ишми эте болур», — деп, кесим кесиме ийнанмазлыгьым да келип, ол жыртып, тышына быргьагьанларымы бирге келишдирип, иги тюрслеп кьарасам да, экилери да бирге ушай эдиле.

Алай бла, кьызыу кюнледе, тобукьларыма дери кёлге кирип, бетим, этим кюннге кюйюп, жилянлагьа, макьалагьа нёгер болуп, ит ылыгьы кёргеним эсиме тюшюп, ачдан бла арыгьандан аякьларымда кирза чурукьларымы кючден кётюрюп атлай, гетменими да имбашыма алып, жарлы кибиткама кьайтдым.

Юй бийчем, бет сыфатыма кьарап:

— Алан, санга не болгьанды? Нек мудахса? Ауругьанынгмы барды? Огьесе бир тапсыз сёз ишми эшитгенсе? — деген эди.

— Мени бюгюн кьаллай алапат иш тындыргьанымы сенден

башха адам эшитгенден аллах сакъласын. Мен а аурумайма, алай пиринч орунларыбызгъа уа ауруу тийгенди.

— Оу, кюнюм! Ол дегенинг неди?

— Тирменчини жыл кыйыны — канкурак, деучюдюле. Мени бир талай кыйыным а канкурак багъасы да болмай къалды: пиринч орунланы хансларын кетереме деп, пиринчни жыртып кетерип, хансны кыйгъанма. Тюз да пиринчни кесине ушагъан хансны. Бир кыргъызлы киши ол хансны атына да «кюрмек» дей эди.

— Охо, энди жарсыма. Кёпге тёзген — азгъа да тёзербиз, — деди, манга кёл этдире, юй бийче. Ичинден а: «Иш кылыгъын билмеген — ит ылыгъын кёреди», — деген болур эди.

Андан сора пиринч ёсдюрюню кыйдум. Алай, нартюх бла картоф салгъан бахчаларыбызгъа уа бек сакъ къарай эдим.

Нартюхле иги ёсдюле, баш кыусдула, жибек ийдиле, гюллю болдула. Не айтырса, хар сабакъда экишер-ючюшер нартюх, билеклеча чюелдиле.

Алай, нек эсе да арлакъда бир кыргъызлыны сабанындагъы нартюх бахчаны иеси кече-кюн да сакълагъан эте эди. Дагъыда биреуленни уа жугара бахчасы бар эди. Аны кыызчыгъы да жугара бахчаларын кюндюзгю кюнде окъуна сакълай эди. Бир арада дорбусхунуна кыургъакъ тобачыкъны салып, бахчасы таба сыза эди. Ол заманда аны бахчасындан чорбат чыпчыкъ жыйын юркюп, кёкге уча эди. Ингир алада ол кыызчыкъны хахайы энтда да эсимден кетмейди. Ол, дорбусхунун да тегерек айландыра: «Хай-а, хай-а! Чымчыкъ жюгерени жеп кетди!» — дей эди.

Ол эки адамны алай этгенлери мени бир аз сагъайтды. Алай болгъанлыкъгъа, нартюх, не да картоф бахчамда халгъа мен тынгысыз болурча туююл эди. Кюндюз къарайма да — бир хата да жокъ. Кече да бир жангыз да шыгъырт эшитмейме.

Нартюхлени, гюллю болсала да, иги жете баргъанларындан кибиткагъа келтирип, бирде отда чартлатып, бирде уа сууда биширип, кесибиз да ашайбыз, сабийлеге да ашатабыз. Энди ачлыкъ къркъуудан кесибизни кытулгъаннга санайбыз.

Танг иги да жарыгъанлай, мен нартюх бахчама барама. Бахчагъа жете баргъанымлай, шыгъыр-мугъур тауушла эшитеме. Хыны-суху чабама. Алайына, бахчадан жыйырмагъа жууукъ ит жыйын, будуман болуп, бири бирин жеталмай, къачады.

Нартюх сабакъла, шылдым болуп, аууп, ол мени кыуандырыучу гюллю нартюхлени уа кымыжалары ачылып, ашалып, Не этерик эдим? Сабаным жер бла тенг. Кёзлерим алас кёре, ит жыйынны ызындан къарап къалдым.

Кесим кесиме: «Жерине кёре — жилияны», — деп, андан айта кёреме. Кавказда уа итле нартюх ашап бир да кёрмеген эдим», — дей эдим.

Бу ишни, кыргызлыны нартюх бахчасына кыалауур болгъанындан окъуна билирге керек эдим. Не уа анга: «Кече бахчангы нек сакълайса?» — деп, сорсам эди уа.

Алай бла манга нартюх бахчамдан да «чыккыр жугъу» кыалды.

Бу палахны билгенде да, юй бийче: «Айымыды, не этерикбиз? Адамла айып этмесинле ансы, энтда да бизге буюрулгъан — бизни болур. Картофубуз а игиди. Жарсыма. Жарсысакъ — ёлюп кыалыргъа боллукъбуз», — дей эди.

Картоф элпек ёсген эди. Эки атлап — бир челек ала эдик.

Болса да, кюрмек бла ит жыйын а кёзюме кёрюнгенлей кёп турдула. Ол кыргызлы кызычыкыны хахайы уа энтда да, бир бирде кыулагыма чалынычуду.

Жашауну иги билсем, кюрмекни да таныр эдим.

ФАРС КЮЗГЮ

Жарахматны жангыз кызы — Шахбийче — эрге чыгъар кезиунде, анга элде «бу мени болсун» деп, кёзю кыарагъан жашчыкмады: ол, жугъурбет болгъандан сора да, асыры узун бойлу, чюйбурун, жандракёз, мардасыз базыкъ ауазлы эди. Кесин кёрмесенг, ауазын ташадан эшитсенг, киши ауаз сунар эдинг.

Бир бирле, аны кёрселе: «Бу келин болуп баргъан юйню уа босагъа башы бек бийик болургъа керекди», — дей эдиле. Дагъыда бир башхала уа: «Уой, юйю кыурумагъан, муну богъурдагъы боюнса буруу бламы тешилген болур эди!» — дей эдиле. Кыалай эсе да Шахбийче киши маталлы эди. Алай болса да, тиширыу ишге уа ол бек уста эди: жюн ишге закий эди, бичиу, тигиу эте да биле эди. Айтдырмай кыоймай эсенг, элде анга «Фатной» деп да атагъан эдиле. Кеси да бек кыарыулу эди: сауула туруп чочугъан ийнекни арт бутундан тутса, дып этдирмей, тыйып кыоя эди. Жигерлигин бла тазалыгъын а несин айтаса! Алай, не медет, тиширыугъа чырайлыкъ да, тиширыу жумушакълыкъ да, сабырлыкъ да керекди. Бир бир тиширыула, сёлешселе, жау сюртгенча, хычуун сылагъанча болады, дагъыда бир башхалары сёлешселе уа, балта бла ургъанча, адамны элгендирген этедиле.

Шахбийче, эрширек болса да, жууаш эди, огъурлу кыыз эди. Алай сабийлигинде чечекден ауругъаны ючюн а олму терс эди?

Жашла уа сейирдиле: юйдегили болур заманлары жетип, кыыз сурасала, бек алгъа: «Ариумуду?» — деп сорадыла. Нек эсе да, жашланы асламысыны кылыгъы да алайды. Игилигин сурамай, ариулугъун сурап кыоядыла. Тизгинсиз, кылыкъсыз, огъурсуз

болгъаннга тюбеп къалсала уа, артда андан тарыгъып айланадыла. «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез», — дегенлей, иги сабыр оюм этмей, ашыгъып юйдегили болгъан жашла кѣп кере да жашауларында абына-абына барыучудула. Жангыз кызын эрге берир кезиуде атасы, аны къайгъысын этип, кѣп сагъышха къалды. Къызын анасы бла да кенгешди. Ол айтханны тюзге санап, бек алгъа кызыны юс кийимлерин элли кызыланы къайсысыныкъындан да омакъ этди. Не айтырса: алтын тухтуйлу кѣк лаудан жыйрыгъы, аны ичинден да шуу-шуу этген кызыл чилле дарий кѣлеги, белин буугъан, сары минчалы, алтын суу ичирилген, безгили кюмюш камары, ол къурша бел бауну ал жанында, къошулгъан жеринде — сары алтын сынжырчыгъы бла къамачыкъ, башында — суу бетли шарфыны тюбюнде — Къабартыдан келтирилген накъышлы окъа бѣркю, алгъын кийиучю чепкен чарыкъларыны орнуна — дум-къара, бийиктабан чыр-чыр чурукълары. Жыйрыгъыны ёшюнюнде жашил дарий хуржунчугъунда сагъатыны алтын сынжырчыгъы Шахбийче хар атлагъан сайын ары-бери чайкъалады. Шахбийчени кызыл къатапагъа орналгъан алтын тюймеси да ёшюнюнде, башха болмай, кюнча, жылтырайды. Шахбийчени толу санына кийген кийимлери бек ариу жарашадыла. Бойнуна кысхан инжили жагъасы да аны ол базыкъ бойнун инчгерек кѣргюзтеди. Не уа аны сыргъаларында, жюзюгюнде жаухар ташчыкъла уа къалай ариу жылтырайдыла! Хы-ы, аланы багъаларын айтмай окъуна къояйыкъ. Шахбийчеча кийинирге элде не бай кызылагъа окъуна къайда!

Шахбийчени атасы, анасы былай жасамасала да, ауазын эшитмесенг, жугъурлугъу ючюн а, къайгъырмазгъа да боллукъ эдинг. Къашлары, кѣзлери, кирпичлери, чач эшгенлери дум-къарадыла. Къара чач эшмелери белинден энишге ётедиле. Ол толу эшмелени кыйырларындагъы жашил баулары шарф тюбюнден эсленедиле. Ол бауланы кыйырларында да эрттегили кюмюш шайла зынгырдай барадыла. Аллай иллеуле башхалада уа жокъ окъуна эдиле.

Шахбийче тойгъа атланса, аны анасы — Сырмахан да — тепсегенлеге къараргъа, асламында да кызыны биргесине ары бара эди. Кертиди, аны къайгъы этдирген кызыны тойда тепсеулери туюл эди: кызына жашла къарарларын кюсей эди. Кѣзю тойда болса да, акъылы уа башхада эди. Жашла аны кызы бла да тепсей эдиле. Алай аны бла жашла тойгъа чыкъсала уа, Сырмаханны жюрегине хычыуунлукъ орнала эди. Ол жашны кесине киеу боллукъ суна эди. Алай болгъанлыкъгъа — той тойду. Азла азла бла тепсемеядиле! Алай абизехге бара тургъан жаш кыызгъа жашырын шыбырдаса уа — аны иши башхады. Ол лакъырдамы тамгъасыды. Иш а, лакъырдадан башланып, керти болуп къалыучуду. Сырмахан эслегеннге кѣре, нек эсе да, кызы бла тойда асламына да тепсеген Аслантокъду. Аны Сырмахандан башхала да эслейдиле. Бирсиле

къалай деселе да, Сырмахан кеси уа аны артыкъ жаратмайды. Аслантокъ ушагылы жаш эди, алай, асны-бусну да айта, сандырагъа бек сюйюучю эди. Аны тенглери анга «Сандыракъ» атагъан эдиле. Адамгъа чам ат бир айтылса уа, артда ол ат анга жабышып къалыучуду. Алай, кеси асыры камсыкдан, Аслантокъ адамла не айтсала да, къозумаучу эди. Чам этгенге ол да чам бла жууаплап къоя эди. Кёлкъалды этмей эди. Кесини жарыкълыгъын а несин айтырса! Ол тойгъа бек уста эди, алай малымюкю болгъан адам а туююл эди. Саулугъу иги эди, кесин таза жюрюте эди, кийинген да тенглеринден осал этмей эди. Аны бухар бёркю окъуна бир мал багъасы болур эди. Чепкени, хазырлары, акъбаш къара къамасы, кёп билеулю кюмюш белбауу, миялача жылтырагъан узун башлы къара чурукълары, галефе кёнчеги, наган кероху болгъан таулу хомпрасы — бары да юсюне ариу жараша эдиле. Тойда тепсесе да, бир — ары-бери секирип, бир а сууча сюзюлюп барыучу эди. Не, десенг да, ол да элде жашладан бири эди.

Къызланы ариуларын жашла сурагъанча, къызла да жашланы чырайлыларын сураучудула да — Аслантокъ чырайлы жаш эди. Адам анга чурум салырча туююл эди.

Сырмахан, тойдан юйюне къайтханда, къызы асламында да Аслантокъ бла тепсегенин эрине — Жарахматха — айтханда, ол: «Да, айымыды, ол да элде жашладан бириди, сандыракъ болуп, телисине айланган жаш туююлдю. Байлыкъ да жан къалдырмайды. Къызны тилей келген ким болса да, алгъа келген ырысхысын артха бурмазгъа керекбиз», — деди. Сырмахан а: «Угъай, аурунг, къызны кеси бла сёлеширге керекди. Биз билмеген бир шарайып бар эсе уа? Бир аллах, уллу иште ашыгъыр кереги жокъду. Мени къызым бирси къызладан осал туююлдю. Кесине бир иги тынчлап сормай къоймам. Унаса, айымыды, сандыракъла да жашайдыла... Бизни къызыбызгъа уа, тенглери ачыулансала: «Къорагъын, сен аман быргъытамакъ!», — деп окъуна къоюучудула. Адам адамны сюймесе, аз аман сёз айтмайды», — деп, ол тыш отоудан ич отоугъа кирди.

Сагъышлы Шахбийче, ушхуур артында да, жатып жеринде тынчаймай, кёк палатокну къыйырларына каниба сала тура эди. Анасы отоугъа киргенде, ол палатокну, жашырып хыйсапда, чымпысына жыйып къойду. Андан окъуна анасы къызыны бир таша иши болгъанына шекли болду. Сора, къызыны бетине сюйдюмлю къарап: «Къызым, сенден алгъа ёлген мен ананг, ол сени бла дайым тепсерге кюрешген Аслантокъ иги жашмыды? Аны санга шыбырдагъанын кёргенимде, эсима бир талай зат келген эди. Сёз экибизни арабызда къаллыкъды, не айта эди? Айтчы», — дегенде, къызы уа: «Да, ким да менденми аманды? Менден эсе, ким да игиди», — деген эди, уяларакъ да болуп.

Соруу-сууал, кенгеш андан ары тынчыракъ да, ачыгъыракъ да барды.

— Балам, юйюмде къыз атына жангыз сенсе. Сени насыбынгы, жашауунгу къурап ёлсем эди, кесими ёлгеннге да санамаз эдим. Атанг айтхан да — олду. Кесинг кёресе, не ырысхыбызны да санга этебиз. Сен энчи толу юй болсанг, къызым, бизге андан уллу къуанч къайда!

— Да, анам, тюзюн айтайым, ол бизге келечи иерге умут этип, жалынганлы айдан да артыкъ болады.

— Хо, аурунг алайым, айт да, келмеге къой.

Эки-юч кюн озгъунчу, келечи келди. Ол Аслантокъну махтайдды:

— Элли жашлада Аслантокъдан мадарлы, андан чырайлы жаш да жокъду. Саулугъун а несин айтасыз! Аны уа, мен айтмасам да, Сырмахан, Жарахмат, кесигиз да биле болурсуз. «Уруп, къая бузарма, тартып, темир юзерме»,— деучюлеге ушайды. Аллахакъына, кертиси да ма алай окъунады. Энди мен аллахны атын ётюрюкге айтмазлыгъымы да биле болурсуз. Алай айтханыма айып этмегиз.

— Да, Харун, аурунг, жаш бла къыз бир бирни суйселе, атала, анала да жукълап къаладыла. Алай, кесинг хыйсап эт, ала бир бирлерин а суюе болурламы? Аллах бирди, жашха салгъан айыбыбыз да жокъду, алай бизни аман къызны да элде къызланы кёбюсюнден да мажал болгъанын а, мен айтмасам да, кесинг бек билесе, Харун.

— Сырмаханны сёзюн эшитдим. Жарахмат, сен а не айтаса? Харун, къызны атасына къарап, сагъышлы тынгылады.

— Да, Харун, аллах ыразы санга болгъан, келечи бир келгенлей жангыз къызын эрге атландыргъан кёргенмисе? Келир байрым кюннге дери ахлуларыбыз бла да бир кенгешейик. Соргъанны къачан да айыбы жокъду. «Сорулгъан иш сёгюлмез»,— деп, сёз барды. Бу гитче иш туююлдю. Эки жаш адамны бир юйюр, бир юй этиу — ол уллу ишди. Ёмюрлюк ишди. Алай болса, тапды. Сен да анга угъай дерик болмазса. Жаш бла къыз а бир бирлерин иги таный болурламы?

— Уой, Жарахмат, сен аламатса! От болмагъан жерде тютюн чыгъамыды? Мени сёзюм аланы араларында жюрюмеген сёз туююлдю.

Сырмахан эрини айтханын тюз оюмгъа санай эди. Жаш бла къыз бир бирлерин дурус таныгъанларын да айтды. Олму эди, Харун бютюн да тирилди, жарыды. «Келечиси къаты болса, кели башы эрге барыр»,— деу эсине тюшдю. Иш тап болургъа ушайды.

Аланы алай сёлеше тургъанларын, ич отоудан тынгылап, Шабийче эшитип тургъан эди. Аны жюреги къыстау, хыны-суху ура эди.

— Э къыз!— деп, Сырмахан ич отоугъа сѣлешеди.— Былай бир чыкъчы. Эшитемисе, Шахбийче?

Шахбийче тыш отоугъа чыкъды. «Сау келги»,— деп, уяла-уяла, Харун бла да саламлашды. Харун да, бети жарып, аз-маз ышаргъан да этип, жумушакъ жууап этди.

Жарахмат, аллына къарагъанлай, тынгылап турады. Терен сагъышха киргенди. Ким биледи, кызыны эршилиги кѣсюнеми кѣрюне болур эди? Огъесе, ичинден къууанып, аны эрге чыгъарырнымы хыйсабын эте болур эди? Къалай эсе да, башын сагъыш алгъанды.

— Къызым,— дейди Сырмахан,— къонакъ — аллахны къонагъыды, дейдиле, Харун къонакъды. Сыйламай жиберирге жарарыкъ туююлдю. Терк окъуна бир зат мажарчы.

— Анам, терк мажарылыр зат — чайды. Аны уа бусагъат къурайым.

— Ахшы. Ханла, бийле да чай иче келгендиле. Игиди. Алай эт. Шахбийче, хазыр чайны жангыдан исси этип, стаканлагъа къуюп, столгъа салды. Столгъа дагъыда, табакъны ёре къалап, лёкъумла да, аланы жанында жау да, бишлакъ да, шекер жокъ эди да, аны орнуна уа терен чырчачыкъ бла бал да салды.

Кеси алгъа олтуруп, Жарахмат столгъа Харунну да чакъырды. Экиси да, ашыкъмай, чай ичедиле. Шахбийчени да чакъырып, Сырмахан ич отоугъа кирди. Ала анда, была да мында ишни юсюнден сѣлеше эдиле. Анса уа, малкъар халкъ тѣреге кѣре, келчиге келгеннге, ашатхан угъай, къуру суу ичирип къойсанг да, келечи айтханнга ыразы болгъаннга саналады. Андан сора да, Шахбийче, тыш отоугъа чыгъып, кесин кѣргюзтгенде да, аны бетнюрю, иги тюрслеп къарагъанда эслерча, жарыкъ эди.

Чай да ичип, кетип тебирегенде, Харун айтды: «Да, бай болугъуз, сыйлы болугъуз. Мен ангылагъаннга кѣре, эски адетибизни да унутмагъан эсек, келечини былай сыйлау ыразылыкъны белгисиди. Жарахмат, Сырмахан, жанларым, энди бу ишни болжалгъа салыр кереги жокъду. Кесигиз билгенликден: «Иги ишни болжалгъа салма, аман ишни уа болжалдан алма»,— деп, сѣз барды. Бу биз башлагъан иш — огъурлу ишди. Келе тургъан байрым кюнден артха къоймай, аны, адетде болгъаныча, битдирирге керекбиз. Ары дери ахлула бла, жууукъла бла да сѣлешаллыкъсыз»,— деп.

Жарахмат, зат да айтмай, не айтыргъа да алыкъын оюм эталмай, тынгылап тохтагъанлай, ич отоудан Сырмахан чыкъды. Харун сѣзюн ол да тургъанлай къатлады. Ол а, эки жауурунун элей, эрине да тюрслеп къарап: «Угъай аурунг, ол деген неди? Соруу-сураудан сора да, «берне» деп да барды. Аны къууаргъа да заман керекди»,— дейди. «Алайды, алайды»,— деп, Жарахмат да къатыны айтханны тюзге санады.

Биягъы ич отоугъа кетип, андан тынгылап тургъан Шахбийче уа бу ингирде окъуна чыгъып кетерге хазыр эди.

Харунну къатылыгъындан келир ыйыкъны байрым кюнюнде Шахбийчени Аслантокъгъа эрге чыгъарыргъа болжал тохтатдыла. Харун да, этген ишине ыразы болуп, алгъыш эте, Аслантокълагъа къайтып кетди.

Сырмахан къызыны юсюнден къысха жууукъларына билдирди. Аслантокъну атасы бла анасы уа жашларыны тойларын хазырлайдыла. Ол халда уа — Жарахматны юйюнде да алай.

Тенг къызлары келип, Шахбийчени тюрлю-тюрлю кийимлеге кийиндирип, чачын тарап, сыйлы дух себип, артхаракъ туруп-туруп, анга тюрслеп къарайдыла. Бир бирлери уа: «Оу, санга аман талау тийген, бу базыкъ ёнюнгю да бираз инчгерек эт», — дейдиле. Ол а алагъа кюлмюш этип къояды.

Къайгъыны уллусу уа Жарахматда эди. Ол къызына элде болмагъан саугъала излей эди. Кёп тюрлю сыйлы затла тапхан эди. Алай барын да озгъан а фарс кюзгю эди. Аны анга бир саудюгерчи къумукълу тенги сатхан эди. Аллай кюзгюню элде не байла да кёрген окъуна болмаз эдиле. Аны тюрлю-тюрлю накъышлы рамасы къара къоз агъачдан эди. Мияласыны къалынлыгъы эки элден артыкъ эди. Тюп аласында алтын бетли араб харфла бла накъыш-накъыш жазылгъан, ол сёзле да, эфенди айтханнга кёре, ырысхы келтирлик дууала эдиле. Кюзгюню баш аласыны уа эки жанындан да бир бирге созулгъан жарыкъ сыйлы гюлле. Мияласыны жарыкълыгъын а несин айтырса: тюк чакълы бир затны жарым къоймай, шарт кёргюзтеди. Кюзгюню агъачына бегитген базыкъ буруу чюйле уа — алтын суу ичирилгенле.

Керти, ол кюзгюню жюрютген тынч туююл эди: аны ауурлугъу эки пуддан да артыкъды.

Шахбийчени бла Аслантокъну тойлары бошалгъандан сора, ол кюзгюню ала отоуда стол артында къабыргъагъа, уллу чюйле да уруп, такъгъан эдиле. Ол асыры аламатдан, ала анга, ненча кёрселе да, бек къууана эдиле. «Мынга кирли кёз къарамасы», — дей эди, хар аны кёрген адам. «Тьфюу, машалла!» — деп, мардасыз ариу чырайлы сабийгеча тюкюре эдиле.

Кюзгюге къарагъан адамны кёзю башха затлагъа да бёлюнюр ючюн, Шахбийче кюзгюню башындан эки жаны бла энишге салындырып, къыйырларында да къызыл хораз суратлары болгъан чиммакъ жан жаулукъну такъгъан эди. Алай болгъанлыкъгъа да, адамланы ол кюзгюге эслери кетиучю эди.

Аслантокъ кеси окъуна Шахбийчеге: «Юйюбюзде битеу ырысхыбыз — бир жыякъ, фарс кюзгю кеси — бир жыякъ», — деучю эди, къууаннгандан кюллюгю да келе.

Шахбийчени ырысхысы кёп эди. Аслантокъ аны ырысхы ючюн деп суймей эди. Аны эрширек болса да, огъурлулугъу, халаллы-

гъы, юйню да, эрин, кесин да таза тутханы, къоншулары бла да тап халлылыгъы ючюн сую эди.

Аслантокъланы юй къонакъдан къуру болмаучу эди. Алагъа, артыгъыракъ да Холамдан базаргъа келген жууукълары харыйкъдан къонакъ бола эдиле.

Ыйых кюн, ахшам ууахтыда Аслантокълагъа бир белгили жууукълары — Элбуздукъ къонакъ болду. Къууанч саламлашыула! Аслантокъ аны эки эшегин да, атын да орунга жыйып, аш да салып, тынчайтды. Элбуздукъну да юйге чакъырды. Ол а Шахбийче бла да жарыкъ саламлашды.

Элбуздукъ Аслантокъну Холамдагъы жууукъларыны юсюнден хапар айтады. Бек жарыкъды. Мында да кесини, Аслантокъ кибики, къысха жууукъларын сурайды.

Ушхууур ууахты болгъанлай, Шахбийче эрини да, къонакъны да алларына кюзгю аллындагъы бийик столгъа азыкъ салды. Столну юсюнде къакъ этден семиз шорпа, табакъгъа ёре къаланып, тауада къып-къызыл бишген гыржын тууралгъанла. Таулу азыгъыны хар заманда да нёгери болуучу къара аякъла бла къалын айран. Ушхууурну къонакъ да, Аслантокъ да, ашыкъмай, хапар айта, ашайдыла.

Алай этмесе, бармакъларын къабарыкъ кибики, Шахбийче отоуну къабыргъасында тапкада тургъан тегерек чалыулу патеген чиракъны да, эри бла къонагъы эки жанындан артлы шинтиклеге олтуруп тургъан столну тюз ортасына салгъан эди. Стол артында экеу олтурса да, ала кюзгюде да кёрюннгенлери ючюн, тёртёуча кёрюне эдиле.

Ушхууур ашап, ала къолларын Шахбийче узатхан чиммакъ жан жаурукъ бла таза сыйпагъандан сора, ол азыкъ ашагъан ахлуланы кенеу этгенлери аланы бет сыфатларындан белгили эди. Аслантокъну уа жаны-тини — суйген адамын сыйлагъан, аны бла бирге туз-гыржын ашагъан болуучу эди. Къонакъ да къонакъбайгъа, Шахбийчеге да бек ыразы болуп: «Келин, алапат татыулу аш эте билесе. Бай бол, сыйлы бол, сыйлылагъа тенг бол!» — дегенден сора, Шахбийче: «Сау бол, аурунг, хо бир да, аш болуп а! Къайда! Сау бол, санга да халал болсу! Аз ашадынг эсе да, кеп жаша!» — деп, стол юсюнден аш адырланы артха жыйды.

Отоуда уа, стол юсюнде да хар зат, ол уллу кюзгюде шарт кёрюнеди.

Эльбуздукъну эки кёзю кюзгюден кетмейди. Тохтамай, кюзгюню хапарын сорады. Башын эки жанына чайкъай, тилин чук-чук этдире, ол патеген чыракъны кюзгюге иги жууукъ жанлатып, чалыуун ёргерек да буруп, кесини ол базыкъ бармагъын кюзгюге тиреп, кюзгюню къалынлыгъына сейир этеди: «Оллох-оллох, бу кеси уа не къалын да, таза да мияла эди! Къайдан келгенди дейсе?»

Анга жууапха Аслантокъ: «Узакъдан — Дагъыстаннга, ары уа Къажардан келгенча хапары барды. «Фарс кюзгю»,— деди.

Элбуздукъ, тамашагъа къалып, ол уллу, чырчала кибик, кёк кёзлерин андан да уллу жандырып, кюзгюге чыракъны бютюн да жууукъ тюртюп: «Фарс!»— дегенлей, кюзгю «тарс!» деп, узунуна жарылды. Элбуздукъ да, юйню иелери да гузабагъа къалгъан чакъда «тарс-турс!» этип, кюзгю жан жанына да юч да, тёрт да атылды.

Аны кёрген Шахбийче, бармагъы бла кесини тюр эрнинден басып, бу палахны эслерге суймей, кёзлерин жумуп: «Оу!»— деген эди. Аслантокъ да олтургъан жеринден, бир исси зат кюйдюргенча, секирип, ёре турду. Сора, Элбуздукъну бетине тюрслеп къарап: «Ай, гяуур, не аман кёзюнг бар эди!»— деп, хыны къычырды.

Элбуздукъ бир кесекге дери сёз айталмай, ауара болуп, ёре сюелип турду. Сора, бир аз эс жыйып: «Ой, не мен ёлдюм! Шомындан эсе, мен ёлгю эдим! Ай, тоба-тоба!»— дей эди. Дагъыда къошду: «Хо, жарсымагъыз. Малыгъыз, башыгъыз орнуна болсу!»— дейди.

Шахбийче, зат да айтмай, отоу арасында шум болгъанлай турады. Аслантокъ да Элбуздукъгъа терс къарап, биягъындача: «Ай, не аман кирли кёзюнг бар эди!»— деди.

Элбуздукъ, кеси кесине: «Уой, мени ашагъаным да ауруу болсу!»— деп, къонакъбайындан кетер акъыл алды. Болса да, Аслантокъ бла Шахбийче къонакъларын къыстамадыла. Энди нарт таурухла да жокъ, ахлудан-жууукъдан хапар-чупар да жокъ. Хар бири, тохтап-тохтап, терен кючсюнедиле.

Шахбийче чыракъны элтип, ары дери туруучу тапкасына салды. Фарс кюзгюге уа энди къарарыгъы да келмей эди.

Элбуздукъ, кече да асыры тынгысыз болгъандан, жатып тургъан жеринде да: «Ай, не мен ёлдюм, не мен ёлдюм!»— деп, кеси кесине шыбырдай эди.

Эрттенликде эртте къобуп, сары тангдан артха къалмай, Элбуздукъ, къонакъбайларындан да кечгинлик тилей, базаргъа кетди. Ачыуундан, жолда тап бара тургъан эшеклерин да, минген атын да аямай, алада терслик бар кибик, къамичи бла туюе эди, къууа эди. Биягъы, жолда бара тургъанлай да, кеси кесине не эсе мурулдай эди.

Фарс кюзгюню патеген чыракъ атдыргъанын билмей, анга Элбуздукъну кёзю тийген суннган эдиле. Ол заманда физиканы законларын къарангы, жахил таулула къайдан биллик эдиле?

Алай бла къоншула окъуна фарс кюзгюге къонакъны кёзю тийгеннге ийнанып къалдыла.

Бир талай заман озгъандан сора, Шахбийче бла Аслантокъ

ушууларын сел эдиле. Фарс кюзгюге бушууларын унутмагъанла аланы аталары бла аналары эдиле. Нек дегенде, узун-узун жарылгъанлай, да, фарс кюзгю биягъы жерине тагъылгъанлай тура эди. Турмай а, аллай ариу зат!

Жарахмат а, ичинден къалай болса да, тышындан а: «Къызым, жарсыма. Жарсысанг да, кишиге билдирме. Адамла айып этерикдиле. Дуния малы ючюн жаны кетеди да, дерикдиле»,— дей эди.

Фарс кюзгю атылгъандан артхасында, Элбуздукъ Аслантокълагъа къонакъгъа келгенни къой, алагъа кёрюннген да этмей эди. Кюзгюню хапарын эшитгенле уа ариу не да иги затларын Элбуздукъгъа кёргюзтюрге да суймеучю эдиле. Аны кёзю тиерик суна эдиле. Туура фарс кюзгюню жарылгъандан сора да аны сыфатын кёрюрге келген адамла бар эдиле. Аладан бир жартылары Элбуздукъгъа налат бере эдиле, башхалары уа, ичлеринден кёл кенгдире: «Угъай-угъай, элден артыкъ ырысхынга махтана эдинг да, санга, сен аман губурошха, алай керек эди!»— деп, къайта эдиле.

Фарс кюзгюню бла Элбуздукъну хапарлары Холамгъа угъай, тау ырбында Бызынгыгъа окъуна жетген эди.

БЁРЮ КЮЧЮКЛЕ

Танг эрттен ким эсе да арбазыма келип: «Уой, Темиркъан!»— деп, ачы къычырды. Аллах кёргенни несин жашырайым, бу танг къарангысы бла мени атымы шатык айтып къычыргъанны, «киши юлюшюм» къычыргъан сунуп, жууап этмей, бир кесек тынгылай кетип: «Байчо, харип, Байчо»,— деп къойдум. Ол къычыргъан мени шош ауазымы эшитген болмаз эди, мени атымы айтып дагъыда сёлешди. Аны ауазы мени уучу шуёхум Къалтурну ауазына шашмай ушай эди, алай адамны «киши юлюшюню» ауазы таныгъан адамыны ауазыча болуучуду деучюлери эсимде эди да, дагъыда ол сёлешгенге, жууап этер орнуна: «Байчо, харип, Байчо»,— дедим. Алай айтмай: «Уой»,— десем эди: «Оу бол, шау бол!»— деп къаргъар деп къоркъгъан эдим. Байчону къаргъышы уа къабыл болуучуду деучюдюле.

Ол арбаз къыйырындан къычыргъан манга жууукълашды. Ол а, керти да Къалтур кёре эдим.

— Алан, мен мынча сёлешгенде да, жууап этмей, кеси кесинге мурулдап нек къояса?

— Уолан, къара! Сенмисе? Мен а, Байчо къычыргъан сунуп турама. Ай, ант ызынгдан болсу! Танг атмай, не этесе?

— Байчо-майчо билмейме, сени уугъа чакъыра келгенме.

Къой фермада малчыла да бек тилегендиле. «Бир гатча бёрю бир да тынчылыкъ бермейди»,— дейдиле.

— Да, Къалтур, жаным, кёзюм, танг эрттен уугъа барлыкъ адам алгъадан хазыр болуучуду. Тюнене ингирде уугъа барлыгъыбызны манга билдирип къойсанг эди уа. Болса да, хо да, сен айтханча этейик. Бусагъат уугъа барыргъа кийинип, къауалымы да алып чыгъайым.

Кёп да мычымай, Къалтур бла мен, танг атхынчы, элден чыкъдыкъ. Агъач жолда барабыз. Къалтургъа сордум: «Алан, бёрю файдалыды. Ол природа кеси жаратхан санитарды. Кийиклени жалан да ауругъанларын, къарыусузларын ашайды. Игилери сакъланыргъа уа болушхан этеди, деучю эдиле да, энди уа бёрюледен тарыгъыпмы башлагъандыла?»

— Тарыкъмай а! Ол жангыз гатча бёрю окъуна къой фермада бир эшекни да, беш къойну да ашагъанды. Бютюн да ит болмаса уа — ыстауатха уллу сырафлыкъ тюшюрлюк эди, дейдиле.

— Да сора не этейик да? Болушайыкъ.

Биз къошха келип, фермадагъы жашла бла сёлешип, тегерекде агъач жайыулада айланабыз. Бир да тонгузладан башхагъа тюбемейбиз. Алагъа къатылыргъа уа эркинлигибиз жокъ. Къатылып да, не этебиз? Болса да, аланы бир бёлегини, неден эсе да бир бек юркюп, къачханын эследик. Бизни чырпыла ичинде бугъуп тургъаныбызны уа эслемеген эдиле да, бизден а юркмеген эдиле. Бир заманда ала юркген жерге, аузун да бир къарыш кенгнге ачханлай, селпин эте, къулакъларын да шиш чюелтип, бир арыкъ кёк бёрю чыкъды. Биз анга кесибизни кёргюзтмедик, аны ушкок бла да атмадыкъ. Узагъыракъ эди. Хырлы ушкокла болсала да — бир иш ансы, сыйдам быргъылы къауалла бла не этерик эдинг? Ала узакъ атаргъа жарамайдыла.

Биз бёрюню къалайлада айланнганын билдик. Энди аны излеген тынчыракъ болду.

Агъач тюбюнде айлана-жюрюй кетип, къалын чырпыла тюбюнде бёрюню уясына тюбеп къалдыкъ. Ол бек жашырын жерде, уруча терен къазылып эди. Ичинде уа — кёзчюклери энди ачыла башлагъан эки бёрю кючюкчюк. Экиси да бизни кёргенде, къачалмадыла, алай дыгъаласха, къайгъыгъа уа къалгъан эдиле.

Мен Къалтургъа айтдым:

— Энди быланы аналары бери къайтырыкъды. Жашырын сакълап турайыкъ да, тап тюшюрейик. Муратыбызгъа жетгеннге саянайма.

— Хоу бир да! Аланы аналары кече, къарангыда келсе, не эталлыкъбыз? Ол бизни жыйыбызны бир сезсе уа, балаларын да алып кетип, узакъда бир башха жерде уа этерикди. Андан эсе,

барды. Тамбла окъуна мен аны мында тап жашырып салырма. Сен кесинг да кёрюрге. Ол къапхан манга кёп жарагъанды.

— Да сора бёрю кючюклени не этейик?

— Уой, юйюнге, быланы адам, кёзю кыйып, къалай ёлтюрсю! Кёремисе, къалай ариучукъладыла?

— Да кьозуладанмы ариучукъладыла? Ала, ёсселе, бёрюле боллукъдула. Уллу бёрю да — бёрю, гитче бёрю да — бёрю. Башхамыды? Алай, анда ёсдюралсала, зоопаркга берир эдик.

— Угъай, бир жары да бермей, кесим эмизик бла сют ичирип, эт ашатып, ёсдюрюп, быланы итле этерикме. Бу кёкчюклени, жумшакъчыкъланы, кёремисе, къалай ариучукъладыла. Алапат ариу итле боллукъдула. Артда уа былалан бёрю тукъумлу итле да жаяллыкъма. Бири тишичикди, бирси уа парийликди.

— Болсу, сен айтхан болсу.— Экибиз да бёрю кючюклени алып къайтдыкъ. Къойчу фермагъа келгенибизде, тамата къойчу бизни ишибизге бир да бюсюремеди.

— Бёрюню уясына къатылыргъа жарамачуду. Ол балаларыны ачыуун малладан алычуду. Дерт жетдирмей къоймачуду. Кесине жукъ эталмай эсегиз, бёрюню балаларын, артха элтип, уяларына салып кьоюгъуз.

— Ха-ха-ха! Сен а не бек ырысладинг!— деп, харх этип, кюлген эди Къалтур, бёрю кючюклени артха элтирге да унамай.

Экинчи кюн да келирге айтып, элге кетдик.

Къалтур бёрю кючюкlege юйюнде къаллай тап орун этгенин айтып махтана эди. Ала къаллай тамаша итле боллукълары аны кёзюне туура кёрюне эди.

Экинчи, биягъы эртте кьобуп, биз фермагъа келдик. Биягъы тамата къойчу жарсып айтды:

— Мен айтхан эдим да. Бюгечели бёрю, сабийи ёлген къатынча, улуп, сыйыт этип, агъач тюбюн дауургъа алдырып тургъанды. Танг аласында да ыстауатха эки кере да чапханды? Ит бла да кылыкъсыз талашханды. Бу жол а итни хорларгъа да аздан къалгъанды. Биз жетип, ушокк бла атмасакъ, хорларгъа окъуна боллукъ эди. Ы маржала, бир мадар этип, аны гунч этигиз ансы, ол бизге дертин жетдирмей кьоярыкъ туйюлдю.

— Бир да кьоркъма, анга мен тап тюрюрюрге,— деп, Къалтур къойчуну жапсара эди.

Къалтур бёрюню уясыны аллына кьапхан салды, кьурлай да угъай — ашауу бла. Къапханна тап салыргъа уа эндими юйренгенди!

Кече фермада къалдыкъ. Эрттенликде, манга да айта турмай, Къалтур кеси кьапханнга кьараргъа кетди. Бир заманда ол бёрю терини да, кьапханна да алып келди. Махтанып кюле эди. Биз анга, махтауну салып: «Ай, аперим! Молодес!»— дей эдик.

Биз, Къалтур бла мен, бёрю терини «Териле алыучу» контор-
гъа сатдыкъ, бёрю бла аны кючюклери ючюн ол контордан да-
гъыда ахча саугъа алдыкъ. Кертисин айтсам, мени гатча бёрюге
да жаным ауруй эди. Алай — бёрю ашап, къарынлары чачылып,
сюеклери чюелип тургъан хайыуан мыллыкла эсиме тюшселе:
«Бёрю — жыртыучу жаныуарды. Анга кечгинлик жокъду», — дей-
ме.

Иги кесек заман озгъандан сора да, Къалтур бёрю кючюкле-
ринден къууана эди. Алагъа эт бла, сют бла бакъгъанын ала
аны арбазында, бир бирни къуууп, бир бирлери бла талашхан ки-
бик да этип, къалай ойнагъанларын айтып махтана эди. Къал-
турну къоншулары уа: «Биз быладан къоркъмай туююлбюз. Сен
быланы ит этгинчи, была бирлени юйюн тую этип къоярламы?» —
дей эдиле.

Бир ингирде Къалтур бла мен уудан аланы юйге келдик. Уой-
уой-уой, не кёрдюк! Арбаз мыллыктан толу, итлик бёрю кючюкле
уа жокъ. Къачып тура эдиле. Арлакъда гогуш баш юзюлюп, бер-
лакъда къолгъа юйренген къозучукъ бууулуп. Къалтурну арба-
зында акъ гогушларына кёпле да сукъланыучу эдиле. Энди уа ала
бары да — къырылып, хар бири къызыл къаннга боялып. Къал-
тур оуй-шауй этеди.

— Ма-а, «бёрюге не къадар бакъсанг да — кёзю дайым агъач-
ха къарайды» деп, оруслула андан айта кёреме, — дедим.

— Аман жолгъа барлыкъла, аналарыны къанын алдыла, — дей
тишлерин къыжылдата эди Къалтур.

— Охо, энди боллугъу болгъанды. Жарсыма: саулугъунг болсу
ансы, ырысхы, кетгенича, келген да этиучюдю. Малынг къорады
эсе да, башынг орнуна болсу, — деп, Къалтурну жапсара эдим.

— Эртте, кеч болса да, манга бу заранны этип кетген бёрю
кючюклеге уа энтда тюберме! — деп жаный эди Къалтур.

Къалтурну бёрю кючюкледен итле этерге кюрешгенин сагъы-
нып, къоншулары артда да кюлюучю эдиле. «Бёрю ит тукъумун-
дан болгъанлыкъгъа, ит — итди, бёрю — бёрюдю!» — дей эдиле.

АЖИР БЛА БЁРЮ

Жайны жылы ингирлеринден бири. Колхозну кенг ыстауаты.
Кырдыктан тойгъан ийнекле, тыкъ желинлерин кётюралмай, ёкю-
ре-ёкюре, ыстауатха келдиле. Биз, ийнек саууп бошагъаныбыз-
лай, флягаланы ингирден окъуна, сют ачып къалмасын деп, грузо-
викге жюклеп, заводха ашырдыкъ. Сора, бу ингирдеги ишибизни
бошалгъаннга санап, къошха жыйылдыкъ. Къош а къошмуду!
Мияла терезели, шифер башлы жарыкъ юй. Эки отоулу. Бир отоу-

да ферма башчыбыз Ысхакъ бла мен, бирси отоуда уа ийнек сауучу нёгерлерибиз.

«Къозу ойнагъан» жайлыгъыны кырдыгы быйыл бир да ала-мат иги эди. Аны себепли мен кютген ийнекле мени бир да кыйнамай эдиле. Сюрюучю болгъанлыгъыма, мени ишим ол эди деп къоймай, ийнек саугъанлагъа да болуша эдим. Эринмей жумуш этгеним ючюн, къошдагъыла бары да мени бек ариу кёре эдиле.

Адам, мал да тынчайыр кезиу болгъан эди. Ийнекле ыстауат-да ырахат жатадыла. Кырдык ийислери чыгъа, кыстау ышныр этедиле.

Жайлыкъда кюндюз, кече да жашил гелеу кырдыкда сюрюучюсюз, кеси аллына кюте айланган жалан да бизни жылкыды — колхоз жылкы. Болса да жылкыдагъы атлагъа къоркъуу жокъду, аланы тор ажир, сюрюучю керекли этмей, сакъ кютеди.

Ушхуурдан сора, жукълардан алгъа, Ысхакъ эшикге чыкъды, мен да — аны ызындан.

Чууакъ кёкню жарыкъ жулдузла жасагъандыла. Ыннаны уллу багъыр тазына ушагъан толгъан ай да сет-мет булутла артындан къарайды. Кёкню бийигине ёрлей келеди. Тёгерек жарыкъдан жарыкъ бола барады. Ай иги да бийикге кётюрюлсе уа, толу айны ахшылыгъындан, кече бютюн да жарыкъ болур. Алай, шёндю окъуна мындан къарап, «Къарангы къолну» ары жанында жылкыны гелеу тюзде тынч, къайгъысыз кюте тургъаны да шарт кёрюнеди.

Бир арада узагъыракъгъа кете башлагъан тайлы байталланы ажир, хыны-суху келип, жылкысына къошады. Ол алагъа иелик, сюрюучюлюк да этеди. Иги ажирле хар заманда да алайдыла.

Ысхакъ да, мен да, тёгерекге-башха къарагъандан сора, къошха келдик. Жукълар умутда ундурукъларыбызгъа кирдик. Кёп да мычымай, татлы жукъладыкъ. Аргъы отоудагъы нёгерлерибизни да хурулдагъан тауушлары аз-маз эшитиледиле.

Бир заманда, жукъу арамда, ат кишнеген таууш эшитдим. Уяндым. Биягъы ат кишнеди. Дагъыда, дагъыда... Тынгысыз болуп, Ысхакъны уяттым:

— Ысхакъ, Ысхакъ, Ы-ысхакъ!

Ол, кёзлерин ууа, мени таба къарады.

— Не этесе? Не болгъанды?

— Ат кишнеген таууш эшитиледи. Тынгылачы.

— Тюшюнгдеми эшитгенсе? Мен эшитмейме да.

Тюз да ол алай айтханлай, туу байталланы хыл-хыл этгенлери бла бирге ажирни кишнеген тауушу шарт эшитилди.

— Тейри, жылкыда не эсе да бир къайгъы барды,— деп, Ысхакъ ашыкъ-бушукъ кийинип башлады. Мен да терк окъуна кийиндим. Аргъы отоугъа уа сёлешмедик. Жабышмакъ тыягъымы ды, хуржун фонарымы да къолгъа алып, Ысхакъны биргесине

атландым. Ысхакъ да бир быргъылы къауалын къолуна алгъан эди. Ысхакъ алгъа, мен да аны ызындан тышына чыкъдыкъ.

Ыстаууатда малла ырахатдыла. Къолну ары жанындагъы жылкы да шарт эсленеди. Алай, нек эсе да, жылкы, чоккум болуп, тирмен ташча, ол угъай, сахарчы сабийле учуучу карусель кибик, тегерек айлана эди. Жалан да чоккумну тегерегинде уа, кишней-кишней, ажир бир къара ауананы къууа эди. Ол ауана бирде терк окъуна ёчюлюп къала эди, бирде уа, жер тюбюнден чыкъгъанча, чыгъа эди. Ай жарыкъ эди да, ол бизге, мульттик кино-дача кёрюнюп-кёрюнюп, ёчюле эди.

Ысхакъ бла мен Къарангы къолгъа чабып тигеледик. Суу ызда, ташдан-ташха секире, ай жарыкъда кюмюшча жылтырагъан тау суучукъдан ётдюк. Тик кюннюмден ёрлеп, жылкыны къатына жетдик. Не кёрдюк! Байталла, артларын бир бирге буруп, чоккум туруп, тайларын да чоккумну арасына букъдуруп, адыргы хыл-хыл эте эдиле. Ол, чоккум болгъан къыллы къалмай, гюрен тохтагъан туу байталла тайларын алапат сакълай эдиле. Ал аякълары бла уа къыртишни тептей эдиле. Жулдуз къашхалы, акътуякъ тор ажир а, тегерекде бёрюню къуууп, бирде ал аягъы бла сермей, бирде уа аузу бла сыртындан къабып, кётюрюп-кётюрюп, жерге ура эди.

Биз къатына жетгенлей, ол кеси тилинде бизге не эсе да айтханча, кишнеп, жылкысын арлакъгъа сюрюп кетди. Арлакъдан а, бойнун да гылжа тутуп, бизге къарай эди. Ол къоюп кетген кечеге бёрю уа бизни аллыбызда, аузундан да къаны келе, къуйругъун аз къымылдата, ёле тура эди. Кёп да мычымай, къуйрукъ къымылдатыуун да къойду — битди. Аны боз тюклеринде къан ызла да бар эдиле. Баям, ажир ал туягъы бла иги жетдире болур эди.

Ол бёрю, эшек кибик, уллу эди. Дагъыда аны ол сакъ ажир хорлагъан эди.

Ысхакъ бла мен бёрюню, арт аякъларындан бла къуйругъундан тутуп, суйреп, къошха дері кючден-бутдан келтирдик. Къош артына ётгерип, юсюн чырпыла бла жапдыкъ. Адам да, мал да кёрмезча этдик. Сора, тауушсуз кирип, къошда жатар жерлерибизде тынчайдыкъ. Биз нёгерлерибизни тынгысыз этмей къойгъан эдик.

Экинчи кюн эрттенликде, малгъа, сютге да къарап бошагъандан сора, Ысхакъ бёрюню хапарын да айтды. Аны къошчулагъа кёргюзтген да этди. Сора бёрюню терисин, союп, алды. Хант туз да себип, аны къош башына, бийикге жайды. Бир къауум кюнден сора, ол къатхан бёрю терини ийлеп, жумушатып, андан кесине габарачыкъ, манга уа къалгъан кесеклеринден бёрю бёрк тикген эди. Бёрк а аллай бёрк! Тёппесинде да чокайы бла. Чокайы уа — бёрюню къуйрукъ къыйыры!

Къошдагымыа бөрюню елтюрген ажирге да, бөрю териден габара этген Ысхакъгъа да сейир этген эдиле. Экисин да махтай эдиле.

Ысхакъ, шишлик этип, бөрюню жүрегинден манга да ашатхан эди, кеси да ашагъан эди. «Бөрю жүрек ашагъан къарыулу да, батыр да болады»,— дей эди. Биз аны ашай туруп, бир къауум нёгерлерибиз а, жийиргенип, жерге-жерге тюкюре эдиле. Ысхакъгъа бет этгенден ансы, бөрю жүрекни уа мен да ашарыкъ туююл эдим. Не десенг да, ол ит жаллы туююлмюдю? Болса да, дарманлыгъы болгъан затдан адам артха турмаучуду. Анга уа ийнана эдим.

Ысхакъ бөрюню соя туруп кёргенме: бөрюню сыртында къара кесеу болмагъан, къан юйюшмеген жери жокъ эди.

Алай бла жылкы юлюшюн сакълагъан тор ажир кечеги уугъа чыкъгъан боз бөрюню ёлтюрген эди, дылгам этген эди.

Ал кезиуде итле, мени башымда бёркюмю кёрселе, къужур къарап, гырылдаучу эдиле. Ийнекле да юрке эдиле. Артдан артха уа сан этмей башлагъан эдиле. Болса да, мен ол бөрю бёркню кёпге дери киймеген эдим. Алай ол ажир бла бөрю сермешген кечени уа бир да унуталмайма. Ол кечеги ажир бла бөрю, суратдача, кёзюме кёрюне туруучудула.

БУГЪА БЛА АЙЫУ

Бизни тууар къошубуз Мистердосну агъач таласында эди. Мен кесим да тууарланы кюте эдим.

Ингир ала, тууарланы ыстауатха сюрюп келдим. Саууллукъ ийнекле къыстау мёнгюрдейдиле, бузоула да ёкюредиле. Бузоучу жаш — Хамит — къалауур кибик, бузоу орунну улзгура чалман эшигине тыянып турады, ийнек саууучу Омар а, нек эсе да, къошдан чыкъмай, челек таууш эте кюрешеди.

Ташыуулчула къошха келгинчи, ийнекле сауулуп, къысыр тууарла да жерлерин табып, къошда да от тиргизилип турургъа керек эди. Алай, не медет, иш кереклисича болмады. Нек десенг, бугъа да, бугъагъа айланган къунажин да, малладан айырылып, тала аягъында хансда къалгъандыла.

Мен Омаргъа, тынгысыз къарап, урушур деп къоркъаракъ да болуп, сабыр айтдым:

— Омар, бугъа бла сары къунажин тала аягъында хансда къалгъандыла. Хамит да, мен да аланы табып, бери сюрюп келейик.

— Охо, къоюгъуз. Қъайры кетерикдиле? Тойсала, кеслери келирле. Узакъда къалмагъандыла,— дейди Омар а.

Мен не этерик эдим? Хамит бла мен Омарны оноуунда эдик.
Ол — айтычу, биз а — жумушчула.

Кюн жарыгъын ингир къарангысы хорлагъанлай, ташуулчула да къошха келдиле. Тюз аланы ашыра келгенча, ол сагъатдан къургъакъ туман жерни башын къалын басды.

Адамла къыстау лахор этедиле, биченни, малны юсюнден айтадыла. Сора Омар, туман келгенге да бюсюремей, ол эшикде къалгъан эки хайыуанны юсюнден сагъынып башлады. Болса да аны къайгъысын киши да къулагъына алмады. Кече уа энди кёзге ургъан къарангы болгъанды. Барып, эшикде къалгъанланы излейме десенг да — не амал? Къолунгда фонарынг болмай, туппатунакыда кесингден бийик хансда не мадар эталлыкъ эдинг? Бир бирле уа:

— Алыкъа былайда маллагъа жанлы зараны жетмегенди, бир хата да кёрмезле, не кеслери келирле, не да эрттен бла къарарсыз— деп къойгъан эдиле.

Тууарчы мен болгъаным себепли, ол кече мен хазна жукъламай, къалкъыгъан кибик этсем да, къуру хылымылы тюшле кёре, тангга тынгысызлай чыкъдым. Бир да жукъудан хайыр алмадым.

Танг атаргъа туман чачылды. Ийнек сауаргъа, Омар да, мен да, Хамит да къошдан тышына чыкъгъаныбызлай, андан — тала аягъындан, сары къунажинни юркюп келгенин эследик. Аны келиую къуугъуннга келген атлыча эди. Ол, артына-артына къарай, ыстауатха жетгенде эследик: аны бир жан сюегинден бутуну юсю бла къан саркъа эди, кёп жери тырналып-тырналып, жырылып-жырылып эди. Тюз да ол келген чакъда тала аягъындан бирде бугъаны бюуюлдегени, бирде айыуну мурулдагъаны эшитиле башланган эди. Ол тауушла кезиу-кезиу келе эдиле.

— Эй-хей, маржа! Анда айыу бла бугъа бир бирлери бла сермеше болурла дейме,— деп, Омар чабып къошха кирди. Къошдагъыла бары да, гузаба этип, бир бирни ызындан къош аллына чыкъдыла. Кими балта, кими темир сенек алып, къауалын жерлей баргъан Омарны ызындан тебиредиле.

Къолумда жангыз жабышмакъ тыягъымдан, жанымда да бичагъымдан сора затым да болмагъаннга да къарамай, мен Омарны ызындан къууулуп, барындан да алгъа бара эдим. Хансны жырып барабыз, ол гюрюлдеуле уа, алгъынча болмай, энди къайда эсе да жер тубюнден чыкъгъанча, тунукъ эшитиледиле. Бир арада тохтап окъуна къаладыла.

Къошда бирден сора «тарх» этер зат жокъ эди. Аны ючюнтюйюл эди эсе, сенек — балта къоллу болгъанла бирге басынып барадыла. Жаралы айыугъа барыргъа ала уа сауутмудула?!

Омар бла мен, бирге бара, хансны бютюн теренине киргенибизде, уллу сайнатлагъа, терен къан ызлагъа тубедик. Тохтап,

да жокъ. Ызыбыздан келгенле да бизни жетдиле. Энди барыбызда, тегерекге сакъ къарай, сауут къоллу Омарны ызындан тизилип барабыз. Асыры сакъ къарагъандан Омарны къара кезлери къалын, жубу къашларыны тюплеринден, къош къауалыны ыргы тешиклерича, уллу тегерекле болуп жылтырайдыла. Халгъа кере, Омарны сарыуу къайнайды. Бугъагъа бир палах болса, Омар ачыуун менден алыр деп да къоркъама. Болса да, кеси кесиме кёл этеме: тюнене ингирде бугъаны излерге атланганымда, ол мени иймей къойгъаны эсиме тюшеди. Терслик анда да болгъанды.

Излей кетип, биз бугъаны тапдыкъ. Ол, ёлюп, олсагъатда бите тура эди. Аны эки чубур мюйюзю да къаннга боялып, сырт териси да союлуп, ол къайырылычу базыкъ боюн сырты да таланып эдиле. Айыу, бугъаны талай туруп, баям, аны сыртына илинген болур эди. Жараланы асламы бугъаны сыртында эдиле.

Бир къауум адам, оноулашып, бугъаны ахыр да жоюлгъанын билгенден сора, алайда окъуна къыбылагъа айландырыргъа кюрешип, бойнун тартдыла. Тартханлыкъгъа уа, къаны да алай кеп чыкъмагъан эди. Алай, боюн къаны бир чыкъса уа керахатха, харамгъа да саналмай эди да, бугъаны этин жаратыргъа умут этген эдиле. Терисини уа жырылмагъан жери бек аз эди.

Оуй-шауй эте, арлакъгъа баргъаныбызда, ханс ичинде айыуну юсюне чыгып къалдыкъ. Омар аны юсюне къауалын бурду. Алай ол бош эди: айыу тышына тегюлген чегилерин, къарнын да, баям, эки ал аягы бла ичине жыяргъа кюрешген эди эсе да — ёлюп тура эди. Баям, аны къарнына бугъаны мюйюзлери иги кирген болур эдиле. Айыу бугъаны сыртына минип таламаса эди, ол аны хорлаялыкъ да болмаз эди. Бугъа, баям, къаны асыры кеп кетгенден ёлген болур эди.

Бугъаны мюйюзлерича, айыуну да тырнакълары къан жугъу болуп тура эдиле. Ит жанлыны кючу — гетменлеринде бла тырнакъларында болуучуду деп, кепледен эшитгенме.

Къонгур бойнакъ, малланы сыртларына илинип, тырнакъларын терен беклеп, желкелеринден къыркъып ашаргъа юйренген кере эдим. Алай бу мазаллы къара бугъаны базыкъ бойнун терк кесип къутулалмагъан эди. Амал бла онгун алгъан эди ансы, бугъаны къарыуу да айыунукъундан аз туюл эди. Аны алайлыгын аланы кюрешлери кёргюзтген эди.

Омар айыуну терисин алгъан эди. Бугъаны терисин бла этин да ташыуулчу негерлерибиз къошха элтген эдиле.

Жаралы къунажинни жараларына да тузлу суу сепген эдиле. Алай, не асыу, уллу кёллюлюкню, ышаныуну хатасындан айтхылыкъ швиц бугъа жоюлгъан эди. Ол кюн сынагъан жарсыуум энтда да эсимден кетмейди.

(Сюрюучю жашчыкъны тауруху)

«Тёгерек талада» ийнекле кюте тура эдик. Ючеулен: таматабыз — Гитче, ортанчыбыз — Жагъафар, бек кичи уа — мен.

Таланы кырдыгы жап-жашилди, теренди. Кюзге жууукъ бу жылы кюн совхозну фермасыны ийнеклери, сыртлары да кюннге жылына, кютюп, зауукъ этедиле. Аланы, зырф-зырф этдирип, отлагъан тауушлары шарт эшитиледиле. Бир кесекден а ийнекле тоюп тохташдыла. Бирлери жатдыла, бирлери да ёретинлей, терек салкынында тохтап, кеслерин жалайдыла. Барысы да тынчайып, жукъусурагъан кибик этедиле. Кюн да артыкъ кызыу туююлдо. Тюшден атлагъанды. Таула жанындан аз-аздан салкын аяз къагъа башлагъанды. Агъач хауа да, кырдык хауа да бизге хычыуун кёрюнедиле.

Малла тынчайгъандан сора, биз, кертме терекни салкынында гюрен олтуруп, бешташ ойнайбыз. Андан эрикгенден сора уа, туруп, къулф да ишлеп, чюйке ойнап тебиредик. Биз чюйкени иги кызыдырып башлагъаныбызлай а, ийнекле бир-бир, эки-эки арыбери жайылып башладыла. Баям, биз асыры гузаба этип башлагъан болур эдик. Алай туююл эди эсе, ийнекле бизден кери кетип нек башлагъан эдиле?

Бир къауум ийнек а, талгъыр Къошай да алларын алып, тала кыйырындагъы терен хансха ташайды. Аны кёргенде, Гитче, ол кесини базыкъ бойнун да къашый, манга айланып: «Ай жаш, энди оюндан татыу къалмагъанды. Чап, маржа, сен ол чырпыгъа ташая баргъан ийнеклени бери бур»,— деди. «Манга уа не жумуш берлик болур»,— дегенча, Жагъафар Гитчеге тынгылап къалды, мен а: «Бусагъат!»— деп, бутагъы да болгъан бюрчюкю, кыпкызыл ютюлген жабышмакъ тыягъымы да къолума алып, чырпы таба чапдым.

Ийнек къауум, терен хансда сыртлары да аз эслене, ырахат жубанадыла. Бек ары кыйырда уа Къошайны эследим. Бирсилени алларына ётюп, аны таба бардым.

Тала кыйырындагъы ханс менден да бийик эди. Андан мени баш токмагъым да хазна эсленмей эди. Салкынлыкъла кибик, бир-бир алым чапыракъла уа мени башымдагъы акъ къалпагъымдан да уллула эдиле. Анда-мында балдыргъанла да, жокку-жокку болуп, чюеле эдиле. Бу ханс къатыш, малгъа жараулу кырдык-ла да аз туююл эдиле.

Артха буругъа деп, тюз да мен Къошайны къатына жетгенимде, ийнек: «Уо-о!»— деп, кычырыкъ этип, мени жаным бла артха секирди. Тюз да ол чакъда бир ёрекъулакъ кёк бёрю, тёгерек кёзлери да от жилтинлеча жылтырап, ол уллу гетменли аузу да, жыя-

лы къапхан кибик, кенг ачылып, бетден бетге юсюме чыгып къалды. Мени эслегенлей, абынган этгенча «дып» деп тохтады. Мени уа тыягъым, кесим да алай оюмлагъынчы, «таркъ» деп, аны тюз да къара бурнуна, элия ургъанча, къаты тийди. Бёрю уа, ёрге секирип, «канк» деп, бир къысха таууш да чыгъарып, «горф» деп, къышхыр къапчыкъ кибик, къабыргъасындан жерге тийип къалды. Ол заманда аны къуйрукъ тюбюнден кыхы чартлагъан эди. Дагъыда мен экинчи кере ургъунчу, ол абызырагъан бёрю хыны къопду да, артха айланып, къуйругъун да къарын тюбюне къысып алай къачды: хансланы да шыбырт-шыбырт этдирип, баям, аягъы басханны кёзю кёрмей, агъачны теренине жумулуп кетди. Ол къача туруп, аны арт аякълары жерден сыдыргъан топуракъла мени бетиме окъуна чачылгъан эдиле. Мен аны ызындан хахай этерге кюрешдим, алай мени ауазым чыкъмай эди. Жалан да аузум ачылып къала эди. Алай нек болгъанын кесим да билмедим. Мен да элгенген этген эдим. Алай бёрю уа менден да бек къоркъгъан эди. Бедишлик болгъан эди.

Мен алай жетмесем эди, Къошайны бёрю жыртырыкъ эди.

Ийнеклени талагъа чыгъарып, бёрюге тюбегеними тууарчы нёгерлериме айтханымда, ала бек тынгысыз болгъан эдиле. Алай мени ауазымы тас болгъанына уа кюле эдиле. Сора ол бёрю бла мен тюбешген жерге келдиле. Алайда бёрюню жыгъылгъан ызына къарап, бютюн да кюлдюле. Гитче, кюле-кюле, манга: «Бёрюню тыякъ бла тюз да бурнуна ургъанынг — насыбынг! Ит жанлыны бек сезген, бек да ачыгъан жери бурну болуучуду. Ма итле, талаша туруп, бурунларын андан жыйырадыла. Не заманда да, уругъа тюшгенде, ит жанлыны тюз да бурнуна ура тур»,— деди. Жагъафар да анга шагъатлыкъ этди.

Жагъафар, бир аз тынгылай кетип, былай айтды: «Да сора, бёрю: «Уллу адам хахай этсе, тогъуз сыртдан аугъунчу къачама, жаш адам хахай этсе уа, кюлмюш этеме»,— деп, нек айхтанды да?»— деди.

— Угъай-угъай. Ол таурухду. Бёрю бодуркъудан окъуна къоркъады. Бу тюбеген бёрю уа, баям, бек къоркъакъларындан болур эди. Ол сен тюбеген бёрю, айтама да, бёрюлени бек къоркъакъларындан болгъанды. Асыры къоркъакъ!— дей эди Гитче.

Ингир ала, ийнеклени да сюрюп, сют ферманы ыстауатына келдик. Мени къоркъакъ бёрюге жолукъгъанымы айтханыбызда, ийнек саууучула мени бек махтагъан эдиле. Мен, асыры къууангандан, кесим кибик жокъ сунган эдим. Хахай эталмай къалгъаным эсиме тюше уа, кеси кесимден уяла эдим.

КЪУШЧУКЪ

Къоншубузну — Афарейни — къар кибик, чиммакъ гатчасы бир кереге окъуна алты кючюк тапды. Ала да бирге ушамагъанла: биринчиси къап-къара, экинчиси къара-къолан, агъындан къарасы аслам, ючюнчюсю къоргъашин бетли кёк, бирсилери уа бары да, аналарына ушаш, акъла эдиле. Кёк кючюкден бирсиле тишиле эдиле.

Къыш чиллени бир ахырзаман сууукъ эрттенлигинде Афарей совхоз баздан, кечеги къуллугъундан, юйюне къайтып келе, арбазында ит курканы ичинде сынсыланы, ынчхаулары эшитди. Ары жууукъ барып къарагъанда — ой, нени кёрдю! Гатча, жанындан жатып, алыкъын кёзлери ачылмагъан кючюклерине алты эмчегин да бирча эмизе тура эди. Аны кёргенде Афарей, ачуланып: «Уой, юйюнге ант кирсин, алайсыз а, сизден сора да ашаучум аз эди!» — деди, сора, куркагъа ачуланып къарай, хыны-суху атлап, юйюне кирип кетди.

Итни хапарын юй бийчесине айтханда, ол а: «Ах, кюнюм, энди алагъа не бла багъарыкъбыз?» — дегенде, Афарей а: «Алыкъын аланы кёзлери ачылгъынчы, мен аланы элтип уллу сууну къонкъюлдесине атып тунчукдурурма», — дегенде, Афарейни юй бийчеси — Акъбийче уа: «Угъай, аурунг, алай а къалай этгин: гюняхды!» — деди.

— Угъай-угъай. Ит кючюклени, кёзлери ачылгъынчы суугъа батдырып къырычудула. Ким да алай этиучюдю. Мен а бирсиледен башхамамы? Халкъгъа төре — манга да төреди.

— Кет, аурунг, мен алай ёмюрде да эталмаз эдим.

Афарей усхар ашай тургъунчу, Акъбийче, итни куркасыны аллына барып, тюненеги шорпадан къалгъан, кечесинде уа итге атылмагъан сюеклени курканы аллына атды. Ач болуп тургъан гатча уа, кючюклерин кесинден айырып, нечик иги этдинг дегенча, Акъбийчеге да ыразы халда къыстау къарай, къой аркъа сюеклени, чыкъар-чукъур этдирип, жутланып ашайды.

«Аллах бирди, гатчадан сууаплыкъ тапдым», — деп, Акъбийче, къайтып, юйюне кирди, Афарей а, къолуна бир сары машокну да, бир жыжымны да алып, арбазгъа чыкъды. Сора, итин къатына чакъырып, аны бойнуна да жыжым къыйырын къысып, арт бахчагъа элтди да, терекге къысха такъды. Ол алай эте тургъанда да, ит, несине ышангылы къарап, аз-аз сынсий эди. Нек тагъылгъанын а къайдан биллик эди?

Афарей, къайтып, келип, кючюклени ол сары машогуна къуйду. Юй бийчесини жаны ауругъанын да сан этмей, кючюклени суу бойнуна алып кетди. Ары бара тургъанлай а, Афарейни аллындан мен чыкъдым. Саламлашдым.

— Афарей, жаным, къайры ахшы жолгъаса? Бу машогунгда сынсыгъанла да неледиле?

— Къой-къой! Бир да сурама: ол отлу боллукъ итибиз алты кючюк тапханды да, аланы суугъа къуяргъа элтип барама. Энди манга ит жыйын жаяргъа бек керек эди!

— Тейри, мен бирчигин алыр эдим. Эркек кючюк бармыды?

— Жангыз бирчиги аллайды.

— Эринмей эсенг, манга кёргюзтчю.

Афарей, машогун жерге, сокъмакъ къар юсюне салып, кючюк-леге узалгъанында, аланы оу-шауларына мени да жаным ауругъан эди. Аланы арасындан ол бир кёк кючюкчюкню чыгъарды да, манга узатды. Ол, токълу жюнчюгю кибик, жумушакъчыкъ эди. Ыразы болуп алдым. Афарейге ыразылыгъымы айтып, кючюкню да къойнума кысып кетдим. Юйюбюздегиле анга, ол кючюкчюкге, бек къууанган эдиле. Афарей а, менден айырылгъанлай, суу бойну таба тигелеп кетген эди.

Афарейни арбазындан кече, кюн да ит юрген, ит улугъан, ит сынсыгъан таууш эшитиле эди. Баям, ол желини кыызгъан гатча кючюклерини тарыгъыуун эте болур эди.

Афарей, кючюклени элте барып, уллу сууну буз кёпюрюню тюбюне къуюп къайтып, гатчаны тагъылгъан жеринден бошлагъандан сора, ол гатча, кючюклерин излей, эл тюбюнде жетмеген жери къалмай айланган эди. Артда уа, Афарей аны такъгъандан сора да, тохтамай, улуп, юрюп тургъан эди. Алай буз тумалагъан сууну ичинде тунчукъдурулгъан кючюклерин а къалай табарыкъ эди?

Бизни сабийле — Эрмен бла Осман — кючюкге аш бере эдиле, анга дайым ариу айта эдиле. Чинг алгъа, бузоугъа ичиргенча, эмизик бла жылы сютчюк ичирип турдула. Артдаракъда, аны кёзчюкклери ачылгъандан сора уа, анга иллеучюкле кёргюзтюп, къолан топчукъну аны аллында тёнгеретип, кючюкню ары-бери чапдыра эдиле. Топчукъ къайры тёнгересе да — кючюк аны ызындан, будуман болуп, чаба эди. Жетип, тута эди. Бир ауукъдан сора ол юре тебиреди. Жашла иги бакъгъандан болур эди, кюнден кюннге ол терк ёсюп башлады. Сабийлени асыры тансыкълагъандан, аланы борбайларына кесин ышып, къуйрукъчугъун булгъай эди. Аны ариулугъуна да сейир этер эдинг: къарагумот, агъёшюн, бойнакъ, тюгю къоргъашин бетли, сырт узуну бла баргъан къара ызыкъ, къуйругъуну кыйырчыгъы чиммакъ, арт аякъларыны ич жанларында — артыкъ тырнакълары, бёрюкёз, ёрекъулакъ. Аны атасы, баям, къой сюрюуге къараучу немис парий болур эди. Ол кючюк иги да абадан болгъандан сора, жашла анга «Къушчукъ» деп атагъан эдиле. Жумулуп чапса, къуш учханча, терк барыучу эди да андан атагъан болур эдиле.

Алты айы жетгенлей, Къушчукъ бизни арбазгъа толу ие болгъан эди. Кече, кюн да тышындан арбазгъа кирип тебирегенни (мал,

адам болса да) олсагъат, хыны-суху этип, гузабалы юрюп, бизге билдире эди. Бир бирле уа, аны керти уллу ит сунуп, бизни юйге орамдан сѣлешичю эдиле. «Охо, кьоркъма, кел. Тиерик туююлдю: кючюкдю», — десек, ол а: «Угъай, тейри, ашап кьоярыкъды!» — дей эди. Бош кьоркъа эдиле: сакъ эди ансы, огъурсуз а туююл эди. Эки хораз бир бирлери бла туююшселе, аланы айыра эди, экисин эки жанына кыстай эди. Ол угъай, тауукълагъа кьуш не да илячин чапса, окъча атылып, алайгъа жетип, жыртычу къанатлыны кьачырычу эди. Бир бирде уа, ёрге секирип, къанатлыны кьуйругъундан тутаргъа да аздан къала эди.

Кьоншула андан кьоркъгъан этселе да, аны ургъан а этмей эдиле, хар заманда да махтап тура эдиле. Алай артдаракъда мен аны туюе башладым. Терслиги ючюн, аз-аздан чыбыкъ жетдирирге туюшдю. Аны аман ишин кьойдуругъа, тап юйретирге керек эди. Тап ызгъа салмасанг а, кѣплени жарсытыргъа боллукъ эди. Аны ачытыргъа суюмей эдим, алай башха амал тапмадым.

Ол, хар кече сайын, кьоншуларыбызны юйден тышында кьойгъан кийимлерин урлап, бизни юйюбюзню тюз да эшигини аллына ташый эди. Эрттен сайын босагъабызны аллында бирде кѣлеклеге, кѣнчеклеге, бирде уюкълагъа, жыйрыкълагъа, аладан сора да тюрлю-тюрлю кийимлеге тубеп къала эдик. Бу гынттыны Кьушчукъ этгенин билдик. Сора, Кьушчукъну ол кийимлени къатына чакъырып: «Быланы кьайдан келтиргенсе, итден туугъан?!» — деп, кычырып, аны сыртына-сыртына чыбыкъ бла уруп, ачыуланyp сорсам, сынсыгъан да эте, кѣзюме да кьарап, кесини ол кьара кѣзлерин да жумаракъ этип, кьуйругъун кьарын тубюне кысып, бетиме кьарап, башын эки жанына кезиу булгъай эди. Ол айтхан этмейди, мен а ол келтирген кийимле кимникиле болгъанларын къалай билейим? Не уа бу жартысы да топуракъгъа боялып келтирилген тыш кыраллы акъ дарий жыйрыкъны кимге элтейим? Не да биреуню тиширыууну ич кийимлерин элтип аны юйюне къалай барайым? Башхадан аллай-быллай сѣз болмаса да, айып туююлмюдю? Бек амалсызгъа къалдым. Не этерик эдим? Быллай ауарагъа кимни башы къалыр эди!

Кьушчукъ юйюме ташыгъан кийимлени да кьучагъыма алып, уяла-уяла, биринчи кьоншума бардым. Иванова Мария уа: «Была мени уюкъларымдыла. Ай, сау болгъу, нечик кьууандырдынг! Кюндюз жиби келген уюкъларымы жуууп, кьургъакъсытыргъа бюгече эшикде кьойгъан эдим да, эрттенликде кьарасам а — жокъ. Ким алгъан болур деп тура эдим. Сен а кьайда тапдынг?» — деген эди.

«Быланы барын да ит ташыгъанды», — дегенимде, ол харх этди.

Бирси кийимле кимникиле болгъанларын соргъанымда, бирси жанымдагъы кьоншуму юйюн бармагъы бла кѣргюзтдю. «Коно-

новлагъа бир сор. Жангылмай эсем, бу жыйрыкъ Нинаны жыйрыгы болур дейме»,— деди.

Кононовлагъа бардым. Сөлешгенимде, Нина Кононова кеси чыкъды да, коридор юсюнде сюелди. Мен итни хапарын айтдым. Ол, итге да, манга да кёлкълалды этмей, кийимлени алды. «Не кьор болдум санга! Мен а ким эсе да урлап кетген сунган эдим»,— деди. Къууанды. Кийимлени санап алды. Сора: «Была бла бирге импорт чындайларым да бар эдиле. Ала да сиз тийреде иш а болурламы?»— деди да, манга жалынган бет бла къарады.

— Да, ким биледи? Юй тийресине энтда да бир къарайым.

— Быланы юйге салайым да, мен да сени бла барайым,— деп, Нина да мени бла бирге бизни арбазгъа келди. Мени бла келгени ючюн болур эди, ит анга юрмеди. Бузоу орун таба кетип кълалды. Нина да, мен да аны ызындан баргъаныбызда, ол, тананы аллында чөгелеп, тана уа, аууз кёмюклери саркъа, кыйырын да энишге салындырып, мор чындайны чайнай тура эди. Аны кёргенде, Нина, гузабагъа кълалып, ашыкъды. Мени да ашыкъдырды да, мен, чындайны кыйырындан тутуп, бери тартама, Маня да (тананы аты алай эди) ары тартады. Болса да чындайны аны аузундан, сууруп, чыгъардым. Алай хурттак чындай кимге керек эди? Экинчи чындайны уа тапмадыкъ. Къушчукъгъа уа алайда да бир-эки къол жетдирдим. Ол, алай нек этгеними ангыламай, бир кесек канкылдады.

Манягъа капрон чындайны ол берген эди ансы, Маня аны кеси къайда табарыкъ эди?

Нина, чайналган чындайны кьолуна алып, манга мудах къарап, ахтынды. Сора: «Энтда да муну тана ашаргъа боллукъду. Ол а анга бир палах этер. Бир жары букъдурургъа керекди»,— деп, чындайын къагъытха чулгъап, алып кетди.

Нинаны ызындан барып, мен анга, сыраф болган чындайлары ючюн эки тюмен ахча узатдым. Алыргъа унамай эди. Алай, къаты болдум да — алдырдым. Аны чындайларына жарсыгъаны бет сыфатындан белгили эди.

Тана ашагъан ашын экинчи кюн окъуна, жутхан этсе да, къуса башлагъан эди. Бир ыйыкъдан а, къабыргълаларында иегилери билгине, арыкъ бола башлады. Тюгю чюйре айланды. Иеси танымазча, тозурады. Ашагъанын, ичгенин да кьойду. Анга жаныбыз ауруп тура эдик. Ветеринар врачны чакъырдыкъ. Ол тагнагъа бир мадар да эталмады. Бир ауукъгъа дери жылы хуппеги ичирирге буюргъан эди да, ол да жарамады. Бир эрттенликде уа тананы ёлюп тургъанына тюбеп кълалдыкъ. Аны билгенде, кьоншуларыбыз: «Охо, жарсымагъыз. Мал келе, кете да туруучуду. Иги ийнекни баласы эди. Завод урлукъдан эди. Да, не этериксиз? Башыгъыз орнуна болсун. Андан уллу хатадан аллах сакъла-

сы», — деген эдиле. Жашла уа суююп ёсдюрген таналарына бизден да бек мудах болдула.

Тананы терисин алдыкъ. Ичин жарып, къарагъаныбызда уа, аны ашхынында — капрон чындай, эримей, тугул болгъанлай тура эди.

Къушчукъну хатасындан челекбер ийнекни тиши танасы жоюлду. Не этерик эдик? Малы болгъанны малы да ёледи. Ырысхы келген да, кетген да этиучюдю. Алай хар неге да сакълыкъ керекди. Боллукъну алгъадан биле турургъа юйреню — борчду.

Къушчукъну, анга дайым уруша кетип, уручулугъун къойдургъан эдим. Артдан артха ол мени айтханамы терк ангылай башлагъан эди. Этген хатасын кеси сезгенча, манга бек жалынычу эди.

Бир кюн, къайда тапхан эди эсе да, Къушчукъ бир базыкъ муштук сюекни алып келди. Ол сюек аны тюп гетмеңлерине бекленип тура эди. Ал аякълары бла не бек тюртюп кюрешсе да, чыгъарып аталмай, арбазда жатып, манга къарап сынсый эди. Къушчукъну кёзлери, жилягъан этгенча, жылтырай эдиле. Сюек а — бир базыкъ. Баям, къабан сюек болур эди. Бекленген жеринден артал да тепмей эди. Итни, манга къарап, сынсыгъанына, жалыннганына жаным ауруп, сенегими сабын аны аузуна кенделен сукъдум. Сенек сапны эки къыйырындан аякъларым бла жерге басдым. Кюреше кетип, итни аузундан сюекни чыгъардым да, кеннге атдым. Сенекни да артха алып, Къушчукъну кёзюне къарап кюлдюм. Ол а манга: «Хаф!» — деп, кеси тилинде не эсе да бир сёз айтды. Сора, къобуп келип, мени кёзюме къарап, биягъы этиучюсюча этип, жойкъуллана, чуругъуму жалады. Ол аны манга ыразылыгъыны белгиси болур эди.

Ол кюнден артхасында Къушчукъ анда-мында табылгъан сюеклени кемириуню къойгъан эди. Ол угъай, танымагъан адамыны къолундан аш да алмай эди. Хапчук урлауун да къойду.

Урламазгъа адамны юйретген къыйынды ансы, итни окъуна юйретдим. Уручулукъ а аллай аурууду — андан уллу палах къайда!

Мурдар болгъан тананы мыллыгын бахчабызны ары къыйырында, терен уру къазып, жерге басдырдыкъ. Алгъың шуёхлугъу эсине тюшгенча, Къушчукъ, алайгъа барып, не эсе да бир тарыгъыуун айтханча, аз-аз юрюп, шош-шош сынсыучу эди.

Къоншуларыбыз да, быстыр жуууп, кече эшикде жайып къояргъа да энди аз да къоркъмай эдиле.

Шахийдат, эри Уллу Ата журт урушда ёлмесе эди, жангыз жашчыгы бла кьалмаз эди. Дагьыда сабийлери болур эдиле.

Аны жашчыгы атасын аз-маз таный эди. Аны атасы Хамзат а уруш башланган жыл окьуна аскерге кетген эди. Жашчыкьны да, юй бийчесин да, терк окьуна урушдан сау-саламат артха кьайтып, жангыдан тансыкьларыкь суна эди. Алай аны юйюне, кеси кьайтмай, бушуу кьагьыт келип кьалды. Ол кьагьытда былай жазылып эди: «Багьалы, Баразланы Хасан кьызы Шахийдат, сени эринг, Баразов Хамзат, Ата журтун немис фашистледен кьоруулай, уллу жигитлик этип ёлгенди». Почтаны жюрютюучю кьартчыкь ол кьагьытны берип кетгенден сора, Шахийдатны юйюнден хар эрттен-ингир сайын сарнау таууш чыгьа эди. Анга кьошулуп, адамлары аскерге кетгенле бла кеси жууукьлары да жияй эдиле. Хар анга кьайгы сёзге келгенлеге Шахийдат, эрини «Кьызыл Жулдуз» орденин бла ол бушуу кьагьытны кёрюзтюп: «Аурууугьузну алайым, кеси келир орнуна юйюме ма была келип кьалдыла да!»— деп, ахтына эди. Сора, жиягьанын жашырыгьа кюрешип, мылы кёзлерин палаток бла сыйпап, кьургьакьсыта эди. Не десенг да, энди боллугьу болгьан эди.

Алгьаракьда военком, шахаргьа чакьырып, эрини ёлгенден сора берилген орденин бере, былай айтхан эди: «Эгечим, эринден ёксюз кьалгьан жангыз сен туююлсе. Кьыралыбызда сени кибикле бек кёпдюле. Сен аладан биресе да — тёз. Кесинги бегит, абызырап кьалма. Кьолдан келген чакьлы, санга да, сени кибиклени барына да биз дайым болушлукь эте турлукьбуз. Жарсыуунгу, эл Советге айтхан кьыллы кьалмай, бизге да билдире тур. Бу орденин уа Хамзатны кёзюнден кёрюп тут, эгечим. Сени бушуунг — бизни да бушуубузду, алай не этерикбиз? Ата журтубуз ючюн, кьаныбызны-жаныбызны да аямазгьа тюшеди».

Военкомча, эл Советни председатели Мухаш да Шахийдатха кёл этдирирге кюрешген эди. Алай не кёп ариу сёз айтса да, ёлгенни сау этерге уа амал кьайда? Алай ариу сёз да жюрекге файдады, асыуду.

Бара-бара, жылла оздула. Уруш бошалды. Фашист Германия хорланды. Совет халкьда мамыр жашау башланды. Бир кьауум аскерчиле, ёшюнлери орденледен, майдалладан толуп, юйлерине сау-саламат келдиле, бирле да, саугьалары кёп болсала да, кими бутсуз, кими билексиз болуп кьайтдыла. Шахийдат алагьа да сукьланады. «Бизни жарлы быладан да тёнгек болуп окьуна кьайтхы эди»,— дей эди.

Ёлген солдатны ёксюз кьатыны, кеси кибик кёплеча, юйюне жашау мадар этерге кюреше эди. Юй тюп бахчачыгына кьарайды жангыз ийнегине багьады, аны сауады, сютюн жаратады,

жашчыгъын — Зейтунчукъну — школгъа хазырлайды. Энди юйюню тутуругъу ол боллугъуна ийнаналды. Алай жашыны не къарындашы, не эгечи болмагъаннга уа бек жарсыйды. Адамла Зейтуннга: «Жарлыны жангызы» — деселе, Шахийдатны жюреги жер бла тенг болуучу эди.

Бирде Шахийдат, кеси бахчасында ёсдюрген картофларындан да бир машокну элтип, базаргъа барды. Базарда аны кибикле дагъыда бардыла. Сатыучу — кёп, алыучу — аз. Ол жангыз машок картофну саталмай. Шахийдат ингир алагъа дери турду. Базар жабылыр заманда, адамла да аз болгъан кезиуде, биреу келип, аны картофларыны бир кесегинден къалгъанын алды. Мирзеу алыргъа ахчачыкъ керек эди да — ол бек къууанды. Энди Зейтунчукъгъа да кийимчикле мажарыр!

Шахийдат кетерге атлана тургъанлай, къойнунда да акъ жабыучукъгъа чулгъаннангъа къагъанакъ сабийчиги бла, не миллетден эсе да бир ушагъылы жаш тиширыучукъ келип, Шахийдатны алында сюелди. Сора, ол, аз шыбырдап, Шахийдатха: «Сен бир огъурлу адамгъа ушайса. Мен базар къыйырында аякъ жолгъа барып къайтхынчы, бу сабийчикни къолунгда тутсанг эди, бек ыразы этерик эдинг», — дейди.

— Охо да, кёресе, энди базар да чачыла турады. Мен узакъгъа барлыкъма. Теркирек келирге кюреш, — деп, ол бояубет къатынчыкъны сабийчигин Шахийдат къойнуна алды. — Кеси уа жашчыкъмыды, къызчыкъмыды? — деп да сорду. «Къызчыкъды, къызчыкъ. Бек тынч сабийди. Сени къайнарыкъ туююлдо, ийнан, керти айтама», — деп, къысха жууап этди ол да. Сора, ашыкъ-бушукъ этип, базар майданны тёбен къыйырындагъы алаша юйчюклени артына ташайды. Шахийдат сакълайды, дагъыда сакълайды. Ол къатынчыкъ а ызына къайтмайды.

Шахийдат адыргыгъа къалгъанды. Энди базар жабылыр заман болгъанды. Базарчыла базардан кете тебирегендиле. Бир кесекден а базар тюбюнде Шахийдат жангыз кеси сюелип турады. Андан-мындан, къолларында да сибиртгилери бла, кюреклери бла базар майданны халтирледен тазалаучу къартыракъ къатынла, алача, кишиле да, тегерекни букъу этдирип, сыйпап башлагъандыла. Шахийдат а, биягъындача, бу сабийчикни анасын сакълап турады. Сабийчик да энди, сыгъынып-сыгъынып, кесин къызартып, жиляйды.

Майданны сыйпаучу къатынладан бири, ачууланып, Шахийдатны къатына келип: «Энди базарда сенден сора сатыуун бошамай тургъан жокъду. Кёрмеймисе? Энди не сатыучу, не алыучу жокъду! Сенден сора мында сени кибикледен бири да къалмагъанды. Базар бошалыр кезиуде сызгъыргъанларын эшитмегенмисе? Огъесе сен сангыраумуса? Хайда, кет!» — деп, урушуп башлады. Аны урушханына да тёзюп, Шахийдат а: «Ай, къор

болайым, амалсыздан турама. Бу сабийчикни анасы, муну да манга берип, кеси керегине кетгенли, сау сагъатдан артыкъ болады. Энди уа мен, не этерге да билмей, аны сакълап турама»,— деп, жарсыды.

Къарт къатын, харх этип, кюлдю. Алайгъа дагъыда эки къатын келди. Сабийин къоюп кетген анагъа налат бере эдиле. Сора ол артда келген къатынладан бири (баям, ол таматалары болур эди) Шахийдатны, къолунда да ол кимилди сабийчик бла, милицияны базардагъы бёлюмюне элтди.

Милицияны лейтенанты, къатынча гузаба эте турмай, къызыл папкасындан къагъыт чыгъарып, акъырын-акъырын соруу эте, болгъан ишни юсюнден протокол жазды.

Шахийдат сабийчикни анасыны бет сыфатын, юс кийимлерин да, эсине тюшюре, санады: «Кёккёз эди, орта бойлу, къара къашлы, къара кирпичли, каштан бетли къысха къыркъылгъан чачлы. Юсюнде да мор плащы бар эди. Орусча бек таза сёлеше эди».

Лейтенант жазгъан протоколуна эки къатыннга да къол салдырды. Сабийчикни уа бир башха милиционер тиширыугъа берди. Ол а эмизиги да болгъан гитче шешачыкъ бла сют эсе да, сок эсе да бир акъ затны сабийчикге ичирди. Сабий жилягъанын къойду. Сора ол тиширыу, лейтенант берген энчи къагъытны да кесини папкасына салып, сабийчикни да къойнуна алып, автомобильге минип, къайры эсе да кетди. Къайры болгъанын милиционер билгенликге, Шахийдат а билмей эди.

Лейтенант Шахийдатха бла аны биргесине келген къатыннга: «Сабийни бери келтиргенигизни иги этдигиз. Аллай атылып къалгъан сабийлени биз энчи сабий садха жиберебиз. Бу сабийни анасы энди сабийин излеп алай бек къыйналлыкъ туююлдю. Ол кукукчукъду! Билемисиз, кукук не кёп жумуртха тапса да, кеси гурт жатмайды. Баласын ёсдюре да къыйналмайды. Жумуртхаларын башха къанатлыланы уяларына къозлайды. Ол къанатлыла уа, кеслерини жумуртхалары бла бирге бауурлары бла жылытып, чайкъап турадыла. Балала чыкъсала уа, кеслерини балаларына бакъгъанча, кукук балалагъа да багъып, балалары бла бирге ёсдюредиле. Тиширыулада да аллайла бардыла. Бу сиз сабийчигин бери келтирген къатынчыкъ да аллайладан бириди. Кукукчукъ деп мен анга андан айтама. Ол, ким биледи, юйреннген кукукчукъду. Сиз а сау болугъуз. Энди барыгъыз»,— деп, лейтенант, ыспас эте, эки къатынны да кабинетинден ашырды.

Экинди бла ахшам арасында Шахийдат юйюне келди. Ол сабийчикни хапарын къоншусуна — Хабийбатха — айтды. Ол а, сейир этип: «Харип сен, не аман жангылгъан эдинг! Жангыз балангдан сора чирчигинг жокъ эди, аллах санга «Ма»,— деп, берген ырысхыны, элтп, милицагъа берип нек къойгъан эдинг?— дей эди. Ол алай айтхандан артхасында, ол ариу сабийчик Ша-

хийдатны дайым кёзюне кёрюне тура эди. Сокъуранып, ох-тух этип, кёз жилямукъларын жаулукъ къанаты бла сыйпай, мардасыз терен жарсый эди. «Аны алып келсем эди, бу жарлы жангыз балама эгеч болуп къаллыкъ эди. Оу, мен телини аллах нек жангылтхан болур эди? «Насыпсызны ашы аллына келсе — бурну къанар» дегенлей болгъанма», — дей эди.

Халкъ ичинде «кукукла» аз туююлдюле, алай Шахийдатха экинчи «кукук» жолукъмады. «Кукукланы» сабийлери жыйылыучу сабий садха барып, андан сабий ала да билмеди. Ёмюрюнде кыыз сабийге термиле, ёлюп кетди. Зейтунчукъ да жангызлай къалды.

Ёлген кеси жарлыды ансы, дуняда сау къалгъан ырысхысына жолугъады. Зейтунну андан ары окъутургъа да, ёсдюрюрге да анасыны къарт эгечи кесине алгъан эди. Зейтун, эслирек болгъандан сора, атасыны орденин да къолуна алып, къабырлагъа барып, анасыны къабырына къарап, кесин тыялмай, аз жилямагъан эди.

Бир бёлек жыл озгъандан сора уа, Зейтун бийик окъуулу инженер болду. Бир чохбаш кызыны да кесине юй бийче этди. Андан сора уа, къабырлагъа жюрююню да къойгъан эди.

ТАС БОЛГЪАН ЭР

Жай кюнлени салкъын ингирлеринден биринде Бараз бир бек къууанчлы келди да: «Алан, билмей тургъанымлай, бюгюн бир ырысхы тюшюп къалмадымы!» — деп, юй бийчесини кёзюне жарыкъ ышара, тюрслеп къарады.

— Да, айт. Мен да къууанайым, — дейди аны юй бийчеси Маржан, ол къошай къара къашларын ёрге кётюрюп, дум-къара кёзлерин да жандырааракъ этип:

— Да манга бу айда Нарсанада санаторияда солургъа Совпрофдан путёвка къагъыт жибергендиле. Сен къалай айтаса ансы, барсам иги сунама. Экзаменле да бошалдыла. Окъугъан сабийле жай каникуллагъа кетдиле. Устазла да — алай. Школгъа ремонтну уа завхоз менсиз да эталлыкъды.

— Да, кёлюм бла айтама, сен директор болгъанлы алай кёп заман озмагъанды. Санатор путёвка берген эселе уа, сени ариу бетден кёргенден бергендиле. Андан къайтырынга бизге коммунальна фатарны да теркирек берирге болурла. Энци юйде жангыз отоугъа уллу хакъ берип туруудан да бир къутулур эсек а. Сен саулугъунга бакъдырсанг — бек къууанырыкъма. Сени бла мени саныбыз башха болса да, жаныбыз бирди, къор болайым. Бар, жаным, курортха бар. Алай, анам ёлмеси, курортда уа иги таза

кийимлеринг бла асламыракъ ахчанг да биргенге болургъа керек-диле. Билмей тургъанынглай бир иги ырысхыгъа тюбеп къалсанг а? Манга зат да керек туююлдю, жалан да бу жангыз кыызчыгъынга бла кесинге уа не зат тапсанг да, кыызгъанма.

— Хо бир да! Ол дегенинг неди? Бек алгъа уа хар заманда да эсимде сен боллукъса, жанчыгъым! Асиятчыкъны бла сени унутхандан эсе — жаным чыкъсы!

— Тоба-тоба! Кет аурунг, алай къалай айтаса? Угъай, аурунг! Угъай-угъай! Юйню, юйюрню башы да сене. Барындан да алгъа кесинги апчытмазгъа кюреш. Саулугъунгу да иги этип, сау-саламат юйюнге къууанчлы къайтсанг, бизге андан уллу насып къайда!

Экинчи кюн эрттенликде, эрттерек барып, Бараз школну завхозуна да жолугъуп къайтды. Баям, аны бла бир талай затны юсюнден кенгешген болур эди. Аны юсюнден Маржан эрине зат да сормады. Ол эрлерине: «Къайда эдинг? Не эте айландынг? Юйюнге къайтмай, былай кёп нек турдунг?» — деучю къатынладан туююл эди. Эри юйге не бек кечигип келсе да: «Охо да, халкъгъа къуллукъ этген кишини кеси юйюнден тышында да аз жумушу болмайды», — деп къол булгъап къоюучу эди.

Баразгъа жолгъа атланыр кезиу жетди. Аны эки сары жез киритли уллу чемоданына Маржан экишер къауум ич кийим да, тыш кийим да салды. Аладан сора да ол ары салгъан тюрлю-тюрлю затладан бла азыкъладан чемоданны ичи тыгъым-тыкъма болгъан эди.

— Охо, сен къайтхынчы, бизге ашха бла къатыкыгъа бу да жетерикди, — деп, Маржан юйде болгъан ахчаны да беш тюменден къалгъанын Баразгъа узатды. Ол а, арсар бола турмай, ол ахчаны да бохчасына тыкъды. Сора: «Ким биледи, Нарсанада сизге жарулу бир иги затла тапсам, алырма», — деп, къууанган бетли ышара, Маржанны да, Асиятчыкъны да кезиу-кезиу къучакълап, уппа эте эди.

Алай бла Маржан бла Асиятчыкъ, Баразны ашыра, автостанциягъа бардыла. Бараз минген сары «Икарус» автобус гюрюлдеп, ызындан боз тютюнчюк къоя, кетип тебирегенде, Маржан эрини ызындан къол булгъай эди, Асият а: «Атам, бизни унутма! Ахшы жолгъа бар! Къууанч бла къайт!» — деп, атасыны ызындан кыычырды.

Баям, алай айтыргъа анасы юйретген болур эди.

Баразны къурортха ашырып, Маржан бла Асият фатарларына къайтханларында, алагъа юйюню бир отоун фатаргъа берип тургъан эрменли къарт къатын Роза Сюрен кызы: «Эй, Маржан, жаным, хораз башха арбаздагъы тауукълагъа ёч болуучуду. Жаш эринги кесинлей курортха бош бошлап къойдунг, бош — угъай!» — дегенде, Маржан аны айтханын жекден жууукъ да къоймады.

«Биздеги аллайладан туююлдю. Анса уа ол бу сабийчиги ючюн да жанын берирге хазырды. Бир да болмагъанча, бек сюеди. Мен анга бир да шекли болмагъанма. Угъай-угъай, ол аллайладан туююлдю»,— деп, Маржан сёзюн экинчи кере да къатлады. Роза уа: «Да алай эсе уа — игиди. Биле болурса»,— деп, сёзню андан ары сюрмеди.

Кюнле, кечеле, бир бирин ашыра, оздула. Баразны къайтыр заманы жетди. Ол а келмейди. Не письмо жокъ, не телеграмма жокъ. Маржан, уллу къайгъы этип, арбазгъа чыгъа баргъанлай, биягъы Розагъа тубеди.

— Нек мудахсыз? Не эсе да, шургулу бетинг барды,— дейди ол, башын эки жанына булгъагъаны сайын узун да, чал да кекелери сенгилдей.

— Шургу къалай этмейим? Баразгъа не болгъан эсе да билмейме. Къайтыр заманы озгъанлы, ма бюгюн ючюнчю кюнюдю. Ауруп ишми къалгъан болур? Билмейме.

— Ауруса, врачы билдирир эди.

— Да, не этейим да, Роза?

— Барып, сурагъа керексе. Асягъа мен къарарма. Барып, сурагъан эт. Нек келе болмаз ансы, жаны уа сауду.

— Алай а болгъу эди, сенден алгъа ёлейим!

Ала да алай сёлеше тургъанлай, арбазда тауукъ сюрююу бла айлана тургъан бир уллу жохар хораз, аланы юслерине айланып, бир-эки кере къанатларын да зап-зуп этдирип къагъып, бойнун къынгыр тутуп, ачы къычырды. Роза уа, анга тюрслеп къарай: «Ахшы хапар айт!»— деген эди. Алай, бийик окъууу болгъан Маржан анга бир тюрлю магъана да бермеди.

Экинчи кюн окъуна Маржан, къызчыгъын да биргесине алып, жолгъа чыкъды. Ол, кете туруп, эри миннген автобусха минип, Нарсанагъа келди. Анда эри барлыкъ санаторийни тапды.

Солургъа келгенлени жазыучу бёлюмге барды. Эрин сурады. Анда уа Баразны келген бла кетген заманларын билди. Къайры кетгенин а дурус билялмады. Дурус билирге суююп сурагъанында да, анга: «Да, артха, кесини юйюне кетген сунабыз. Юйюне къайтмагъан эсе, биз аны къайры кетгенин неден билейик?»— деп, сейирсинип къалдыла келгенни, кетгенни журналгъа жазыучу эки къатын да. Бир аз сагъыш этип, аладан бирлери айтды: «Эринме да, столовойда эринги кимле бла олтуруучусун тамата диетсестрагъа да бир сор»,— деди.

Маржан тамата диетсестрагъа барды. Эрини юсюнден жарсыгъанын айтды. Ол а Бараз аш ашаучу столну да кёргюзтдю, ол угъай, аны къачан кетгенин да билдирди. Бараз кетген кюн кимле кетгенлерин да ачыкъ этди. Алада эр кишиле да, тиширыула да аз туююл эди.

Диетсестра бла Маржан сёлеше тургъанлай, аланы къатлары-

на, нек эсе да, Бараз олтуруучу тизгинге аш бериучю кызы — официантка келди.

Диетсестра анга сорады:

— Нина, ол сен аш бериучю тизгинде отузунчу столда олтуруучу ол кырамыйыкь кишиден бир зат билгенинг бармыды?

— Да, не зат билсем керекди?

— Ол артыкь шуёх болгъан бармы эди?

— Болмай а? Курортха кеслери жангыз келген кишиле угъай, тиширыула окъуна бир энчи шуёхсуз кыалмаучудула. Аны бек ариу шуёху бар эди. Алайсыз а, кыалай!

— Ким эди? Атын билмей эсенг да, сыфатын айтчы.

— Сыфатын а унутмагъанма. Узун санлы, кюнден юч кере омакь кийимле кийип, кыулакъларында багъа сыргълары бла ачыкь бойнунда алтын сынжырына тагъылгъан алтын медальону жарты ачыкь толу ёшюнюнде жылтырагъан, бармакъларын минчалы жюзюкле жасагъан, кызыл ингиликли акь бети нюр жая тургъан, каштан бетли толу чачы умбашларына тегюле айланган, инчге ауазлы кеккёз тиширыу. Кыатын эсе да, кызы эсе да, ол а — кесини ишиди. Андан хапарым жокьду. Алай бек ариу сыфатлы эди.

Диетсестра бла официант кызы кюлдюле. Маржанны уа жилярыгъы келе эди. Болса да, эрини жаны сау болгъаны кезюне керюнсе, кыууанып, кеси кесине кёл этдире эди. Ичинден: «Охо да, сау болсун ансы, кишиле азлагъа лакьырда эте айланмаучудула, эр киши бла хораз бирге ушайдыла. Эрикгенин кетерсе, юйюне, юйюрюне кыайтыр», — дей эди.

— Охо, сау бол! — деди диетсестра официанткагъа. Ол а, диетсестрагъа не эсе да бир зат соруп, ызына кетди.

— Энди ол тиширыу мени да эсимдеди. Сени эринг, баям, ол кыаннөх бла иш кетген эсе да, ким биледи, — деди тамата диетсестра. Сора, излей кетип, ала экиси да бир кюн кетгенлерин билди. Тукъум атлары, атлары белгилидиде, алай аланы кыайсы кыайры кетгенлерин а регистратурада билирге боллукьдула.

Диетсестра Маржанга кыагъытчыкь берди.

— Ма, бу кыагъытчыкьны регистратурагъа кергюз. Эринги шуёху тиширыуну адресин анда билликдиле. Баразны бла аны кыачан кетгенлерин да ала билликдиле.

Анасыны диетсестра бла селешгенин кызычыгъы — Асиятчыкь эшитмеди. Ол арлакьда жумушакь тапчанга олтуруп тургъан эди. Анасы сезюн бошاپ, диетсестра берген кыагъытчыкьны да алып, столовойдан тышына чыкьгъанда уа, анасына:

— Мамачыгъым, папабыз кыайдады? Папагъа барабыз деген эдинг да. Ол кыайдады да? — деп, мудах бетли сора эди, кезчюклеринде да жилямукълары жылтырай.

— Къоркъма, къызым, папаны кёрюрге узакъгъа барлыкъ-быз,— деп, Маржан къызчыгъыны кёлюн жапсара эди.

Маржан санаторийни регистратурасындагъы къатынлагъа келип, къолундагъы къагъытчыкъны да алагъа узатып:

— Мен сизден бек тилейме: бу Цыбуленко Зина Петровнаы бла Бараз Гудуевич Хачировну къачан, къайры кетгенлерин манга бир билдиригиз.

— Нек?— деди регистратор, кёзлюклерин да къолуна алып, сейирге къалып.

— Да, алгъаракъда да айтхан эдим да: мени баш ием бери, сизни санаториягъа келгенден сора, артха юйюне къайтмай къалгъанды. Айтыугъа кёре, ол Цыбуленко бла кетгеннге ушайды. Ала экиси да татлы шуёх болгъан хапарлары барды.

— Да аланы къачан, къайры кетгенлерин журналда табайым. Алай ол жалан да жазыудады. Ма-а, Хачиров Нальчикде кесини адресине кетгенди. Цыбуленко Зина да кеси жашагъан жерге — Краснодар крайда Кушевская станицагъа кетгенди. Кертиди, экиси да бир автобус бла бир сагъатда кетгендиле.

Маржан, Зинаны да адресин алып, регистратурадагъы эки къатыннга да бир талай ариу сёз айтып, чыгып, къайтыр жолуна атланды.

Анасы Асиятны атасын излей айланнганын энди къызчыкъ кеси да сезген эди. Маржан ингир ала юйюне жетгенде, анга школну завхозу келип:

— Маржан, Баразны отпускасы да тауусулгъанды, къайда кёрюнмейди? Школну ремонтун да бошагъанма, аны да нек сурамайды?— дегенинде, Маржан: «Бир аллах, аны юсюнден сиз не биле эсегиз да, мен да аны билеме. Санаторийде да жокъду, юйюне да къайтмагъанды. Охо, къайда эсе да, келир»,— деп, сабыр жууап этип кёйдю. Алай, тынгысыз жүреги уа хыны-суху дып-дып эте эди.

Завхоз башын энишге тутуп кетди. Алай, Маржанны жууабын а бир адамгъа да билдирмеди.

Бир къауум кюн озгъандан сора, Маржан жашырын жилауну башлады. Сора, къызчыгъын да биргесине алып, ол Зинаны адреси бла узакъ жолгъа атланды. Къызчыгъына уа: «Жанчыгъым, энди биз узакъгъа барабыз, сен а аммаканы да уккаш эт да, тебирейик. Папангы да биргебизге алып, терк окъуна юйюбюзге келирбиз»,— деп, Асяны да уппа этип, къолундан тутуп, Маржан узакъ жолгъа атланды. Кеси да, Баразны табып, ол саякъ тиширыудан да айырып, юйге алып келлик сунады.

Маржан станицада Зинаны арбазына киргенде нени кёрдю! Бу тюшмюдю, тюнмюдю? Кечемиди, кюнмюдю?!

Бу уллу арбаз адам даурдан толу. Кёкден кюн къыздырады, жерде уа бу жыйынны аракъы бла чагъыр къыздырадыла. Бирле,

юсю аш бла ичги шешаладан, гюлледен толу узун столну тегерегинде, кызылбетле болуп, олтуруп, лахор этедиле. Бирле аккордеон кыбузну жарык согъулууна экеу-экеу болуп тепсейдиле. Столну баш жанында уа бир чиммак кийимли, толу бетли, сары шинли тишируну сол жанында, юсюнде да ёшюнюнде акъ гюллери болган дум-кыара костюму бла, жаланбаш болуп, ышарашара, кесин насыплыгъа санап, Бараз олтурады.

Ким эсе да: «Чагыр ачыды!»— деп, кычыргында, Бараз онг жанында кыбулуп турганы кычаклап, эринлеринден уппа этди.

Ол — Зина эди.

Баразны алай этгенин кергенде, Маржаны санлары зызылдап, кезлери кыарангы этген эдиле. Сора, эс жыйып, Асыгъа айланып: «Кызым, экибиз да андан бери излеп айланган атангы керемисе? Ма-а, ол стол артындагы акъжыйрыкыны жанында олтурган омак — сени атангы да!»

Ары дери тойгъа сейир этип турган Асыятчык, анасы да ызындан кыарап турганлай, чабып барып: «Папачыгым, сен кыайда тураса?!»— деп, ачы кычырык этип, Баразны кычакларгъа кесин атды. Алай ол а, кыашларын туюп, кызына огъурсуз кыарап, аны кесинден бияры тюртюрт кыойду. Ол заманга дери киши сан этмей турган Маржан: «Айып туююлмюдю санга?»— деп, чабып келип, кычырык этип жылаган Асыятчыкыны кыойнуна кыисды. «Жыляма, балам, жыляма»,— деп, аны жапсарыргъа кюрешеди.

Той тохтады. Адамла сейирге кыалдыла. Арлакда-берлакда да жашырын шыбырдаула башландыла. Сора стол артында олтурганладан бир кыартырак, сары шинли, чалчач, базык санлы кыатын олтурган жеринден хыны-суху кыобуп, терк окыуна Маржаны кыатына келип: «Бу мени киеуом сени эрингми эди?»— деп, сорду. Маржан алай болганын айтханда уа, дагыда, эки жан сюекге да кыол салып: «Сен Боря бла (Баразгъа «Боря» атап тура кере эдим) ненча жыл жашагъанса?»— деп, тюрслеп кыарап, кыисха сорду.

Маржан: «Жыйырма жыл»,— деди. Ол а, Зинаны анасы Матрёна уа: «Охо, энди мени кызым да Боря бла жыйырма жыл жашасы да, экибиз андан сора селеширбиз. Шендю уа, алыкын кеч болгунчун арбазымдан гунч бол! Тынчык бла кесинг кетмесенг, ит бла кыуудуруп кыыстарма! Мени арбазымда сени хауанг да кыалмасы!»— деп жаныды.

Ала алай айта турганды да, не Бараз, не Зина, не да ол алагъа кыарап турганла сёзге кыошулмадыла. Жалан да артда Зинаны анасы: «Законнга кере, кыатын кыояргъа да, жангыдан кыатын алыргъа да хар ким да эркинди»,— деген эди.

Маржан, жылай турган кыызчыгыны да кыолундан тутхан-

лай, арбаздан чыгып, ызына кьайтып кетди. Станицада уллу той а, баргъаныча, энтда да бара кьалды.

Маржан, юйюне келип, ишни болушун анасына айтханда, ол а: «Охо, кьызым, артыкъ кюйме. Дунияда юйю бузулгъан бир сен туююлсе. Халкъдан бирисе. Артдан насыбы тутханладан аллах этги эди»,— деген эди.

Жулдузну, алай айтып, кёл этдиргени Маржаннга асыу болгъан эди. Ол эрини юсюнден сагъыш этиуню да, анга термилип жилиуну да кьоя башлады.

Жыл озгъандан сора уа, Маржаннга кеси ишлеген жериндеги профсоюзну месткому жангы ишленген уллу юйде бир отоулу фатар да берди. Дагъыда бир жылдан а Маржан жангыдан эрге барды. Кесинден бир аз къартыракъ болса да, ол баргъан бек огъурлу адамладан бири эди. Асиятчыкъны ёге атасы жаны кибик кёре эди. Башха сабийи жокъ эди да, анданмы болур эди, дайым Асиятха тюрлю-тюрлю кийимле, саугъала алып келе эди. Маржанны уа несин айтхын: бир кюн кийгенин экинчи кюн киймейди. Эрине бла кесине алышынылып берилген, музей кибик жасалгъан, уллу фатарында толу оноучу юй бийче болуп, кьууанчылы жашайды. Зауукьлу жашагъандан туююл эсе, Маржанны агъачы, бет сыфаты да энди эрге чыгъарыкъ кьызгъа ушайдыла. Анасыны бурунгу жыл айтхан жапсарыу сёзлери Маржанны терк-терк эсине тюшюучюдюле. Баразны уа энди не Маржан, не Асият эслерине да хазна алмайдыла. Ол угъай, Бараздан хапар энди унутулгъан окьуна этгенди.

Асиятны ёге атасы — Барисбий — махкемеде ишинден юйюне кьайтып, эшикден кирсе, Асият, чабып барып: «Папам!»— деп, аны бойнундан кьаты кьучакълайды. Ол да: «Мени ариу кьызчыгъым, мени жан дуккулум!»— деп, Асиятны ийнакълайды. Ол халны кёргенде уа, Маржан Барисбийге асыры ыразы болгъандан, кеси да аны уппа этерге хазырды, алай кеси кесин, намыссынып, сабыр халда тыяды.

Ма алай, жангы юйюр да тынч-ырахат жашайды. Маржанны алгъын кёп жилигъан кьара кёзлери, кюлген кезиуонде ол кьара къашларыны тюбюнден суюдюмлю жылтырайдыла. Ёзге уа, аны ауазы, артыгъыракъ да Барисбий бла сёлешген заманында, жау сюртгенча, сыйдам эшитиледи.

Тышындан махтанмагъанлыкъгъа, Барисбий юй бийчесине бек ыразыды. Кьайда айланса да, ол аны жүрегине туюрелгенлейди.

АЧЫ УППА

Бир заманда Лида бла Оксана, студент кызла, Темирязов аты академияда бирге окъуп тургъандыла. Окъууну бошап, бирери бирер районнга баш агрономла болуп кетгендиле.

Экисини аралары бир бирден узакъ болса да, ала арада письмо жюриютюп тургъандыла. Шуёхлукъну атмагъандыла. Туугъан эгечле кибик эдиле. Не заманда да, бир акъыллы болгъанлай, туура бир къабынны да эки юлешип, бирге ашап, жашай эдиле. Ала экиси да бирге тюшген суратха дайым тансыкълап къараучу эдиле. Аналарына да кёргюзтюучю эдиле.

Тура туруп, экиси да эрге чыкъдыла.

Оксананы тоюна Лида, анасын да жол нёгер этип, бир талай сыйлы саугъа да алып, баргъан эди. Лида эрге баргъанда уа. Оксана да тюз аныча этген эди.

Жаш къатынла да, эрле да бир бирге бек халал эдиле. Алай Оксананы эринден эсе Лиданы эри неге да артыкъ шексиниучю адам эди. Артыгъыракъ да юй бийчесине тынгысыз болады. Баям, аны, хур кызы кибик, чырайыны кимден да суюдюмлю болгъаны ючюн эди. Иван Лиданы къалаууру кибик эди, ышанмай эди.

Оксана да ариу тиширыу эди. Алай аны эри, районунда аты махтау бла айтылгъан тракторчу Виктор, юй бийчесине толу ийнана эди, ышана эди.

Лиданы эри — Иван Петрович юй бийчеси ишлеген районда баш зоотехник болду. Намысы аны да бек бийик эди, алай Лидача уа — къайда! Лиданы аты хар жылны ахырында райондагъы «Махтау къангагъа» жазылады. Аны иш жетишимлерини юсюнден газетле да терк-терк жазадыла, суратын басмалайдыла. Лиданы атын радио да айтады.

Ол затла ючюн Иван артыкъ бек тынгысыз болмаучу эди, алай Лида бла абадан къуллукъчу сёлешсе уа, Иванны жүреги дып-дып этип башлайды.

Кертиди, Лиданы хычыуун ауазы, жумушакъ ышарыуу, шекер кибик, чиммакъ тишлери, кызылдым ингиликли акъ бети, алтын сыфатлы узун эшмелери, субай санлары, аз ышармиш эте тургъан, узун кирпичлерини тюбюнден къарагъан кёк бетли кёк кёзлери, туура атлагъанда сюзюлюп баргъан халы окъуна аны кёрген адамланы эслеринде кёпге дери къала эдиле. Анса уа, субай саны къалай ариуду!

Сёлешгенде да, аны бир магъанасыз сёзю болмай эди. Айтама да, ариулугъу — сурат кибик, акъылы уа — чурумсуз.

Иваннга да адамла бек намыс эте эдиле. Ахшы зоотехниклени арасында аны аты да махталмай къалмай эди. Чырайлы эди. Ол да Лидача, окъуулу, ишин терен билген адам эди. Жалан да ан-

да болгъан кемлик — юй бийчесине шексиниу, анга бирле артыкъ суююп къарарла деп, къоркъуу эди.

Бир ингирде Лида Оксанадан письмо алды. «Мен ёмюрде да унутмазлыкъ багъалы тенгим. Виктор да, мен да бир кезиуде отпускагъа чыгъабыз. Умутубуз октябрны он бешинде сизде къонакъда болургъады. Мен кёргенликге, Виктор сизни курорт шахарыгъызыны — Нальчикни, кинода болмаса, жашауунда бир да кёрмегенди. Биз барыр кезиу сизге тапсыз боллукъ туююл эсе, ол заманда, ким биледи, сиз ары-бери кетип боллукъ эсегиз, манга билдир, Лида — жанымы кыйыры. Сизге тансыкъбыз ансы, биз мында, Таганрогда, бек иги жашайбыз. Виктор махтаулу механизаторладан бириди. Мени да Ростов областда алчы агрономладан бирине санайдыла. Бир затдан керекли да туююлбюз. Ишибиз — иги, Азов тенгиз да къатыбызда. Алай, сиздеча, тауларыбыз, бийик къаяладан акъгъан чучхурларыбыз жокъдула. Тансыгъыбызны алгъандан сора да, мен Викторну сизге — аты махталгъан Кавказгъа элтеме.

Ванягъа бизден салам айт. Ол мен суратчыкъларында кёрген ариу жашчыгъынгы бла кызчыгъынгы да, жанымы кыйыры, бизни ючюн бир уппачыкъ эт. Хо да, Лида, бошадым.

Жууап къагъытынгы сакълайма. Оксана. 5-чи октябрь, Таганрог шахар».

Лида, суюген тенгини салам къагъытын алгъанда, бек къууанды. Ваня да юйюне аллай къонакъла келирине ыразы болду. Жууап къагъыт жазаргъа юй бийчесине буюрду.

«Оксана, къачан да суюген тенгим, сени Виктор бла бизге келиринги сакълайбыз. Келигиз. Жылны да тап кезиуюдю. Биз аллыгъызгъа къарап турлукъбуз. Бир жары да кетерик туююлбюз. Биз оюм этгенден, сизни отпускагъыз мында хычыуун да, къууанчылы да ётер дейбиз.

Хайда, сау кёрюшейик. Викторгъа да бизден кызыу салам айт.

Ваня бла Лида.

10 октябрь, Нальчик шахар».

Октябрны жарымы кетгенликге, эрттен аяз эди, жылы эди. Кюн ёрге кётюрюлгенди. Кёкде булут да жокъ. Хауа жылыдан жылы бола барады. Сагъат тогъузгъа «Москва—Нальчик» поезд шош келе келип, Нальчик станцияда тохтады. Лида бла Иван Петрович алгъан телеграммаларына кёре, алтынчы вагоннга бардыла, андан а сакълагъанлары, Оксана бла Виктор, чыкъдыла. Лида Оксананы къучакълайды, орусча, юч кере, аны эринлеринден уппа этеди. Викторну да къолун тутады, эри бла да таныш-

дырады. Ваня бла Оксана да таныш боладыла. Къаты къучакъ-лашадыла. Бир бирге бек жарыкъдыла.

Кишиле чемоданланы алып, къатынла да бирге къол тутушханлай, вокзал аллында аланы сакълап тургъан къара «Волгагъа» келдиле да, миндиле. Аны жюрютген Лиданы ишлеген жериндеги энчи шофёру эди. Руль артына бир чёксе, тынгылап туруучу, мазаллы таулу, энди тюк жарый баргъан жаш. Жаш болса да, машинаны артал да хылпысыз жюрютюучю эди.

Машина, шош сюзюлюп, орамгъа чыкъды. Кёп да мычымай, къонакъла Иван Петровични энчи юйюню арбазына кирдиле. Анда уа, алагъа алгъыш эте, Лиданы къарт, алай а алыкъа тирикъайын анасы къууанып, ышара-ышара, юйден арбазгъа чыкъды. Къонакъла бла шагъырей болду. Асыры къууаннгандан аны толу, акъ бетине кызыл нюр чапхан эди. Лиданы чёрчек жашчыгъы бла уялчакъ акъ шинли кызычыгъы да, къонакълагъа сейир этип, жашырын ышара, суююнуп, тюрслеп къарай эдиле.

Виктор бла Оксана, Лиданы къайын анасы — Анна Максимовна бла саламлашып, шагъырей болгъандан сора, Лиданы жашчыгъына бла кызычыгъына бирер шоколад конфет да тутдуруп, ариу сёзле айта, къучакълап, аланы уппа-чуппа эте эдиле.

Арбазда сакълап къалгъан шофёрну юйге чакъырмадыла. Ол бюгюн Лиданы къонакълары бла бирге жолгъа чыгъарыгъын тюненеден окъуна биле эди.

Къонакъла, къол-бет да жуууп, бир кесек олтуруп, ызындан а бирер стакан кофе да уртлагъандан сора, Лида бюгюнню планын айтды: алгъа Чегем чучхурлагъа барыргъа, андан а, тюш уухтыгъа Малкъар тарына къайтыргъа. Сора, Чирик кёлге да къарап, анда да тюш азыкъ ашап, ушхууургъа уа Бабугентни ресторанына келирге. Аланы ары келликлерин ресторанны директору Батырбек да алгъадан биле эди. Ол ашха-суугъа да Лиданы заказын тюнене алгъан эди.

Алай эди да, Лида, эри, къонакълары да арбазгъа чыкъдыла. Машинагъа миндиле. Анна бла сабийчикле уа, машина гюрюлдеп тебирегенде, машинадагъылагъа кюле-кюле, къол булгъай эдиле. Анна да ызларындан алгъыш эте, баш ура тургъанлай, къара «Волга», аз тютюнчюк къоя, орамгъа чыкъды, бир кесекден а орам жингирикден ары ташайды.

Ала Чегем тарына киргенде, Виктор уллу тамашагъа къалгъан эди. Бийик къаяланы башлары ма бусагъатдан бири бирине тыянырыкъча кёрюне эдиле. Булутсуз, ачыкъ кёкню жалан да, тартма юзюгю кибики, бир кесекчиги кёрюне эди. Черек сууну шууулдагъан тауушу уа Викторну къулагъындан кетмей эди. Азмаз аяз урады, хауа мылыды, салкъынды.

Ол тийрени кёргенден сора, бир-эки сагъатдан Малкъар тарында Тешиклеге келдиле. Алайдан къарап, кюнлюмден акъгъан

тау чучхургъа да, тарны ичинде баргъан, кюмюш чалычукъча жылтырагъан Черекге да сейир этедиле. Тегерекни-башны суратха аладыла, кеслерин да Тешикле аллында, чынгыл къаяны эринде суратха тюшюрдюле.

Лида бла Иван, къонакъларына жарыкъ хапар айта, Чирик кёлге къайтдыла. Ала төртюсю да, кёлню аякъ жанындан саркъып баргъан жарыкъ, таза сууунда бир кесек жууунган да этдиле. Ол эки киши бла эки къатынны жууунганларына узагыракъдан къарасанг кёлде адамла угъай, ылышык чабакъла жюзген сунар эдинг! Хы-ы, Виктор бла Оксана тенгиз къатында жашай эдиле да, ала жюзерге уста болур эдиле. Лида бла Иван а алай уста жюзерге къайда юйреннген болур эдиле?

Ала, жууунгандан эригип, къургъакъ кийимле да кийип, терек салкъында таурух айта тургъанларынлай, алайгъа Лиданы шофёру Махмуд, ышармиш да эте, келди да, алагъа орусча: «Ораза тутмай эсегиз, буфетге келигиз. Ауузланыр заман болгъанды. Шишликлени, Лидия, сен айтханча, эртте хазыр этдиргенме»,— деди.

«Жюрюгюз, жюрюгюз!»— деп, Лида да ашыкъдырды. Ол айтханга боюн салмагъан чыкъмады. Барысы да Махмудну ызындан атландыла. Буфетге келдиле да, бир төртгюл столну тегерегине олтурдула. Махмудну эслегенлей, буфетни шапаларындан бири, алаша, бёкем, толу бетли, къарамыйыкъ къара жаш бек алгъа акъ ётмек тууралгъанла, къызыл бадражанла, гара суулу шешала, фужерле, рюмкала, ичги шешала келтирди. Экинчи къайтып а, тылпыу эте, исси жаулары саркъа тургъан, узун къалакъ шишлеге тизилген шишликле келтирди.

Ала, башха болмай, къызыл чакъгъан гладиолус гюллеге ушай эдиле.

Бу жол Лидия азыкъ ашаргъа Махмудну да чакъырды. Столну артында бешеу болуп олтурдула. Къонакъла да, къонакъбайла да, кезиу алгыш эте, тау кырдыкда ёсген токълуну жангы этинден этилген татыулу шишликни суююп ашайдыла. Коньяк толу рюмкаланы, шампанске ширилдеген фужерлени, бир бирлерине къагып, ашырадыла. Ашайдыла, ичедиле, зауукъ этедиле. Ашха узалса да, ичги орнуна жалан да гара суу ичип тургъан Махмуду. Ол кесини борчун биле эди: «Айып этмегиз, ичги шофёрну къачан да, къайда да марап тургъан душманыды»,— дей эди.

Керти, Виктордан сора шофёргъа ич деген да болмагъан эди. Ол да алай бош, сёз орамына, нардыуайлыкъгъа айтхан болур эди.

Къонакъла, артыкъ бек кепеймеселе да, жел элтмезча болгъан эдиле. Дагъыда ала мында бир аз солургъа суююп, асны-бусну жаншай, ингирге дери турдула. Ингирде, экинди ууахтыдан атлагъандан сора, ахшам жулдуз чыгъар кезиуге машинагъа минип,

жарыкъ жаншай, Бабугентге атландыла. Ичген этгенликге алыкъын кефге хорлатхан а жокъду. Баям, ала тюрлю-тюрлю банкетледе бола тургъан болур эдиле. Аллайла уа кеф хазна болмаучудула. Ичген этселе да, кеслерин хатдан чыгъармазгъа юйрениучюдюле. Была да аллайла эдиле. Алай бир арада уа кесине не бек базыннганы да алкоголь жыгъыучуду.

Къууанчлы жарыкъ жыйын Бабугентни ресторанына, ары дери этген тауусумларына кёре, бир такъыйкъа да артха къалмай, заманында жетди.

Къонакъланы келтирген Лидия эди; ресторанны директору камысык Батырбек аны аллына кеси чыкъды. Ол келгенле бла жарыкъ саламлашды да, «Жууукъ болугъуз!»— дей, аланы Батырбек рестораннга чакъырды.

Барадыла. Жалан да тышында, машинасын къоюп кетерге унамай, Махмуд къалды. Ол машинасына сакъ болгъандан сора да, кесин къонакъланы столуна къошуучу шофёрланы суймеучю эди.

Ресторанны залы — жарыкъ. Музыка согъулады. Лахор, дауур кёп. Столлада аш да кёп, ичги да кёп. Шапала бирин сала, бирин ала турадыла. Ичгенлери татыгъан адамланы дауурлары ол ариу музыканы окъуна, къайры эсе да, тунчукъдуруп къоядыла.

Лидия бла нёгерлери алгъындан окъуна алагъа хазырланып тургъан мюйюшдеги столну артына олтурдула. Батырбек алагъа энчи шапаны жиберди. Ол шапа тау миллет кийим кийип эди: узун башлы, къара хром чурукълары, юсюнде чиммакъ къапталы, мор чепкени, ёшюнюнде акъбаш хазырлары, белинде билеулю кюмюш бел бауу, эки ал этеги артха къайырылып, белинде чубур къамачыгъы да кёнделенирек тагъылып эди. Башында да къара бурма гыдай бёркю. Ол жаш сай табакъны юсюнде графинни тёгерегин аш табакъладан толтуруп, Лидия жыйыныны столуна келди. Акъырын-акъырын, азыкъны столгъа салды да, онг къол аязын да кесини жүрек аузуна жетдирип, къонакълагъа аз-маз баш уруп: «Сизге халал»,— деп, артха бурулуп, залны теренине кетди.

Заказ этер кереги жокъ эди: хар тюрлю азыкъны да Лидия алгъадан заказ этген эди. Ол угъай, ашны, ичгини багъасын да тюнене окъуна берип, счёт алгъан эди. Къонакъларын сыйлап кетгенден башха иш жокъ эди.

Бираздан Батырбек кеси келип сорду: «Башха керегигиз бар эсе да, айтыгъыз. Мен сизни аллыгъызда айыпсыз болургъа сюеме».

«Угъай, энди зат да керек туююдю. Сау бол»,— деди Лидия да.

Музыкантла европача тепсеуню тартыуун согъуп, залны уллу дауургъа алдырдыла. Арлакъдан-берлакъдан да жашла, къызла

(баям, туристле болур эдиле), экеу-экеу болуп, чайкыаладыла, силкинедиле.

Бир узунлахый, сары шинли киши, кызылбетирек да болуп, келе келип, Лиданы тепсерге чакъырды. Андан жашырын Ваня Лидагъа, къашларын да туююп, жютю къарады.

Лидия тепсерге чыгъаргъа унамады. Сары шинли киши, умбашларын да жыйырып, сейир этген бети андан да бек кызыарып, артха бурулуп кетди. Сингилдеу той тохтады.

Лидия да, нёгерлери да кетерге тебирегенлей, дагъыда той башланды. Энди уа — орус вальс. Олсагъатдан къонакъларыны къатына Батырбек, ол къара чюйре мыйыкъларын да кезиу бура, къууанч бетли келди да, Лидияны вальсха чакъырды. Не десенг да, таныш адамынг, халал жүреккли адам туююлмюдю?

Бу жол Ваня да бир тюрлю белги кёргюзтмеди. Батырбек бла Лидия, Виктор бла Оксана да тепсейдиле. Ваня уа, аланы тепсегенлерине суююнюп, кенгден къарайды. Сора, бара барып, Лидияны Батырбекден алады. Аны Ванягъа бере туруп, Батырбек Лидияны алгъа къол тышындан, ызы бла уа онг жыягъындан жумушакъ уппа этеди. Ол чакъда Ваня, элгенип, кёзлерин да ачыулу жандырып, кенгден керилип, къатыныны жыягъына урады. Баям, Лидияны кёзлери от чакъгъан болур эдиле. Хыны тартып, кесин эринден айырып, ол кычырыкъ этип, жияп, абынып эшикге чыгып кетди.

Батырбек а Ванягъа: «Мен сизни кеси халал тенглериме санап, къубултуп, эркелетип, уппа этеме! Сен а нек ачыуландынг? Биз бийик культуралы адамла ушайбыз да!»— дегенде, Ваня, зат да айтмай, Лидияны ызындан чыкъды. Аны ызындан тышына киши да чыкъмады. «Эр бла къатын бир-эки даулашырла да, энтда да артха къайтырла»,— дей болур эдиле. Ол угъай, вальс той дагъыда тохтамай бара эди. Бир къауумла тынгысыз болгъанлыкъгъа, башхала уа эслемеген кибик этип къойгъан эдиле.

Батырбекни шуёх халдагъы уппасы ачы уппа болду.

Ресторандан чыкъгъанлай, Ваня Лидияны сермеп бууунундан тутду. Ол а, типискилеп, тартып, бууунун андан ычхындырып, къачып тебиреди. Ол къачып, Ваня да аны къуууп, эл аягъы таба бир бирни жеталмай барадыла.

Аланы ол халларын Махмуд эследи да, тынгысыз болуп, ишексинип, машинасын къуруп, аланы ызларындан болду. Экисин да Холам черегини Бабугентге ётген кёпюрюнде жетди. Шо ол да, машинадан чыгып, аланы къатларына жетген такъыйкъада Лидия, секирип, кёпюрден кесин Черекге атды. Ваня да аны ызындан секирди.

Махмуд кёпюрню жаны бла, къуш учханча, суу жагъагъа жетди. Не асыу! Ала бир бири ызларындан толкъунлагъа, къонкъулделеге кёмюле, суу башында кёрюне да, туманлана бара эдиле.

Махмуд да, жагъа бла чаба, кычыра барып, суугъа секирди, алай кёз туурадан шашдырды. Холам черек бла Малкъар череги бирге кышулгъан жерге дери барды. Не амал! Энди ол аладан тюнгюлдю. Сора, кийимлеринден сууу саркъа, иликыжи болуп, Махмуд машинагъа кыайтды.

Ай да батханды да, энди кыарангы да болгъанды. Ёхчеге этгенлей, бу кезиуде ёрге-энишге ётген машина да, адам да тюбемейди.

Махмуд, терк окъуна тыш кийимлерин тешип, сыгъып, суу ич кийимлерини юсюне кийип кыойду да, машинасына минди, сора артха, ресторан таба ашыкъды.

Ол ресторанига келгенде, биягъы музыка согъула, адамла да жарты жарыкъ залда, тютюн тартханланы жукъа букъусунда, суугъа кетгенледен хапарлары болмай, биягъыча ашай, иче, дауур, кыаукъалакъ эте тура эдиле.

Жалан да Батырбек, Лиданы кыонакыларыны кыатына барып, алагъа не эсе да айта, ангылатыргъа кюреше тура эди. Баям, кеси кир ниети болмагъанын ангылатыргъа кюреше болур эди. Виктор бла Оксана уа ол айтханны тюзге санагъанча, башларын алгъа-алгъа ийилте, кыол ойната эдиле. Ала, эр бла кыатын сёз болдула эсе да, тышында бир аз даулашып, артха кыайтып келлик суна болур эдиле. Амма, не асыу, иш алай болмады.

Юсю да тылпыу эте, бети-кыуту кетип, Махмуд залгъа кирип келди. Ол, ачыкъ жилимаса да, кёз жилимукылары, мияла минчакылача жыякылары бла бюртюк-бюртюк тёнгерей, тили да бюлдюрдю эте, Лидия бла аны эрини суугъа кетгенлерин, аланы экин да суу алып кетгенин айтды.

Оксана бла Виктор секирип ёрге турдула. Батырбек да: «Ой, не мен ёлдюм!»— деп, ёрге туруп, кеси кесини башына жумдуругъу бла ура эди.

Батырбек, чабып барып, тамата шапагъа не эсе да бир затла шыбырдады (ресторанда хал кыалай бошаллыгын, кесини уа кетеригин айтхан болур эди), сора ауара болуп тургъан Викторгъа бла Оксанагъа кыайтды. Махмудха кыарап: «Жюр, Кыашхатауда, Бабугентде да оноучулагъа да, милициягъа да билдирейик»,— деди. Ол оюмну Виктор бла Оксанагъа да билдирди. Ала уа, не этерге да билмей, тохтамай типискилей, абызырап тура эдиле.

Ала тёртюсю да тышына чыгъып, машинагъа миндиле да, Бабугентде эл оноучулагъа да билдире турмай, Кыашхатау таба кетдиле. Ресторанда уа, бир кыайгъы да болмагъанча, люстра чыракыла да мутхуз жана, музыка да согъула, той да, баргъаныча, бара, адамла да зауукъ, лахор эте, тепсей кыалдыла.

Махмудну машинасы район милицияны арбазына келгенлей, Батырбек, Виктор, Оксана да кабинетге кирип, дежурна милиционерге ишни болушун айтдыла. Ол а кыайры эсе да (баям, началь-

нигине) телефон бла сѐлешди. Сора, Махмудну да кабинетге чакъырып, соруу-сууал этип, болгъан ишни юсюнден протокол жазды. Протоколну бошагъандан сора уа, участкаладагъы милиционерлеге да, телефон бла сѐлешип, суугъа кетгенлени юсюнден айтды.

Къуугъунчула милициядан чыкъгъандан сора, Батырбек къонакъланы Нальчикге ашырыргъа умут этди, алай Оксана бла Виктор унамадыла. Махмуд да даулашха къатышмады. Юсю суу илиппин болгъанлыкъгъа да, кетерге ашыкъмай, дайым суугъа кетгенлени юсюнден бушуу этип тура эди.

Батырбекни юйюне ашыргъандан сора, Виктор, Оксана, Махмуд да ол кече милицияны арбазында машина ичинде къалдыла. Кѐзлерине жукъу кирмей эди. Кече асыры узун кѐрюнгенден, сау ыйыкъ кибик эди.

Кече узуну район милицаланы къаууму, къолларында да электрофонарчыкълары жана, черек бойнунда айлана, суу элтгенлени излей эдиле. Алай аланы къарангы кече табалмадыла.

Танг жарыды. Бир заманда, бет алышып, участкагъа къарангъан милицияны лейтенанты Къурманбий, райотделге келди да, бир ёлюкню тапханын айтды.

Милицала къаууму бла бирге Виктор бла Оксана да суу жагъагъа бардыла. Барсала уа, не кѐрдюле!

Сууну айланмасында эки чукуй кѐк ташны арасындан, къабукъларын суу талагъан тал бутакъла кибик, эки къымыжа бут ёрге чюелип тура эдиле.

Бир милиционер чинг алгъа ёлюкню суугъа баш тѐбен тунчугъуп тургъан сыфатын суратха алды. Сора бирси эки милиционер а, Викторну да болушдуруп, Лидияны суудан чыгъардыла. Аны суу талап, сыдырып, узун сары чачы къатыш башына чулгъап тургъан, тюрлю-тюрлю чилле, дарий зыккыл кийимлерин да энишге, юсюне тюзетип, суу жагъада къыртышны юсюне сыртындан салдыла, кѐзлерин да кючден-бутдан жумуп, ачылып тургъан аузун да жабар ючюн, тюп жыягъындан башына тартдырып, акъ бинт бла байладыла. Ёлюкню юсю бир аз кепчигенден сора, аны эки милиционер, ол кѐгерип, къатып тургъан ёлюкню кѐтюрюп келип, машинаны ичине салдыла да, район больницаны арбазына элтдиле. Арбазгъа кѐп адам жыйылып эди.

Болса да, андан терк окъуна «Терк болушлукъну» машинасына салып, бу ёлюкню Нальчикде медицина экспертизагъа элтдиле. Ваняны ёлюгюн а, ол кюнден башлап, не къадар изледиле эсе да, бир жерде да табалмадыла. Суу тубюнде къайсы таш арагъа тыгъылып къалгъан болур эди?

Лидияны ёлюгюн кѐргенде, Анна Максимовна къычырыкъ этип жиляды, жашыны хапарын, эшитгенде уа— эси ауду. Аны

бетине суу «пурф» этип, «Терк болушлукъ» машина бла келген врач кызладан бири жайыкдырыргъа кюреше эди.

Анна Максимовна жайыкыгъандан сора да, тобукъларын туююп, жиляй эди.

Лидияны аны жашчыгына бла кызчыгына да кӛргюздюле. Ала да, абаданладан кӛргенлерин этип, экиси да бирча жиляйдыла.

Кӛншула, танышла, Лидия ишлеген махкемедеги кӛуллукъчуланы кӛаууму да аны ёлюгюн кызыл гуллагъа салып, бушуу митинг да этип, кӛабырлагъа элтип асырадыла.

Анна Максимовнаны кӛатында сюелгенлей, Виктор бла Оксана уа тохтамай типскилеп, жиляп тура эдиле. Сора, экинчи кюн окъуна Анна Максимовнагъа жюрек жарсыларын айтып, кӛайгы сӛз берип, кеси сахарларына кетдиле.

Бушуугъа жыйылгъанла, кӛайгы сӛз бергенден сора, бир-бир, кӛауум-кӛауум, Анна Максимовнаны бла ёксюз кӛалгъан сабийчиклени кеслерин кӛоюп кетдиле. Максимовнаны биргесине жалан да кӛншуларындагы кӛатынла кӛалдыла. Ала анга кӛл этдирирге кюреше эдиле. Болса да, аны кюню кӛарангы болуп кӛалды.

Бу бушууну эшитгенледен бирлери Батырбекни уппасын, бирсиле кӛонакъланы хатырындан ичги кӛп ичилгенин, ючюнчю кӛаууму да Ваняны Лидиягъа ышанмауун, тӛзе билмей, керексизге кӛаны бузулууун терсге санай эдиле.

Батырбек Ваняны аллай кылыгъын алгъадан билсе эди, кӛонакъла бла кенгден саламлашып кӛалыр эди. Энди уа, хар ол ингир эсине тюшген сайын, эки кӛзюн кысып, башын жан-жанына булгъай, оу-шау этиучюдю. Аны ол тӛгерек бети да, асыры азгъандан, суюк-суюк болгъанды. Кюле туруучу кӛара кӛзлери да, тереннге кетип, мудах кӛарайдыла. Лидияны сифаты уа дайым кӛз аллына сюеледи.

ТУРИСТЛЕ

Бу эрттегили таурухду. Алай энтда да эсимден кетмейди. Сизге да айтыргъа сюеме.

Педтехникумда окъуу кюнле бошалгъанлай, биз, туристле болуп, таулагъа барыргъа келишдик. Таматабыз — Сергей — техникумну директору, суратчы устаз Николай, студентле: Азрет, Хамид, мен.

Атланыр кюннге дери кийимлерибизни, рюкзакларыбызны хазыр этдик. Азыгыбыз да хазырды: тую, соханла, консервала, хант туз, ун, сухарла, кӛум шекер, чай кырдык — бары да бирер

туйюмчекге кысылыпдыла. Бир къауум хазыр ётмек да алгъанбыз. Бир къанжал челегибиз, бирер акъкъалай куружкабыз, къашыгыбыз, чырчабыз да барды. Балтачыкыны, бичакъланы да унутмагъанбыз. Алай эди да, гетен чатырыбыздан сора да, жюгюбюз бизге татыр кибик эди.

Аны себепли болур эди, директор, къайдан эсе да, биз Илячин Къаягъа жетгинчи деп, ат арба мадаргъан эди. Къалай мадаргъанын биз билмедик. Соргъан да этмедик.

Эрттенликде, кюн да чыгъа тургъан увахтыда рюкзакларыбызны да арбагъа салып, кесибиз да минип, жолгъа чыкъдыкъ.

Шахарны ичинден Генже таба чыкъгъаныбызлай, арбачы, кунутну жетдирип тебиреди. Къумлу жолну бизден артда къала баргъанын узунуна дери букъу тырмы ала эди. Атла, кунутдан, къоркъуп, артларына да бир арада кыйыкъ къарай, лох этип бара эдиле. Арбаны бир жанындагы чархлары чунгургъа ташайсала, биз барыбыз да арбадан бир жанына къуюлургъа аздан къала эдик. Алай андан да бек тынгысыз этген зат да бар эди. Ол да не эди десенг, арбачы, атны уругъа, кунут бла керилгени сайын, кыйсыбызны болса да бирибизни бетине кунутну кыйыры тие эди. Тийген жеринде кызыл ызлыкъ къоя эди. Алай бла арбачы кунуту бла атланы да, бизни да тенг ура эди. Биз башларыбызны энишге тутуп, бетлерибизни къолларыбыз бла жабаргъа кюреше эдик.

Алай бла, жаныбызны къолтугъубузгъа алып бара тургъаныбызлай, директор, арбачыгъа ачууланып:

— Уой, юйюнге от тюшген! Кёзюмю чыгъара эдинг да! Не муштухул болгъанса?— деди, кунут кыйыры жетген кёзюню жилимугъун акъ къол жаулугъу бла акъырын-акъырын сыйпай.

— Да, сиз кыйнайсыз, ары баргъанлыкъгъа артха кыйтырыкъ туйюлсюз. Манга уа, сизни Илячин Къаягъа жетдирип, кеч болгъунчу, артха кыйтыргъа керекди. Бетлеригизни кунут айланган жерден артха тутугъуз. Кунут бауну кыйырын уппа этерге кюрешмегиз да,— деп, арбачы, тот тишлерин ачып, кенг бунун ёрге жыйырып кюлдю. Ол тозурагъан чачлы, сары сакъаллы, базыкъбоюн кишини кюлгени да аслан гырылдагъаннга ушай эди.

Мени кюллюгюм келе эди, алай кюльорге уа жарамай эди: директорну кёлюне тийсем, кеси алаша, гырхы кишичик болса да, бизни кыйсыбызны да нёгерликден кыстаяллыкъ эди.

Арбачы биягы кылыкыны эте барады.

Энди, Генжеден къутулуп, Яникойгъа жетдик.

Бери дери жол къургъакъ къумлу эди, энди уа хар минутдан арба чархла ташлагъа минип-минип тюшедиле. Хар ала алай этген сайын а, рюкзакларыбызгъа жан киреди: ала да, биз да ёрге-ёрге чартлап, арба юйню къангасына тиебиз. Баям, кыйы-

рукъ туппурларыбыз къарала болур эдиле. Арбачы кеси уа, атлагъа ашатыргъа алгъан бичен къабынчыгъыны юсюне олтуруу эди да,— къайгъырмай эди. Ёрге бла энишге итинген кибики эте бара эди.

Алай бла, оуй-шауй эте, Чегем черегине жетдик. Кёпюр жокъ эди да, суугъа арба бла кирип ётерге тюшдю.

Къутуруп келмесе да, суу аслам эди, терен эди. Арба, сууну ортасында, баям, ташха тирелген болур эди, тохтады да къалды. Арбачы атланы кунут бла сопакълайды. Алай ала, жюгюнюп-жюгюнюп тарталмай къалсала, кёлкъалды этгенча, иелерине бла бизге бир тюрлю мудах къарай эдиле. Суу а бийикден бийикге кётюрюледи. Арбаны юйюне суу къуюлгъанды. Арба сууну баргъан жанына сюрюшюп башласа, биз суу келген жанына олтурабыз. Сора, иш осалгъа кетип тебирегенде, арбачы, ачыуланып, айтды:

— Ой, юйюгюзге аман ант киргенле, тюшюгюз да, арбаны арт жанын ёрге кётюрюгюз! Арт чархла ташлагъа тирелип турадыла.

Тёрт нёгерим да арсарсыз тюшдюле, алай мен а, барысындан да гитче эдим да, арба юсюнде къалыргъа умут этдим. Арбачы уа, манга огъурсуз къарап:

— Сен да тюш, мен келтиргенге ушаш, къубулуп турмай!— деди.

Аны ол сёзю манга бек ачыу тийген эди, алай не этерик эдим? Тюшдюм. Беллерибизге дери суугъа батылгъанлай хар итингенибиз сайын, арбачы бла бирге: «Хей, лю-лю-лю! Хей, лю-лю-лю!»— деп, бирден къычырабыз.

Арбачы атланы, энш-сюрен буруп сопакълагъанда, арба сууда жюзюп тебиреди. Ол да бара, биз да анга жабышханлай бара, суудан кючден-бутдан чыкъдыкъ, ары жанына ётдюк. Арбачыдан бирсиле, барыбыз да, суудан чыкъгъан чабакълача болгъан эдик. Беллерибизден тебенлерибизни кьой, женглерибиз да, ёшюнлерибиз да иликъижи болгъан эдиле.

Суудан ётюп, жол жанында кьыртиш юсюнде тохтадыкъ: атланы солутургъа, суу кийимлерибизни сыгъаргъа, ботинкаларыбызны жангыдан киерге, жюклерибизге да къараргъа керек эдик.

Кеси юслерибизге къарагъандан сора, рюкзакларыбызны арбадан алдыкъ. Алып къарагъанда уа не кёрдюк? Ётмеклерибиз хыбылла болуп, суулары саркъа, сухарларыбыз къайишленип, шекерибиз да, элхуур кибики, эрий, битеу азыкъчыгъыбыз сыраф эди. Не этерик эдик? Терслик кесибизде эди. Суугъа жетгенде, жюклерибизни да аркъаларыбызгъа кётюрюшюп, жалан аякъ, жалан бут болуп, кирип ётсек эди, бу ауарагъа къаллыкъ туююл эдик. Энди уа, чай пачкаланы, сухарланы, ётмеклени, туюню,

шекерни да кюннге жайып кепчитирге кюрешибиз. Айхай, кюн былай иги кызыдырмаса уа не этер эдик?

Арба, суу саркыа кетип, кепчиди. Атла, арбадан ийилгендиле да, кырдыкга жубана, кыатыбызда пырхылдай айланадыла. Арбачы, атлагыа деп алгъан биченчикни жерге атып, аны юсюнде, сыртындан туюшуп, кыарнын кюннге кызыдыра турады. Ол кыалкыпмыды, туююлмюдю — билирге кыыйынды, нек десенг, ол бетине кенг кыыйырлы, уллу гюрен акъ кыалпагыын жабыпды. Ол бизни гузабабызгыа да кыарамайды. Бизни бла селешсе да, бий кыууларына селешгенча, атдым-урдум этеди. Кыапмай селешмейди. Аны адам сюер жапысы аз да жокъ эди. Анга: «Ёмюрде кёрмеген арбачым бу болгыу эди!»— деп, Николай андан айта болур эди. Сергей да, бу арбаны мажаргыанына бек сокыуранган эди. Бизге, студентлеге уа, хар палах да сейир хычыуун кёрюне эди. Биз кесибизни жолоучулукыда боллукъ кёп кыыйынлыкылагыа да хазырлап эдик. Жашлыкъ дегенинг алайды да. Ишибиз бизге жомакыдача кёрюнеди. Биз ач болургыа да, жибирге да, жыгылыргыа, кыобаргыа да хазырбыз.

Тегенебыдыр арбачыбыз, нек эсе да, мур-мур эте, кыопду. Ол атланы арбагыа жекгинчи, биз да рюкзакларыбызны, палаткабызны да тийишдирип, арбагыа салдыкъ. Сыгыылгъандан сора иги кыургыакысымагыан кийимлерибиз да юсюбюзде тылпыу эте, арбагыа минишдик.

Биягы арба, жолну букыугыа алдырып, Илячин Кыая таба барады. Азмы бардыкъ, кёпмю бардыкъ, биз Илячин Кыаягыа жетгинчи, бирибиз бирибизге селешмей, арбачы кунутун, башыбызда шууулдата башласа, башларыбызны энишге ийилте, алай болмаса уа, ёрге кётюре, аркыаларыбызны тюзете келдик.

Илячин Кыая элни кыыйырына жетгенлей, арбачы арбаны тохтатды. Сора, бизни таба кыайырылып кыарап:

— Жетдик! Хайдагыыз, арбадан кыотарылыгыыз!— деди.

— Бизни сен сабанында жетмегенсе. Хыны селеширге эркин туююлсе. «Кыотарылыгыыз» демей, андан жумушагыыракъ айтыргыа билмеймисе?— деп, Сергей арбачыгыа жютю кыарагъанда, ол а:

— Алай эсе, ахтарылыгыыз!— деп, бютюн сылыкъ селешди.

— Бу иги жонулмагыан мыжыкыды! Мыжыкъ бла селеширге неге керекди?— деп, Николай да Сергей жанлы болгыанын кёргенде, арбачы, кыашларын туюшуп, тынгылап кыалды. Баям, туююш башланса, ол кеси онглу болмазлыгыын ангылагыан болур эди. Биз арбаны бошатхынчы сёз да айтмады. Сора, арбаны артха буруп, атлагыа кунутну суху жетдире, жолну да букыугыа алдырып кетди. Николай а, ызындан кыарап:

— Алай бир бар. Бизге бек уллу «ахшылыкъ» этгенсе,— дей эди.

— Барса уа, мен биле эдим... Ай, экинчиде уа, быллай жолгъа чыкъсам, арба-чарба сурай а айланмаз эдим,— деп, Сергей да кесини сокъуранганын айта эди.

Да, алайды да, жаңла, къызла, сиз тийрени, туугъан жеригизни, кёрюрге, билирге туристле болуп, жолоучулукъгъа чыкъсагъыз, рюкзакчыкъларыгъызны да сыртыгъызгъа кётюрюшюп, жыяу бара туругъуз. Жолубузгъа жыяу барсакъ эди, биз мынча ауарагъа къаллыкъ туюл эдик.

Былайда, артыкъ бек да ашыкъмай, рюкзакларыбызны ичлерин бошатып, кюннге жайдыкъ. Азыкъларыбызны да кёрдюк. Кёрсенг а бир алааматмы эди? Унчугъубузну тышы тылы, ичи уа унлай къалып тура эди. Шекерибиз а, эрип, гетен хуржундан бир кесегинден къалгъаны тышына кетип тура эди, тюз аныча уа — хант тузубуз. Оуй-шауй этдик, алай дагъыда жолубузгъа атландыкъ.

Кюн батхынчы Тёбен Цегемни угъары жанына жетдик.

Элни угъары жанында акъ чатырыбызны кьурдукъ. Чатыр аллында от этдик. Эт кюсерваладан да кьошуп, челекни белинден бир хантус этдик. Къайишленген ётмегибиз бла ушхуур ашадыкъ. Къарангы болгъанлай а, чатыргъа жыйылып, бешибиз да, чепкен хазырлача, сырылып жатдыкъ.

Отну уа, къабына турурча бир тукъуш тамырны да салып, кёмюп кьойдукъ. Тютюн а, тохтамай, боз юзмелт кибик, бурулуп-бурулуп чыгъа, тангга дери турду. Аны ючюн болур эди ансы, сау кечени чатырыбызгъа бир жангыз ургъуй да кирмеген эди. Агъач кыйырында уа, кече сартына, ургъуйла жайылмай къалмаучудула. Август ай а ургъуйланы жайылычу кезиулериди. «Жу-уу-гъум!»— деп, бири кьулакъ артынга кьонса, бирси уа «бу-уу-л-гъун!»— деп, бойунга чөгеди. Терк эслемесенг, кызыл къанынгы эмеди.

Жукъудан да къанып, танг аласында чатырдан чыгып, ачыкъ кёкге къарасанг, жарыкъ жулдузлагъа къарап, къарагъандан тоймайса. Анса уа тауладан ургъан эрттен аяз жайгъыда къалай хычыуунду! Не уа тау черекни шууулдауу уа къалай алааматды!

Тийрени уллу табийгъаты санланы тири этеди, жюрекге кьууанч береди.

Жол нёгерле бары да уяндыла, кьопдула. Хамид отну тиргизди, Азрет ол тюнене хантус къайнатхан челегибиз бла шаудан суу келтирди. Ол суу бла бет-къол да жуудукъ, къалгъанын а отха асыкъ. Ол къайнагъанлай, анга чай кырдык атдыкъ да, аны чай этип, эрип худар болгъан шекерибизден къалгъан кесек жалаучукъ бла чай ичдик. Отну ёчюрдюк, рюкзакланы, чатырны да жыйышдырдыкъ. Эл кьозгъалып, мал кьууалар кезиуде жолубузгъа тизилдик.

Къуш-Толу-Сыртдан ётюп, Чегем тарына кирдик. Анда уа бютюп да тамаша! Гюрюлдеген черек, бирде чулгъана, бирде булгъана, ташдан ташха секире, кесин къая жингирикlege ура, кёмюк эте да бир жанына бурула, дагъыда тар жагъала аралагъа тыгъыла, мушулдай барады. Андан бетинге сериуюн, салкъын хауа урады. Эки жанынга къарасанг а, саргъылдым боз къаяла, бусагъат юсюнге тюшебиз, дегенча, жан-жанынгдан, башынгдан да бетинге къарайдыла.

Тарны эки жанындан сюелген къаяланы башлары чынгыл аяз кёкге тирелип тургъанчадыла. Ары къарасанг — аламат! Бери къарасанг — тамаша! Жомакъдачады.

Къысха-къысха агъач кёпюрледен ёте, бираз баргъаныбызлай, эрттеден да атлары тамашагъа айтылгъан Чегем тарыны чучхурларына тюбедик.

Тарны чегет къабыргъасындан, сериуюн мылдыжгъыларын узакъгъа чача, кюмюш окъа жибеклерин бийик, мылы къаядан энишге, черекни юсюне, чомарт теге тургъан чучхурланы кёрдюк. Бирин айт да, бирин къой! Бир-бир чучхурла кёкден тюшгенча келедиле, бир бирлери уа къаяны тешигинден тыгъылып, уруп чыгъадыла. Бары да, тютюн этгенча кёрюне, санап-саны болмагъан инжилерин, минчакъларын да бир да къанмагъан черекге къуядыла.

Биз бу тамаша чучхурланы аллындагъы дорбунчукъда бираз мычыдыкъ.

Николай чучхурланы суратын этди. Сергей бла биз а, суу жагъагъа тигелеп, къол-бет да жуудукъ, ол сууукъ черек суудан ичген иш да этген эдик. Ол черек сууну ичинде форель чабакъла, экеу-экеу болушуп, жарыкъ сууда ёрге-ёрге жюзюп ёте эдиле. Аланы сууда терк жюзюп кетгенлери кёк жашнагъаннга ушай эди.

Чабакъ ыргъакъларыбыз бар эди, алай, Сергей ашыкъдырды да, чабакъ тутаргъа онг бермеди. Николай да сурат этип бошагъан эди.

Рюкзакларыбызны кётюрюшюп, тар ичинде ёрге бара тургъаныбызлай, аллыбыздан, эки эшекни да аллына сюрюп келген бир къара атлы чыкъды. Ол биз къауумда тау тилни билген жокъ сунуп, орусча сорду:

— Эй, слушай, игиде дорога хорошо пойдош? Драстий!

— Къайры ахшы жолгъа барасызмы дейсе, тамата? — деп, анга тауча сордум.

— Ой, ант жетсин! Барыгъыз да тайпакълыла болгъансыз да, мен сизни оруслаула сундум. Керти да къайры барасыз, бирер ылыкыф да кётюрюшюп?

Мен аны соргъанын, салам бергенден сора да не айтханын Сер-

гей бла Николайгъа ангылатдым. Ала да, «Здравствуйте»,— деп жууап этген эдиле.

— Биз туристлебиз. Жер кёре, халкъ кёре, тийрени тамашалыгъына къарай айланабыз,— дегенимде:

— Да сора сиз бошму айланасыз огъесе кёрген жерлеригизни картха салып, артда уа чеклеми саллыкъсыз?— деп, тынгысыз болуп, дагъыда сорду, башын да энишгерек ийилтип.

— Угъай-угъай, бош жерлени кёре, бош алай, жер-жерлени таный айланабыз,— дегенимде, ол, энди ангылагъанча: «Охо, сора сиз халкъгъа керекли адамла туююлсюз. Селекей эте айланган курсовойласыз. Хе, чух-чух!»— дей, эшеклерин да ашыкъдырып озду ол. Бираз узайгъандан сора, атын тохтатып, бизни таба къарады. Сора, зат да айтмай, атха къамичини да бир жетдирип, ашыгъып жол жингиригинден ары ташайды.

Мен аны алай этгенин эслегеними айтханда:

— Абрек ишми болур?— деп, тынгысыз болду Николай.

— Хо бир да! Абрекле эшекле сюрюпмю айланыучулла? Не уа, абрек, кече болмаса, кюндюз халкъ жюрюген жолладамы айланырыкъ эди?— деген эди Сергей да.

Ол кюн ингирде биз Угъары Чегемде «Ачы» деген ауулчукъгъа жетдик. Анда чатыр къурмадыкъ.

Гемуланы Махмуд деген бир огъурлу адам, бизни туристле болгъаныбызны билгенден сора, нек эсе да, къаты сюелип, кесине къонакъгъа чакъырды. Узакъдан келген адамла бла бираз сёлешип, эрикгенин кетериргеми огъесе тюз да халаллыгъынданмы? Болса да, биз анга къонакъгъа бардыкъ. Аны бийик хуна буруууну ичинде уллу юйю бар эди. Юйюню аллында сызгъа, сызгъада шаудан, арлакъда уа жюрюк сырт. Тап жер: кюнлюм бет, суугъа да, кютюуге да жууукъ. Такъыр да туююлдю. Алай юй башха юйледен узагъыракъды, энчирекди.

Махмуд, къара сакъалын да терк-терк сылай, мужурасына да тыяна, бизни аллыбызда, узун-узун атлай, барады. Былай бетине къарагъанда, аны къууатлылыгъын кёресе. Абаданыракъ къара кёзлеринде аны жууаш адам болгъаны белгиленеди.

Махмудну юй бийчеси, аныча орта бойлу болмай, иги да алашаракъ, бёкем санлы, тири атлагъан, къара шинли къатын, бизге арбазда жарыкъ бетли тубеди.

Махмуд юй бийчесине биз аны къонакълары болгъаныбызны айтханда, ол а:

— Охо да, къонакъ — аллахны къонагъыды,— деп, башын булгъай эди. Ол чакъда аны башына чох къысылгъан мор чикилясыны чачакълары сингилдей эдиле. Махмуд къартыракъ болса да, юй бийчеси уа андан иги да жаш кёрюне эди. Тирилинден сора да аны жарыкъ бети, кёзю, къашы, мангылайыны сыйдамлыгъы да жашлыгъына шагъатлыкъ эте эдиле.

Биз, жюклерибизни да тыш юйге кийирдик да бирер жерде сюелдик. Махмуд а, тынгысыз болуп, кимибизни узун шинтикге, кимибизни да төгөрөк агъач төммекге олтуртду. Ол Сергей бла сөлеширге сюе эди. Алай андан не асыу: Сергей бир къауум сёзюнден сора бизни тау тилни билмей эди. Аны себепли Махмуд орусча сөлеширге кюреше эди. Қъалай да, кесини айтханын ангылатала эди.

— Биз сени тынгысыз этерикбиз: беш адамны биргелей къонакъ этген тынч туююлду, Махмуд,— деп, Сергей аны кёзюне оюмлу къарагъанда, Махмуд кюлмюш эте, айтды:

— Мени жыйырма къонагъым болса да, тынгысыз боллукъ туююлме. Ашатыргъа аш, кече тынчайтыргъа жер табарыкъма. Аллахны ахшылыгъындан, уллудан, ууакъ аякълыдан да малчыгъыбыз барды. Кеси къыйыныбыз бла башыбызны кечиндиралабыз. Айып этмегиз, отоу туююне атар затларыбыз да ма-а.

Ол узун жыйгъычланы юслеринде төшек, жууургъан, жастыкъ къалаула таба къарады.

Махмуд сёзюн андан ары бардырады:

— Мен бурун заманда, гюрбежи къурап, темирчи болуучу эдим. Энди ол ишни къойгъанма. Гюрбежиде да ишлей, мал тугаргъа къыйынды. Гюрбежиде таптап турургъа асламында да темир тапмайса. Таулада мал кютюу, бичен мадарыу темирчиликден кёп кере да тынчды. Андан сора да энди темир керекле сахарда эркин табыладыла. Сора хазырын тюкенде алып къоймай, ким да, санга заказ этип, сакъламайды.

— Сен темирден не затла ишлеучю эдинг, айып этме алай соргъаныма?— дейди Николай да.

Мен аны сорууна жууапны къулакъ салып сакъладым.

— Уой-уой-уой! Аз зат ишлемей эдим! Оракъ, балта, бичакъ, къычхач, гетмен. Қъайсы бирин санайым! Ол угъай, мужура, къама, къылыч ишлерге да кюрешуучю эдим. Алай, не медет, халкъ ол дагъыстанлы сауутланы табып башлагъандан сора, биягъы мени гюрбежими иши седиреп башлагъан эди. Мени къамам бла «Забиял», «Осман» къамала не уа уллу бичакъ «Хурда» тенгими боллукъ эдиле? Ала къурчну асламын да арабдан — Дамаскадан келтире болур эдиле. Не уа Арисейде уа иги къурч азмы эди? Мени къурч табар амалым аз эди.

— Аламат айтаса. Темирни тапхан этгенликге, анга кесинг суйген сыфатны алдырыу алай тынч туююлду да!— деп, мен да сёз къошдум.

— Темирге угъай, къаты къурчха окъуна боюн салдырыучу эдим. Иги бююлюучю къурчдан заманымда аз ушкок ишлемегенме!— деди Махмуд, бироз башын ёрге кётюрюп, кюн да, тау аязы да кюйдюрюп, къызылдымгъа айландыргъан кенг бетин ышарыулу жарытып.

Биз барыбыз да анга сейир этдик.

— Табу-табу, ол кесинг ишлеген гюрбежинги бизге да бир кёргюзт,— деп тиледи Николай.

— Уой, ол а мени уятымды. Бюгече былай бир тынчайыгъыз. Чыракъ жарыкъ бла тюрт-сокъ эте айланмай, эрттенликде, кюн жарыгъы бла кёргюзтюрме. Алай энди мени гюрбежим, гюрбежиден эсе, къой орунга бек ушарыкъды. Шёндю къойчукъларым жайлыкъдадыла. Сизни аллах сыйласы, жаш да къойла блады.

— Къойдан башха малыгъыз а жокъмуду?— деп сорду Азрет. Жашны сорууун артыкъ тийишлиге санагъан болмаз эди ансы, Махмуд, аны таба тюрслеп къарап, бираз тынгылай кетип, баям, арсар бола айтды:

— Бир къауум тууар, бир ат, эки эшек да бардыла. Аллахха шукур, ырысхыбыз кесибизге жетеди.

Биз Махмуд бла алай сёлеше тургъаныбызлай аны юй бийчеси бизге ушхууур келтирди. Ючаякъ тепси тегерегине олтурдукъ. Махмуд да бизге нёгер болду. Къууурулгъан къакъ этни сай табакъда къалаууну тегерегине кюлде бишген исси нартюх гыржын туурагъанла тизилгендиле. Бир уллу къара гоппанны ичинде таулу сыра жылтырайды. Бизни тепсибизге от жагъадан да, бизге жууукъ къабыргъада узун чюйге тагъылып «Дамметтир» патеген чыракъдан да мутхуз жарыкъ келеди. Аш ашала баргъаны сайын гоппан да къолдан къолгъа ётеди. Аз-аз ичип къоябыз. Хар ким гоппанга эрни жетген жерни къол тышы бла сыйпап къояды.

Арыгъан да этип, ач да болуп келгенле аламат зауукъ этдик. Семиз къой негилени тутхан бармакъларыбыз, жау мели болуп, жылтырайдыла. Юй бийче аны да мадарын кёрдю: ол, ашха олтурурубузну аллындача, бир сары жез тазчыкъны бла кюл бетли ёре багъыр къумгъанны алып келди. Сол имбашы бла атылгъан, кеси да кюбюр ийис эте тургъан, акъ жан жаулугъу да, къара жерде, алыкъын эрип бошаялмагъан къар кесекча, эсленеди. Ол бизге къол жуудуруп башлагъанлай, сапын керек болгъанын эследи: жау жугъу къолларыбыздан кетерге унамай эди. Сора, аргъы отоугъа кирип, андан бир уллу дух сапынны келтирди. Ол, баям, аны аяулу сапыны болур эди. Алай аны къонакъладан аямады.

Биз бек иги кепейдик. Сыра ичгенибиз ючюн а, мардасыз жарыкъ да болдукъ. Лахор къызынды. Соруула, жууапла, эскериуле, кюлкю, харх — бары къатыш барады. Болса да, жатып тынчайыр кезиу жетди. Биз барыбыз да арбазгъа чыкъдыкъ. Юйде жангыз юй бийче къалгъан эди. Биз артха къайтыргъа уа тепси да жыйылып, тыш юйню тубюне кийизле да жайылып, аланы юслеринде жатар жерле да къуралып тура эдиле. Қъарасанг, не айтырса: тизгин тешекле, жастыкъланы да тумалап, барысыны да юсюне жетген а бир уллу къолан кийиз. Аны да юсюнде уа дагъыда алай бир кийиз. Юй бийче алай, баям, жай кезиуде жылы

жууурган жабын жатсакы, кызыгы болмурган билди этген болур эди. Кесибиз да, жайны хыйсабын этип, биргебизге жукъа ысхарла жууургъанла алгъан эдик.

— Хо да, энди тынч кечели болургъуз,— деп, Махмуд юй бийчеси бла бирге ич отоугъа кетди, биз а, алагъа ыразылыгъыбызны билдире, жатып тынчайыр къайгъыгъа кирдик.

Эрттенликде эртте къопдукъ. Махмуд а бизден да алгъа тургъан эди. Юй бийчеси да отха, суугъа къармаша эди. Ол кечеден къалгъан гыржынланы, от тюбуне кёмюп, жылытды. Бирер аякъ жукъа айранны биягъы тепсини юсюне тизди. Алай барысындан да аламат ашы уа ожакъ тютюнюнде къатхан къакъ къыймалары эдиле. Биз ол къыймаланы махтагъаныбыз ючюн туююл эди эсе, Махмуд бизни жолубузгъа да бир къакъ къабыргъагъа нёгерге эки гиляу къакъ къыйма да берди. Аны чомартлыгъыны мардасы жокъ эди. Биз анга аны ариу сёзден башха не бла къайтарыргъа билмей эдик.

Жолгъа атланырны аллында аны гюрбежисин кёрдюк. Ол аш юйюню да артында эди. Аны кёрюгюча кёрюклени, тёшюча тёшлени эндиге дери да кёре келген эдик, алай ушкок от тартыучу тирменин, ушкок, тапанча быргъы ишлеучю станогун кёргенибизде уа — бек сейирге къалгъан эдик. Махмуд кеси ишлеген таулу ушкокну, кийиз къабындан чыгарып, кёргюзтдю. Сора, юйюню аллында сыртны берги къабыргъасында бир гитче акъ ташчыкъны илишаннга тутуп атды. Ол аны ата туруп, андан кёзюбюзню алмай турдукъ. Ушкокну текесини жютю отлукъ ташы темир чакъгъычына «чарх» деп тийгенде, жилтинлери ушкокну, «тыс» деп, къулакъ отун алдырдыла. Аз мычып, «торх» деп, ушкок, ачы атылып, аллыбызны къалын тютюннге алдырды. Ушкокну атылыуунда юч таууш бар эди: чарх-тыс-торх! Ол, атылгъанда, тепгенин да эслеген эдик.

Бир кесекден ол кукурт ийис этген къалын тютюн кётюрюлдю, алай ол биз алгъын кёрген илишан ташчыкъ а, окъ тийип, гунч болгъан эди. Керти, илишан жюз атламдан узакъда туююл эди. Алай бу хырсыз ушкокну алай тюз атылгъанына бек сейир этген эдик. Сергей а:

— Аперим!— деп къычыргъан эди.

Николай Махмутну илишан ата тургъан суратын да этген эди. Аны анга саугъагъа къойду.

Сергейни бла Махмудну быллай ушакълары болду:

— Махмуд, сен ушкокларынгы ишлеучю заманында, аланы ким ала эди?

— Асламын таулулагъа сатыучу эдим. Ол эртте эди. Энди уа мени хырсыз ушкогум кимге керекди? Бусагъатда тюрлю-тюрлю ушкокла кёпдюле. Ала бары да — узакъгъа да, терк да атханла. Кимни алтыхыр перданы, кимни бешатылгъан орус, кимни инги-

лиз, кимни герман, кимни япон ушкогу барды. Къайсы тюрлюсю санайым! Шендю бизни малчыларыбызда он бир тюрлю ушкок барды. Саут да кеп, хазыр патрон да кеп. Сора мени саутчулугъум кимге керекди? Кесим окъуна ушкок ишлей кюрешмей, сатып алып къойсам а. Алай ол да неге керекди? Уруш жокъ, туйюш жокъ, жашау — ырахат! Саутну жалан да малланы жаллыдан сакълар ючюн не да бош алай илишан ата турур ючюн жюрютюрге тюшеди.

— Да, абрекле бардыла деп эшитгенбиз да.

— Эртте, къачан эсе да бирде болгъан абреклени хапарын энда да айтып айланганла бардыла ансы, абрекле эртте къуругъандыла.

— Ол а иги эди. Дагъыда санга бир сорлугъум барды: сен ушкок отну уа къалай мажарала эдинг?

— Ол а алай къыйын туйюлдю. Ушкок от этерге атам харипден юйренген эдим. Жубанчды ансы, ушкок отну хазырлагъан байтамалды. Селитра — къаялада ушкок отлукъ — акъ урходук къатхан Тёбен Хари аузунда аз туйюлдю. Андан башха жерледе да табылады, алай мен селитраны андан келтириучюме. Анга негерге кукурт бу бизни таулада да бек кепдю. Ол экисине уа аладан бири чакълы тал кёмюрню къошабыз. Асыры сухуду ансы, залкъыды тамырны кёмюрю андан да кючлю болады.

— Да, сухусу иги туйюлмюдю да?

— Угъай. Суху от ушкокну, огъу чыгъып бошагъынчы, быргысын чачып къояргъа боллукъду, аллай от тюз да, узакъгъа да атдырмайды. Аллай отну хатасындан ушкок артына атылыргъа да болады. Анса да, ушкок артына атылып, азла сокъур болмагъандыла. Суху от жалан да къулакъ отха не да таш атдырыргъа жарайды.

— Ушкок отну юч затдан этгенинги ангылатдынг. Къалай этгенинги уа айтмадынг, Махмуд.

Ол да, таплыгъына тюшсенг, къыйын туйюлдю. Бек алгъа селитраны, аны ызындан кукуртну, аны да ызындан а тал кёмюрню ауурлукъларын, базманда тартып, тенглешдиресе. Андан сора хар бирин энчи-энчи ма бу къол тирменде тартаса, сора къайишлендиресе, жибитесе, гюттючюкле этесе, дагъыда, къурутуп къатыла этесе, дагъыда бир кере тирменде энчи тартаса, сора барын да бирге къошаса, салкъында къурутаса, андан сора — кюнде. Алай бла ушкок от хазыр болады.

— Кюн иги къыздырса, ушкок от кеси аллына жанып а къалмазмы?

— Бек къыздырыргъа да, артыкъ къургъакъ этерге да жарамайды. От, кесине керекли чакълы, мылыракъ болургъа керекди. Отну тартылгъаныны базыкълыгъы да бир тюрлюсю болмай жарамайды.

— Ушкок отха нелляй бир мылылыкъ кереклисин билген а тынч туююлдю да.

— Да, керти айтаса, шуёхум. Ол тынч болса эди, ушкок отну кёпле да эте туруп эдиле. Да ма аны себепли тау элдеде, къара сауутчула бар болсала да, ушкок ишлегенле, ушкок от жарашдыра билгенле хазна болмагъандыла,— деп, Махмуд, кюлмюш эте, къонгур мыйыкъларын кезиу-кезиу бура эди.

— Кет-кет, аурунг, э киши, хапаргъа болуп, жолларына ашыкыгъан адамланы не къадар чырмадынг,— деп, Махмудну юй бийчеси, эрине бюсюремей, сёз къошду.

— Угъай, биз бек суююп тынгыладыкъ. Биз да ушкокчула, сауутчула болурбуз дегенден туююлдю, алай хапарынга бек суююп тынгыладыкъ. Хайда, сау къалыгъыз. Сизни бу бизге этген хурметигизни, халал къонакъларыгъызны биз ёмюрде да унутмабыз,— деп, Сергей алгъа Махмутну, сора аны юй бийчесини къолларын тутду. Биз да, аныча ала бла саламлашып, ауур рюкзакларыбызны да кётюрюшюп, бир бири ызыбыздан тизилип, арбаздан тыгъырыкыгъа чыгып кетдик.

Махмуд бла юй бийчеси, къолларында Николай берген суратха да, бизни ызыбыздан да кезиу къарай къалдыла. Биз, иги да узайып артыбызгъа къарагъаныбызда да, ала бизни ызыбыздан, чорбат башындан къарап тура эдиле.

Ол кюн окъуна, ингир ала, биз Гара аузуна келдик. Жангыз агъач салынган жыяу кёпюрчюк бла суху келген черекден ётюп, Тыхтенген тауну аягъына бардыкъ. Анда уа — ташланы тотха алдырып, шырылдагъан гара шаудан. Ол асыры сууукъдан, бир кружка сууну ичер къарыу жокъ эди. Тишлерибизни юшютгенни къой, анга бармагъыбыз да тёзмей эди. Ол гарадан солуп-солуп ичип, зауукъ этдик десем, киши ийнанмаз, алай ол гараны, кёзкёз болуп бёртюую, аны мысты татыуу, сууукълугъу, тазалыгъы, саулукыгъа себеп болгъаны, адамла айтхан хапаргъа кёре, сейир эди. Гара аузуну гарасын, хапарда, жырда эшитген къыллы къалмай, кёзюбюз бла кёрдюк. Андан дагъыда-дагъыда ичген окъуна этдик. Жюз кере эшитгенден эсе, бир кере кёрген иги болгъанын а ким да биледи.

Ташла юсюне салгъан ылыкыфларыбызны жангыдан аркъаларыбызгъа кётюрюп, Тыхтенген тауну къабыргъасында чыранга дери ёрледик.

Кюн бата башлагъанды да сууукъ аяз къолубузну, бетибизни сууукъсуратады.

Жайгъыда буз къанганы — глетчерни — юсюнде айланыу бизге хычыуун кёрюне эди. Болса да, къарангы болгъунчу, кече къалыр жерибизни табаргъа керек эдик да, ёзеннге тигеледик. Биягъы гара шауданны къатында тургъаныбызлай, ары жаныбыздан, бойнунда да ушкогу бла бир атлы чыкъды. Ол бизге орусча:

— Жол болсун! Къайры барасыз?— деп, саламлашыу къатыш сорду.

— Сау бол! Жол санга да болсун. Биз а туристлебиз. Энди мындан ары бармайбыз. Жер кёре, табийгъатны тамашалыкълары кёре айланабыз,— деп, Сергей сабыр жууап этди. Ол заманда, ангылагъанын билдире:

— Ха-а, да ол игиди да,— деди ол атлы. Сора тохтаргъа унамагъан атыны жюгенинден иги да артха тартып, ол семиз атны жеринде тепсете, дагъыда къошду:

— Былайы, Гара аузу, Уллу Чегемни жайлыгъы болгъанлыкъгъа, Гюржю бла чекди. Мен да чекни сакълагъан къалауурладан бириме. Бюгече, къалыр жеригиз жокъ эсе, бизни къошда къалыгъыз. Къошубуз ма ол сиз бери ётген кёпюрчюкню ёрге жанындады. Сизнича туристле уа, аз келселе да, келе-келе уа туруучудула.

— Сау бол, сау бол. Биз апчырыкъ тюйюлбюз,— деди тамабыз Сергей. Алай Николай а, атлы озгъандан сора, Сергейге тырман эте эди:

— Ай, юйюнге, тынчлыкъны таба, тынчлыкъсызлыкъны сайларгъа неге керекди?

— Туристле, эсек — керти да туристле болургъа керекбиз. Адамлагъа гыржын ашаргъа негер болургъа неге керекди? Сауутчу Махмудну тынгысыз этгенибиз да аз тюйюлдю.

— Мен сени оноуунга къошулмайма, алай таулула къонакъ алыуну кеслерине къыйынлыкъгъа санамаучудула. Къонакъ келсе, къууанган этиучюдюле,— дегенимде:

— Санга андан жетгени жокъду! Жюгюнгю иги кётюр да, ызыбыздан, абынмай, терк атлап кел!— деп къойду Сергей, манга хыныракъ да сёлешип.

Жолгъа чыкъгъаныбызда, Сергейни оноуу бла жюрюрге оноулашхан эдик да, ол бизге командирлик эте эди. Биз а аны солдатлары кибик эдик. Къайда да низам болургъа керек эди.

Биз биягъы кёпюрчюкден ётюп, къалауур къош таба бармай, энишге бурулдукъ. Суу жагъасында жашил къыртишде чатыр къурдукъ. Терк окъуна, от тамызыргъа чихтенликле жыйып, от этдик. Тюй хантус биширдик да ол жибиген ётмек бурхуларыбыз бла ушхуур кибик ашадыкъ. Тюнене кече граф этип, зауукъ этгенибизни сагъына эдик. Тюнене кечени бла бюгечени башхалыгъы къашыгъы бла къапдырып, сабы бла къусдургъаннга ушай эди.

Кече алай чынгыл аяз эди — чатырдан тышында кёпге дери турдукъ. Тихтенген тауну башы жулдузланы ичине батылып тургъанчады. Жулдузла уа жерни юсюне жабылгъан уллу къолан жууургъанны жылтырауукъ тамгъаларыча кёрюнедиле. Биз алгъын шахардан къарасакъ, жулдузла мутхузла, ууакъла, жерден

да узакъда керюнюучю эдиле, мында уа ала жарыкъла, уллула, жерге да жууукъла керюнедиле.

Черекни бир халда шууулдауу къулакъларыбызгъа бир узакъдан эшитилген къобуз тартыу кибикди. Ол бир ызгъа шууулдауу бузгъанла жалан да, къайда эсе да, анда ит юрген тауушладыла. Баям, жайлыкъдагъы малчыланы итлери юре болур эдиле. Агъач ичинде кече къанатлыла къычырыучудула. Мында уа жалан да аяз бла суу тауушу эшитиледи.

Тау хауасындан зауукъ этип, кёкге къарап, жулдузланы юсюнден таурух айтыша кетип эрикгенден сора, отубузну да кёмюп, чатырыбызгъа кирип жукъларгъа жатдыкъ. Барыбыздан да алгъа Сергей хурулдап башлады. Жукъламагъанлай бек артха мен къалгъан эдим. Кимни къалай солугъанын да эшите эдим. Болса да, жукъу аман кишиди, мени ол хорлады. Азретни жанында уюдум.

Эрттенликде, сууукъсурап уяндыкъ. Суу бойнуна чабып, беткъол жуудукъ. Чатыргъа келтирирге суу алдыкъ. Челек бла чай къайнатып, ол Махмуд берген къакъ этден шишлик этип, биягъы ётмек бурхуланы къалгъан-къулгъанлары бла усхар ашадыкъ.

Кюн тау башларына жарыкъ тийгенди. Тауланы чегет ауаналары эригендиле. Чегем череги кюмюшча жылтырайды.

Бизни отубузну тютюнюн керюп келген болур баям, бир тор атлы, келип, бизни туурабыздан къарап кетди. Ол къалауурладан бири болгъанын артда билген эдик.

Этиучюбюзча, отну ёчюрюп, чатырны, рюкзакланы да жыйып, биягъы жолубузгъа чыкъдыкъ. Туманда ажашхан зурнукла кибик, дауур-дууур эте барабыз. Кёпюрден ётюп, биягъы гара шауданнга тюбедик. Солуп-солуп ичебиз. Ол да биягъы тишлерибизни бузлатады, тамакъларыбызны юшютеди. Хар жутхан уртламыбыз ёнгечлерибизни салкъын этеди. Биз гара иче тургъаныбызда, Николай а къалын акъ альбом къагъытда къара къарындаш бла тарта, Тихтеннген тауну бла аны тюбюнде гара шауданны суратларын этди. Ол хар тохтагъан жерибизде да суратла эте, аланы атларын жаза айлана эди.

Биз Тихтеннгенни кюнлюм къабыргъасына ёрледик. Аяз ургъан да къалгъанды, кюн да жылыды. Алай жюклерибиз арытхандыла. Не къадар ёрге чыгъаргъа уа керекди.

Бир жюрекчикни ёрге бара, биз къар этегине жетдик. Быллай аламат! Къардан да узакъ болмай, ол жюрекни баш аласында кюнлюмде моргъа тартхан къызыл кюйюзле жайылып турадыла. Ол сыфатда керюнигенле къыртышдагъы бишген мыхты ишхилдиле эдиле.

Олму эди! Рюкзакланы да бирер жерге ташлап, ишхилдиледен басып тебиредик. Ашаялгъаныбыз къадар ашадыкъ, жыялгъаныбыз къадар жыйдыкъ, къанжал челегибизни да толтурдукъ. Не бек айыртып атласакъ да, аякъ тюбюбюзде ишхилдиле, пыж-пыж

этип, эзиле эдиле. Ол тийрени ишхилдиси, асыры кёпден, тийил-мегенча кьалды.

Ол габулу, жумушакъ кьыртышда, кьарынларыбызны тау кюн-нге кьыздыра, сыртларыбыздан жатханлай, иги кесек турдукъ. Сора, рюкзакланы да кётюрюп, тигелеп башладыкъ. Тигелей келгенлей, кьып-кьызыл бишген дьгьынеллеге да тюбедик. Аладан да бираз жыйдыкъ.

Дьгьынелле, ишхилдилеча, татлы туююл эдиле — мысты эдиле.

— Иги кютюуге кьутулгъан малла кибик, гагулагъа жубана кьалдыкъ да! Атлагъыз, хайда, кеч болабыз,— деп, Сергей бизни ашыкъдырып башлады. Ашыкъ-бушукъ келе, Гара аузу ёзенине тигеледик. Ары баргъан жолубуз бла артха тебиредик. Черек да саркъады, шорхалада чулгъанады, сай жолунда уа сюзюледи, биз да аны сол жаны бла энишге келебиз. Бираз келгенден сора, мен артха кьарап:

— Сау кьал жангы танышым, Тихтенген тау! Энтда да кёрюшюрбюз!— деп, кьычыргъан эдим.

— Асыры терк кьайтып барабыз,— деп, Николай да кьошду. Алай Сергей анга боюн салмады.

— Маршрутубузну, барыбыз да кьабыл этген планы барды. Анга кёре биз бу ингирде Угъары Чегемге жетерге керекбиз. Там-бла уа, Думала ыфчык бла аууп, Холам тарындан чыгъып, кече агъач башында Сары талада кьалыргъа керекбиз,— деп кьойду ол, буйрукъ этген ауазы бла.

Азрет бла Хамид да, не эсе да, бир затла ынгырдагъан эдиле. Арыгъанданмы огъесе ала да тауда бираз кечинирге суйгенденми болур эди? Экиси бир бирлери бла кьыстау ууакъ сёлеше бара эдиле. Мен да:

— Охо да, бизни ишибиз солдат ишди. Тамата кьайры десе — биз ары,— деп кьойгъан эдим. Кюлгенине кёре ол сёзюю Сергей бек жаратхан эди.

Солуй да келе, солуй да келе, биз экинди ууахтыда Чегем черек бойнунда уллу кёпюр кьулагъына жетдик. Алай солуп тургъаныбызлай, бизге бир орта бойлу, жарыкъ бетли, чёрчек халлы киши жолукъду. Орусча да, тауча да саламлашып, бизни кьайры ахшы жолгъа баргъаныбызны сурады да билди. Сора айтды:

— Сиз туристле эсегиз, сизге кьалайда кьалгъан да башха туююлдю, алай бюгече уа мен да кьонакъбай болаллыкъма. Жуу-укъ болугъуз. Бек ыразыма.

— Угъай, сени да нек кьыйнайбыз?— деди Сергей, бизни та-ба да соруу бет бла кьарай.

— Таулула алаамат чомартдыла. Кьонакъгъа чакъыргъанда бармасанг да неге ушайды? Кьыйналса да, айымыды, бир кечеге кьыйнарыкъбыз. Мени сартым, барыргъа тийишлиге санайма,— деп тохтады Николай.

— Мен ётюрюксюз, омакъсыз, кёзбау этмей, керти айтама. Тышында къалыу бу тийреледе артыкъ алапат да туйюлдю,— деди ол киши.

— Да былайда, эл кыйырында, алапат болмай а, не къоркыу барды да? Абреклени хапарын эшитген болмаса, алыкъын биз абрекке тюбемегенбиз,— дейди Сергей.

— Абрек а болмазгъа да болур. Алай ма ол кириш къаялагъа бир къарачыгъыз. Ма мен, тюнене туйюл, бирси кюн анда тау къапланны тюбюнде ёлюрге аздан къалгъанма. Келсегиз, аны терисин да кёргюзтюрме.

Мен, тёзалмай, таматаланы сёзлерине къошулуп:

— Сен, баям, «тау къаплан» деп, сюлесинге айта болурса,— дегенимде, ол кюлюп:

— Жигит жаш, энди сюлесинни уа, бир амал бар эсе, таныр кибикме. Мен мараучулукъ иш бла жубанганлы уа заман юч къурмандан а озгъанды,— деп жарыкъ ышарды.

Ары дери, аузун да ачаракъ этип, сейирсинип, тынгылап тургъан Хамид:

— Да сора сен мараучу окъунамыса?— деп тангсыныулу сорду.

— Алаймыды?— деп Николай да къошду.

Ол а кёп хапар айта турмай:

— «Локъман деген кимди»,— деп, элде сорсагъыз, къартла угъай, сабийле окъуна аны ким болгъанын айтырла.

Олму эди! Сергей, кюлген да эте, аны къолун жангыдан тутду. Сора ол:

— Барабыз. Локъман биз бир кече кыйнагъандан уллу кыйынлыкъ сынамысы!— деп, Локъман бла бирге аллыбызда тебиреди. Бизни, жаш къауумну уа, асыры къууангандан рюкзакларыбыз да женгилле кёрюнген эдиле.

Къонакъбайгъа келдик. Аны юй бийчеси бек жарыкъ болду. Сабийлери уа, андан-мындан къарай эдиле, къатыбызгъа уа келмей эдиле. Болса да, аналары биз берген челекдеги ишхилдиледен, дыгъынелледен да алагъа юлешгенден сора, ала бизге танг жууушхан эдиле. Ала, баям, бизни тайпакъларыбыздан, Сергейни мутхуз кёзлюклеринден къоркъа болур эдиле. Къалай эди эсе да, Локъманни кеси бла, юйюрю бла да шуёх болдукъ.

Локъман бизге тау къапланны быкъыгъа керилип тургъан терисин кёргюзтдю. Ол тери жырылмай, тулукълукъгъача союлгъаны себепли, жугъутурну марап, аны юсюне секирирге хазырланып жерге баурланып тургъанча кёрюне эди. Аны сыртындан сылай эдик. Жумушакъ, сыйдам, бек ариу жаныуар эди. Баш териси да бирге союлгъаны ючюн, аны мыйыкъ кыллары да арыбери чюелип эдиле.

Тау кьапланны орусча атына леопард дей эди Сергей. Николай а:

— Бу «киштик жанлы» жаныуарла адамгъа, малгъа да бек кьоркьуулудула,— деп, титирей эди.

— Сен мынга кьайда тубегенсе, кьалай ёлтюралгъанса?— деп сорду Сергей.

— Аны хапары узун туйюлдю,— деп, Локъман ол терини, жатма тубюне кийирип, ёрге такъды.

Локъман бизни юйге чакъырды. Ушхууур хазыр болуп тура эди. Локъманны юй бийчеси тепсини азыкъгъа алдырып тура эди. Гыржын тууралгъанла арасында кьаралдым гоппан бла сары жау, дагъыда бири бла уа — айран.

— Таулуну биринчи азыгъы айран бла гыржын болуучуду, экинчи азыгъы уа — эт бла шорпа. Айып этмегиз, кьонакъла. Бюгече сизге мал сояргъа керек эди, алай мени эчки сюрюуюм узакъдады, жартысын а ма бу сиз терисин кёрген ашап тауусханды.

— Эшта-эшта! Ол айтханынг неди?— деп сордула Сергей бла Николай, бир бирге ал бермей.

— Аны хапары кьысхады,— деп башлады дагъыда Локъман, азыкъ ашагъанын да сабыр этип.— Мен бу тау жерледе эчки сюрюуюк кьурагъан эдим. Мында эчкилени ыраннга кьууалап кьойсам, хар бир-эки-юч кюнден а, туурадан кьарап, санай турсам, сюрюу кесинлей отлап, ыранда кечинип туруучу эди. Турмай а, ыранны аргъы кьыйыры, кьаялагъа кьошулуп, юзюлюп кьалса, бери кьыйырында тар чыгъышны уа иги бегитсем, кырдыгы болгъан ырандан сюрюу кьайры кетерик эди? Алай, бир кюн, ингир ала, кёзюлдюреуюкню тартып, берги таудан ары кьарадым. Эчкилени санадым — сюрюуюн жартысы жокъ. Терк окъуна кьарангы болду да, андан ары кьайгъы эталмадым. Охо да, эчкиле кьайры кетерикдиле деп кьойдум. Ыранда бир мюйюшде болурла, дедим. Экинчи кюн барып, бегитген чыгъышыма кьарасам — аз да эчки аякъ ыз жокъ. Кьалагъан хунам — кьаланнганлай тура эди.

Сора ыраннга кирип баргъанымда, баш кьаяны тубю кьырчыкъда бир бёлек эчкини тапдым. Аз ёргерекге атлагъанымда уа жарты ашалгъан эчки мыллыкдан толу. Ярабий, бу не алааматды! Ыранны башы чынгыл кьая, тубю да алай, ары жанында кьаяла бирге кьошулуп, ыран тауусулуп, бери жанындан мени бийик хунам, аякъ ыз да жокъ. Киштик жанлы бла бу кьаяла башларындан учуп айланган кьушладан башха, бери келип, эчкилени кьыргъан жаныуар боллукъ туйюлдю деп, оюм эте, тегерекге-башха кьарай, бир аз айландым.

Сора, охо да боллугъу болгъанды, алай быланы ашагъан энтда былайгъа келмей кьалмаз деп, бугъуп, сакъларгъа дён болдум.

Ушкогум а кьолумдады, жерлениди. Кеси уа бешатылган, сыналган орус ушкокду.

Ол умут бла, айлана кетип, эчкилени сау кьалганларыны кьатында тохтадым. Ала мени тансыкьлаган этгенча, кьатыма басындыла. Алада, артыгьыракь да кьолгья юйренген, бир ёребаш уллу жубу теке болуучу эди да, ол аллыма келип, кёлкьалды этгенча, уллу, сары мылы кёзлери бла бетиме кьарап: Нэ-э-э, нэ-э-э! — деп, башын булгьап, сакьалын силкиндире эди. Бирсиле да, сюрюучюню ызындан келгенча, аны ызындан келе эдиле.

Эчкиле тоюп эдиле. Тоймай а! Ыранны кырдыгы кьалын эди, терен эди.

Эчкиле да кьяя тубюнде жатып, мен да аланы кьатында сыртымдан тюшюп, кюннге кесими кьыздыра турганлай, башда кьяяны эрнинде бийик кырдыклары ары-бери кьымылдаганларын эследим. Ушкокну кьолума алып, сампалын угьары аягьына тартдым. Сакьлап турама. Кёзюмю ол кьымылдаган жерден алмайма. Бир заманда бир узунбел жаныуар кьяядан тюзюнлей эчкиле таба, охо да, мени юсюме чынгайып сызылды. Эчкиле да юркдюле. Алай ол хауада созулуп келе турганлай, мени ушкогум атылды. Аны окь, тюз ол ачылып келген кьызыл аузундан тийип, тёппесинден, мыйысын чачып, чыкьган эди. Ол, горф деп, тюз да мени жанымда кырдыкга, аузундан кьаны бара, сойланган эди. Талгьыр кьуйругьун бир-эки кьымылдатхан эди ансы, ол солугьан да этмей, ёлген эди.

Кесигиз да эслеген эсегиз да, билмейме. Суюсегиз жангыдан да кьарагьыз леопардны терисини окь тешиги болмагьанын кёрюрсюз, терисин буздурмагьанма. Окь тешген жери жалан да тёппесинде эки кьулакь арасындады.

Биз Кавказ таулада болгьанына, Локьманны алай тюз ата билгенине да сейирсиннгенибизде, ол а:

— Леопардны кьайдан келгенине кесим да сейир этеме. Алай ушкокну ариу ата билгенле уа, артыгьыракь да бу тюрлю-тюрлю хырлы ушкокла жайылганлы бизни таулуланы ичинде бек кёпдюле. Менден да уста мараучула кёпдюле, алай мен да, учуп барган жаз тауукьну марап атсам, жалан да бойнун юздюртючюме ансы, тёммегине, хыял тюшюрмеучюме. Алай айтханыма айып этмегиз. Махтанып айтхан сунмагьыз. Ол кьылыкь менде болмаучуду.

— Ийнанабыз, ийнанабыз,— дей эдик.

Ушхуур бошалганлай, биягьы биз эшикке чыкьдыкь. Арбазда чатыр кьурургья умут этген эдик. Локьман а унамады. Юй бийчесине айтып, юйюню экинчи этажында бизге жатар жер кьуратды. Биз анда тизилип жатып жукьлай эдик. Алай кимни халын да билмей эдим, мен а кечени асламында кьуру Локьманны хапа-

рын, андан да кеп къужур затланы тюшюмде керюп тургъан эдим.

Танг атханлай, Локъманны юйюнде усхар да ашап, биз жолубузгъа чыкъдыкъ. Кете туруп, ыспас этип, Локъман бла, юй бийче бла да шуёх халда саламлашдыкъ. Сергей бла Николай, артда да шуёхлукъ жюрютюр ючюн, кеслерини шахар адреслерин Локъманнга берген эдиле. Андан сора да Николай, аланы юйюр суратларын этип, алагъа саугъагъа кьойгъан эди.

Думала ауушунда бир кесек солуп, биз тюш ууахтыгъа, 1919 жылда холамлы партизанла кадет аскерле бла уруш этген жерни да керюп, Холам тарындан чыгып, Къара Суугъа жетдик.

Аты алай болгъанлыкъгъа, Къара Сууну сууу, мияла кибик, жарыкъ эди, таза эди. Ёзге уа аны форель чабакълары асыры кёпден, къарагъанда, кёзюнг къарангы этер эди. Бир ауукъгъа дери мында чабакъ да тутта, солудукъ. Тюш азыгъыбызны да ашадыкъ.

Чабакъ тутууда барыбыздан да Азрет бла Хамид онглу болгъан эдиле. Ала экиси да чабакъ тутаргъа эрттеден да юйренип эдиле. Уллу чабакъла тутханларына къууана эдиле. Николай а бизге алай уха шорпа этген эди! Аны ичер ючюн адам къулагъын юздюрюрча эди. Аны ариу ийсин, аламат татыуун бююн да эсимден кетералмайма.

Биз ингирге, Къара Суу кюнлюмю бла чыгып, агъач башында Сары Талагъа келдик. Агъач кыйырында чатыр къурдукъ.

— Махмуд берген къакъ этибизни алыкъын тауусмагъанбыз, консерваларыбызны уа ингирде бошатабыз. Унубуз жокъ, ётмегибиз жокъ, сухарларыбыз да дыккыгъа тыянгандыла. Болса да, энди былайдан бир атлансакъ, артха, Нальчикге бир кюннге жеталлыкъбыз,— деп, Сергей бизге кёл этдире эди.

Чатырыбызны аллында, этиучюбюзча, уллу от этдик. Отха челек бла суу салдыкъ. Къакъ этни туурап, шорпа этдик. Исси шорпа бла сухарла уа айыпсыз ушхуурлукъ этген эдиле.

Кече агъач кыйырында, бютюн да агъачны ичинде, къалыу аламатды. Биз талада болсакъ да, уллу чинар жайыугъа жууукъ жерде эдик. Аны себепли агъачны ичинде болгъан кечеги «концертни» тангнга жууукъгъа дери эшитип турдукъ.

Узакъ сыртда бёрюле улуйдула. Къатыбызда кийик тонгузла хурт-хурт этедиле. Арлакъда тюлкю юреди. Ёзге, кечеги къанатлыланы чау-чаулары не уа, жууукъгъа келип, ачы кычырыулары чач тюклерибизни ёрге къобарадыла. Аланы алай кычыргъанларыны биргесине уа бир арада уку да: «Хуу-хуу!»— дейди. Ол алай этсе уа, чичханла терек тюплеринде эски къургъакъ къужмуну шыбыр-шубургъа алдырадыла. Андан, узакъдан а, жылкычы къушну: «Хукку-ху-ху-уу!»— деп ёхтем ауазы эшитиледи.

Ушкогубуз, керохубуз жокъ. Абадан жаныуар юсубюзге кел-

се, кесибизни сакъларгъа жалан да бичакъларыбыз бла бир балтабыз барды. Ала уа не болсунла! Аны себепли тангнга дери отну ёчюлтмей турдукъ. Агъач жаныуарла уа отдан бек къоркъадыла.

Биз кимибиз «концертге» тынгылай, кимибиз жукълай, кимибиз да отну ышыра, тангнга чыкъдыкъ.

Танг жарыгъанлай, адамны тынгысыз этген кечеги «концерт» бошалды. Аны орнуна чыпчыкъла чюуюлдеую бла кукук кычырыу келди.

Кюн чыкъды. Кырдыкланы чыгъы, кююш инжилеча, жылтырайды. Агъачдан мылы хауа урады. Эрттенги аязчыкъ санларыбызгъа сериуюнлюк, тирилик келтиреди.

Азыкъчыгъыбызны кългъанчыгъын, кыймаланы да эрттен усхарда ашап бошап, чатырыбызны жыйып, отну ёчюрюп, женгилленген рюкзакларыбызны да кётюрюшюп, агъач ичи бла баргъан жыяу жолда тизилишип келебиз.

Жайны кызыу кюнлеринде агъач салкыны алаамат хычыуунду. «Жаннет» деучюлери да мындан иги хазнамы болур?

Мистердос суу бойну бла келип, Солтанакъ ёрюнден чыкъдыкъ. Сора Солтанакъгъа жетдик, кесигиз билгенликден, Нальчикге келиу а байтамал эди да — келдик.

Бизни туристле болуп таулада айланган алты кююбюз алаамат зауукълукъда ётген эди. Ол кюнледе кёрген затларыбызны кюнделиклерибизге жазгъан эдик.

Туугъан жерибизни табийгъаты тамашады. Халкыбызны тарыхын билиу, тюрлю-тюрлю адамлары бла шагъырей болуу жүрекге хычыуунду, жашаугъа хайырлыды. Ёзге уа, окъуу жылны бошагъандан сора, жайгъы турист походла адамны саулугъуна нечик файдалыдыла!

Биз турист болуп айланыуну хар жай сайын да бардырыгъа оноулашхан эдик.

ТОПОНИМИКА ТАУРУХ

Июнь айны хычыуун кюнлеринден биринде мен Нальчикден Акъ Суу элге, тюзюн айтсакъ, аны тёртюнючю посёлогуна — Суу Арагъа атландым. Анда бир ахлumu юйюне келин келтирген эдиле да, ары андан бара эдим. Анда бираз олтурургъа, алгъыш да этерге керек эди. Алгъышха баргъанны уа, кесигиз да билесиз. кёлю кётюрюлюп, халы жарыкъ болады. Мен да бек жарыкъ эдим.

Элге эки автобус бла барыргъа тюшдю. Нальчикден Долинскеге жүрюючю 1-чи маршрутлу «Икарусха» минип, Долинскеде

Культура дворецни аллы майданга келдим. Алайдан а, сабыр атлай, Долинскени ичи бла Акъ Суугъа баргъан орамгъа чыкъдым. Автобус тохтаучу жерде, темир бетли боялгъан узун, бийик артлы шинтикге олтуруп, бир бирлери бла лахор эте тургъан төрт адамгъа тюбедим. Аладан экиси жаш, экиси да къыз эдиле. Барыны да юслеринде жангы, таза кийимлери, къолларында да, кимни азыкъ сумкасы, кимни да портфели бар эди. Төртюсю да комсомол жыл санда эдиле.

Мен аланы къатларына жанлагъанымда, лахорну кьоюп, ёрге турдула. Барындан да аз-маз таматаракъ бирлери, мени саламлашыуума жууап берип, шинтикни кёргюзтюп:

— Олтуругъуз, тамата,— деди.

— Охо, сау болугъуз. Сиз да олтуругъуз. Шинтикге барыбыз да сыйынырыкъбыз, деп, мен олтурдум. Жашла да олтурдула, къызла уа арлакъда шинтикге кетдиле.

Ушакъ башланды.

— Тамата, соргъанны айыбы жокъду, сиз бу тийрелимисиз огъесе мында курортда солугъанмы этесиз?— деди ол биягъы абаданыракъ, инчге къара мыйыкъчыкълары болгъан жаш, ол мыйыгъы да болмагъан кызылбет жашха да кёз жетдирип, соругъа аны къулакъ салгъанын да эслеп.

— Да, асыры танымайса сен! Мен бек уста таныйма,— деп, ол кичирек жаш атымы айтханда, абадан жаш а:

— Оллох-оллох! Суратдача уа туююлсюз да. Угъай, бираз тюрслеп, хыйсап этип къарасам а, танырыкъ кёре эдим,— деп, ол, жангыдан саламлаша, къолуму да эки къолу бла да тутду. Бирси жаш да аныча этди.

— Мен былайлада гитче заманымда бузоула, артдаракъда уа тууарла кютюучю эдим. Жашлыгъымда, къартлыгъымда да бу тийрелиме. Энди сиз мени таныдыгъыз. Сиз а кимлесиз? Къайры ахшы жолгъасыз? Соргъанны айыбы жокъду.

— Да биз а Акъ Суугъа барабыз. Анда пионерлени жайгъы лагеринде ишлейбиз. Кимибиз тамата пионер вожата, кимибиз да юйретиучю болуп шлейбиз,— дейди биягъы абадан, мени атымы билсе да, кеслерини атларын а айтмай.

Мен да атларын билирге артыкъ къаты болмадым.

Бир кесекден, бизни шуёх ушагъыбызны эшитип, къызла да бизни къатыбызгъа келдиле.

— Да сора сиз, тамата, бу тийрени историясын да бек уста биле болурсуз,— деп, ол алаша бойлу тегерекбет жаш кёзюме къарады, нёгери алгъын айтханча, атыма да «тамата» деп. Аны соруууна нелляй жууап боллугъун бары да сакълай эдиле.

— Уста билиу къайда? Алай бир къауум затны уа билеме. Ма, бу бизни аллыбыздагъы бурууну ичинде Сухоруков деген петербургчу помещикни юйлери болуучу эдиле. Энди ол юйледен кёбю-

сю да къалмагъанды. Эскилени орунларына жангы корпусла иш-ленгендиле. Ма алайда, сыртда уа Акъайланы Хажымырзаны юйчюгю болуучу эди.

— Охо-о, таулу киши уа бери нек келген эди? Ол да помещик-ми эди?

— Хоу бир да! Революционер эди. Чегем бийле элден къыс-талгъан эдиле да, ол а, кѣчюп келип, мында энчи юй болуп жашай эди. Былайдан угъарлакъда уа Гиргокъланы Чорттай жашай эди. Ол да, Хажымырза Чегемден келгенча, Холамдан кѣчюп жашай эди.

— Тамата, тилегенибиз ючюн айып этме, жолда бара, бизге жер атланы айта, аладан къысха хапар бере барсанг, бизни бек ыразы этерик эдинг,— деди ол абадан жаш. Бирсиле да анга нѣгер болдула.

Мен аланы тилеклерин толтурургъа айтдым. Биз алай ушакъ эте тургъанлай, ичинде да жалан эки-юч адамы бла, тѣртюнчю посѣлокну «ПАЗ» автобусчугъу келди. Биз, анга кирип, бешибиз да бирге жууукъ олтурдукъ. Автобусда ушакъ эте, барабыз.

— Жашла, къызла, ма бу онг жаныбыздагъы бир этажлы юй, Шершенѣв деген оруслуну юйю эди. Ма бу энди музей болгъан юйчюкде уа аты чыкъгъан украинлы жазуучу къатын Марко Вовчок жашай эди. Аны таулула бек ариу кѣрюучю эдиле. Ол да революция жанлы болгъаны ючюн Украинадан къачып келип, сау-лугъуна да бакъдыра, мында жашай эди. Аны къабыры, сыны да бу юйчюкню арбазындады.

— Аны хапарын а эшитгенбиз, музейинде да болгъанбыз,— дейдиле эки къыз да.

— Хы, энди ма былайгъа уа, алгъын «Кѣнделен жол» деучю эдиле. Алай а, ма бу уллу жолдан ары, бир жанына, кѣнделенине бурулгъан жол ючюн айта эдиле. Адамла жерни халына, турушуна кѣре ат атап да къойгъандыла. Орус Бахсандан тау Бахсаннга баргъан уллу жолдан ары кѣнделенине баргъан жолда къуралгъан тау элге да «Кѣнделен» атап къойгъандыла. Бу жерни уа шѣндюгю атына «Бѣрюле Къабакъ эшиги» («Волчы Ворота») дейдиле. Бир жанындан ол да тюздю. Нек, десенг, алгъын электричество жокъ эди. Элле, жолла да, ай жарыгъы болмаса, кече къаппа-къарангы болуучу эдиле. Жоллада кече айланган адам хазна болмай эди. Хар ким, ингир жарыкъдан малын орунга жыйып, юйюнде тынчайып къала эди. Алай бир бирде малла, юйге къайтмай, сюрюуден ажашып ма бу Кѣнделен жол артында кѣкен юлкюле араларында отлай къалыучу эдиле.

Энди былай ары юг таба къарачыгъыз. Ол уллу къара агъачны эслечигиз. Ол «Кѣмюрчю тала» сыртыды. Ма къарангы кече, бир бирде уа ай жарыкъ кече окъуна, жыйын жанлы (бѣрюжыйын), улуй кетип, андан келип, былайтын — Кѣнделен жол бла

— ете эди. Ажашып кьалгъан малланы ашап, эрттенликде танг кьарангысы бла, былайтын артха, ол кьара агъачха, ётюп кете эдиле. Ма былайгъа, «Бёрюле Къабакъ эшиги» деп андан айтадыла. Бир бирле уа: «Таулу абрекле, былайда, кече жол сакълап, жолоучуланы тонаучу эдиле да, быллай ат андан аталгъанды»,— дейдиле. Ол а ёппе-ётюрюкдю.

Абрек-мабрек мен билмейме, алай Аппайланы Хусей — акъ суучу кьарт — былайлагъа кьапханла салып, бёрюледен кёп кере да тонлукъ тюшюрюучю эди.

Жол тюбюнде бу буруу ичи «Ботанический садды». Ол аны эндиги атыды. Аны ичинде, ма кёресиз, омакъ кьуралгъан гюрен кёл, жан-жаньндан суу талла, жашил чачларын энишге салындырып турадыла. Мында — кёрмючге орнатылгъан тюрлю-тюрлю терекле, юлкюле, гюлле, гокка хансла. Былайны алгъыннгы аты уа «Тогъулан къабакъ жашагъанды». Алай нек аталгъанына сейир этерчады. Кеси да «Тогъ улан» дегенденми огъесе «Тау улан» деген сёзледенми кьуралгъанды? Къалай эсе да, «Тогъ» да, «тау» да бизни ана тилибизни сёзлеридиле. Алай эсе уа, былайда къачан эсе да бизни халкъыбыздан не да башха тюрк тилли халкъдан эл жашагъанды.

— Сен бу жерлени атлары китапдамы окъугъанса огъесе адамладанмы эшитгенсе?— деп сорады кичи жаш.

— Угъай, китаплада окъумагъанма, аталарыбыздан, аналарыбыздан эшитгенме. Кесим да аланы атларына таматаларыбызча айтып жюрюгенме. Жер атла артыгъыракъ да бу арт жыллада бек тюрленгендиле. Алгъыннгы тёлю ёлюп, жангы тёлю билмей, жерлени алгъыннгы атлары унутулуп барадыла. Сёз ючюн, энди ма былайы уа «Жашарбекни юйюню кьаты» болгъанын ким билликди? Былайда агъач къалауур юй болгъанды. Агъач къалауур а — Холамханланы Къушуну жашы Жашарбек эди. Ол, эркинлик къагъыты болмай, Нальчикге арба бла отун элтип баргъанланы, былайда тыйып, не отунларын, не балталарын сыйырып жиберуучю эди.

Природаны агъачын сакълауда Жашарбекни уллу хайыры бар эди. Жашарбек орта бойлу, женгил кымылдаулу, тири адам эди. Орусча да кьара таный эди, газет, китап да окъуяла эди, хаты аламат болмаса да, къагъыт жаза да биле эди. Аны мор чепкенини аркъасы бла бир имбашындан бирси имбашына дери алтын окъа налтехле сырылып эдиле. Ол жарыкъ тор атын жолда жоргъа этдирип баргъанда, аны аркъасындагъы налтехлери кюн тыякълада, кёз къамата, сингилдеучю эдиле. Хар заманда аны жанында кьызыл хомпуралы, кюмюш саплы тапанчасы, белинде алтын суу ичирилген кьынлы, бирсиленича болмай, кьысха къамачыгъы, хазыр орунларындан иги да ёрге чыгып жылтырагъан, бир бирин энишге салыннган сынжырчыкъла тутхан, кюмюш ха-

зырлары болуучу эдиле. Ёзге уа аны окъа чалыулу кызыл къа-тапа тѣппели дум-къара, гыдай, бухар бѣркю, не уа кѣк бетли галифе кѣнчеги ат юсюнде нечик тюрлю-тюрлю кѣрюнюучю эди!

Кеси эллилеринден эки бызынгылы аны кѣргенлеринде айт-хандыла:

— Ялан, ол озгъан ким эди?

— Ким сунаса? Артындан къарасанг — жарым патчах, ал-лындан къарасанг а — Къушу улу Бурху!

— Ай, элия урсу сени дегин! Байрым эркек кибик, къолан-молан да болуп айланмаса уа — эсленмез эди!

Ол заманда Бызынгыда бирер тюз, бирер чам атсыз адам болмаучу эди. Жашарбекни да чам аты «Бурху» эди.

Жашарбекни чабып баргъан ат юсюнде, кѣпчекге сюелип, намаз этгенин да кѣргенме. Ол аллай тамаша адам эди да, аны аты айтылгъан жер болгъаны да сейир туююлдо.

Энди бу былайдагъы тала уа — «Тогъ улан къабакъ жашагъан жар башы талады». Былайда, жол тюбюнде бийик жар барды.

— Оллох-оллох, бу уа не узун ат эди! — деп сейирсинди абадан жаш. Къалгъанла да кюле эдиле. — Тала — гитче, аты — уллу, — дей эдиле.

— Энди уа, ма бу онг жаныгъыздагъы жер а саулай да «Уллу орус жерди». Муну аты алайды. Совет власть келип, жерле халкъ-гъа жан башындан юлешингинчиннге дери, былайланы наль-чикчи оруслула тута эдиле.

— Да бу «Уллу орус жер» эди эсе, мында дагъыда бир «Орус жерми» барды? — деп сордула, ол эндиге дери сѣз къошмай тур-гъан кызыла да.

— Хау. Бирси «Орус жерге» да, бара-бара тюберикбиз, — де-дим.

Кюннюм чатланы башларындан озгъандан сора, «Тѣбен ёр» башына жетдик.

— Да, энди, кѣресиз, Акъ Суу эл былайдан башланады. Онг жаныбызда Жангы посѣлок, андан ары — Цемент завод. Бу жа-нын къоюп, уллу жол бла барайыкъ. Ма сол жаныбызда уллу магъаналы сын. Ол граждан урушда, Уллу Ата журт урушда да эркинлик ючюн, бизни бу насыплы жашауубуз ючюн ёлгенлени эскериу сыныды. Бу сынны автору, аты махтау бла айтылгъан скульптор, Къабарты-Малкъар республиканы саугъасыны лауреа-ты Кърымшаухалланы Бахсанукъ улу Хамзатды. Элни адамы анга да, сынны салыуну къурагъанлагъа да бек ырадыды.

Ма энди уа «Тѣбен ёр».

— «Угъары ёрдамы» барды? — деди абадан жаш.

— Барды. Анга да жетерикбиз, — деп, мен хапарымы андан ары бардырама.

— Бу ёр, шѣндюча тюзюрек да, асфальтлы да туююл эди. Ке-

отунну эки бѣлмей, атла, ёгюзле да чыгъармаучу эдиле.

Тѣбен ёр аягъында, жол башындагъы кѡолгъа «Кѡоянлы кѡол» деучю эдиле. Жол тюбю уа «Жарбасханды». Кѡоянлары кѣп болуучу кѡолгъа «Кѡоянлы кѡол» атагъан эдиле, бу жерге «Жарбасхан» деп а, бир жауун кюн, Бачиланы Шашко, улоуларыны жерлерин да биргесине алып, жар тюбю дорбунчукъгъа кирип тургъанлай, жауун илибизиретген жар юсюне оюлуп, басып кѡойгъанды да аны ючюн аталгъанды. Былайгъа бир бирде «Шашколаны жарбасхан» деучюдюле. Ол ат бюгюн да жюрюйдю.

Ма бу бир кѡауум юй да, Акъ Суу совхозну сют фермасы да тургъан жалпакъны аты да «Гитче орус жерди». Аны огъаргъы чеги Акъ зыгъыр блады. Кѣпюрге жете баргъанлай онг жанынга кѡарачы. «Угъары ёр» деп, ма бу «Уллу орус жерге» чыкыгъан айланчлы ёр жолгъа айтадыла.

Энди уа Акъ Суу элни биринчи посѣлогуна кѣпюр жол бла ётюр барабыз. Элге да бу кѣпюр тюбю бла баргъан суучукъну аты аталып кѡалгъанды. Ары дери аты уа «Нальчик Башы» эди. Таурухха кѣре, элге кесибизни атыбызны ататабыз деп, эллиле Жандар, Жамме, Тюкюлюй да, бир бирлеринден жашырын, саугъала да элтип, Къылычбий улу князгъа да барышхандыла дейдиле. Алай дагъыда элге «Жандар кѡабакъ» да, «Жамме кѡабакъ» да, «Тюкюлюй кѡабакъ» да аталмай, «Акъ Суу» аталып кѡалгъанды.

Ма энди биринчи посѣлокдан чыкыдыкъ. Бу тюкенле да, сабий сад да болгъан жерни аты «Кечиу» эди. Шѣндю былайда бир талай юй барды. Алгъын а былайда, юйюрю-юйдегиси да болмагъан, кеси энчи юй да ишлеп, уллу терек бахчасы да, тирмени да болгъан Чабдарланы Бекирбий жашай эди. Артда, бир кѡауум жылладан сора ол чомарт, огъурлу киши ёлген эди, тюр болгъан эди. Ахшы адам эди. Юйюню аллы бла ётген сабийлеге, кимине Шурочка, кимине да Мурочка деп, кѡубултуп, алмала, кертмеле берип ийиучю эди. Ол аламат чомарт, алаша, кызылууурт кишичикни эл бары да бек суйюучю эди.

Бу Кечиуден ёрге чыкыгъан жолну аты уа «Акъ жолду». Анга алай зыгъыры акъ болгъаны ючюн аталгъанды.

Былайны уа кесигиз таныйсыз: «Серные ванны». Алгъынны аты уа «Дармансуу» эди. Бир бирле уа «Бабаланы дармансуу» деучю эдиле. Бу кукурт сууну, баям, биринчи Бабалары кѣрген болур эдиле. Бабаланы юйлери эрттеден да былайдадыла. Алгъын желден ауругъан таулула, узакъ жерледен окъуна келип, мында агъач гуллала не да чыккырла ичине дарман сууну кѡуюп, алагъа кирип, кеслерине чахауан этип тургъандыла. Былайы кеси уа, кѣресиз, Акъ Суу элни экинчи посѣлогуна саналады.

— Да, тамата, энди сен ахшы жолгъа бар. Биз лагерь болгъан жерде кѡалабыз, — деп ол эки кызычыкъ Акъ Сууну эл шко-

луну къатында автобусдан тюшдюле. Манга, мен алагъа жол негер болгъаным ючюн, алгъыш этген эдиле.

— Биз а алыкъын «Агъач Талагъа» дери барлыкъбыз,— деп, ол эки жаш а автобуста мени бла къалдыла. Автобус Нальчик суу кёпюрюнден гюрюлдеп ётдю. Мен жашлагъа сордум:

— Ол «Агъач Тала» дегенигиз узакъдамыды?

— Да ма былайдан, бу айланч-бойланч ёрден ёрге чыкыгъанлай,— дейди ол абадан жаш. Кичи жаш да:— Хау, биз энди анда жумушчугъубузну этип, къайтырыкыбыз. Алай сени бла энтда да бираз барсакъ иги эди. Ол сен айтхан жер атланы мен жаза-жаза келгенме. Биз тийребизде жерлени атларын билирге керекбиз,— дейди.

— Бу сиз баргъан «Агъач Таланы» да алгъыннгы аты «Солтанакъ» эди. Биягъы бир бирле да «Бабаланы Солтанакъ» деучю эдиле. Анда да кертиге ушагъаны барды. Нек десенг, Солтанакъ алгъын Къабартылы князны бийлик жерлеринден бири эди. Артда уа андан Бабаланы жашла, къазыкъ оюн этип, сыйыргъан эдиле. Дагъыда бираздан а, Акъ Суу эллиле, оноу этип, Солтанакъны, Бабаладан алып, битеу да элни жерине айландыргъан эдиле. Мен кесим да, сюрюучю заманымда Солтанакъ ёзенинде, чюйке ойнап, кесим кибиклени геттрагъа кёплерин сюргенме. Энди уа, кесигиз билгенликден, мында сюрюу кютюу, сабан сюрюу, чалгъы чалыу да жокъ, туристлеге база къуралгъанды, бир талай уллу межамла ишленгендиле. Культура ёзени болгъанды. Алгъын былайтын Холамлыла бла Бызынгылыла да таудан Нальчикге келе эдиле, артха да къайта эдиле. Энди уа былайтын ала да жюрюмейдиле. Автобусланы, автомобиллени себебинден былайтын жюрюр кереги да жокъду.

Хы-ы, атыны юсюнден айтсакъ а, мен Солтанакъны энди атын тюзге санамайма. Аз жерде агъач тала жокъду! «Солтанакъ» деп, аталгъанынлай къалса керек эди. «Солтанакъ»— ариу атды.

— Алайды, алайды,— дедиле эки жаш да, башларын алгъа-алгъа булгъап.

Сора, жашла, сиз былайда — Солтанакъда къаласыз, Солтанакъ аягъында бу сызгъаны уа кёргенмисиз?

— Атын билмейбиз ансы, кёрген а этгенбиз. Тамата, биз сизни бираз ашырайыкъ. Артда къайтырбыз,— дейдиле жашла.

— Аны аты «Баший сызгъады». Бир бирде уа «Баший тас болгъан сызгъа» деучюдюле.

— Кимланы Баший эди?

— Кимладан болгъанын эшитмегенме. Алай, бу сызгъада, эшеклерин излей баргъанынлай, Баший тас болуп къалгъанды. Ол базаргъа келген холамлы болгъанды.

— Алан, аны, харип, айыу не да бёрюю ашагъан болур эди?

— Угъай. Анга жаныуар зараны жетмеген эди. Аны ногъайлы

жортууулчула урлап кетгендиле. Ол, кьарт да болуп, ногъайлыдан кьумукълугъа сатылгъандан сора табылгъанды. Аны Астрахан тийрели ногъайлы кызла кьалачы кьумукълугъа, ол да бир бёлек жылдан сора, хасау журтчу кьумукълугъа сатханды. Ол а, саудюгерчилик бла Холамгъа келгенинде, кесинде жумушчу болуп тургъан таулуну, аны тюз атын (ногъайлыда уа терс аты да болгъанды), кьайдан кьайры, кьалай тюшгенинден хапар айтханды. Сора Башийни ол бухарске жаулукъла, кюпесле сата айланган кьумукълудан сатып алгъандыла.

«Баший тас болгъан сызгъа» бла, ол тас болгъандан артхасында кёп жылланы да, жангызлай киши да ётмеучю эди. «Сызгъа таза туююлдю» деучю эдиле. Анда алмосту не да кьара жин бар суна эдиле. Алай Баший кьайтхандан сора уа, сызгъадан киши да кьоркъмай эди. Бююнню сабийле уа сызгъаны, хапарын угъай, атын да хазна биле болмазла.

— Да не этсинле да? Алада да айып жокъду. Топонимика таурухла жазылмасала, не тийрени эски атларын, сизни кибикле айта турмасала эндиги жаш тёлю кьайдан билсин?— дедиле жашла, бири бирине шагъат бола.

— Аны да керти айтасыз. «Эшитмеген кьулакъ — сангырауду, кёрмеген кёз — сокъурду»,— дедим мен да.

Жашланы экисини да, лагерде жумушларын билгенча, атларын да билдим: абадан — Кьубадий, кичи уа — Ахмат. Экиси да — таулу жашла. Мен «Баший тас болгъан сызгъаны» таурухун бошагъынчы, экиси да, автобусдан тюшмей, Суу Арагъа келдиле, сора, мени бла жарыкъ саламлашып, биягъы автобус бла Солтанакъгъа кьайтдыла. Мен а кесим кесиме ичимден: «Баям, топонимика таурухлагъа да адамла эс бурлукъ кёреме»,— дей, алгъышха барлыкъ юйюме кетдим.

Да, ол эди!

ЮЗЕЙИР

Мен Темиркъан бла жарыкъ саламлашдым, сора:

— Темиркъан, эллилерингден — алгъаракъда да айтхан эдинг,— энтда да бир хапар айтсанг, мени бек ыразы этерик эдинг,— деп, совхоз базны кьалаууру болуп тургъан чалсакъал, чюйремыйыкъ, алаша, алай, чыккырчыкъ кибик, бёкем кьартчыкъны аллында, борч алыргъа келгенча, ёре сюелдим.

Ол мени алгъындан да ушакъчы нёгерим болгъаны ючюн, баям, мен излегенни терк ангылады. Саламлаша узатхан кьолуму да ол жылы гырхы кьолу бла да кьаты кысып тургъанлай, кьалын

чал къашларыны тюбюнден хыйлалы ышара тургъан къара кёзлерин жылтыратды. Сора, бираз тынгылай кетип, мени кёзюме къарап:

— Бек ашыкъмай эсенг, ма былайда бу узун шинтикни къыйырына алтурчу, иги жаш,— деди.

Мен, ол айтханча, аны сол жанында шош олтурдум. «Энди не айтырыкъ болур»,— деп, къулакъ салып, тынгылайма. Ол башлады, мен а, къолума къалам алып, ол айтханланы къалын тефтериме жаза башлайма. Алай этмесем, унутуп къоярма деп къоркъа эдим. Алай ол да бош эди: Темиркъанны таурухларын унутмаучума.

— Да, мен кеси элли танышларымы юсюнден айтайым,— деп, башлады ол.— Ала бери келгинчи, биз ары бармайыкъ. Ала бары да ёлгендиле. Огъурлу адамла эдиле. Энди, отунла тюбюнде къынгыр агъач къалгъанлай, ол къауумдан жангыз мен къалып турама.

Заман кёп озса да, «Жаш кёргенин унутмаз»,— дегенлей, ол заманда кёргеними энтда да унутмайма. Қъарт болгъанма. Заман а алай терк барады — чариш ат бла баргъанчады! Қюнню да, кечени да жангыдан жангысы келеди ансы, озгъанларындан а бири да артха къайтмайды. Эрттенликде ашагъан усхарыбыз жерин тапхынчы, ушхуур кезиу жетип къалады. Кече жукъу зауугъун сынагъынчы уа сары танг атып къалады. Ишлемей, заманларын къалай оздурургъа билмей айланганлагъа бек сейир этеме!

Темиркъанны бу философиясына артыкъ сейирсинмегеними сезип, ол сёзюн бёлюп, тынгылап, манга тюрслеп къарады. Сора башлады:

— Да, биз элли къартладан бирин бир да унутмайма. Аны жамауатда жюрюген аты Юзейир эди.— Файгъамбар ат! Юй бийчеси бла сабийлери уа анга «Юзей» деучю эдиле. Баям, аналары букъдуруп айтхан атны сабийлери да алгъан болур эдиле. Мен а анга жамауатда жюрюген атын айтама.

Элде, Юзейирден сора, бахчасында «жаннет алма» тереклери болгъан адам жокъ эди. Ол ол тамаша алмаларын элни уллусуна, гитчесине да юлеше эди: чомарт, огъурлу адам эди. Юй бийчеси Балдатхан да, тюз аныча чомарт эди, адепли адам эди. Тазалыкъны уа — несин айтаса! Аны юй тизгинлиги, арбаз тазалыгъы да къоншулагъа юлгю бола эди. Юйюрюн да тазалыкъгъа, ариу къылыкъгъа юйрете эди.

Юзейир бай да, жарлы да туююл эди. Арбазында юч-тёрт ийнеги, эки къарт ёгюзю, бузоуу, танасы, ити, бир асыралгъан ириги да бар эди. Бир къауум эллилени арбалары, жау сюртюлмегени ючюн, орамда чыр-чырдан къырып барсала, Юзейирни арбасы уа тауушсуз барыучу эди. Ол а къарт ёгюзлеге да тартыргъа тынч эди.

Юзейирни юйю эки жол айырылгъан жерде болгъанлай да, аны арбазына уручуну «сууукъ къолу» тиймей эди. Нек десенг, аны ол акъёшюн къара ити мардасыз огъурсуз эди. «Малы иесине ушайды»,— дерча туйюл эди. Эл аллында чегетде терек башладан марай кетип, къушла, сызылып келип, юй арбазладан тауукъланы алып кетиучю эдиле. Юзейирланы арбазгъа къуш чапса уа, ол сакъ ит къушну окъуна тутаргъа аздан къоюучу эди. Ол арбаздан бир жангыз тауукъ да къорамай эди. Алай аны бир аман иши бар эди: таулу парийле абадан адамгъа болмаса, не тиширыугъа, не да сабийге чапмаучудула. Бу уа танымагъан адамына, ким болса да, акъ гетменлерин кёргюзтюп, тегерек сары кёзлерин жандырып чабыучу эди. Аны себепли, заказ бла агъач башмакъла ишлетирге Юзейирге келген адамла, сехледен арбазгъа кирмей, орамдан къычырыучу эдиле. Юзейирланы юйден адам чыкъса уа, ол огъурсуз ит, къуйругъун да булгъай, кетип, жатма тубюнде жата эди.

Бу мен хапарын айтхан заман шёндюча туйюл эди. Шёндю адамла, суйгенлерича сайлап, чурукъла, сандалла киедиле. Ол заманда уа элде кёпле да, чабырдан сора да, агъач башмакъла кийиучю эдиле. Къар эресе, жайгъыда уа жауун жауса, орамла терен балчыкъ болуучу эдиле. Ол кезиуде киерге, Юзейирни агъач башмакъларындан тап аякъ кийим табаргъа къыйын окъуна эди. Агъач башмакъла ишлерге кюрешгенле элде дагъыда бар эдиле, алай ала Юзейирча тап эталмай эдиле. Юзейир этген башмакъланы агъачлары женгил жёгеден эдиле, бирсиле уа жеркден этип къоя эдиле. Юзейирни башмакъларыны табанлары бийик, аякъ бурун кирген башлары жумушакъ териден болуучу эдиле. Аны себепли эллиле Юзейирни агъач башмакъларын бек суйюучю эдиле. Бирсиле этген башмакъланы арасында Юзейирни башмакълары, тауукъла арасында къазлача кёрююучю эдиле. Алай башмакъла этер ючюн а, Юзейир къалын жёге къангаланы алгъадан окъуна юй башында къургъакъ этиучю эди. Ол боллукъ затны алгъадан кёрюучю адамладан эди. Боллукъ ишни алгъадан кёрюу а — акъыллылыкъны тамгъасыды.

Юзейир, бир бирде, башмакъланы танышларына, тенглерине, артыгъыракъ да жарлылагъа, сууаплыкъгъа деп, хакъ алмагъанлай берип да къоюучу эди. Алай не кёп берсе да, аны жангыдан ишлеген башмакълары коридор къангагъа тизилселе, агъырыкъгъа къарылгъачла тизилгенча кёрюне эдиле. Нек десенг, ол башха ишлеринден бошаса, кюндюз-кече да башмакъ ишлеуню къолгъа ала эди. «Юзейирни башмакълары» деген сёзле эллилени ауузларында жюрюй эдиле.

Бирде биз — сюрюучю жашла — тууарланы да Солтанакъны баш таласына къууалап, къалын жашил чапыракълы кертме терекни салкъынында гюрен олтуруп тургъаныбызлай, тёбен жаны-

быздан — Баший тас болгъан сызгъадан — ийнеклерин да сюрюп келе — Юзейир чыкъды. Ол бизни къатыбызгъа жетгенлей, аны малларын андан алып, аллыбызгъа этип, Угъаргъы талагъа сюрюп, кеси малларыбызгъа къошдукъ. Барын да бирге агъач къыйырына къууаладыкъ. Тилей кетип, Юзейирни терек салкъынына, къатыбызгъа олтуртдукъ да, бизге таурух айтырын тиледик. Ол а, малны кютюуге къууалап, терк окъуна элге къайтыргъа керек болгъанын билдирди. Алай бизни тилегибизни сан этмей къояргъа болмады да, былай айтып башлады:

— Мен эшитген, кѳрген да кѳпню этгенме. Болса да, жашла, кесим кѳрген, кесим сынагъан затладан бир-экисин айта кетейим. Сиз манга масхара этерге да болурсуз, алай мен масхараны да ангылаучума. Бир бирге масхара, лакъырда этгенден уллу хата барыбыз да сынамайыкъ. Къозугъан телиле этиучюдюле. Мен къозумаучума. Жаным-тиним эркинлик, тенглик, батырлыкъ, жарыкъ кѳллюлюк, лакъырда. Тюз алача уа мени бек суйгеним — туугъан жерибиз, Ата журтубуз, аны фахмулу ишчи халкъы.

Бир бирле, адамланы арлакъда, берлакъда сюелип тургъанларын кѳрселе: «Анда-мында сюелип неге турасыз, Юзейирни бахчасында нартюхлеге ушаш?» — деучюдюле. Аллаи камысыланы да кѳбюсюн кѳргенме. Алай, билип къоюгъуз, хар адам да, мал да, жерде ѳсген затла да, тауладан келген суула окъуна эркинликни сюедиле. Бахчаны юсюнден айтханда уа: мен юйюме, къылычла кибики, сабагъында ючюшер-тѳртюшер битген нартюхле элтсем, ол бешиш этерге кюрешгенле уа нартюх бахчаларындан, бармакъла кибики, ууакъ нартюхчюклени бла тели хансланы оруп элтедиле. Ала да — инчге сабакъчыкъла къатыш болуучудула. Сор ала кюле турсунла — мен а мирзеу къоллу. Адамла масхара этгенликге, къоркъургъа, къозургъа да керек туююдю. Алай артыкълыкъны уа бир заманда да кечмегенме. Бирде аргъы ауулну къыйырындан бир ачы къычырыкъ таууш эшитдим.

— Ой, буслийман адамла, тилейме, мен харипге болушугъуз! Оу, кюнюм къуругъан! Оу, кечем къуругъан! Жангыз къызымы — жан тамырымы, Тѳбен элли жашла алып барадыла! Ой, буслийманла, тилейме, бу мажюсюлеге, харамлагъа жол бермегиз! Ой не этейим, мен жарлы, мен харип?! Къызы хор бла алып барадыла! — деп, ол къатын ауаз сарнап, чыгъа эди. Тюз да аны эшитгенлей, ичим от болгъан эди. Ол, чач тюклерими чыкъырдатхан тиширыу къычырыкъ кимни да жаны аурурча эди. Анга жаным ауруду. Болушур умут этдим.

Ол хорчула къызы элтирик жол а ауул аягъындагъы агъач ичи бла бара эди. Жолну эки жанында уа, бутакълары кѳнделен-кѳнделен узатылып ѳсген терекле кѳп эдиле. Жол ары келип, суу бойнуна тигелей эди. Мен, арсарсыз чабып, ала келлик жолну жанында терекни жол юсю бла кѳнделен, базыкъ бутагъына мин-

дим. Кесими тап бегитдим. Башха жаныуарны, терекден секирип, тутарыкъ сюзесинча, марап турама. Шо кызыны келтирген атлы терек тюбюне жетгенлей, аны юсюне, сюзесин кыояннга секиргенча, секирдим. Аны атына, ючюнчю болуп, кыондум. Ат кеси да бир кыарыусуз кёре эдим, алай, юркюп, жыггылыргыа да аздан кыалып, алгыа жыюндю да, кесини аллында баргыан тор алашаны жаны бла да алгыа сължырады. Ол кызыны элтген жаш бу не тюрлю оюн болгыанын да иги сезгинчи, мен аны атдан атдым. Аны эки нёгери да, не аямай кыуудула эсе да, мени жеталмадыла. Кызыны да кыойнума кыаты кысханлай барама. Болса да, мени кыуугыанлай, ол аргы адулда кызыны анасы болгыан жарлы арбазгыа дери келдиде. Ала дагыда, хор-зор этип, кызыны сыйырып кетерге умут этген эдиде. Саут бет алышып келген эдиде. Алай биз айланч жол бла барып ары жетерге, ол арбазгыа, анданмындан да келип, кёп адам жыылып тура эди. Алай, эл базаргыа кетген кюн эди да, андагыыланы асламы да сабийли кыатынла бла кыарт кишиле эдиде. Ойнагыандан сора башха ишге жарамгыан чаучелле да бар эдиде. Ала да гузаба этерге кюреше эдиде. Кызыны анасыны кыолуна берип, артыма кыарагыанымда, бир атха да экилеш минип, кызыны алып, кыачып кыутулургыа кюрешгенлени арбазгыа кирип келгенлерин эследим. Ала, бет алышып, сарыулары кыайнай, арбазгыа киргенде, кыатынла кыычырыкъ этдиде. Кыушдан юркген тауукылача, арбаздан коридоргыа кыачып, алагыа жол кыойдула. Кыарт кишиле, гулоу тыякычыкыларын хауада силдей, жаны эдиде. Зорчулагыа налат бере эдиде. Алай, андан да не асыу! Мен акыбаш кыамамы да кыынындан суууруп, аллымда ары-бери ойната, шибилыча жылтырата, жулдуз учханча, арасар болмай, юслерине чапдым. Кыычырыкъ, гузаба тауушдан, кимни не айтханын аныларгыа да кыыйн эди. Болса да, бир кыартчыкыны: «Ы, маржа, жашла, бу эсирген нажасланы атларыны айылларын кесигиз! Юзюгюз! Ат иерлерин жерге-жерге атыгыыз!»— деп, кыычыргыанын эшитдим. Олму эди! Зорчуладан экиси атларын сакыларгыа кюрешдиде. Атланы кыатларына жанлагыанлагыа кыама бла тебинедиде, кыамичи бла да сермейдиде. Нёгерлерин да кетерге ашыкыдырадыла. Ол а, хорларыкъ сунуп, кыуру манга мыллыгын атып кюрешеди. Мени хорласа, бу кыарыусуз халкыдан а кызыны сыйырып кыутулургыа умут эте болур эди. Нёгерлери айтханны эшитирге да суймей эди. Ол мени кыамамы бурун кыыйырындан, жамычы кыанаты бла чулгыап, кыаты тутду. Аны кыолундан ычхындырама деп, кыаманы сабындан тутханлай, буруп башладым да, кыама уа, ай таланнга, бурула кетип, ариу боюнса буруу болуп кыалды! Сора, кыалай эсе да, кыама кыолума келип кыалды. Мен аны, сол тобукы юсюме тыяндырып, кыол табаным бла кыаты басып, сабындан бери кесим таба тартханымлай, «шырт!» деп, тюзелип алгыын халына келип кыалды.

Аны кѣргенлей, ол мени бла кюрешген жаш, кесини къамасын да ары-бери ойната, атлары болгъан жерге арты бла кете бара эди. Кѣзлери, неге эсе да бир бек сейир этгенча, жылтырай эдиле. Асыры жаннгандан, автомобиль чыракъларыча кѣрюне эдиле.

Къатынла бла къарт кишиле уа: «Къылыкъсызла! Неках бла элтсегиз да — бир иш ансы, бир жарлы ананы жангыз къызын чола тапханбыз деп, хор-зор бла элтирге сизге айып туйюлмюдю?!» — деп, андан-мындан къычыра эдиле.

Ким эсе да, ол къартладан бири: «Мында бир кесек мычысала иги боллукъ эди, энди базарчыла да элге къайтып келе болурла!» — деп, бары да эшитирча къычырды.

Ишлери онглу болмазлыгъын ангылап, юч атлы да, атларына минип, беишли, муштухул зымпыйып кетдиле. Аланы ызларындан кюлюп, ма сизни кибик жашчыкъла да ташчыкъла сыза эдиле.

Къайгъы шошайгъандан сора, мен да кетдим. Алай мен ол алайдагъы адамлагъа кѣл этдирип оза туруп, къызын анасы да, аны гузабасына келген къартла да, къарт, жаш да, тиширыула, эркегырыула да, ызымдан къарап, къор-садагъа бола, алгъыш эте эдиле. Бир-бир къарт кишилени уа: «Юзейир артыкълыкъны кишиге да кечмегенди. Узакъ ёмюрлю болсу, сау жюрюсю!» — дегенлерин эшитген эдим.

— Юзейир, ол къыз а артда къалай болгъан эди? Сен да, жашладан сыйырып, артда ол, эрге баралмай, юйде иш а къалгъан болурму эди? — деп сордум мен, арсар бола.

— Угъай. Аны анасы жангыз да, жарлы да болгъанлыкъгъа, къыз къолдан уста, намыслы, адепли, чырайлы эди да, артда кеси элинде суйген жашына баргъан эди.

Шош тынгылап, Юзейирге тюрслеп къарап тургъан жашладан бири сорду: «Юзейир, алай соргъаныма айып этме, сени бир кѣзюнг сокъур нек болгъанды? Ол жашла бла сермешгениндеми?»

— Хоу бир да! Таулагъа, кийик мараргъа баргъаныбызда, жугъутур текени мюйюз къыйыры жетген эди.

— Бийик таулада, чынгыл къаялада айланган жугъутурну мюйюзю сени кѣзюнге къалай тийген эди да? — деп, жашладан дагъыда бири сорду, асыры сейирсингенден ол чылтыр кѣзлерин да жумаракъ.

— Айтчы, айтчы. Къалай? — деп, бирси жашла да тиледиле.

— Да ма бери, бирде, бизни Кавказгъа ингилизлиле келген эдиле. Аланы, ингилиз тилден орусчагъа кѣчюрюп айтыргъа, тилманчлары да бар эди. Таулада айланыргъа уа жол уста да керек эди. Аланы тилеклерине кѣре, бизни элни старшинасы: «Былагъа жол уста болурму эдинг? Кеслери тау чыгъышланы, жол ызланы биллик туйюлдюле. Жол устагъа уа иги хакъчыкъ да берликдиле», — дегенде, арсар бола кетип, боюн салгъан эдим. Алагъа жол уста болдум.

— Сен ол ингилизлилени къалай ангыларыкъ болур эдинг? Тиллеринден ангылауунг а бармы эди? Ала да — сени тау, не да орус тилинги?— деп, мен да сордум.

— Тилманчлары болгъанын айтхан эдим да. Ала нёгерлери Мыкалайгъа ингилизча, ол а манга орусча айта эди. Мен а, терен билмесем да, орус тилде, жаш заманымдан окъуна, тыхыр-даргъа кюрешуучю эдим. Нальчикде жашагъан орус танышларыбыз бизге дайым къонакъгъа келе туруучу эдиле да, ала атам бла сёлешселе, мен а тынгылап туруучу эдим. Хыйсап этип, не айтханларын ангылаучу эдим. Жаш кезиуонде уа адам неге да ёткюр болады. Билгенин да эсинде тутханлай турады. Алай эди да, орус тил бир бирибизни ангыларгъа бек иги болуша эди.

Хы-ы, кёзюмю юсюнден. Бир кюн биз, жугъутур мараргъа, таугъа бардыкъ. Мен, жугъутурла тизилип ётюучю къая чыгъышчыкъда, таш артына бугъундум. Мыкалай а менден арлакъда бетжан къуруп орналды. Ингилизлиле уа бизге келе тургъан жугъутурланы ушкокла бла атадыла. Сора аладан юркген жугъутур сюрюу, инчге жол ызчыкъ бла къача келип, мени юсюм бла секиришип ёте эди. Ол чакъда мен бир жугъутур текени, сермеп, сол арт аягъындан къаты тутдум. Ол хайырсыз а, артына къысха бурулуп, мени къолларыма бир мюйюзю бла урду. Бирси мюйюзюню къыйыры уа тюз да кёзюме шерф жетди. Кёзюме отлу кесеу тийгенча болуп, бетими аллы мыдых болуп къалгъан эди. Ол къарыулу, семиз жугъутур мени къаядан атаргъа да аздан къойгъан эди. Ол тогъайбаш, чычхансырт теке эшигими жабаргъа аздан къойгъан эди. Болса да, мен ол текени жибермей, къучагъыма къысып къойгъан эдим. Не бек итинсе да, дып этдирмей турдум. Бошламадым. Ингилизли инжирелле уа, кёзюмю байларгъа деп, дарман чапыракъла да жыйып, гузаба эте эдиле. Ол дарман чапыракъланы да салып, кёзюмю да байладыла. Ол бёрю ашарыкъ текени уа ингилизлиле, башына да жип салып, саулай кёпге дери тутхан эдиле. Артда арыкъ болуп башлагъанында уа кесип къойгъан эдиле. Ол кюн Мыкалай ёлтюрген жугъутурну этин а, бирде шишлик эте, бирде уа шорпа эте, терк окъуна тауусхан эдик. Да ма, жашла, мени кёзюм алай бла жоюлгъан эди. Қъадар келсе — сылтау чыгъады. Ахшы умут этип тургъанынглай, чылмыкъ шырт деп, жангыдан чыгъып къалады.

Ингилизлиле мени юйге ийип къояргъа умут этген эдиле. Мен а кетерге унамагъан эдим. Байланган кёзюмю ачыгъаны терк окъуна тохтагъан эди. Тауну дарман чапыракълары жарагъан болур эдиле. Инжиреллени биргелерине айланып, жол кёргюзтюп турдум.

Былай тышындан къарагъанда сокъур кёрюннгенликге, кёзюмю гинжиси ичиндеди да, кече хар нени да ариу кёреди. Кюндюз а бирси кёзюм кёреди, бу уа угъай. Кёз жашы да чырмау эте болур.

Кишиге зараны жетмей, таулада кырдык отлай, кьоркъя-кьоркъя жашагъан халал хайыуаннга этген хатам кеси башыма жетген эди.

— Ингилизлиле бизни таулагъа нек келген эдиле?— деп соргъаныбызда, Юзейир андан ары башлады:

— Ингилизни королю Кавказны зат да битмеген жалан тауларын окъуна орус патчахдан сатып алыргъа умут этген эди. Королну бери жиберген адамлары уа тау инжиреллери болгъандыла. Къайсы тауну аллыкъларын а билирге керек эдиле. Сиз бу бизни тау жерлени байлыкълары жалан да кырдыгы, сууу, гарасы, агъачы, таза хауасы суна болурсуз. Алай туююлдо. Ма бу сиз кьрген тауланы ичлери тюрлю-тюрлю багъалы магъаданладан топпа-толуду. Алтын, кюмюш, багъыр, жьх, темир магъаданла да бардыла. Черек боюнларыны юзмезлеринде алтын бюртюкле да аз табылмайдыла. Ол да таулада алтын болгъанына шагъатлыкъ этеди. Анса уа, эшитген да болурсуз, Бахсан бойнунда Кьоргъашинли тау да барды. Биз андан кьоргъашин магъаданла келтирип, аланы отда къыздырып, таза кьоргъашинлерин айырып, ушкокларыбызгъа окъла аз ишлемегенбиз. Не уа тауну бла ёзенни бичени тенгмиди?— Туююлдо. Тау бичен малгъа татымлыды. Таулула: «Тюзню махта да, тауну ал»,— деп, бош айтхан болмазла. Анса уа, айтама да, тау хауа, таулада къара шауданла, гара суула, чыранла да къалай алапатдыла! Алайды да, жашла, сиз бу бизни тау жерлерибизни сыйсыз эте турмагъыз. Ёмюрледен бери да аланы аталарыбыз суйгенча, сиз да сие туругъуз.

Ингилизлиле тау къабыргъаланы, тау тюплени къазып-къазып кьере эдиле. Жер жерлени къазып, гылыулача, тьбе-тьбеле эте эдиле. Мен а къазыугъа къатышмай эдим. Мени борчум — жол кьргюзтюрге бла тилманчлыкъ этерге эди. Ишим къыйын туююл эди. Инжирелле таулула бла селеширге тюшгенде, мени даражам бек кьтюрюле эди. Артдаракълагъа дери таулула мени да инжирел сунуп тургъан эдиле.

Эки-юч айдан тау жерлени тинтиу къалды. Инжирелле манга да дунияны ариуун айта кетдиле. Не мурат бла кетгенлерин билмедим. Алай мен ахча къоллу болгъан эдим. Адам, эринчек болмаса, ырысхы къайдан да чыгъып къалады.

Юйюме къайтханымда, кьзюме тюшген чылмыкъны-чыпны кьргенлеринде, адамларым бек жарсыгъан эдиле, болса да, жаным саулай тауладан, къая ыранладан сау къайтханым ючюн, аллахха шукур эте эдиле. Таулада, къаядан кетип, азла ёлмегендиле!

Артдаракъда биз эшитген хапаргъа кьере, орус патчах бла ингилиз король Кавказны юсюнде сатыу-алыуларында жарашмай къалгъан эдиле. Биреу билгенни башха да биледи: Кавказ тауланы жашырын байлыкъларын учуз алыргъа умут этген ингилизлилени умутлары толмай къалгъан эди. Да ол къырал иш эди. Мен а алгъан

хакъыма юй да, мал да кбурагъан эдим. Адам эринчек, кборкбакъ да болмаса, оюм этип ишлесе, умутуна жеталады. Хар заманда таукелликни, батырлыкъны, тюзлюкню ташламагъанма. Аман адамдан кенг тур, адамлагъа аманлыгъын жетдире эсе уа — жиянны башына ургъанча, башына ур да, барма къой. Мени терем алайды, жашла.

— Юзейир,— дедим,— ол, чып жетген кезюм кече иги кереди дегенинг адам ийнанырча туююлдо.

Жашла да, ышармиш этип, сагъайдыла. Юзейир не жууап этерик болур деп, анга тюрслеп къарап турадыла.

— Да, суйсегиз, ийнаныгъыз, туююл эсе — ийнанмагъыз,— деп, Юзейир хапарын андан ары башлады:

— Мен бир ингирде Тазия туппур артында алгъаракъдан окъуна хазырлап къойгъан жеге къангаларымы келтирирге, ёгюз арбамы да жегип, атландым. Қъангаларымы да арбама жюклеп, агъачдан чыкъдым. Кеч болгъанды. Тазия дуппурну башындан тюз да кырътышха жетгенимлей, арбам бир жанына аккыл болуп тохтады. Ауаргъа аздан кълды. Ёгюзле да сирелип тохтадыла. Не этейим? Ахшам къарангысы болгъанды. Не болгъан болур деп, иги эслеп къарагъанымда, арбамы онг дингили жокъ. Ярабий, не болгъан болур деп, иги эслеп къарагъанымда, дингил ол дуппурну тик тешюнден эниш сюрен тенгереп бара тура эди. Кез къакъмай, ызындан къарап турдум. Ол а, ай таланга, тюзюнлей Ахманны шауданына барып, тогъуп-тогъуп суу ичип башлады! «Уссабы къаннгандан» сора, ызы бла артха ёрлеп келди да, арбаны кечер агъачында кесини жерине орналып кълды. Онг жанына аккыл болуп тургъан арбам да тюзелди. Ёгюзле да тирилдиле. Ёгюзлени да баш бауларындан тутханлай, алайдан энш сюрен барып тебиредим. Алай, нек эсе да, бир бек къарангы болгъанды. Ай тутулгъандача болуп, тийрени да иги эслеялмайма. Қыяулу кезюм да кичиди. Арлакъда, кырдык ичинде, бир жарыкъ жылтырагъан затчыкъ эследим. Кече жылтыраучу кырдык къуртчукъ сундум. Алып къарагъанымда: ол а — мени кыяулу кезюмю гинжиси! Не этерик эдим? Алдым да, аны, ышымыма ышып, тазалап, кез орунумда кесини жерине салдым. Олму эди! Тийре, ай жарыгъы жайылгъанча, жаппа-жарыкъ болду! Хар нени да шарт кердюм. Да ма алайды. Мени артал да сокъур сунмагъыз, жашла. Сизни да, мени да къаргъагъан ол сокъур кезюм керген къаядан кетсе, алай бек онгмаз эди.

Мен сизге дагъыда бир хапар айтайым,— деп, таурухун андан ары бардырады Юзейир.— Сиз ийнанган да этмесиз, алай ол да сизни ишигизди.

Бир кюн, шо мен да арбазымдан орамгъа чыгъа баргъанымлай, элде къатынланы кычырыкъ этген тауушларын эшитдим. Орамдан ёрге къарагъанымда, гузаба этген тиширыула, къачып, арбаз-

ларына ташаядыла. «Ой, не болгъанды?»— деп, къоншума сорама. Ол а: «Къач, Юзейир, элни уллу орамыны башындан энишге айыу келе турады!»— дейди. Кеси да олсагъат окъуна юйюне кирип, бугъады. Иги эслеп къарагъанымда, орамда бир адам да жокъ. Орамны арасы бла энишге уа, бугъа кибик, бир бойнакъ айыу, эки жанына кезиу жантая, мур-мур эте, онгуна, солуна къарай келеди. Мени кёрсе, къачып иш кетер деп, олсагъатдан мен хуна артына букъдум. Тынгылап турама, ол да жууукъдан жууукъ келе турады. Шо бизни арбазны хунасыны аллына жетгенлей, мен, хуна юсюнден секирип, аны сыртына къондум. Сермеп, эки къулагъындан эки къолум бла къаты тутдум. Онгуна бурулама десе, сол къулагъын бурама, юзерге жетдиреме. Солуна бурулама десе уа, онг къулагъындан асыры тартхандан, аны да юзерге жетдиреме. Тынч, аллына барып турса уа, къулакъларын къаты тутханлай, эки табаным бла уа быгъынларына урама. Тюбюмде барыргъа, тюз да эмилик атны юйретгенча, юйретдим. «Ай, аман хомухла, чыкъчыгъыз бир къарагъыз! Бу айыумуду, гылымуду?»— деп, тегерегиме къычырама. Адамла терезеледен бла хуна артларындан къарап, сейирге къалгъан эдиле. Мен а, айыуну сыртына къонганлай, бир орамны ичи бла ёрге, бир да энишге келеме. Алай эте, ол мен къулакъларын буруп, амалсыз этген айыу, асыры арыгъандан, амалсызына къалды. Баям, арыгъан болур эди. Терлеген ийисден къырады.

Мен ол уллу айыуну къурта къулакъларын жюген этип, къайры суюсем ары бура, терлегенлерин бардыргъан эдим. Мурулдагъан тауушу кючден-бутдан эшитиле эди. Аузундан да акъ кёмюкле агъа эдиле. Алай бла, эл къыйырына жетгенимлей, гыртгыйныгына табаным да бир жетдирип, эл аллындагъы жерк зыгытха къууалап жиберген эдим. Экинчиде эл ичине кирмез кибик этген эдим.

Билип къоюгъуз: ит жанлы гумотуна къоркъады, айыу а — къулагъына бла къуйругъуна къоркъады. Аны къурталыгъы да, чубурлугъу да анданды. Не да болсун, сиз айыугъа жолукъсагъыз, аны сыртына секирип, эки къулагъындан къаты тута туругъуз. Ол заманда сиз аны хорларыкъсыз. Сынагъан окъуна этигиз,— деп, Юзейир, аз-маз ышара, сёзюн тауусду.

Биз аны бу артдагъы таурухун эшитгенибизде, бир бирге къарашып, ууакъ кюлмюш этдик. Сора мен анга: «Тейри, бу жол а агъартдын бол-угъай»,— дегенимде, ол а: «Сизге таурух айтыргъа керек эди да, агъартдым-сыздым эсем да — айтдым. Суюсегиз — ийнаныгъыз, суюмесегиз — ийнанмагъыз. Сизге — эсенлик, манга — саулукъ!»— деп, хыны-суху ёре туруп, чубур къара чепкенини этеклерин къагъып, кюле-кюле, кетип тебиреди.

Биз аны бираз тыяр умут этдик. Алай, не медет, Юзейир заманын андан ары сыраф ашырыргъа унамады.

Да, ахшы улан, Юзейир аллай, жамауат суйген, ахшы адам эди. Иш суйгенге адеж эди, хаулени уа, ызындан къужур къарап, сёкген этмесе да, ангыламагъан адамча, умбашларын ёрге жыйыра, башын эки жанына кезиу-кезиу булгъаучу эди. Хаулелеге кеси да «тапсашарла» деучю эди.

Темиркъан таурухун бошады. Мен да тефтериме нохта салдым. Энди уа аны таурухун сизге эшитдиреме.

ТАУКАЛАШ

— Иш къолай болсу, Темиркъан!— деп, биягъы мен биз элли къартланы юсюнден таурух айтычугъа тубедим. Ол совхоз малла жыйылычу кенг орунну ичинде, куртму эте, айлана эди.

— Не ишлейсе, Темиркъан?— дегенимде:

— Да къолайлы къарт бол. Алай не ишлегеними уа билир кибиксе. Къолумда кюрегими кёрмеймисе да? Мал орунну тубюн тазалай турама. Мал — кёп, адам а — аз. Адамла совхозда хар ишге бирча жетишалмайдыла. Ийнеклени саугъандан сора да аланы ишлери дагъыда кёпдю: багъаргъа, тюплерин тазаларгъа, саулукъларына къараргъа, ары къууаларгъа, бери сюрюрге, тазларын, сууларын берирге... Уой-уой, аланы аз жубанчлары жокъду! Аны себепли мен базда къалауур болгъан къыллы къалмай, малчылагъа къалайда да болуша туруучума.

— Бир биригизге болушхандан уллу хата сынамагъыз. Ол игиди, мен а сени чырмаргъа да суймей эдим. Алай биягъы сен элли тенглеринги юсюнден бир таурух айтсанг — иги этерик эдинг.

— Охо, бусагъат, бир кесек кюреригим къалгъанды да, андан бошагъанлай, сени да ыразы этерме.

— Темиркъан, экинчи кюрек бармыды? Санга мен да болушур эдим.

— Угъай-угъай. Бу сени ишинг туююлдю.

— Болушмай амалым жокъду. «Бий билгенни, къул да биледи»,— деп, бурунгулудадан къалгъан сёз барды. Сени къолунга жарашхан мени къолума да жарашыр. Кюрекни илмусу алай къыйын сунмайма.

Ол экинчи кюрек излеменден сора, мен аны кюрегин, тилей кетип, аны къолундан аманны кебинден алдым.

Мен, ары айланып, бери айланып да, мал орунну гюрюлдеген дауургъа алдырып, кюреп башлагъанымда, Темиркъан, мыйыкъ тубюнден аз ышара, манга тюрслеп къарады.

— Да мен а, сен къагъытда къалам ойнатхандан башханы билмеген суна эдим да, тейри, бу жаймабыдыр кюрекни да аман иги тепсетесе! Ай, аперим-аперим! Хар кимге да, окъуй-жаза билген-

ча, башха ишни да билирге керекди. Мени сартым — алайды. Халкъгъа хайыры болгъан неллай ишни да айыбы жокъду. Ишлемегенге айыпды ансы, ишлеген адамгъа уа жалан да ыспас этедиле. Эринмеклик — ырысхыны жаууду. «Эринчекге от этдирме, аман къарынлыгъа хант этдирме»,— деп нек айтадыла?!

— Керти айтаса, Темиркъан. Нарт сёзледе адамгъа эс тапдырмагъаны жокъду. Мен да сен айтханча сунама.

Мал орунну кюреп бошагъаныбызлай, экибиз да, бара барып, арбазда сойланып тургъан чинар дёнгюртгеге олтурдукъ. Сора Темиркъан, кёзлерин да жумаракъ этип, башлады:

— Бизни элде мени тенглери арасында бир алаамат адам бар эди. Ол бери къайтхынчы, биз ары бармайыкъ, ёлгенди, харип. Аны эллилерибиз: «Тюзлюкню, суюген адамды»,— деп, эл тюкенине таматагъа салгъан эдиле. Таматалыкъ да эте эди, сатыуну да кеси бардыра эди. Эллиле бек суюе эдиле. Аны аты Таусолтан болса да, анга эллиле, артыгъыракъ да къатынла, Таукаллаш атагъан эдиле. Ол ат анга, макъа жаргъа жабышханча, жабышхан эди. Кишилени асламы анга эски атын айтсала да, тиширыула бары да «Таукаллаш» атны айта эдиле. Эл аузуна тюшген алайды. Таусолтан — Таукаллаш болуп къалды.

Тюкенден бир зат алыргъа тиширыу келсе, Таукаллаш, кесини юйюне бир уллу ахшылыкъ келгенча, къууанып, кюмюш тишлерин да ача, махтанып, сатыу этиучю эди. Аны ол халын кёрген къатынла да, тюкенден алыр затлары болмаса да, арбаз тауукъла хоразны тегерегине басынганча, тюкенге келип, ким урчукъ бура, ким чюйке чулгъай, ким да жаулукъ эше, бир бирле уа тюзюней жаншай, Таукаллашны аллына басынып туруп эдиле. Аланы алай этгенлери да ол аз-аз ышара туруучу Таукаллашха да хычууун эди, ариу кёрюне эди. Алагъа сёлешсе, Таукаллаш бек алгъа: «Эгечлерим, жанларым, сизге жаным къурман»,—деп, жумушакъ ауазы бла, жау сюртгенча, сёлеше тебирер эди.

Бирде, тюкенни ичи да, биягъынлай, хар ким кесини къол ишин бардыра, лахор эте, ары-бери жюн жанкла, жабагъы устуккула, къагъыт жыртыкъла, конфет тыш къагъытла быргъай, бир бирлери да бир арада юй тюбюне тюкюрген да эте тургъанлай, партияны райкомуну инструктору тюкенни ичине кирип келди. Аны киши да сан этмеди — баям, таный болмаз эдиле. Таукаллаш да таный болмаз эди.

Ол инструктор сыйдам бетине да къызыл нюр чабып, къатын жыйыннга бла Таукаллашха кезиу-кезиу къарай:

— Таусолтан, бу не тукъум ишди? Сен сатыуму этесе огъесе тиширыулары собраннасынмы бардыраса? Бу не тюрлю ишсизкючсюз жаримкеди? Қъарайма да: сатыу да жокъ, алгъан-берген да жокъ. Юй тюбю да мулхардан толуп,— дегенинде, Таукаллашны тюп эрни да къалтырай, кёзлери да, не эсе да бир алаамат

затха сейирсингенча, къужур жана башладыла. Бу жолгъа дери аллай къаты ауаз бла анга киши да сёлешмеген эди. Сора ол, бир аз эс жыйып:

— Уо, меме! Соргъанны айыбы жокъду, сен не адамса? Кимсе? Къайдан келгенсе?— деди.

— Мен бизни районда партияны райкомуну инструкторума. Атым а — Мурат. Ангыладынгмы, Таусолтан?

— Ол а игиди, ангыладым, ол а — игиди да! Сау келги кесинг да, жаным! Келген а къууанч бла келе турсу! Сау келги, сау келги...

Таусолтан, адыргы болуп, Муратха къолун узатды. Саламлашдыла.

— Сау бол... алай, тюкенни ичи да багуш болуп, мында керексиз лахор къурап тургъанынг ючюн а, райкомну бюросунда жууабын этерсе. Сатыу планынг да озгъан айда да толмай къалгъанды. Ишлей билмей эсенг... сёлеширле,— деп, Мурат артха къарагъанда, къатынла, бир бири ызларындан басынып, тюкенни эшигине тыгъылып, тышына чыгып бара тура эдиле.

Тышындан: «Кет-кет, Мурат эсенг да, гырайт эсенг да, юйюнге от тюшсю!»— деген таууш эшитилди. Ол сёз Таукаллашны да къулагъына аз-маз чалынды. Таукаллашны ичи бютюн да от тюшгенча болду, алай ол ачы сёзю ким айтханын а билалмады. Мурат эшитмеген кирик этип къойгъан эди. Къатын къаргъышны эшитирге да неге керек эди?

Мурат тюкенде хар ишни болумуна иги тинтип къарагъандан сора, Таукаллашха айтды:

— Тамбла, сагъат онда, бизни районда бир къауум ишлеге къарарыкъдыла. Сизни тюкенни да иши анда, бюрода сюзюллюкдю. Ол заманнга сен да Бабугентге кел. Эшитмеген эдим деме. Къайтарып айтама, сизни тюкенни юсюнден сёз барлыкъды. Иги хазырланып кел. Мен айтдым — сен эшитдинг. Мен кесимлигим бла айтмайма — райкомдан оноу алайды. Эшитдинг да-а? Кечикмей кел.

— Ахшы, жаным, ахшы, бек ахшы,— деп, Таукаллаш башын алгъа-алгъа булгъай эди. Ичинде къайгъысы болгъанны уа кёзлери билдире эдиле.

Мурат, жууаш саламлашып, Таукаллашны къолун да тутуп, кёзюне оюмлу къарап:

— Хайт де. Мындан арысында планынгы да толтура тур, тюкенни да тазалыкъда тут, алычуларынгы да ыразы эте тур. Бюгюнгю багушну экинчиде кёрмейик. Тюкен юйню ичи къалайды? Кёремисе? Хайда, сау кёрюшейик!— деп кетди.

Ол кетгенликге, аны сёзлери Таукаллашны эсинден кетмей эдиле. Не этсин? Ёмюрюнде бюрону экиден сора кёрмеген, андан

бир да тырман эшитмеген, энди ары кыалай барсы? Анда уа не айтсы?

Тюкенни жабар кезиу болду. Аны тубюн сыйпаучу кыарт кыатын да челегин, сибиртгисин алып келди. Ол окыуна: «Ий, аурунг, буюн бу багушну бери ким келтирген болур?»— деп, умбашларын жыйыра эди. Таукаллаш, анга жууап этмей, болушургыа умут этди. Алай аны уа ол кыатын да унамады.

Таукаллаш, юйюне келгенде да, жеринде чыдаялмай эди. Не этсин да? Жау ичинде буюрек кибик жашап тургыан жеринден, чабакыны суудан чыгыарып атханлай, ишинден чыгыарып, бир жанына атсала — не этсин? Алай этерге уа чурум табылгыанды.

Инструкторгыа угыай дерге, анга кесини терслигин жулурча жууап табаргыа, артал да онг жокъ эди. Сынай келген адамгыа чола тубегенин кеси да сезген эди. Кыалай эди эсе да, ариу кюн тийип тургыанлай, жерни юсюн кыара туман басханча болгыан эди. Аны бет нуюю алгыындан эсе башха болгыанын кыатыны да эслеген эди. Алай ол эрине соруула бериучю кыатынладан туююл эди. «Эр кишини эл ичинде аз иши болмайды! Айымыды, юйюне не заманда келирин кеси биле болур»,— деп кыоя эди. Болса да, бу ингирде Таукаллаш юй бийчесине кеси тарыгып башлады:

— Кыатын, буюн райкомдан инструктор тюкеннге келип, ары басынып тургыан жаншакъ кыатынланы да керексиз лахор эте, юй тубюне да халтирле ата, юре тургыанларын да кёрюп, манга да тырман этип кетгенди. Тамблагыа уа райкомну бюросуна чакыргыанды. Энди не боллукъ эсе да, билмейме. Жау сюртмезлик-лери уа — хакъды.

— Охо да, аллахны бир айтханы эки болмаз. Айымыды, аллах буюргыандан озмазбыз. Тюкенни тутмай, бирсиле да жашайдыла. Биз а аладанмы башхабыз? Аладан бири кибикбиз,— деп, ол уппуурт, алаша бёкем, гедра кыатын эрини кёлюн жапсара эди.

Таукаллаш, тынгылай кетип: «Аны-муну кыой да, мени юс кийимлерими табыракылагыа алышындырыуну кыайгыысын эт. Шёндюча осал кийинип барыргыа жарарыкъ туююлдю. Адамгыа, бек алгыа юсюне-башына кыарап, багыа бичиучюдюле. Мен базаргыа бармайма — райкомгыа, бюрогыа барама. Осал кийинип барсам,— андагыылагыа намыс этмеген сунарыкыдыла»,— деп, ушхуур ашай да турмай, терк окыуна тешинип, экеу сыйыныучу, жылтырауукъ топпан кыулакылы темир ундуругыуна ташайды.

Зубайда уа — аны эл да таныгыан жууаш юй бийчеси — куююр ачып, эрини байрам кюнледе кийиучю юс кийимлерин, сылап-сыйпап, темир итиу да жетдирип, тамблагыа хазырлады. Ол буюн-нгу кыара кыалпагыыны орнуна да туюк айыргыан чиммакы-акы кыалпагыын энчи хазырлады. Гён чарыкыларыны орнуна да, кыара чурукъ жау бла жылтыратып, узун башлы хром чурукыларын да хазыр этди. Экиден-ючден сора юсюне тиймеген кёк кишмир пла-

щы да шыр-шыр эте тура эди. Таукаллаш Маккагъа атланган кибикди.

Таукаллаш, жатып тургъан жеринде да тынчаймай, кече узуну кыстау, ары-бери бурулуп тура эди. Аны ючюн туююл эди эсе, Зубайда, ундурукъгъа бармай, ол кече, тангнга дери тапчаннга тыянганлай чыкъды. Эрини къайгъысы аны да тынчайтмады.

Экинчи кюн солуу кюн эди. Алай Таукаллашха уа — не уллу ишчи кюнден да ауур кюн. Ол эрттерек окъуна къобуп, усхар ашап, ариу да кийинип, элни «кезиу атына» да минип, жолгъа чыкъды. Бюрода не айтырыгъын кёлден хыйсап эте бара эди.

Айтылгъан ууахтыгъа Бабугентге жетди. Райкомну арбазында ат тагъылыучу кёнделен агъачха атын да такъды. Сора, арсар бола, юйге кире баргъанлай, Мурат тубеди. Мараучуну аллындан кийик чыкъгъанлай, аллындан чыгъып къалды. Таукаллаш къууанды. Не десенг да, энди ол кеси таныгъан адамды.

— Ыхы, келдингми? Заманында келгенинги иги этдинг. Аперим! Кел, энди сенича келгенле бла бирге тур,— деп, ол аны бир кёп шинтикли уллу отоугъа элтди. Анда уа тогъуз-он адам ууакъ шыбырдаша турадыла. Насыпха, анда Таукаллаш таныгъан адамла да бар эдиле. Ол ала бла да саламлашды. Кёлю да бир аз олтурду, таукелирек болду: не десенг да «Эл бла болгъан — байдамлыкъ»,— деп, сёз барды. Алада да, кесинеча, тырман этиликле бар суна эди. Алай а туююл эди. Кимни партиягъа алыргъа, кимге махтау къагъыт берирге, кимни да жангы къуллукъгъа салыргъа чакъыргъан эдиле.

Бюро башланды. Сакълагъанланы бирер-бирер ич отоугъа — залгъа чакъырадыла. Андан чыкъгъанла жарыкъ нюрлю болуп чыгъадыла. Ол да Таукаллашны кёлюне асыу бола эди. Ичинден кеси кесине: «Мен а бош къоркъа кёре эдим да»,— дей эди.

Бек артда Таукаллашны чакъырдыла. Ол залгъа батыр кирди. Залда, чёгюч бла сабына ушаш, бири кёнделен, бири да баш жаны анга тирелген узун стол. Аланы юслери кызыл ысхарла бла тышланып эди. Ол столланы артларында уа — къайгъы бетли адамла. Эки бурмачач тиширыу, бирсиле уа — жаланбаш кишиле. Ол кёнделен салынган кысхаракъ столну артында, эки жанында да нёгерлери бла — бюрону бардыргъан киши. Ол жукъабет кишини Таукаллаш уста танийды. Ол Таукаллашны алгъыннгы къоншусуну тамата жашы Мисир эди. Райкомну биринчи секретары. Бирсиледе уа, Муратдан сора, ол таныгъан болмады. Барысы да шошайып турадыла.

Таукаллаш бек алгъа андагъылагъа, саламлашхан халда, баш урду. Сора столну тёбен кыйырында, ол кенг гюренли акъ къалпагъын да къолуна алгъанлай, шургулу сирелди. Ким не айтады деп, тынгылап турады. Жюреги уа дып-дыпдан алады, хыны ишлерге къалгъанды.

Мисир, олтуруп тургъан жеринден ерге туруп, Таукаллашха: «Сени бери нек чакъыргъаныбызны билемисе?»— деп сорады. Сора аны кёзюне тюрслеп къарап тохтайды. Ол чакъда Таукаллаш иги да абызырайды. Сора аз-маз эс жыйып: «Да тюкенни ишини юсюнден чакъыргъан сунама»,— дейди. Алай айтып, тынгылап тохтайды.

— Тюкенни кирли тутаса, кооперативге адамланы алыуну, сатыу планынгы да толтурмайса дейдиле, ол алай некди? Хар айда да районну ичинде сенден артха къалгъан жокъду. Сени окъууунг болмагъанлыкъгъа, оюмунг, тергеуюнг аман болмаучу эди. Энди санга не болгъанды? Санга заран болгъан неди?— деп, Мисир тынгылады.

Таукаллаш, жууап этмей, тынгылай кетип: «Энди мен ол сиз айтхан затлагъа сакъ болургъа сёз береме»,— деди. Андан башха жууап этмей, тынгылап тохтады. Андан-мындан сёлешгенле кёп болдула. Сора, Мисир бир алаша бойлу зегилеу кишичикге сёз берди. Ол а, Таукаллашха къарап, кёзлерин да жумаракъ этип: «Таусолтан, ийнегинг бармыды? Эшегинг а бармыды?»— деп, сорады. Таукаллаш — «Барды»,— дегенде: «Да санга не къуллукъ керекди? Ийнегинги сау, эшегинги жек да, бирси таулулача, сен да тынч жаша да тур»,— деди. Адамла кюлдюле. Таукаллаш да адыргы ышарыу этди.

Мисир: «Оюн — оюнду, боюннга ургъан — оюн туююлдю»,— деп, дагъы бир жугъур кишиге сёз берди. Ол а: «Ишден чыгъармайыкъ, къаты выговор берейик да, мындан арысында къалай ишлеригине къарайыкъ»,— дейди. Алай аны Таукаллаш терс ангылады да, ачыудан кюеди, ол «выговор» дегенни «гыбыр» деп ангылагъан эди. Гыбыры болгъан адамны уа киши къатына да бармаучуду. Ол аллай аурууду.

Мисир, Мурат таба къарап: «Сени акъылынга кёре уа не барды?»— деп сорду.

— Мени акъылыма кёре уа Таусолтаннга бу жол «на вид» берсек да боллукъду. Кооператив сатыу-алыуда сынауу барды. Хайт десе, ишлеяллыкъды. Эл Совет да, тийрели парторганизация да болушургъа керекдиле. Таусолтан эринчек адам болмагъанын а барыбыз да билебиз.

— Башхача оюм этген бармыды?— деп, Мисир тегерегине къарады. Бары да тынгылап къалдыла. Ол дагъыда тынгылай кетип: «На вид» берейик дегенле къол кётюрюгюз»,— деди. Бары да къол кётюрдюле. Ол дагъыда Таукаллашны юсюнден айтады: «Мынга (Таукаллаш таба къарап) аман адамды дерге жарамайды. Бу бек халал жүреги бла ишлерге кюрешеди. Кеси да Совет властха дери заманлада жалчылыкъда жүрюгенди. Кесигиз билгенликден, эрттеден бери да коммунист партияны члениди. Ол жаны бла бек таза адамладан бириди. Болса да, тюкенни ишин,

не да бир башха тутхан ишин иги бардырмаса, ол мен санагъан затла аны башын жулдукъ туююлдюле. Ангыларгъа керекди. Иги ишлесе, жыл озгъанлай, ишине жангыдан къарарбыз. «На вид» берип къойгъаныбызгъа уа ыразы болуп къалсы.

Мисирни сёзюн тюзге санап, аз-аз баш булгъагъанла бар эдиле.

— Таусолтан, кесинги айтырыгъынг бармыды?— деди биягъы Мисир.

— Сау болугъуз. Не айтайым? Сиз къалай десегиз — мен алай. Кооперативге жангы членле алгъан да къыйын туююлдю. Планны толтурургъа да амал табарма. Алай тюкенни ичин багуш этиучю обурланы, тюкеннге керексиз басынып, асны-бусну жаншай кюн оздуруучулары уа къайын сибиртги бла сибирип, андан гунч эте турурма,— деп, ол къып-къызыл болду.

— Угъай-угъай, санга элде къатынла бла — пайщикле бла — туююш деп киши да айтмайды. Алай низам да, тазалыкъ да болсун,— деди биягъы Мисир, кюлерек да къарап.

Таукъаллаш башын энишгерек да тутуп, сагъышлы тынгылады.

Мисир, Таукаллаш таба къарап: «Охо, энди бар. Барыргъа эркинсе. Иги ишле. Атынгы иги бла айтдыр. Бетинги да, бетибизни да жойма»,— дегенде, Таукаллаш а: «Охо да, къолумдан келгенни аямам»,— деген эди. Ол гюрен къалпагъы бла бетини терлегенлерин да, бара-бара сыйпай, ары-бери сюрюше, бюро жыйылгъан отоудан тышына чыкъды. Тышында уа энди бир адам да жокъ. Хар ким ишине ашыгъып кетген болур эди. Къулакълары да чуулдай, ол арбазда аты тагъылгъан жерге келди. Атыны айыллары да къаты тартып, анга суху минип, къамичини да тийире, муштухул кетди. Жолда да Таукаллаш кеси кесине мурулдай бара эди.

Элге жетгенлей, атны баздагъы къалауургъа берди. Ахшам къарангы болгъан эди. Эл адамлары аны эслеген да этмеген эдиле.

Таукаллаш юйюне келгенде, Зубайда босагъа юсюне мудах олтуруп, мугурайып тура эди. Ол, эри сау-саламат аллына къайтып келгенине къууанып, эрини ызындан юйюне кирди. Ала юйде не жаншагъанларын къайда билгин, алай экинчи эрттенликде уа, тюз да тюкен ачылгъанлай, мен да, эллиле бла бирге тюкенде болгъан эдим. Биягъы хапархан къатынла да ары басындыла. Таукаллаш а, нек эсе да, тюкеннге бюгюн акъ халат да кийип, омакъ болуп келген эди. Алай, нек эсе да ачууланып, сауут бет алып эди. Ол дауурдан къыра тургъан къатын къауумгъа къарап: «Уо, меме! Былай бир къарачыгъыз, тынгылачыгъыз!»— деп, къычырды. Къатынла шош болдула. Ол а, алагъа ачуулу къарап: «Уо, меме! Сиз барыгъыз да начасласыз, къатынла! Сизни хатагъыздан, сиз тюкенни тюбюн багуш этгенигиз ючюн, тюнене манга райкомну

бюросунда налат бергендиле! Кимни хатасындан? Ма сени хатангдан! Ма сени хатангдан!»— деп, ол алагъа кезиу-кезиу агъач метр бла узала эди. Уругъа да кериле эди. Сора асыры кыызгъандан жеринде да чыдаялмай, кычырып: «Сизни ючюн манга налат бергендиле да — атагъызгъа да налат! Анагъызгъа да налат! Минг кере, жюз кере, он кере, беш кере налат! Аллыгъы болмай, бери жыйылгъанла, бусагъат мындан арытылыгъыз! Тышына ахтарылыгъыз дейме да!»— деди.

Таукаллаш «на вид» деген сёзню налат деген сунуп, къайнай эди.

Къатынла, къарты, жашы да бир бирлерини аркъаларындан, къуйрукъларындан тюрте, тюкенни эшигинден муштухул басынып чыгъа эдиле. Тышына къутулгъандан сора, бир ёребет арыкъ къатын а, артына айланып, къолундагъы аркъау урчугъун да хауада булгъай, талгъыр кёзлерин да жандырып: «Шайтанлы! Бу сени атангдан къалгъан юй туююдю — эл тюкениди! Суюсек — киребиз, суюмесек — кирмейбиз! Бизге неге кычыраса, ол кесинги тымызыкъ къатынынга кычыра тур!»— деп, Таукаллашха кенгден жууап эте эди. Андан бирсиле уа анга: «Къой, аурунг, къой! Чибижиге къатылма. Бюгюн аны тутхан кюнюдю»,— дей эдиле. Къатынла дауур-дууур эте кетдиле.

Ол кюнден артхасында тюкенни ичи да таза тура эди, ныгъыш орналыу да къалгъан эди. Сатыу да адети бла бара эди.

Ол кюн алайда болгъан къатынла бир бирлерине: «Ий, аурунг, Таукаллаш райкомгъа бир чакъырылгъанлай шайтанлы болгъанды, экинчи чакъырылса уа анга къалай иги кюн келликди?»— дей эдиле.

— Темиркъан, бу сен хапарын айтхан Таукаллашны къадары артда уа нечик бошалгъан эди?

— Да бир беш жылдан сора, ишинде да айыпсыз ишлей тургъанынлай, бир кыйын ауруу тийген эди да, андан тюзелмей, ёлген эди. Аны ёлюгюн асырагъан кюн халкъ асыры кёпден, базар жыйылгъаннга ушай эди. Жамауатда намысы жюрюген адам эди.

— Сау бол, Темиркъан. Мен кыйнагъандан уллу хата сынама.

МАЙДАЛ

— Салам алейкум!

— Алейкум салам! Биягъы сен — къуртха, Темиркъаннга таурух айтдырыгъа келген болурса. Хатагъа башым къалгъанды! Къарайма да — къоярыкъ туююлсе.

да, не этейим? Биз элли бир кбужур адамны юсюнден айтайым.
Ол, туууп, киндиги кесилгенлей, туюгел бешикге да бёленгинчи, анга энчи ат аталды: «Майыл» деген атны тийишлиге санагъан эдиле, алай эл эфендиси уа, алгъадан кесине сормагъанлары ючюн, кёлкълалды да этип, «Майыл» деген атны жанына «Хажидеген сёзню да кёшхан эди. Андан сора Майыл — Хажимайылчыкъ, артда уа эл таныгъан Хажимайыл болду.

Бир бирле, Маккагъа, Мадинагъа да барып, кючден хажиде бола эдиле, ол а сабийликден окъуна «Хажиде» болду; эллилерибиз да, бёлек жыл озгъандан сора, аны юй бийчесинденми огъесе тукъумунда келинлеринденми эшитдиле, анга Майдал деп атагъан эдиле. Алайды да, энди анга биз да Майдал атап кёояйыкъ.

Майдал, ёсюп, сакълал жюлюген заманындан окъуна юйдегили болду. Аны сары шинли, узун агъачлы, акъбет, чач эшгенлери белинден энишге ётген, тилкъаууракъ, чырайлы юй бийчесине Майдалгъа дери да кёпню кёзю къарагъан болур эди. Алай, къалай эсе да, ол ариу тиширыу хыбырт Майдалны кёлуна тийген эди. Чырайлылыкъдан сора да, тиширыугъа чемерлик, адеплилик, жигерлик, юй, мюлк жюрюте, сабий ёсдюре билиу, эрин таза жюрекден суююу да керекди. Ма тюз алача уа — тазалыкъ да.

Ол затланы Майдалны юй бийчеси уста биле эди. Алайды да, аны азыкъ-къатыкъ жарашдырыуун, тазалыгъын да несин айтаса! Этген гыржынын, тёшден атсанг да, сынмаз эди. Отоуну тазалыгъы уа, жомакъда кибик, таппа-таза эди. Бютюн да аныча тамаша боза эте билген а сау элде да жокъ эди.

Той боза этерикле хар заманда да аны нёгерге кёшуучу эдиле. Мисирханны бирледе боза бишире, бирледе уа боза сюзе не да боза къалакъны да кёолгъа алып, оноу эте тургъанын кёрюр эдинг.

Майдалны юйюню тыш отоунда башларында тёртгюл чинар къангачыкъларын боза кёмюклери бла ёрге тюрте тургъан кенгбыдыр кёшунчукъла узун жассы къанга жыйгъычлада, бизни ким ичеди дегенча, тизилишип тургъанларын не заманда да эслер эдинг. Ол бозаны Майдал кеси да дайым иче эди, тенглерине да ичире эди. Боза ичерге суюген элли кишиле, мыйыкъларын ёрге буруп, кеси эринлерин жалай, жууаш-жууаш сёлеше келип, Майдалны бозасындан кюнде-кюнде да иче эдиле. Аны чомартлыгъына тюшюннген эдиле. Ол а азыгъын тенглеринден бир заманда да аямагъанды.

«Бергеннге — аллах да береди», — деп кёюучу эди.

Бир талай жылдан сора Майдалгъа эки кыыз да, эки жаш да туугъан эдиле. Бирлери сары шинлиле, бирлери уа — къара шинлиле. Охо да, анга сейир этер кереги жокъду: бирлери аталарына, бирсилери уа аналарына ушадыла. Майдал алаша бойлу, къара шинли, тири кишичик эди. Жууаш сёлешгени да хыны-суху,

къычырып селешгенге ушай эди. Аны ол халын кёпле да биле эдиле. Майдал ишге жетсе, от тюшгенге узалгъанча, хыны-суху узала эди. Аны жигерлигини чеги жокъ эди. Иш а азмы эди!

Юйюрю кёпню, юйюртеги сабийле абадан болгъунчу, юй къайгъысы да кёп болады. Аны ючюнюмю эди, огъесе нек — Майдалны башында къалын къара чачы, чал болуп, къулакъ артларына дери агъып кетген эди. Кенгден къарап, Майдалны башын кёрсенг, жангы жез тазча жылтыраучу эди. Алай аны ючюн анга киши да бедиш этмей эди. Бизни таулулада сёз барды: «Мал игиси — боз болур, адам игиси — таз болур».

Бирде Майдал ишге къармаша башлагъан жашын да, эки къызчыгъын да биргесине келтирип, «Якъуп чалыучу» кюнлюмде дырынын жыя эди. Дырын а тёшюрек жерде эди да, жыяргъа тынч эди. Майдал аны сенек бла, бахса бла да толанлай эди. Ол толанладан а батанла не да лыппырла эте турмай, ууакъ гебенчикле эте башлады.

Жаш бла къызла уа анда-мында къалгъан бичен къабынчыкъланы, бахсала бла тартып, жыйышдыра эдиле. Жер юсюнде муру да къалдырмагъанча, таза сибире эдиле.

Не десенг да, ишге устаны сабийлери да иш къулагъына узалыргъа ёч боладыла. «Атасы минер — терекге, баласы минер — бутакъгъа», — деп, бизни таулула андан айта болурла.

Иш къылыгъын билмей, ит ылыгъын сынагъанла да аз болмаучудула. Майдал аллайладан туююл эди.

Кюн асыры къызыудан чыгыр башдан къурт агъызырча эди. Аны ючюн болур эди, жай кийимлерин юсюнден ташламай иш башлагъан Майдал, энди бел бауун бир жерде, башындагъы кенг къыйырлыкълы акъ къалпагъын башха жерде быргъагъан эди. Бир кесекден ол чубур къара чепкенин арлакъда, дагъыда бир кесекден а, асыры терлегенден аркъасы иликъыжи болуп, терлеп тургъан кёк къауракъ къапталын юсюнден бир жанына быргъагъан эди. Энди Майдалны, бутларындагъы ылаба шалпарыны къалайлыгъын кёрген къыйын эди, алай ич кёлеги уа, суугъа сугъуп чыгъаргъанча, суппа-суу эди.

Майдал, арыгъыракъ болса да, терлерден кем къалмагъан эди.

Кюз иши не арыкъ адамны да жилик жаууна дери сыгъады. Аны кесим да кёп кере сынагъанма.

Майдал бла бирге къууанып ишлеген сабийле да къызылбетле болгъандыла. Алты башлы юйюрге ие болгъан Майдалгъа уа терлеген сейир туююл эди. «Юйюм деген, юйю тенгли таш кётюреди».

Дырынны гебенге буруп бошагъанлай, Майдал къызчыкъларына жангы жумуш берди:

— Къызла, барчыгъыз, мени кийимлерими бери келтиригиз.

Къызла (сары Сафий да, къара Гыдыу да) олсагъат чабып, аталарыны анда-мында атылып тургъан кийимлерин келтирирге кетдиле. Экиси да жумуш этгенлерине къууанып, чабып келе тургъанлай, ачы къычырыкъ этип, аталары таба чапдыла. Асыры къачхандан, аякълары басханны кёзлери кёрмей эди. Аталары уа:

— Уо, не болгъанды?! Сахиник улакъла кибики, неден юркесиз?— деп, олтуруп тургъан жеринден ёрге къопду да, къайгъы бет алды.

— Оу, кюнюм! Бир уллу багъырбаш жилин, айры къара тилин да сууура, юсюбюзге чабып келеди!

— Къалайдады? Кёргюзчюгюз.

— Ма-а, былайда, ма-а былайда!— деп, къызла, къычырыкъ эте, жилинны болгъан жерин кёргюзтдюле. Олму эди!

Майдал, эчки мюйюзлю сенегин да къолгъа алып, къызла кёргюзтген жерге чабып жетди. Эки къарыдан узун болгъан, багъырбаш жилин, семиз талгъыр сырты да кюнде жылтырай, сюрреле келип, Майдалны аллында, анга къара инжи бюртюкле кибики, къап-къара кёзлерин да жилтирете, не эсе да бир зат айтырыкъча, узун айры къара тилин да кенгиге керген аузундан къыстау-къыстау, суууруп-суууруп чыгъара, башын жерден ёрге айырып, Майдалгъа тюрслеп къарап, аны аллында, гылжа-мылжа бола, тохтады. Аузун ача да, тилин чыгъара да, артха жыя турады. Бир арада, инчге тартып, сызгъыргъан да эте эди.

Майдалны жашы Солман, атасына ушаш батыр болуучу эди да, къоркъмай, Майдалны къатына жууукъ жанлады. Атасыны бла ол уллу талгъыр жилинны бир бирлерине темирчилегенлерине, сейирсинип, къарайды. Къызла уа кенгден гузабагъа къалгъан эдиле.

Майдал жилинны урмады. Сенегин бла узалып, аны бойнундан жерге басды. Алай жилин, сенекни тюбюнден сындырылып, къачаргъа тебиреди. Майдал а аны сермеп, жалан къолу бла къуйругъундан тутду. Жилин артха гылжа болургъа тебирегенде, Майдал аны хауада бир кере тегерек айландырып, къамичини ургъанча, жерге урду. Башы чалгъы ызлы къыртышге тийгенде, жилин шошайды, мыккыл болду, къыл аркъан юзюк кибики, узун созулуп къалды. Жалан да къуйрукъ къыйырын аз-маз къымылдата эди. Алыкъын ёлмегенин билдире эди.

Майдал аны баш токмагъыны артындан баш бармагъы бла, ала бармагъы бла да къаты къысып, аузун ачдырды. Бирси къолу бла узалып, жилинны тилин юзюп алды. Сора аны, охо да жилинны, энди керек болмагъаны ючюн, бияры сызып ийди. Аны, орф деп, чырпы къыйырындан тауушу келди. Алай ол дагъыда бир аздан, тирилип, кюнде жылтырай, къынгыр-мынгыр бурула, чырпыла таба къачып кетди.

Майдал жилян тилни, чий чапыракъгъа чулгъады да, чепкенини хазыр орунуна сукъду. Къызлары уа, аны алай этгенине, дайым гузаба эте тура эдиле. Солман а аз-аз ышара турады.

Гургумну да, кѣктюйню да, къуйругъу юзюлгенликге, алагъа дагъыда къуйрукъ ёседи. Жилянны уа тили юзюлсе, дагъыда анга тил жаратыла болурму? Билмейме. Майдал да аны ючюн бир да къайгъы этмей эди. Ол жалан да: «Безгек дарманнга къошаргъа жилян тилинден иги зат жокъду»,— дей эди. Дагъыда аны эсинден кетмеген умуту уа — жилянны минчагъын алыу эди. Жилян минчакъны тапса, ол минчакъны дайым биргесине жюрютсе — хар палахдан да кесин азат боллукъ сунуучу эди.

Ингирде Майдал да, сабийлери да юйге тийишдиле. Кими дугъума гюлте, кими къып-къызыл чумдан толгъан челек, кими да къургъакъ отунчукъла кѣтюрюшюп келген эдиле.

Къызла жилянны хапарын аналарына айтадыла. Аналары Мисирхан а: «Охо, мен аны ол къылыгъын эрттеден билеме. Къоркъмагъыз. Айтыугъа кѣре, жилянны ууу тишинде болады ансы, тилинде болмайды. Атагъыз аны биледи. Бу къурурукъ безгекден къутулур ючюн, не амалны да этерге кюрешеди»,— дей эди.

Керти да, Майдалны юйчюгю жерк зыгытны жанында эди. Ол тийреде мѣрежия бла мурса да бек кѣп эди. Аны ючюн туююл эди эсе, Майдалны арбазы хар жайда да сокъур саскыладан бла тюрлю-тюрлю ургъуйладан топпа-толу болуучу эди. Ургъуйланы уундан безгек бир жабышса уа, эфендини дууасы да жарамай эди. Майдалны дыгаласха къалдыра эди. Безгекден къалтырагъанла элде дагъыда аз туююл эдиле. Хар ким кесича амал излей эди.

Безгекни юсюнден сѣз ныгъышха жыйылып олтургъан къартланы арасында да бара эди. Элде жангы ачыла башлагъан жангыз школну жангыз устазы: «Безгекни ургъуйла бла бюрчеле жаядыла. Ала уа къайда кечинедиле? Мурсалада, ханслада, кирли жерледе. Арбазланы, орам тийрелени, юйлени таза тутаргъа керекди. Ол заманда бюрче да, ургъуй да гунч болур»,— десе, эфенди уа: «Ол болмачы таурухду. Тазалыкъ керекди, алай аурууну уа аллах береди. Аурур борчларындан таулада кийикле да къутулмайдыла. Ууахты келсе, ауругъан угъай, ёлген окъуна этедиле»,— дей эди. Биягъы устаз: «Да сора, дууа жазаргъа да неге керекди?»— дегенде, эфенди анга тѣппеси бла къарады. Къартла уа устазгъа: «Ассы болма, ассы болма!»— деп, ачыуландыла.

Даулаш, бир бирге акъыл юйретиу андан ары бармай, тохтагъан эди.

Безгеги тутуп тебиресе, Майдал бир сары чакъгъан ханс башлагъа жилян тилни да ун этип, уууп, экисин да бирге къошуп, бир кесекчигин, копал чѣмюшчюк бла бир суугъа себип, эки кѣзюн да къаты къысып, ичиучю эди. Дарманы асыры ачы болур

эди. Алай безгек дагъыда къалтыратып, силкиндирип башласа уа, Мисирханны ол энди сиз да билген бозасындан, артыкъ да аны жезигинден къара гоппан бла бирин тартып, сау гюттюню да тындырып, балтасын, жибин да къолуна алып, отуннга кетип къала эди. Ахшы тоюп барып, отунда иги терлегинчи ишлесе, аны силкиндирген безгек думп болуп къала эди. Алай бла Майдалны биринчи безгек дарманыны нёгери аш бла иш болуучу эдиле. Бир бирле нёгерлерине: «Ишге узалчы»,— дер орнуна: «Майдалны дарманын уртлачы!»— деп, кюлюучу эдиле.

Бир жол а, Майдалны безгеги тутханда, барыучусуча, отуннга бармай, ол, чалгъысын да умбашына алып, юйюнден ашыкъбушукъ чыгып кетди. Биченге чыгъар заман тюгел жетмеген эди. Ол а, чегетге ёрлей барып, къачан да чалынмай къалыучу бир жалан дуппургъа тюбеди. Аны кёз къаматхан, кёп гюллю, ариу ийисли терен кырдыгы тобукъ башха жете эди. Гыт-гыт эте, къалтырай тургъан Майдал, чалгъысына да шырхы этип, ары айланып, бери айланып, ол жалан дуппурну чалды. Дуру-дуру этди. «Чалгъан мен этейим, бичени уа кимни да болсу»,— дей эди. Алай анга артда да бир адам да даучу болуп сюелмеди, киши да сёз кётюрмеди. Жалан дуппурну бичени да Майдалгъа къалды. Ол кюнден артхасында ол агъач талачыкъны хар жыл сайын Майдал чалыучу эди. Аны таныгъанла, ол чалыучу жерни кырдыгына бир заманда да тиймей эдиле. Ол тегерек дуппурну кесине да «Майдал чалыучу» атагъан эдиле. Алай бла безгегини хатасындан Майдал кесине унутулмазлыкъ эсделик къурагъан эди. Ол эсделик энди ким да таныгъан жерди.

«Майдалны дарманы» деген сёз да халкъны аузуна тюшюп къалгъанды. Аны, ызындан болгъан безгеги тутуп, къалтырай тургъанлай да, юйюнден арбазына чыгып, мия тёппесинден да тылпыуу бара, къыстау отун жара не бахчасында жер къаза, не да юй артында хуна къалай тургъанын кёрюр эдинг. Жаны-тини ишлеу эди. Иш юсюне сюелсе уа, от жетгенлей болуучу эди. Къачан да: «Ишлемеген мени нёгерим туююлдо, Адамны адамлыгъын кётюрген, намысын белгилеген — ишлемекликди. Ишлемеклик — насыпны, ырысхыны да шауданыды»,— деучу эди.

Хыны-суху сёлеше айланганлыкъгъа, Майдал огъурсуз адам туююл эди. Жабу этгенин а бир да сурама!

Аны жерк зыгыт жанында юйчюгю арт къабыргъасын тик тёшге тиреп тура эди. Ал мангылайы уа — кюннге айланып, ууакъ терезечиклери да бирде кеннге ачылгъанлай, бирде уа къангала бла жабылып. Ол тёшню башы бла уа эл жолу бара эди.

Элли жашчыкъла къалакъ-сызлыкъ ташчыкъланы: «Ким узакъгъа сызарыкъды?»— деп, эришип, энишге сызышсала, ташчыкъла Майдалны не юй аллы бахчасына тюшюп, не да аны юйюню

башына тийип, юй башындагы кышунланы чанг-чанг тауушха алдыра эдиле. Ол заманда, юйде болуп, Майдал арбазгъа чыккъа, ол сиркиу сабийлени юслерине айланып: «Ай, анасындан жаланаякъ туугъанла! Алай барсам, уруп, биринги башындан угъарысын чартлатырма! Алайда бир кесек турчугъуз!»— десе, сабий жашчыкъла, будуман болуп, къачар эдиле. Сора, мычымай, сиркиуюк да сел бола эди, къайгы да алай бла ёчюлюп къала эди.

Гузаба кибик этсе да, Майдал бир кишиге да зараны жетген адам туююл эди. Лакъырдыны, чамны да жаратхан адам эди.

— Темиркъан, бюгюн да сени кёп кыйнадым. Андан кыйындан къал.

— Уой, сен сау жашагы! Темиркъан санга кесини эллилерини юсюнден айтханын кыйын ишге санамайды. Энтда да келе тур, ахшы улан. Да, ол эди.

Таурухчу Темиркъанны къолун тутуп, саламлашып айырылдым. Алай сиз да, мен да анга дагыда, дыгырайып къалмаса, жолугъа турурбуз. Алыкын аны таурухчу тулугу тонкъаймагъанды.

ХЫБЫРТ БЛА МЫТЫЛ

Хыбырт Мытылны тамата къарындашыды. Аталары да — бир, аналары да — бир. Алай болгъанлыкыгъа, быланы, атлары башхача, кылыклары да башхады. Хыбырт алаша бойлу, къарашинлиди, женгил адамды. Аны сабийлигинде аталгъан аты Аслангерий эди. Алай ол, ёсюп, ишге узала, малгъа къарай башлагъандан сора, аны асыры женгиллиги ючюн къоншулары анга «Хыбырт» атагъандыла. Ол чам ат а анга, багыр къумгъаннга турурукъ жабышханлай, жабышхан эди. Мытылны аты да жашлыгында Хангерий эди. Баям, жашлагъа ол атланы атагъанла бир жашны, асланча батыр, бирсини уа, хан кибик оноучу болурун суюген болур эдиле. Болса да ол умутла бош эдиле. Жашланы атлары кылыкларына, тириликлерине кёре болуп къалдыла.

Мытыл сары шинлиди, абадан сюеклиди, ауур адамды. Ол селешип башласа, Хыбырт анга сёз эркинлик бермегенди. Не айтыргынын, аны сёзлерини жарымындан билип, не андан ары бардыргъанды, не да ол бошагынынчы адыргы этип тургъанды.

Бусагъатда Нальчикден тау элlege, арба жүрюген угъай, машинала жүрюген жолла окъуна бардыла. Алай Хыбырт бла Мытыл сёз болгъан заманда уа Нальчик шахарда алгъан затларын таулула таугъа ат, эшек сыртында элтиучю эдиле. Агъач ичи бла баргъан жолла батмакълы, тамырлы эдиле, тауну-тёшню баргъан жолла уа — ташлы, зыгырлы.

Бирде Хыбырт сары тулукъланы базарда алгъан тюйден толтуруп, атха ауур жюклеп, нартиухден толу эки тулукъну Мытыл да бирси атха жюклеп, агъач ичинде батмакълы жол бла таугъа къайтып келе эдиле. Хыбырт, атыны да башындан тартып — алда. Мытыл да — аны ызындан.

Атланы туякълары, сары желим батмакъгъа батылып чыкъгъанлары сайын, керох атылгъан таууш этдире эдиле. Тин-тер къакъгъан атла ары-бери сюрюше барадыла.

Хыбыртны аты, сюрюше келип, жюгюн чинар терекни, садакъа тилеген факъыраны жалан билегича, жолгъа узатылып тургъан къымыжа, къургъакъ, жютю бутагъына уруп ётдю. Тулукъ тешилди. Тюйню балчыкъгъа тегюлюп баргъан ызын Мытыл эследи. Сора Мытылны, Мандалакъ улуну байталыны эрнине ушаш, энишге салынып тургъан базыкъ эрни ёрге сабыр жыйылды. Саргъылдым кезлери да уллуракъ ачылгъаннга ушадыла. Сора:

— Уой, Аслангерий! Бу батмакъ жоллада адам да, улоу да ит ылыгъын кередице. Ол сени атынг бир жол тюбюне, бир да жол башына тарта кетди да, ай таланнга, алайына уа ол чинар терекни, къыйыры да сынып, бери салынып тургъан жютю бутагъына, ант ызындан боллукъ, ол эски тулукъну жетдирди да, энди уа, къарачы, жолну узунуна сары ыз этип, тохтамай, тую тегюлюп келеди,— деди Мытыл.

— Тай-тай, таланнга! Тую кетди десенг а! Мен а жомакъ айтхан сунуп турама да!— деп, Хыбырт, элгенип, артха хыны бурулду. Не медет, кечикди: тую бары да тегюлюп бошалды. Атны бирси жанындагъы тулукъ а, Хыбыртдан уялып букъгъанча, ат иерни да ызындан сыдырып, атны къарын тюбюне ташайды.

Алай бла, Мытылны хатасындан, тулукъ толу тую сыраф къорады. Агъач тюбюнде чыпчыкълагъа аш болду.

Хыбырт, оуй-шауй эте, атны жангыдан жюкледи.

Жолда бара кетип, Хыбырт, бир арада, болгъан хатаны эсине тюшюрюп, чамлана:

— А-а, хайырсыз кюнде жомакъ айтхы!— деп, Мытылгъа тырман эте, терк-терк ахтына эди.

ЭСЛИ ЖАШЧЫКЪ

«Къозу ойнагъан» жайлыкъда, колхоз къошда, тертеулен бар эдик: таматабыз — Хасан, жашла уа — мен, Алим, Залим.

Хасан, ючюбюзге да къарап: «Неме, немелеге бар да, немеге айт да, немени алып кел. Бюгюн немеге барып, немеден неме келтирликбиз», — деди.

Жашла, ючюбюз да, бир бирге къарашдыкъ. Оюм этебиз. Жумуш кесине берилгенин Алим алгъа ангылады. Хаух берилген боюнсаны Османланы къошдан келтирирге, ёгюзлени жегип, агъачха барыргъа керек болгъанын ол терк окъуна билди. Къоншу къошха кетди. Ары нек келгенин къош таматасына — Османнга — айтды. Сора, терк окъуна, боюнсаны да алып, артха къайтды. Хасан а, анга ыразы болуп, жашырын ышара эди.

Къошну отуну жокъ эди да, кёп да мычымай, ёгюзлени да жегип, Хасан бла Алим агъачха кетдиле. Тюш кезиуге бир къургъакъ чинар суйремени къош аллына келтирдиле. Ёгюзлени боюнсадан бошладыла. Аланы Алим жайлыкъгъа къууалады. Гелеуде кюте айлансынла.

Айтыр сёзюн терк табалмагъан «неме» деп, къойса да, акъыллы адам а аны неге айтылгъанын билип къояды.

Алим аллай акъыллы, тири да жашчыкъ эди.

Андан бери ненча жыл озгъан эсе да, мен ол жашчыкъны эсимден бир да кетермейме. Аны школда да сайлама окъуучуладан бири болгъанын эшите тургъанма. Энди уа Алим элде орта школну директору болуп ишлейди. Аны кёпле да махтайдыла. Сабийликде махталгъан уллулукъда да атын махтау бла айтдырады.

ДЫГЫЛАУ

Суратлау литературада адам атын айтсанг, аллай аты болгъанла, сёз кеслерини юсюнден баргъан сунуп, не кёлкъалды этедиле, не да: «Айтханыны асламы ётюрюкдю», — дейдиле. Аны себепли бу таурухдагъы адамланы атларын сагъынмай, ишни болушундан айтайыкъ.

Шёндюча телефон, жол, улоу онгу болмаса да, таулула бир бирлери бла тюбеше болгъандыла. Ауулладан аууллагъа, тарладан тарлагъа ким ат белинде, ким да жыяу баргъанды. Кертиди, бир бирле уа кеси ауулундан, кесини мал тутхан ыстауатындан башха жерге, — туура Нальчикге окъуна, — бармагъандыла. Нальчикге уа, базар этер ючюн окъуна ким бармай эди! Болса да, ол къауум адамла Нальчикни жалан да хапарын эшитиучю эдиле.

Малкъар ауулладан биринде аллай малчыладан биреуленнге къатын алып заман жетгенди. Аны юйдегили этерге керек эди. Насыпха, аты иги бла айтылгъан эгечи уа Бызынгыда келин болгъанды. Къарындашына къыз сурагъанларыны юсюнден хапар анга жетдирилгенди. Сора ол да алагъа нёгер болгъанды. Бызынгылы къызладан бир ариуун сайлагъанды да, иш жюрютюрге тебирегенди. Иш онгалыр халын сезгенден сора, ол атасына-

анасына, къарындашына да хапар бергенди. Аладан иги жууап да алгъанды.

Малкъарны бла Бызынгыны арасында уа, кесигиз билгенликден, уллу аууш барды — Думалан ауушу. Къыйын аууш туююлдо, алай тынч да кёрюнмейди. Къалай эсе да, бу аууш бла ары да, бери да кёп келин аугъан болур. Алай болгъанына, Малкъарда келин болгъан бызынгылы кызла, Бызынгыда келин болгъан да малкъарлы кызла шагъатдыла. Алайды да, бызынгылыла да келинни, баям, бу аууш бла келтирген болур эдиле. Аууш а ауушмуду! Ол аллайды: тюбюнде жауун жауса, башында — къар, тюбюнде — ачыкъ, башында уа — туман, тюбюнде — жылы, башында уа — сууукъдан юшюте. Хар заманда бири бирине чюйре!

Алай болгъанлыкъгъа да татлы жууукъла бир бирлерине къонакъгъа келе болгъандыла. Ахшы жууукълагъа бла ахшы шуёхлагъа не тюрлю аууш да тыйгъыч болалмагъанды. Суюгенлеге уа — бютюн да! Алай, тюзюн айтсакъ, суюгенни да — суюген биледи.

Биягъында айтханымча, бызынгылы келин кесини кичи къарындашына Бызынгыда бир ариу да, иги да кызыны сайлагъанды. Аны Малкъардагъы адамлары да къууангандыла.

Тёреде болгъаныча, киеулюкню атасы-анасы, кысха ахлулары да, бир тап кылыкълы, ётгюр жууаплы, кеси да жууукъ жетген жигит жашны да нёгер этип, къолларын да къуру этмей, жашны Бызынгыгъа, кызы кёрюрге жибергендиле.

Ол сиз таныгъан ыфчыкдан аууп келген жашлагъа кызыны юйю жарыкъ тюбегенди. Жашны эгечи да къарындашыны келгенине бек къууанган эди. Къууанмай а! Ол къарындашына къаллай иги да, ариу да кызыны мажарады!

Ушхууур ашарны аллында (огъурлулукъ сёзню ушхууур артында айтыу таулулада ырысды) киеулюкню тенги аны махтап башлады. Анга дери уа, бир талай кюн мындан алда, келечиликни аны эгечи да, аны бир татлы нёгери да къаты бардыргъан эдиле да, энди, жашны сёзю бара тургъан атны ашыкъдыргъаннга ушай эди. Не айтырса, ол: «Келечиси къаты болса — кели башы эрге барыр», дегенча эте эди. Жашны да махтайды, малын да санайды. Келинлик кызыны къарындашы, кёзлерин да жумаракъ этип, къулакъ салып тынгылайды. Болса да, кызы тилегенни къойну ётюрюкден толу болуучусун а унутмайды.

Кызыны анасы, жумуш берген сылтау бла, кызын ич отоудан тыш отоугъа чакъырады.

Кызы керти да чырайлыды, чолпан жулдуз кибикди. Бети жарыкъ, къаракъаш, къарачач, узун агъачлы, сыйдам сёзлю. Ол кызыны, ол да жашны кёрдюле. Жашны сыфаты да эрши туююлдо. Толу, кызылууурт, къаракъаш, сыйдамбет, алашаракъ бол-

са да, бөкем, мазаллы. Алай, не эсе да, нөгери сөлешеди, ол а артал да «хау», «угъай» дегенден башха сөз айтмайды.

Аны алай этгенин намысха тартхандан сундула. Жалан да нөгери жаншайды. Къумукъ тойда къагъылгъан барабан кибикди. Киеулюкню уа несин сораса, жанмагъан сирнекчады.

Ушхууур артында, къонакъла да, къонакъбайла да тынчайыр ууахтыда, эки жаш да, къызны къарындашы да арбазгъа чыкъдыла. Төгерекеге, башха къарайдыла.

Жайгъы кечени салкъын хауасы Бызынгы тауну башындан салкъын урады. Черек, дарий таууш эте, къыстау шууулдайды. Тола баргъан кюмюш ай жарыкъ жаннган жулдула арасында сюзюледи.

Ол жарыкъ айгъа къарай кетип, тамашагъа къалып, эндиге дери тынгылап тургъан киеулюк жаш, кесини базыкъ ауазы бла башлайды:

— Ол-ло-ох! Кёрцю, бу ай нецихти?! Уй, межгит хакъына, бизни ауулну башында да ма мынгар мушаш бир ай барды! Ол-ло-ох, бир бирге нецих мушашдыла?!

— Уой, сени не уа, жанынг-тининг лакъырда,— дейди жаш нөгери, нөгерини айтханын оюннга буруп.

Алгъа бызынгылы жаш ол сөзлени бош алай лакъырда этип айтылгъаннга санагъан эди, артда уа, киеулюкню керти да тангсыннганын билгенден сора уа, кеси оюмуна арсар болду.

Киеулюк жашны нөгери:

— Тын, юйюнге ант жетмеген эсе,— деп, жашырын шыбырдап, анга уруша эди. Қызны къарындашы аны да аз-маз эшитген эди. Сора башына башха оюм келди.

Киеулюк, айгъа къарап, жаншап тебирегенде, биягъы нөгери:

— Бу аууз сеники эсе, къысып турсанг а! — дей эди, шыбырдап, адыргыгъа къалып.

Экинчи кюн эрттенликде къызны къарындашы, къонакъла да къопхунчу, атасына-анасына, мудах къарап, эгечине да жаны ауруп, тюнене кече киеулюкню халындан не ангылагъанын айтды: «Дыгылауду, дыгылау! Малы, башы да бизге керекли адам туююлдю»,— дей эди.

Олму эди, къызны атасы-анасы да киеулюкден къол жуудула. Қыз а, аладан жашыртын ууакъ-ууакъ кюле эди.

Ыфчык аууп баргъан киеулюк, кесини дыгылаулугъун кёргюзтүп, ыфчык аууп, артына къайтды. Ол жаншакъ нөгери да аны биргесине, оу-шау эте келген эди.

Эндиги сабийле аналарындан туугъанлайын окъуна акъылбалыкъ болгъанчадыла. Ала, бир къауум жыл озгъандан сора, аманны-игини ангылап, оноугъа къошулуп башлайдыла. Аны алайлыгъына биз бек къууанабыз. Алай бир къауумла уа анга бек къайгъы этедиле. Алагъа эфенди быллай ууаз берген эди:

— Эй, ислам динни ахлулары, дуняны къалай терк тюрлене баргъанын кесигиз да ачыкъ кѳресиз. Адамла энди кѳкге да чыгъадыла, жер тубюне, суу тубюне да киредиле. Къайда не болгъанын да биледиле. Хы-ы, ала-жетген адамладыла. Ала окъугъан да этген, жашауда сынаулары да болгъан адамладыла. Сабийле уа, сабийле? Акъылбалыкъ да болгъунчу, ууакъ сабийле окъуна хар затны уллулача ангылагъанлары уа игиге сунмагъыз. Ол иги туююлду. Ол къыямагъа жууукъ болгъанын кѳргюзтеди. Эндиги сабийле — къыяма адамларыдыла. Ангылаймысыз? Ала къыямагъа кѳп къалмагъанын кѳргюзтедиле, — деген эди.

Мен а, ѳтюрюкден не асыу, ол ууазгъа ийнанмайма. Сабийлени терк эсли болуулары бир бирлери бла терк-терк тубешгенден, кѳпню кѳргенден, бирге оюмлашханларындан, гитчелей окъуна кѳп затланы эшитгенден, сабий яслиледе, садлада кѳп затха юйренгенден сунама. Адам бла заман бирге келишедиле. Заман да терк барады, адамла да терк айныйдыла.

Алайды да, эндиги адамла сабийликден окъуна эсли болгъанлары кертиди. Кертиди, алгъын заманда уа, сабийледе угъай, абаданлада окъуна гулала, телиле кѳп болгъандыла. «Агъач бѳрюсюз болмаз, эл телисиз болмаз», — деп да андан айтыучу болур эдиле.

Халкъ жахил болмаса эди, акъыллыланы, закийлени къатларында гулала, телиле алай кѳп болмаз эдиле. Ала да заманга кѳре болгъандыла.

Бир кюн, тууар сюрюуге къарай тургъанлай да, къолун бош тутмаучу Адилни къатына киши ортасы болгъан сюрюучю Жаммот келди. Ол, къарт Адил бла саламлашып, аны къатына жууукъ жанлап, къыртышге олтурду. Адил, аны бла да сѳлеше тургъанлай, жарылгъан тал чыбыкъладан четен эшеди. Бир арада Жаммотха кѳз жетдирсе да, четен эшгенин тохтатмайды. Жангы эшген четенин битдирип, ингирде юйюне ала барыргъа умут этеди да, бек ашыгъа эди. Ол Жаммотха айтды: «Алан, бош туруп турмай, манга бир кесек болушчу. Муну эшип бошаялмай къалама. Мен да сени бир айтханынга жарарма, табу, болуш».

— Да кесинг бек тап эше тураса да. Мен а санга не бла болушаллыкъма да?

— Мачы, бу мени къамам бла уруп-уруп, чыбыкъланы базыкъ къыйырларын чомуруп-чомуруп атчы: ала керек туююлдуле, не

ладыла. Четенге жарамайдыла. Хайда, маржа.

— Бек ахшы. Ол а мени бойнум!— деп, Жаммот, Адилни къара къамасын алып, чыбыкъланы хауада ура башлайды. Бир ургъанлай а юздюрталмайды. Экинчи сермесе уа башха жерин урады.

Аны алай этгенин кёрюп, чал мыйыкъларыны тубюнден ышара:

— Ай таланган, алай этме да чыбыкъны ол ары жанындагы къазыкъны юсюне салып ур. Ол заманда бир ургъанынглай чомурталмасанг, айыбынг мениди. Мен бу къазыкъны аны ючюн алгъанма. Къайда да къолунга иш а урма,— деп, андан ары анга къарамай, Адил четен эшиуюн бардырады.

Жаммот бир-эки чыбыкъ кыйырыны чартлатды. Бир жол а къама, чыбыкъны жарты чомуруп, анга бекленип къалды. Ол заманда Жаммот къамасыны башындан кесини ол ауур жумдуругъу бла урду. Сора ол: «Уой, юйюнг къуругъан, къаманг эки ауузлumu эди?! Къолуму чомуруп къоя эдим да!»— деп, кычырыкъ этеди.

— Эй-хей, таланган, ол дегенинг неди?! Къама бла бичакъны бир бирден башхалыкъларын асыры билмей эдинг!— деп, Адил Жаммотну жаралы къолун ёрге тутду. Аны семиз къол табаныны жырналары ачылгъан эдиле, къаны, ол тюклю буууну бла саркъып, жингириги таба бара эди. Адил терк окъуна андан-мындан сингир чапыракъла келтирип, кесини ич кёлегини кыйырындан журун жыртып, Жаммотну къолун байлады. Къанын тыйды. Сора къамасын ачуланып алып, юсюнде къан жугъусун да кетерип, хыны-суху: «Уой аман таш кесги! Уллу хайыр этдинг!»— деп, кынына ташайтды. Андан сора уа, Жаммотха тюрслеп къарап, аны артыкъ бек абызырамагъанын кёрюп:

— Уой, юйюнге аллахдан игилик, сен а, къаманы эки ауузлу болгъанын билмеген, не аман гула эдинг!— деп, тырманыракъ да этип жарсыды.

Бу хапарны Адил Темиркъаннга айтхан эди. Ол да башхалагъа айтды. Олму эди: хапар, кюлкюге бурулуп, терк жайылды. Андан сора сюрюучюле Жаммотну атына «Гула Жаммот» атагъан эдиле. Адам кесине аз затчыкъдан окъуна айып алып къояргъа бола кёреме!

АКЪЖЕЛИН

Жууаш кёзлю, сабыр сёзлю кьонгурмыйыкъ Къарабаш элде огъурлу адамладан бириди. Колхоз къуралгъан жылдан бери да, иги ишчиге саналып, жыл сайын, аз-кёп болса да, ол бир белгили саугъа алады. Бурунгу жыл саугъагъа алгъан къунажини быйыл элде биринчи ийнек болгъанды.

Къарабашны къатыны — Сакинат:

— Юй ырысхым бир жыякъ, бу огъурлу ийнекчигибиз кеси бир жыякъ. Къылыгъы да иги, сютю да иги. Муну бизге аллах къызгъанмасы. Мынга кирли кёз къарамасы,— дей эди.

— Гинау къызы, санга сейир этеме! Сен кесинг, мал кёрмеген адамча, неге сейирсинесе? Алай этгенинги ырыслагъан этеме. Не кёз тиер, не да бир жүрек къыйын болур деп, къоркъама,— деп Къарабаш, Сакинатха къарап, тилин чук-чук этдире, башын эки жанына булгъай эди.

Хар ингирден колхозчуланы энчи ийнеклери бири бирин жеталмай, ёкюре, элге тизилип келгенде, алларында Акъжелин кёрюнюучю эди. Баям, аны элпек сютю жаш желинин къыздыра болур эди.

Бир-эки айдан элни ийнек сюрюую отлаучу жерледе кырдык саргъалды. Кюн ортада малла кютюуден хайыр алалмазча, къызыу кезиу болду. Анга да, къошакъгъа уа кюндюз сокъур саскыла, ингирде уа жашилкёз къара саскыла да малланы къанларын ичип башладыла.

Тууарчыла айтыучулай, ийнекни сютю тилиндеди. Алай болгъанлыкъгъа, ашы иги болгъанлай окъуна, ургъуй, саскы да къадалса, ийнеклени сютлери да таркъаяды. Ала аш бла да кеслерин тойдуралмайдыла. Азадыла.

Жылны аллай тапсыз кезиуюнде, хар ингирде юйюне къызып, ёкюрюп жетиучю Акъжелин келмей къалды.

Къарабаш юйде туююл эди. Аны себепли уа, ийнекни излерге эл къыйырына Сакинат кеси чыкъды. Бийик дуппурладан тегерекге къарайды. Бир хайуан да кёрмейди.

— Акъжелин, Акъжелин, Акъжелин!— деп къычырады Сакинат. Алай ол къычырыудан бир да болушлукъ болмады. Тегерекде не кырдык отланган, не мал ынгырдагъан таууш чыкъмайды. Шошлукъ бла къарангылыкъ терк окъуна тегерекни бийлеп башладыла.

Суу бойнундан бирде кюлген, бирде уа мушулдагъан тауушла чыгъа тебиредиле. Анда-мында чюелген терекчиклени да бир бирлери эшеклеге минип келген хыпийр жашлагъа ушайдыла.

Сакинатны эсине кёп затла келип, таш, агъач да кёзюне жаныуарлача кёрюнедиле. Жалан да Сакинатха кёл этдиргенле чууакъ кёкде сет-мет чыкъгъан жарыкъ жулдузла, сора элде иелерин ыразы этерге суйген итлени къадалып юрюулери эди. Болса да, Сакинат, асыры къоркъгъандан, сагъайып, эл таба чабып тебиреди. Аягъы басханны кёзю кёрмей, артына-артына къарай, элге кирди. Элге жетгинчи уа:— Акъжелин, Акъжелин, Акъжелин!— деп, къычырыуун бир да къурутмай келди.

Сакинатны, бет алышып, юйюне къайтып келгенин къоншусу Афыуажан кёрдю. Сакинатны тынгысызлыгъын эслеп:

— Ий, аурунг, э кызы, не гузаба этесе? Не болгъанды?— деди.
— Да гузаба къалай этмейим, битеу элни малы юйюне къайтханда да, Жаубермезни жангыз текесинлей, жангыз бизни ийнегиз къайтмай къалды да! Санга къор болайым, не болгъан болур?

— Сакинат, жарлы, къайгъы этме: бизни ийнек да бирси ингирде кечге къалып келгенди. Ол да келир. Сюрюучюге уа соргъанмыса?

— Соргъанма. «Ингирде эл къыйырында санагъанымда, маллада кеми болмагъанды, эки кере да санагъанма. Бирлени арбазына кирип, эсленмей, бегинип къалгъан болур»,— дейди.

— Эшитемисе? Мен айтханны айтма да, хата азданды, Хажимухамматха бар да, жанлы аузу байлат. Жанлы аузу байларгъа ол эфендиледен башха туююлдо. Дууасы къабыл болуучуду. Кеси уа, таланга, арабча сёзлеге тауча да къошуп окъуучуду. Аламатды. Бир жол бизни таначыгъыбыз эшикде къалгъанда, Хажимухаммат жанлы аузу байлагъан эди. Сора: «Танг атаргъа арбазыгъызгъа келип, жатып тургъанлай кёрмесегиз, мени, школчу пионерле айтычу кибик, «шарнатанга» санагъыз»,— деген эди. Э, кызы, тюз ол айтханлай, эрттенликде къарагъаныбызда — танабыз, арбазда жатып, ышныр эте тура эди.

— Ий, аурунг, ол аман киши мында болмады ансы, ол барыр эди. Кесим а къалай барайым? «Къыйыр эли — къылыкъсыз»,— деп, бу заманда кесим жангыз Хажимухамматлагъа къалай барайым? Айт.

— Алайды, ийнан, жангызым ёлмесин. Хажимухаммат, ырымлы болгъанлыкъгъа, жетгенге сандырай, сёзюн жетдире айланыучуду.

— Афуу, мен ёлмейим, кел, экибиз да барайыкъ да, жанлы аузу байлатып келейик. Аллай бир къоншулукъ хатер эт.

— Жыйын болуп баргъанны уа суймеучюдо, алай, терк къайтыр эсек, барайым.

Сакинат бла Афуюажан Хажимухамматланы арбазгъа киргенлей, жабагъысын да арыталмай тургъан къурум бетли, къартит, куркасындан да чыкъмагъанлай, иесине борчун толтурургъа этгенча, сюер-суймез бир-эки юрмюш кибик этип, жатып къалды. Аны хырха тауушун эшитип, эшикни да чырылдатып, Хажимухаммат юйюнден тышына къарады. Ахшам къарангыда арбазында эки къарелдини эследи.

— Кимсиз? Жууукъ болугъуз... Былай кечгиде не этесиз?

— Ай, аурунг алайым, бу Сакинатланы ийнекчиклери эшикде къалгъанды да, анга бир жанлы аузу байла деп келгенбиз,— деди Афуюажан.

— Ол аман киши да: «Юйге тамблагъа дери къайтырыкъ туююлме»,— деп, Аргъы элде Гузаналада тойгъа жетип къалды да,

— Да Қъарабашны аман бла иги болгъанын а барыбыздан да кесинг иги билесе, алай жарсыгъан а этме: ийнегинге жанлы бир хата да эталмазча этейик. Мен аны ючюн кишиден да нохтабау алмаучума. Кертиди, кеслери уа бир заманда да къурлай къоймаучулла. Эфендилегеча уа — къайда! Алай къыйынымы билиучюлле,— деп Хажиде Мухаммат араб сёзле бла тау сёзлени къатышдырып, жаркъмалатып, бирде эшитдире, бирде шыбырдай башлады.

— Фа иза фарагъта фансаб. Турмаучума боцунакъгъа жаншап.— Уо — иля раббийке фаргъаб. Аны билмеген бёрю — жеркъап,— деп, дууасын окъуп бошагъанлай, гиданы балта туюп агъачха бекледи. Сора ол:

— Энди бир да къайгъы этме. Нечик тап болду: абидезим бла тура эдим... Ийнегинге бёрю аргъы сууну бла берги сууну арасында жукъ да эталмаз. Аны аузу, биз балтаны ауузлугъун балта туюп агъачдан чыгъаргъынчы, бошланмаз, алай бёрю да жанды, танг атхандан сора уа бошламасакъ жарамаз. Дурус туююлдо.

— Хо, не къор болдукъ жанынга!— деп, къатынла, алгъыш эте, юйлерине кетдиле.

Хажиде Мухаммат, къарасындан агъы кёп чуукан сакъалын сылай, юйюне ташайды. Сары жезден топпан къулакълары болгъан, николай замандан тургъан накъышлы, къара темир ундуругъуна сыртындан туюшуп, ол тюрлю-тюрлю сагъышла эте эди. «Ийнек сау-саламат юйюне келсе, манга махтау-ыспас, ырысхы да тёгюледи, ол хужулукъну бёрю ашаса уа — Қъарабашны аллында да кёрюнме! Ишим осалгъа кетмей къалмаз. Аны къылыгъын мен билеме. Кеси тырман этген къыллы къоймай, эл Советге окъуна чакъыртыр. Былтыр да: «Ёхчеге къынгыр турмасын. Жел ауруундан сау болургъа сие эсе, колхозда дырын жыяргъа болушсун»,— деп тохтагъан эди. «Ауругъанны сау билмез, ач къарынны токъ билмез»,— дегенлей этеди. Болса да, «Хатаны азындан кёбю ахшы»,— деп ол, кеси кесине мурулдай, къалкъыды.

Бурун тауукъ къычыргъандан башлап, танг жарыр ууахтыгъа дери Сакинат да кеси юйюнде жукъламагъанлай чыкъды. Ол кече жашчыгъыны, гюржю алмалача, ууртчукъларыны къызаргъанларына бла упу семизликлерине къарап къууана эди. Жамалчыкъны: «Амма, сютта»,— деп, Акъжелинни жылы сютюнден, бурунчугъун да кёмюгюне жетдире, къамил аякъдан къалай тогъуп ичиучюсю кёзюне, суратдача, кёрюне эди.

Къоншулада къанжал челеклеге гуж-гуж, горф-гурф этдирип ийнек саугъан тауушла чыгъып башладыла. Бир бирде уа, ийнеклерине ачууланып: «Ай, сен жутдайны уа аман бёрю ашасын! Сюрюуге ашыкъгъандан, саугъунчу тёзмегенин кёремисе?»— дейдиле.

Къарабашланы махтаулу ийнеклери — Акъжелин келмеди. Сакинатны ийнек саууучу къанжал челеги коридорда акъсыл чигинжиге тагъылгъанлай къалды.

Хар ким ийнегин саууп, эл сюрюуге къошду. Сакинат а кеси жангыз чыгып, ийнеги бюгече эшикде къалгъанын айтды. Эллиле уа, бир бирлерине ал бермей:

— Ол деген неди?!

— Да, Къарабаш нек излемей къойгъанды?

— Бизге билдирсенг эди, жер башында эсе, табар эдик.

— Кече эшикде къалгъан маллагъа уа тирикбулакъла да тюбеучюлле.

— Ингирде отлай къалгъанлыкъгъа, тойгъандан сора уа, саулукъ ийнекни келмей къалыргъа амалы жокъ эди. Бир палах болмагъа эди.

— Къой-къой, аузунгу чайкъа! Аман къууум этип, адамны борбайын тюшюрме. Сени аллах урсун!

— Шебшокъланы таначыкъларын бирси кече бёрю чачып кетгенди. Быйыл ол налатла кёп да, жут да болгъандыла. Къуршалап, къырыргъа керекди. Алайсыз онг жокъду,— дей эдиле.

Сакинатны мудахлыгъын эслеп, Афьуажан а:

— Адам зараны жетген эсе, ай бла кюн кибик ачыкъ болсун! Жанлы зараны жетип, къорагъан эсе уа, малыгъыз башыгъыз орнуна болсун!— деп, эртте окъуна къайгъы сёзюн берген эди. Алай, Хажу-Мухамматны жанлы аузу байлауу уа эсинден кетмей эди.

Эл къыйырына чыкъланлай, арлакъда малла, къыртыш чунгурчукъгъа басынып, къуйрукъларын ары-бери ойната, жылтырагъан мылы кёзлерин жандырып, жухларын жерге тутуп, къычырыкъдан алып башладыла.

Адамла чабып, алайгъа жетип, малланы, хахай этип, къыстагъанларында, чунгур ичинде, къуру къабыргъа четенини жанында баш сюегини юсюнде энди кесине керек болмагъан субай мюйюзчюклери чюелип тургъан, тууар мыллыкны кёрдюле. Аны Сакинат терк окъуна таныды. Алайчыкъда окъуна, «кёз тиймезге» деп, мюйюзлерине тагъылып, Акъжелинни мангылайында жюрютюучю мелте бла сахтиян тышлы дууаны да тапды. Дууаны алып, кюн бла жауун бетин бозартхан чындай жикеткасыны хуржунуна сукъду. Сора, эл малын кютюучю Жаммотха айланып:

— Сен, Жаммот, малланы былайда санагъанда, Акъжелин да мында болгъанына ийнанама. Мындан узакъда болса, сен терс эдинг, алай эл къыйырына жетгенден сора уа, сенде терслик жокъду. «Санап, орамгъа тизген эдим»,— дегенинге да ийнанама. Алай мени ышандыргъаннга уа мен да кечмейме, аллах да кечмесин!— деди.

Алайда адамла алгъа Сакинатха, сора бир бирлерине къарашып, мудах шыбырдаша эдиле. Бирле:

— Къарар амалтын кырты болду,— дей эдиле. Бирле уа:

— Малы къорарыкъ болса, иеси башчы болур,— деп мудах селеше эдиле.

Арлакъда, кюз биченнге хазырлай айланган чалгъы саплыгъына да тыянып, тынгылап тургъан Хасаука:

— Тенгини къууанчына къууанган игиди. Тойгъа барыу да адетлерибизден бириди. Хауле да туююлдю, мал да, ёзге ырысхы да табар. Мал — адам туююлдю. Дууагъа келгенча этмечигиз. Бизде чынтты адамлыкъ бар болса, колхозчу нёгерибизге болушурбуз!— деди!

— Керти айтады! Къарабаш тойда къалып, кесини малын бёрюлеге чачдырды. Энди уа суюгенинлей айлана турсун деп къояргъа жарамаз. Аны керексиз тойчу болмаучусун да билебиз. Къайсыбыз да, тенгибиз къууанчына чакъырса, бармай къаллыкъ туююлбюз. Суююде къой да сылтаусуз ёлмейди. Бу да бир сылтау эди. Мени айтыргъым олду: биз бир колхоздабыз, бир юйюркибикбиз. Арабызда ахшы ишти тенгибизге — Къарабашха,— колхоз правленден тилесин деп къоймай, болушургъа керекбиз. Правлен а этеригин кеси этер!— деп, былайда сагъыш этип тургъанла барысы да бир аууздан айтдыла.

Болса да, аланы оноуларына да тынгыламай, Сакинат, Афыуажанны да нёгер этип, эл ичине ташайды.

Сакинатны: «Мени ышандыргъаннга мен да кечмейме, аллах да кечмесин»,— деген сёзлерине адамла сейирсинип, ангылаялгъан а этмей къалгъан эдиле. Хар ким эл таба ашыгъып келе эди, алай Сакинат бла Афыужан а алгъа узакъ айырылгъан эдиле. Ала Сакинатланы сехлеге жетгенде, Хажу-Мухамматны, ашыгъып, ары келе тургъанын кёрдюле. Ол алайгъа жетгинчи деп, сабыр болдула. Хажу-Мухаммат, къайгъы бет алып:

— Аллах-аллах! Башыгъыз орнуна болсун, ол ийнекчигигизни хапарын эшитдим да, бек бушуу этдим,— деди.— Алай сен, Сакинат, кеч билдирген эдинг ансы, мен жанлы аузу бир байласам, бир заманда да хайуаннга бёрю зат да эталмагъанды! Аузу бла жукъ эталмай, тырнаргъа кюрешип ийгенлери да болгъанды.

Афыуажан тынгылап къойду. Сакинат а къашларын туююп:

— Санга «Шарнатан-шарнатан» дегенлерин иги этелле. Сен керти да хыйлачыса, эл бузгъан адамса. Кёзюбюзге да кёрюнме!— деп ачыуланды.

Афыуажан а, кесинде да терслик болгъанын сезип, суратха сюелгенча, къымсыз болуп тура эди.

Ишни ахыры тап бошалмазлыгъын кёрюп, Хажу-Мухаммат «тобагъа къайта», мурулдай, жауурунларын элей кетди.

Афьуажан да, юйюне кьайтып, Сакинатлагъа бир графин сютчюк жиберди.

Кюн кьушлукъгъа чыкьгъанда, «тартханчыгъы» да бетин кьызартып, узун-узун атлай, Къарабаш юйюне кьайтды. Ол, стол кьатында артлы шинтикге олтуруп, Сакинатха:

— Бригадирге юч кюнден артха, тууар кьошха, кьайтыргъа айтып кетген эдим да, кеч болуп кьалдым. Бююн окъуна ингирим кьошда болургъа керекди. Кесинг да бир айран акъсуу узатчы. Уссапдан, аллай деп болама,— дегенде, Сакинат ийнекни хапарын айтды. Аны айта туруп, Сакинатны эринлери кьалтырай эди, уллу къара кёзлери, жиляргъа тартышып, жылтырай эдиле.

Къарабаш Сакинатны жүрегин жапсара:— Кьоркъма, жарсыма, сен сау болсанг, ырысхы табылыр, терк окъуна ийнек да мажарырбыз. Алай, барысындан да игиси уа, элде энчи ийнеклени кьуйрукъларына жабышып айланмай, барын да колхозну сют фермасына берип, сютню уа колхоздан алсакъ, ол иги эди. Энчи малдан эсе, жамауатны ара малындан иги хайыр чыгъарыкъды,— деди.

Сакинат анга толу ыразы туююл эди. Болса да:

— Айымыды... Малы кьорагъан бизге төре туююлдю, алай ол Хажу-Мухамматха ышанып, эшикни жапдым. Аны жанлы аузу байлагъанына ийнанып кьоймай, кьоншулагъа: «Жангыз ийнегибиз эшикде кьалгъанды»,— десем эди, ала излеп, табып келирге боллукъ эдиле,— дегенинде, Къарабаш, кьурум бетли, кьалын кьашларын ёрге кётюрюп, ары дери сыйдам жылтырагъан мангылайын жыйырды. Сора, секирип кьобуп:

— Хажу-Мухаммат а бираз мардадан атлап башлагъан кёреме да! Кесин молла сундуругъа кюреше эсе, энди башына сенекни жетдирип, хажу кьылдырайым. Ол заманда не жанлы аузу, не аны тынмагъан аузу байланыр!— деп, Къарабаш, эки кьолуна да жаныу эте, юйден чартлап, тышына чыкъды. Юй аллында темир сенекни да алып тебирегенлей, Сакинат ызындан жетип, тилеп башлады:

— Сен, законну кесинг биле тургъанлай, башынга хатаны неге аласа? Кесинг чабыуул этсенг, анга «шарнатан» дегенча, санга да «мандит» демезлеми?

Ол сагъатда алайгъа жетген Афьуажан:

— Угъай, аурунг, аллай женгиллик жарамайды! Оу, мен ёлюк кьалайым, санга адамла не айтырла?! Билимсизге, огъурсузгъа атынгы чыгъармазламы?— деп, сейирсинип, гузаба этип, Къарабашны аллында тохтады.

— Да, жаны санга кьурман болсун. Алай мен аны эл алында бир сюелтмесем а, маржама!— деп, Къарабаш юйюне кьайтды.

Кёп да мычымай, Къарабаш жайлыкъгъа, сют фермагъа атланып кетди.

Экинчи кюн Сакинат, жашчыгыны да кьолундан тутуп, Афы-уажан бла бирге эл кыйыры кьыртишге барып, Акъжелинин мыллыгын терен уругъа басдырды. Къара тебени юсюне ташла, чырпыла да атдыла.

Энди мал сюрюу аны ийсин ангыламаз, сарнауун да кьояр. Кели жаз башында уа къара тебеге жашил кырдык чыгъаргъа да болур.

Бир ыйыкъ да озгъунчу, Хажу-Мухаммат а юйюн сатды. Элден, кыйры эсе да, кечюп кетди. Элден шахаргъа кетерикме деучю эди. Шахарда уа жокъду. Хапаргъа кере, ол энтда да тау элледен биринде «жанлы аузу байлай» айланады.

АСИЯТНЫ НЕКЯХЫ

Ханс арта тургъан комсомол звенону ингир тебиниую кьазауат этген кибикди. Чагаланы жерге хыны тийиулери «зырф-зырф» таууш этедиле. Белге жетген нартюх бахча, жашил тенгиз кибик, ингирлик аязчыкыны кьагъыуундан щыхырдайды, толкьунланады.

Ауанала, узун бола кетип, энди эридиле. Кюн кезкьоргенден ташайды.

Иш тохтады. Лакъырда, чам, кюлю башланды. Ол сагъатдан грузовик жетди. Жашла, кызла да, бир бирге кьол берип, грузовикге миндиле. Элге кетдиле.

Ингирде клубда той боллукъ эди, ызындан а — кино.

Алий бла Асият, той тохтагъанлай, киногъа кирмей, клуб аллында, терек тубюнде кьалдыла.

— Ийнанамыса, оллахий, билляхий, не сен келирсе, не да мен ёлюрме. Алай сен эрге баргъынчы сакълап турлукъма. Сени алгъанны жюрегине ма бу бичакъны, сабы тыйгъынчы чанчып, сора кесими уа сизни юйюгюзню аллында асмакъ этерикме. Ол заманда сени ким бек суйгенин билирсе. Жууап этерге уа, ийнан, Ася, кеч болур!

— Э-эк! Сени артист болгъанынги мен билмей тура кереме. Кызыны суйген, аны жанып, кьоркьутупму башлаучуду? Мени неге кьоркьутаса?

— Кьоркьутмайма. Боллугъун айтама. Арсар болмам!

— Алик, бир-эки затны кесинге энчи сорургъа эркин этемисе?

— Сор.

— Жюрегинг кыйналырмы?

— Угъай, ийбога, клянусь, угъай! Айт. Сор.

— Сен ишлерге нек жюрюмейсе?

— Атам, анам ишлеген аз туююлду. Биз бирсиледен осал жашамайбыз. Менден иги ким кийинеди?

— Хар ингирде кеф болуп айланаса. Ичген а нек этесе да?

— Сен манга керти сёз бермейсе да, ачыуумдан ичеме. Билемисе, жүрегим, ушкок отча, алып кьалыргъа хазырды.

— Эй, жигит, сабыр бол, оюм эт. «Ашыкьгъан суу тенгизге жетмез»,— деп сёз барды. Ол бири, экинчиси уа, кеси ишлемей башханы кьыйынына кьарагъанны мен тюзге санамайма. Ючюнчюсю уа, ичгичи, туююшюучю, ётюрюкчю, махтанчакъ, стилияга жашлагъа нёгер болмазгъа кьаргъаннганма.

Асиятны бу артда айтхан сёзлери Алийни жерге кьаратдыла. Кьулагъына эшитилген хар сёз, жыягъына сууукъ кьол тийгенча бола эди. Алий, тынгылай кетип, башын эки жанына чайкьай, кьолун силдеп:

— Латна, сен айтхан! Ол сен сылтау этген затладан бир бёлеги менде да барды. Ашыкьмайым, сакълайым. Ишге да, образованияма кёре, кирейим. Учётчикге салмасала да, назмула жазуучу болурма. Аракъы ичиуню да кьоярма. Сен суюгенча жүрюрге сёз береме. Ма бу кёк да, жер да шагъатды. Сен а келирге сёз беремисе?— деп, Асиятны кюлмюш этип жумула тургъан кёзлерине тюрслеп кьарады.

Асият башын булгъап, ыразылыгъын билдирди.

Ала экиси да клуб аллында алай сёлеше тургъанлай, кино бошалды. Халкъ тышына жайылды. Алий бла Асият да ушакъны тыйдыла. Асият кьызлагъа, Алий да жашлагъа кьошулуп, юйге кетдиле.

Ол жол юйге кьайтхандан сора, кече белине дери, Алий кёп сагъыш этди. Бирде, Асиятны айтхан сёзлери кьулагъына чалына эдиле, бирде уа, аны ышаргъаны кёзюне кёрюне эди. Аны арсар болгъанын ангылай эди. Алай, не амал аны ыразы этер ючюн, Алийге, жап-жангыдан тюрленип, башха адам болургъа керек эди. Хы-ы, ишлерге иш тапхан кьыйын туююлдю. Туююшчюлюкню да кьояргъа боллукъду. Бу «шайтан суугъа» уа не амал? Тютюнню бла аракъыны кьоярча тёзюмлюк Алий кьайда тапсын? Аллай тёзюмлюкleri болгъан жашладан болса эди, Алийни башы былай хыликкялыкъ болмаз эди. Итле талашсала да, хоразла туююшселе да, бир-бир адамла, «Алийге ушаш жыртышадыла»,— деучю эдиле.

Бир ингирде, ушхууур артында, Алийни атасы алаша-бёкем кишичик, Добай:

— Алан, Хахай кьызы, бу аман жашха кьатын алмасакъ, элде айланган хауле болуп кьалады. Мен муну, кюндюз туюшге дери жукълап, кече уа танг ата юйюне келиюне бюсюремейме,— дей эди.

— Охо, сен он бармагъынгы да анга беклегенлей тур. Аны кибик жашла эки-юч кюннге кьайда болгъанларын юйлерине билдирмей да турадыла. Ол бирсиледен хауле туююлдю. Атасы-анасы

саулукъда, эркин есме кьойчу. Керексизге жаным кьышмама. Къа тын алып а, кимни аллыкъ эдинг? Бу элде аллай къыз бармыды?

— Да, мен сени бла даулашхандан магъана жокъду. Суу энишге барады десем, ёрге барады деп женгериксе. Алай жашхатийишли къыз тапхан а керти да къыйынды. Сени къылыкъсыз грубиянынгы ким да кёрмейми турады?!

— Аллах-аллах! Аз ыспассыз этдинг, ызындан къарап айланган къызла да бардыла,— деп махтанды Хахай къызы Нальтех.

Аны ол сёзлерин эшитгенде, Добай тирилди, къууанды. Сора, къатынына ариу айтып башлады:

— Да сен, жаным, кёзюм, ишни къурап тура ушайса да? Ол айтханынг кимни къызыды? Бир да бир аламат зат эсе уа, ким биледи...

— Алайды да, жашны халын сенден эсе, мен иги билеме.

— Охо, сен иги билесе. Шегим жокъду. Айтчы, огъесе менден дамы жашыраса?..

— Сен жашырыучуса ансы, мен бир заманда да, аллах бирди, бир затны да сенден жашырмаучума.

— Билеме, харип, билеме.

— Мен эри айтханны элге айтхан къатынладан туююлма.

— Керти айтаса, жаным. Кёлкъалдыны кьой да, ол «къыз» дегенинги айтчы.

— Ма-а, ол Жашарбекни алгъыннгы къатынындан туугъан къызына айтама. Тюнене ингирде да, суу алыргъа баргъанында, крантны къатында бизни жаш бла бир талай жаншап тургъанды. Тойгъа барсала да, бирге тепсеп турадыла дейдиле. Аланы бир бирге халларын энди битеу эл да биледи. Дыгылау, билмеген сенсе.

— Асиятмы? Аллай насып а бизге къайда! Аны уа аллах буюргъу эди.

— Аз аламатха санадынг! Ол мени жашымы тепсегенини багъасы да туююлдю.

— Ишлей билмей, къуру тепсеу бла кёп жашаялмаз. Тепсеген да, жырлагъан да игиди, алай жашауну мурдору — ишди. «Иш-лемеген — тишлемез»,— деп бош айтмайдыла. Асиятча жигер ишчи ёмюрде да апчымаз. Не амал да этип, аны келин этерге керек-биз,— деп, Добай Нальтехге боюн салдырыргъа кюреше эди. Алай, Нальтехни жагъыны тутса, киштикни отха тартханча болуучуду. Андан кьоркъгъандан Добай, сабыр ышырыла, Нальтехге жалынып, акъырын-акъырын сёлешеди.

— Киши, сен айтханча, биз Асият аманны келин окъуна этсек да, аны ёге анасы, ол аман къыргъый Къамарият, адетдеча чыгъаралыр деймисе? Манга аудуруп-жаудуруп, толу бернеси бла келмезлик келин керек туююлдю. Къоншуларым келининги неси бар эди?— деселе, мен не айтыркъма?

— Адамлыгы болса, ырысхы табылыр. Мен жаратылгъанлы башханы ырысхысына сукъланмагъанма. Он бармагъым бла, кеси мангылай кыйыным бла жашап келеме. Мен нелляй бир кялын берген эдим эсем да, сен да аллай бир берне бла келген эдинг. Кесинги эсинге тюшюрчю.

Добайны бу сёзлери Нальтехге бираз татыдыла. Сора арада, отча жанып тургъан, даулашыу сел болду. Нальтех, олтургъан жеринден секирип кьобуп, юй тюбюнде ары-бери жюрюп тебиреди. Болса да, ол, бир кесек чочуй кетип, жууашды, Добай айтханнга боюн салды.

Ала да бир акъылгъа келишип тохтагъанлай, эшик ачылды. Алий кирди.

— Ай, жаш, былай терк келиучю нек болдунг? Къайда эдинг?— деп, Добай сейирсинип сорду.

— Кинода эдим. Бошалды да, келдим,— деп, Алий кысха жууап этди.

Бу арт кезиуде, Асиятны ахшылыгындан Алийни кылыгы жумушагъан эди. Алай керти окъунамы, огъесе ёхчегеми? «Къызыны тилеген жашны кьойну ётюрюкден толу»,— деп сёз барды. Аны себепли Асият Алийге белги бермей эди, ышандырыр сёз айтмай эди. Ичинден а ёмюр къадарын аны бла байларгъа хазыр эди.

Алийни отоуна кирип, къатына шош жанлап, Нальтех башлады:

— Алик, атанг да, мен да ёлмейик, мен соргъаннга керти жууап эт. Тюз айт. Биз сени юйдегили этсек, сюемисе? Энди сени тенглерингде юйдегили болмагъан жокъду. Мени кьап, айтмансанг...

— Анам, эндиге дери кёп телилик этгенме. Энди уа, сиз айтханны этерикме... Жангылтмазсыз...

— Биз жангылтхынчы жашасанг, бек кёп жашарса. Анга ийнан. Дагъыда бир зат сорайым: ол Асячыкъ иги кызымыды?

— Да не шарайыбы барды? Менден а он кере да игиди...

— Анамы жаны ючюн, ол мени келиним болса эди, кесими уа элде бир адамгъа тенг этмез эдим. Хо, балам, жат, жукъла, кьор болайым, акъыллы балама.

Нальтех ич отоугъа киргенде, Добай, столгъа сол жингириги бла тыянып, тиши ауругъанча, кьол аязы бла жыгъына жабышып тура эди. Къалкъымай, сагъыш башлы болуп, разведкагъа баргъан Нальтехни сакълай эди. Бирде Алийни, эсирип, адамла бла туююшгени, бирде уа Асиятны нартюх бахчада ханс артханы кёзюне кёрюне эдиле. Болса да, Нальтех отоугъа киргенлей, Добай аны жилтирей келген бетине эслеп къарады.

— Киши, жашны оноун этерге керекбиз. «Сиз айтхан»,— деп

къояды. Ол уялмагъан Асиятны сагъынганымда да, ыразы болгъанча ангылагъанма.

— Андан иги къыз элде да жокъду. Чырайымы аманды? Жигерми туйюлдю? Намысымы кемди? Саулугъуму осалды? Акъылындан кеми жокъ. Не жарымлыгъы барды? Мен бек жаратама. Ол харакети аз болгъаны уа — эсеме да келмейди. Адамны биринчи ырысхысы уа — акъылы бла саулугъуду. Акъыл бла саулукъ болса, ырысхы табылыр. Асиятны жигерлигине уа шеклик жокъду. Он классны тауусханды. Окъуйма десе,— энтда да амалы барды. Кёремисе, ишлеген да эте тургъанлай, бизни элден окъуна ненча адам заочна окъуйдула. Школда устаз болуп тургъанлай, азла окъумайдыла. Была да окъурла. Ишни къураргъа керекбиз. Сен не айтаса? Иш сен айтханнга кёре боллукъду.

— Анамы жаны ючюн, иги жаратмайма. Ёге ана болгъанлыкъгъа да, жашыма ол аман житчакёз Къамарият ие болуп къалыр деп къоркъама,— деп Нальтех, кёзлерин да жандырып, бир къолу бла бирси къолун къаты къысып, башын эки жанына булгъады. Сора, баш эрнин къалтыратып, ёрге жыйырып, сетмет баш тишлери бла тюр эрнин къапды. Ол заманда, Добай эслемеген эди ансы, Нальтехни бет тюркери ёрге къопхан эдиле.

Бир кесекден а, жашы айтханындан къайтмазлыгъы эсине тюршюр, Нальтех сабырланды, жумушады. Сора, бир мысты затны къапханча, эки кёзюн да къаты къысып:

— Ыразыма... Жаш бла кесинг да бир сёлеш да, санга да мангача айтыркъ эсе, тамбла окъуна Жашарбеклагъа келечи иерге керекди.

Бюгече Добай бла Нальтех кече белине дери жашларына къатын алыуну, тамбла болса, бирси кюн болса да, келечиле ийиюню юсюнден тешекде да ууакъ шыбырдап турдула. Алай бурун тауукъ къычырыр кезиуде уа Добайны хурулдагъаны, хуна оюлгъан таууш эте эди. Ол алай эте башласа, Нальтех уята эди ансы, эшитсенг, юйге «Беларусь» трактор кирген сунар эдинг.

Танг терк атды. Юйюр, къозгъалды. Жалан да Алий татлы жукълап эди. Аны уятыргъа анасы къоймады. Добай а ишге ашыгъа эди. Болса да жашлары уянгынчы мычыды. Ол уянгандан сора: ариу айта, анга биягъы къызны юсюнден сагъынды. Алий а:

— Мен аммагъа айтханымдан башха зат да айтмайма,— деп, кесин уялгъан сундуруп, юйден эшикге чыгып кетди.

Арбазгъа чыкыгъандан сора уа, Алийни: «Билгенлерин билмеген кирик этип турурла!» деген кёлкъалды сёзю эшитилди.

Добай да, Нальтех да ишни башладыла. Кёп да турмай, Темирланы Жашарбекке келечиле бардыла. Бир айдан иш тохтатыргъа оноулашдыла. Ай терк окъуна тауусула бара эди. Алай, адетде болгъаныча, той этиюню Алий сакъламады.

Алий бир кѡауум жаш нѣгери бла бир тилли болуп, Асиятны алып кѡачды.

Асиятны хор бла алып Саматланы Хажосну — Алийни ата кѡарындашыны — юйюне келтирдиле. Киеу нѣгерле да анда букѡдула. Алай, ол ингирде окѡуна Кѡайырбекни чакѡырдыла. Асият бла Алийге буслиман неках этдирдиле.

Кѡайырбек кеси окѡугѡан адам тѡйюл эди. Ол эфенди да, сохта да тѡйюл эди, алай, «Ит болмагѡан жерде тѡлкю юрюр», — дегенча, эфенди болмагѡан жерде эфендилик этип, жахил адамланы алдап айлануучу эди.

Тышына кѣре, Кѡайырбек эфендиге да ушайды: аякѡларында чѡйбурун галошлары, аланы ичлеринден жылтырагѡан кѡара сахтиян меслери, чепкенини тышындан белине кѡысханы акѡ жан жаулукѡ, кѡолунда гулоу тыякѡчыгѡы, хар заманда да кѡойнунда жюрютген а, тышында да кюл бетли мелтеси бла, сары кѡагѡытлы хамайыл китапчыгѡы.

Айтыу керти эсе, Кѡайырбек хамайылны ачхан этсе да, жазууна кѣре окѡумай, кѣлунден окѡуучуду дейдиле. Алай ол мени ишим тѡйюлдю. Мени ючюн а, артал да окѡумай окѡуна кѡойсун. Хамайылдан чыгѡарып окѡуса да, кѣлунден окѡуп кѡойса да, ангыламайма.

Ангыласам да — хайыры жокѡду. Кѡайырбек арабча окѡуялмайды деп жарсыргѡа тѡшмейди.

Кѡысхасын айтсакѡ, неках этиу башланды. Кѡатын алгѡан жаш — Алий былайда эди. Кѡайырбекни аллында жерге кѡарап, сары кирпичлерин терк-терк кѡагѡады. Аны онг жанында — кѡызыны «ѣкюлю», сол жанында уа жашны «ѣкюлю» сирелип турадыла. Биринчи «ѣкюл» Асиятны хазна таныгѡан да этмеген Эсенланы Сулфагѡарды, экинчи «ѣкюл» а Алийни антлы шуѣху Кѡараланы Барисбийди. Быладан сора да эки кѡара жаш сюеледиле.

Кѡайырбек буслиман некахны башлады. Алгѡа «бисмиллахи» бла, не эсе да бир кѡауум сѣзню ууакѡ шыбырдады. Узун жукѡа сакѡалын сылады. Аны ызындан башлады:

— Сен, Эсенланы Сулфагѡар, Саматланы Добайны жашы Алийни ѣкюлюмюсе?

— Мен Эсенланы Сулфагѡар, Саматланы Добайны жашы Алийни ѣкюлюме.

— Сен, Кѡараланы Барисбий, Темирланы Жашарбекни кѡызы Асиятны ѣкюлюмюсе?

— Мен, Кѡараланы Барисбий, Темирланы Жашарбекни кѡызы Асиятны ѣкюлюме.

Кѡайырбек бир бирге ушагѡан сорууну, жууапларын да эшитдире, юч кере кѡатлады. Аны ызындан да, муру чѣплеген улакѡ кибик, тѡп эринин кѡымылдата, ол жангыдан дууа шыбырдады.

Дагъыда Къайырбек бир кесек тюрлендирип, сер сорууларын башлады:

— Сен, Эсенланы Сулфагъар, Темирланы Жашарбекни кызы Асиятны Саматланы Добайны жашы Алийге къатынга аламыса?

Сулфагъар, Къайырбек санагъанланы да санап,—«алама»,— деди.

Биягъы Къайырбек бирси жашха жютю къарап сорду:

— Сен, Къараланы Барисбий, Темирланы Жашарбекни кызы Асиятны Саматланы Добайны жашы Алийге беремесе?

Барисбий, Къайырбек айтханланы да санап,—«береме»,— деди.

— Алай эсе, эки ёкюл да бир бирни къолун тутугъуз,— деди Къайырбек.

Сулфагъар бла Барисбий бир бирге баш бармакъларын да ёресине тирешдирип, къол бердиле. Аланы бирге тутушхан къолларыны тышындан киеулюкню къолу бла тутдурду. Ала ючюсю да алай этип тургъанлай, биягъы Къайырбек, не эсе да шыбырдай кетип, «А-а-мин, аллах къабыл этсин»,— деди. Сора, ёлгенге тутдургъанча, алайда адамланы барысына да, къол аязларынын ёрге жайдырып, дууа тутдуруп, биягъыча шыбырдады да, дагъыда «А-а-мин, аллах къабыл этсин»,— деп, неках этиуюн бошады.

Сулфагъар Къайырбекге беш сом узатды. Ол, аны да алып, терк окъуна, гулоу тыягъына тыяна, «Хайдагъыз, сау къалыгъыз, огъурлу киеу бла огъурлу келин болсунла»,— деп кетди.

Киеу нёгерле уа:

— Энди иш бегиди. Некахлы келинге кимни дауу барды? Келин кеси да бир да кымылдамасын. Тукъумундан, жууугъундан къайгъы кётюрген болса уа, тейри, шобраларын къанатырбыз,— деп бара эдиле.

Асиятны алып къачханларын бек алгъа Къамарият билди, алай уллу къайгъы этмей къойду, нек десенг, кеч, эртте болса да, аны Нальтехге келин боллугъу белгиленген эди. Къачыргъанлары уа бютюн тап кёрюндю: той къоранчла кем болдула. Къамарият халкъгъа кёзбаугъа бош гузаба кибик этген эди. Ичинден а, унамай эсенг, бек къууанган эди. Жалан да кызыны атасы Жашарбек, кёлю бла къайгъы этип, мудах болду:

— Адетде болгъанча кызы чыгъарыргъа мени къолумдан келмейми эди? Мени жууукъ юлюшге аллыкъ адамны манга дертими бар эди? Тенглери ичинде мени уялтыргъа, намысымы сындырыргъа неге керек эди?— дей эди.

Къамарият а, Жашарбекге, аны кёлюн алыргъа:

— Киши, сен къалай тёзюп тураса? Ахлуну, жууукъну да къура да, суратхан эт. Хор-зор этилген эсе, сюдге берирге керек-

ди. Некахы болгунчу не эркинликлери бар эди? Сен киши юлмюсе? Къызы тас болган угъай, малы ажашхан окъуна ызындан къарамай къоймайды. Не ди умутунг?— деп къозута эди. Ары-бери чапхан кибик эте эди.

Жашарбек Асиятны юсюнден кеси жууукъларына хапар билдирди. Аладан бир къаууму Жашарбеклагъа келдиле. Экеуленлерин тасхачыгъа Саматланы Добайны юйюне ийдиле. Анда уа не къыз, не да жаш болмагъанын шарт этдиле. Къызны къайры къачыргъанларын, анга буслиман неках да этгенлерин жалан да экинчи кюн, жарашыргъа Саматладан адамла келгенде, билдиле.

Къайгъы, дыгалас тохтады. Ол ыйкъда киеую юйю, Асиятны атасын, къысха жууукъларын да жарашыу къурманлыкъгъа чакъырдыла. Кесек тойчукъ да этдиле. Ол жол окъуна Алийни да къайын атасына кёргюзтдюле. Асиятны да къайынларына кёргюзтюп, сёлешдирген да этдиле. Алай этгенлери алгъа Нальтехге ачыу тийди, артда тюзге санады: юйде тилсиз жумушчу неге керек эди?

Эки тукъум да жарашдыла. Иш онгуна барыргъа ушай эди.

Жангыз бир ай озгъанлай, Алийни анасы бла Асиятны ёге анасы уллу сёз болдула. Нальтех:

— Келин а аллахына манга салган сыйынлай кёрюнсюн! Ол мени сый юлюшюю къалай къуру этген эсе да, ырысхысындан алай къуру чыкъсын!— деп къыжырыкълай эди.

Къамарият а:

— Асиятны бернесине къыйынынг уллу къорамагъанды. Сени жашынг аз къалын бергенди деп, биз кишиге да айтмайбыз. Киеу да — бизники, къыз да — бизники деп турабыз. Башынга тапмазлыгъынгы аягъынга тапханса. Андан ары санга не керекди? Битеу ырысхысын санга, сени жууукъларынга юлешгенди. Энди маржаса, муну терисине кирип къалмасанг!— деп жууаплай эди.

Бир кесекден Нальтех бла Къамарият, эт бла бичакъ кибик болдула. Аланы бир бири бла урушууларын, юслерине сууукъ суу къуйсанг да, сууталлыкъ туюлсе. Экиси бирча къычырадыла ансы, кезиу-кезиу сёлешиу жокъду. Ауузлары от чагъады. Тютюнлери кёкге барады. Орамда, юслерине адамланы къаратып, бир бирге кюкюрөп, юйлерине къайтхандан сора да, гюрюлдеулери, гыр-гырлары бир ауукъгъа дери тохтамай тура эди.

Эки къатынны да эрлери бир къауум кюннге дери кёргенлерин — кёрмегенча, эшитгенлерин — эшитмегенча этип турдула. Артда уа бир бирге къыйыкъ къарап, саламлашмай, сёлешмей ырбынла бла ётюп, жол ташлашып тебиредиле.

Атала бла анала къалай болсала да, Алий бла Асият татлы жашай эдиле. Алий хаулелигин, ичгичилигин, туюшюучюлюгюн къойган эди, алай ишлеген а этмей эди. Алай бош, юйде турганлай, назмула жазаргъа кюреше эди. Назмулары уа бир жерде да

басмагъа урулмай эдиле. Нек десенг, назмулары назмулагъа ушамай эдиле. Ушагъаны болса да, башха адамныкъыла болуп чыгъа эдиле. Алай этгенин кесине айтсала уа, ол алай айтханлагъа аман айтып къоя эди.

Асият а юйде ыйыкъдан кѣп мычымай, биягъы колхоз звеногъа къошулуп, жигер ишлеп жюрюйдю. Эрттенликде ишге чыкъгъынчы, ингирде ишден къайтхандан сора да, къайын анамы ыразы этеме деп, Асият юйню тизгинин иги жыяды, азыкъ жарашдырады, быстыр жууады. Хар неге да къолун жетдире, сибир-сибир эте кюрешеди. Колхоз ишде биягъы юйреннген къолла кишиге да оздурмайдыла.

Не бек къадалып ишлесе да, не кѣп намыс этсе да, Асият Нальтехни кѣлюн алалмады. Алий да анасы къарагъан кѣз бла къарап тебиреди. Ол Асиятха тырман этип, уллу къычырып, бир бирде уа, эсирип келип, туююп окъуна башлады.

Асият ишлеген звенодагъы къызла:

— Асият, нек мудахса? Бу арт кезиуде былай аман нек болгъанса? Кѣз туплеринг нек къаралгъандыла?— деп сора эдиле.

Ол а, нек болгъанын аладан букъдуруп:

— Бош алай... Мудах болмагъанымы кесигиз да кѣресиз да,— деп къоя эди.

Тенглериини Асиятха тынгысызлыкълары бош туююл эди. Ингирде ишден къайтып келе туруп, къыз тенглери бла бирге жырлай, ойнай, кюле келиучю Асият энди мугурланып келеди. Юйюне келсе уа, къайын анасындан асыры тырман, къаргъыш эшитгенден, башын суугъа атарыкъ болады. Алийге тарыкъса уа: «Сен иги адам болсанг эди, ол санга аман айтмаз эди. Аны-муну мен билмейме, не, мени анамы ыразы этерча, энтда да сый сал, не да мени юйюмден гунч бол! Сѣзню къысхасы олду. Билдингми?— деп, анга кесин къызартып, къутурады.

Асият ата юйюнден бернесин алып келгенде, аны байлыгъына кѣпле да сейир этген эдиле. Алай, ол андан келтирген ырысхысын саулай Алийни ахлуларына, жууукъларына сыйгъа юлешген эди. Нальтехни уа сыйгъа алгъан харакет къалауну артында баш токъмагъы аз-маз эсленнген эди. Юс кийимден, къары къумачдан, жан харакетден да,— аны аллында болмагъан хазна кѣп зат жокъ эди. Къайсы бирин санагъын! Асиятны ѳге анасы, Асиятны артда жашауу къалай боллугъун билмеген эди, ким биледи, билирге да артыкъ къыза болмаз эди. Нальтехге кереги уа, келин туююл, харакет эди, жашына да терк-терк жангы къатынла алып, аланы да ырысхыларын къымаргъа эди.

Асият туугъанлы этген харакетинден, бутакълары къырылгъан чыбыкъ кирик, къуру къалды.. Алий а жумдуругъун кѣтюрюп: «Чыкъ да кет, гыбышы!»— деп юсюне чапды.

Асият ингирде ишден келип, юйде малгъа къарап, отун жарып,

суу алса, Нальтех, жашыртын къарап, эринлерин кымылдатып, аны аямай къаргъайды. Аш юйде азыкъгъа, къатыкъгъа узалып башласа уа: «Анда атангы башы, анангы тёшю къалмагъанды!»— деп кычырады. Аны себепли, Асият, юйде хар жумушну да тындырып, асламына ушхуурсуз кеси отоуунда жангыз къала эди.

Ахыр жанындан тойгъандан сора, Асият бир кюн ата юйюне келип, хар болушну айтып, тарыгъып, жиляды. Жашарбек Добай бла не да Алий бла сёлеширге базынмады: аланы халларын биле эди. Олсагъат окъуна Къайырбек «эфендиге» барды. Кесини тарыгъыуун анга башдан аякъ санады. Ол, болушлукъ этер орнуна: «Аллахутала тиширыуну эр кишиге тынчлыкъгъа жаратханды. Эри не айтса да, эркинди. Алай кызынг айырылгъан этеме дей эсе уа, анга сюд оноу этер. Ол мени ишим туююлдю»,— деди.

Жашарбек, балтасы ташха тийген отунчу кибик, бушуу эте, къайтды. Экинчи кюн а, районнга барып, сюдюге тарыкъды. Ол да: «Буслиман некахны закон алмайды. Загс этдирирге керек эдигиз. Ол заманда иш башха тюрлю болур эди. Терс болгъансыз, Жашарбек. Буслиман неках — неках туююлдю, деп биз ненча кере айтханбыз? Къыз кеси да буслиман некахны унамагъан эди дейсе, да сора сиз аны нек жангылтдыгъыз? Алай энди, болур болгъанды. Ахыр да айырылмай болмай эселе, къыз да, сен да эл Советге барыгъыз да, жарашдырып, тарыгъыу къагъытыгъызны беригиз. Ишни анда сюзалмасала, бизге жиберирле. Ким биледи, шагъатланы болушлукълары бла бир зат этерге болурбуз? Жашарбек, эсингде тут, башхалагъа да айт: буслиман некахха ышанып эрге баргъан къыз, кёзлерин кысып, кьутургъан суугъа кирген кибикди. Толу арбасын суу элтсе, аны юсюндеги хапчугун жыйгъан кыйынды»,— деп, халкъ сюдю Осман, Жашарбекни ызгъа салып жиберди.

Осман айтханнга да къарамай, Жашарбек асыры къайгъыдан башы тентек болгъан Асиятны ол кюн окъуна артха, къайын юйюне, къайтарды. Асият а, ары-бери бурулмай, тюзюнлей кесини звеносу ишлей тургъан нартюх бахчагъа барды. Тюнене асырап кетген жеринде чагасын тапды. Тенг кызыларыны къатына келгенлей, ала Асиятны тегерегине къайгъылы басындыла. Сора андагъы кызла кезиу-кезиу:

— Асинка, сен бюгюн былай кечге нек къалдың?

— Ауругъанынгмы барды, огъесе биягъы, гырныу Нальтех бла сёзмю болгъансыз? Тюнене да аны Къамариятха айтмагъаны жокъ эди.

— Не уа бу малкёз къайын анала сыйгъа алгъан харакетлери бла бирге кыстырылсынла. Хар заманда да сыйны сылтаугъа тутуп, къурана баргъан юйлени ала сейир оуп жибередиле! Айыпдан да, гюняхдан да кьоркъмайдыла!— дей эдиле.

— Угъай, аурунг, къайын анала бары да аман сунмагъыз.

Ма-а, Шарифаны къайын анасы сый да, зат да сурамагъанды. Ол анга кир къоймайды. Хар кимге да келинин махтап, аны къубултуп, аяп жюрюйдю. Хар заманда да: «Келин, сууукъ болма, ач болма, кесинге сакъ бола тур. Сен ауругъандан эсе, мен ёлген этейим»,— деп, Шарифагъа тынгысыз болгъанлай туруучуду,— деди Аминат.

Аминат алай айтханда, ол къайын аналаны сёкген къызла уа: — Аныча жюзден бири болады.

— Аллай къайын ана сау элде да не бир, не эки болады.

— Аминат кеси сынамагъанды,— деп, къызла Аминатха жакъ басмадыла.

Даулаш, соруу, гузаба, жабу тохтады. Бары да Асиятны не айтыргъын билмей, жауун жауарны аллында исси суху жел уруп тохтагъанча, сабырландыла, тынгыладыла.

Асиятны терен къара кёзлерини юслери, чыкъ жибитген дугъумлача, жылтырадыла. Узун къалын кирпичлери къысылып бир кесекге дери турдула. Сора, Асият кёзлерин ачып, тегерегине къарагъанда, аны жилямукълары, кирпичлеринде ауур тамычыла болуп, арыкъ жыякъларыны юслери бла саркъып тебиредиле.

Къызла уа: «Санга не болгъанды? Не къайгъынг барды?»— деп сордула.

Кёлю толуп, селешалмай тургъан Асият, бир кесек эс жыйып, терен кючсюноп, бушууун, жарсыуун сабыр-сабыр айтып тебиреди.

— Къызла, мен бу палахны кесим этдим, кесиме... Мени жауум башына менлей иш этге эди... Эл таныгъан хаулени мен иги танымай, башымы суугъа атдым.

«Жашдан къартха дери» жыйгъан жан харакетими, аны оноуу бла, аны ахлуларына, жууукъларына сыйгъа чачдым. Энди уа, къыркъылып ычхынган токълу кибик, къууаландым. Алик: «Анам ыразы туйюлдю. Мени арбазымда да кёрюнме!»— деп тохтагъанды. Анасы да, атасы да: «Уялмагъан, бу юйден къачан къурурукъса?!»— деп, юсюме айланып къычырадыла.

Къызладан бири айтды:

— Жиляма, харип, сеничала дагъыда бардыла. Халкъгъа табылгъан закон санга да табылыр. Кесинги къайгъы бла тюгендирме. Абызырама. Таукел бол. Энди тиширыуланы унукъдургъан заман кетгенди. Ишигизге Совет закон тюз къарар. Жарсыма, кесинги къаты эт.

Экинчи къыз айтды:

— Сюдге, жолгъа бара да турмай, эл Советни председателине айтып къойчу. Ол аны къоз къабына жыяр. Жарашдыралмаса да, ырысхынгы уа мычымай къайтарыр. Сен терс туйюлсе. Терсле — аман адетлени жюрютгенледиле!

Биягъы Аминат а, селеширге хазыр болуп, аузу ачылып тура кетип, бир кесек алгъаракъ да атлап:

— Аланла, биреуню юйюн бузаргъа оноу этмечигиз! Биреуню некаяхлы къатынына не оноу этесиз? Тюйюшген да этерле, жарашхан да этерле. Алгъындан бармагъы эди, барды эсе уа, башын келиге салып туйселе да, тѳзерге керекди,— деди.

— Угъай-угъай! Ай, кет-кет ары! Энди ол заман туйюлдю,— деп, андан, мындан да, кызла кычырдыла.

Асият эс жыйып:

— Хо, кююгъуз... Мени ючюн сиз да жарсымагъыз. Мени хатамдан ишсиз болдугъуз.— Бош чагасын да имбашына салып, алайдан нартюх бахчагъа айырылмаса эди, кызла дауурну уллугъа элте эдиле.

Асият, хар ачыуун да хансладан аллыкъча, чагасы тийген жерин букъу этдирип, хансланы тамырларын теренден кырккъдырып, эркин шырхы тутуп бара эди. Кыз нѳгерлери уа, алыкъа биягъындагъы сѳзлерин да бардыра, ишлей эдиле.

Асиятны звеносундагъы кызла, нартюх бахчаны хансындан бошасала да, алыкъын жашлада Алий кибик «хансла» аланы мудах эте эдиле. Ма-а аны себепли, хар ингирден ишден жырлап келиучю кызла, бу ингирде, грузовик юсюнде ачыусунуп келе эдиле.

Звено элге жетди. Машина биринчи бригаданы базасына бурлду. Хар ким юйюне тебиреди. Асият да сюер-сюймез, юйюне атланды. Аны биргесине къоншу кызлары — Халимат бла Эзам — барадыла. Асиятха кѳл этдиредиле, аны базындырадыла. «Биз биргенге барсакъ, бу ингирде къайындарынгы, эринги да санга халларын кѳрюрбюз. Ким биледи, бизни кѳрселе, бетлери къамар, уялырла. Аман айтсала уа, артда биз сени жанынга шагъат болурбуз»,— деп, экиси да, Асиятны да арагъа алып, Добайны арбазыны сехлерине жетдиле.

Аланы кѳргенлей, къолундагъы темир сенегин да ѳрге кѳтюрюп:

— Бу уялмагъанны бери неге алып келесиз? Муну кѳзюме кѳргюзтмегиз! Юйюне барсын! — деп, кычырып, Добай сехле таба тебиреди.

Халимат а анга — жууаш ауазы бла:

— Аллах-аллах, уялмай а, ким бла жетген эдигиз? Халкъны аллында кылыкъсыз сѳлешсенг, артда жууап этерге кесинге кыйын болур,— деп жууап этди.

— «Юйюне барсын»,— дейди. Юйюне бармай а, къайры барады? Асият сизге бирайлыкъ жалчыгъа келгенми суна эдигиз?— деп, Эзам да, кесин кызартып, батыр сѳлеше, Халимат айтханнга къошакъ эте эди.

Ала да алай сѳлеше тургъанлай, юйню эшиги хыны ачылды. Юй ичинден:

— Бюгюн манга адам ѳлтюрген неди! Бунт кѳтюргенлени да, бу харам къанатлыны да былайда къанларын жайып къояйым!—

деп, ары дери халы ба юиден жашырын кырап тургъан Алий, кьолунда да жангы биленген балтасы жылтырай, чабып арбазгъа чыкъды.

Аны ызындан а, Нальтех:

— Балам, кьой! Мурдар болма! Ол итни биз кесибиз кыстарбыз,— деп, жашыны билегине жабышхан кибик эте эди. Бир кьолу бла Алийни билегинден тутуп, бирси кьолу бла уа къара ал ботасыны мюйюшюн чымпышлап жилигъаннга ушаш этген кезлерин сыйпай эди. Сора Асиятха айланып:

— У, нажас, сарыуек! Былайдан кьуруп кет дейме да!— деп кычырыкъ этип, сарнады.

— Кет аурунг, бу тели юйюрню кьргенле, мени хатамдан сунарла. Кетейик,— деп, ары дери тезюп тургъан Асият, тенг кызыларын да негер этип, элни бирси кыыйырында ата юйю таба кетди.

Ишни болушун, Добайны, Нальтехни, аланы эсирген жашларыны да ингирде этген жууапларын, аланы юй алларында адамланы кыалай басынып башлагъанларын Халимат бла Эзам Кымариятха санадыла. Кымарият а, кесини сол кьолуну ала бармагъын кыабып, чохлу башын эки жанына чайкыай эди. Насыпха, ол чакъда Жашарбек юйде туююл эди. Ол юйде болуп, Асиятны жюрексинип жилигъанын кьрюп, Халимат бла Эзамны хапарын эшитсе эди, Самат улу герда Добайгъа Темир улу Жашарбек кесини ким болгъанын танытыр эди. Амма, болмагъаны да иги эди!.. Чамланыуну ал кызыуу бир озса, аны закон жолгъа тюзетирге тынч болады. Быллай иште уа оюмсузлукъ, мардасыз женгиллик керек туююл эди. «Ашыкыгъан суу тенгизге жетмез», не да «Женгил аякъ кир басар»,— деп халкъда быллай ишни юсюнден сёз барды.

Эки кыыз да:

— Кьоюлгъан кыатынла бары да кеслери амандан кьоюлгъан сунма.

— Ол огъурсуз юйюрден кетгенинг окъуна игиди. Тели Алёшка алай айлана бир турсун. Энди анга баргъанны кьорюбюз.

— Ёзге уа сени жауунг ол хыккинй Нальтехге келин болсун. Кёреми эдинг аны, кьутургъан киштик кибик, ол кырдык бетли кезлери да жана; кыалай чаба эди?

— Жарсыма, Асият, насып болса, энди тийишли жеринги табарса. Кыоркъма. Кесинги бегит. Ырысхынга да эл Совет не да сюд оноу этер. Хайда, сау кьорюшейик. Ахшы ингирли болугъуз,— деп, Кымариятны да, Асиятны да кьолларын тутуп, кыучакълагъан да этип кетдиле.

Шо ала да озгъанлай, Жашарбек келди. Аны кьргенлей, Асият, тёзалмай жилип, жарлы атамы жюрегин такъыр этмейим деп, ич отоугъа кирди.

— Э, киши, былай кеч нек болдунг?— деп, Къамарият сёзюн башлады.— Бир бек арыгъан болурса дейме.

— Бек кеч да болмагъанма, алай машина чалгъылагъа ремонт эте эдик да, бошагъынчы деп, бираз мычыдыкъ. Арыгъан да этмегенме. Бек тири атлайма да. Мындан артыкъ тепсегенми этерикме? Сен тепсерге суюе эсенг, ары, бизге, гюрбежиге кел. Биз салтала бла къарс къагъып, къысхачла бла исси темир къабып, кюн узуну лезгинкагъа барып турабыз,— деп, Жашарбек, масхара этип, кюлдю.

Къамарият Жашарбекге аякъ бла айран узатды. Сора ол аны аузуна элте баргъанлай, Къамарият Асиятны къысталып келгенин айтды. Аны эшитгенде, Жашарбекни къолундан къамил аягъы ычхынып, жерге тийип, эки жаркъа болуп чартлады. Айран Жашарбекни къара ботинкаларын агъартхан эди. Къамариятны сёзю Жашарбекге, аяз кюн кёк кюкюрегенча, эшитилген эди.

Бир кесекден, сёз бираз сууугъандан сора, ийнанмай эсенг а ма-а дегенча, ич отоудан Асият чыгъып келип, атасын къучакълап жиляды.

Ол ингирде окъуна Жашарбек районда сюдю айтханча, эл Советни председателини юйюне барды. Къызыны юсюнден ишни болушун айтды. Эл Советни председатели уа къаты сёлешип башлады:

— Алгъындан да жангылыч этгенсиз. Жангылычны тюзетгенден эсе, жангылмай къалгъан иги туююлмюдю? Бурун замандача «буслиман неках» деп бир къауум къарангы адамланы булгъай, шашдыра айланганла бардыла. Сен да аладан бирисе. Асият кеси закон неках, ЗАГС этдирирге дегенде, сен этмей нек къойгъан эдинг?

— Да мен ишни арты осалгъа кетеригин билмеген эдим.

— Билирге керексе. Ишни къалай боллугъун алгъадан билген сейирди ансы, артда къалай болгъанын кёрген сейир туююлдю. Ангыладынгмы?

— Ангыладым.

— Да сора эрттен бла эл Советге кел да, къызынгы тарыгъыуун къагъытха толу тюшюрюрге керекди. Ишни закон айырыр. Алай «буслиман неках» болмаса эди, айырыргъа тынч эди. Сиз этдирген «некахда» уа не къагъытха жазылгъан акт жокъ, не къол салгъан киеу, келин, шагъат да жокъ. Бланк жокъ, мухур жокъ. Даучу кимди да, жууапчы кимди?— Воздух! Хауа! Харакети, ырысхысы дейсе да... Не затла? Не багъасы? Къачан, къалайда, ким кёргенди? Кёргенле бар эселе да, тизме уа бармыды? Ма-а, сизни «буслиман некахыгъыз» алайды. Болса да, тамбла эл Советге кел. Къарарбыз. Шагъатла болушурла. «Буслиман некахны» къураучула да, ким биледи, жууапха тартылыргъа болурла.

— Сау, бол, Сюлемен. Сен айтханлай этербиз,— деп, Жашар-

бек, уллу ишнн тындыргъанча, узун-узун атлап, юиюне бара эди. Энди тиширыулагъа закон болушлукъ этерине ол терен ийнанды. Алай къаты кюрешмей, иш болмазлыгъын билди.

Бир къауум кюн озду. Алий жаланбаш болуп, сюдню аллында сюелди. Асиятны жаныгъаны ючюн, алдагъаны ючюн, тюйгени ючюн да, терсге санап, сюд Алийге «ючжыллыкъ тутмакъны» буюрду.

Асият да мудахлыгъын кьойду. Биягъы къыз нёгерлери бла ишге жюрюп тебиреди. Алай ол уясы сыйырылгъан къарылгъачха ушады.

Харакети, хапчугу уа, «буслиман некахны» хатасындан, къолуна толусунлай къайтарылмады. Асиятны некахы бирси къызлагъа дерс болду.

ШЫЯКЫ ТЁБЕДЕ

Эндигиле шайтанны, жинни хапарын жалан да китаплада окъуйдула не да таурухлада, жомакълада эшитедиле ансы, кёзю бла кёрген адамгъа бир да тюбемейме. Аны алай нек болгъанын ангылатыр ючюн, бирле:

— «Урушну кезиуюнде бомбала, топла, минала ата кетип, шайтанланы къачыргъан этгендиле», бирле уа: «Халкъ билимли, батыр, окъуулу болгъанды да — шайтан, жин да жахил халкъла болгъан жерлеге кёчгендиле», ючюнчю къауум а: «Жинле, шайтанла, обурла да капиталист къыралгъа кетгендиле», — деп айтадыла. Болса да, Къазий эфенди айтханнга ийнансакъ, алыкъа ол къарыусуз къынгыраякъладан, къара чёпде болсала да, энтда да бир хасгургулары жюрюйдюле.

Айтыудача, кюзню «чыгыр башдан къурт агъызгъан» кюнлеринден биринде, биченчилеге болушургъа, элден кьошха келген Жанбатыр деген чёрчек жашны, кесек бойлу болгъаны ючюн, биченчи жыйынны башчысы Азрет:

— Сен, жанымы кыйырчыгъы, иги жашса, алай жайлыкъда саулукъ маллагъа къарагъанлагъа болушургъа бюгюн окъуна бар да, андан а бери бир абадан ишчибизни келирге кьой. Кёремисе, ахшы улан, сени бизге къалай уллу хайырынг тиерикди! Жай кьошха барсанг а, андан бери чакъырып тургъан чалгъычыбыз, аны кесинг да танийса, Къасболат келликди. Бу ингирде окъуна келирге деп къалгъанды. Ары бара, жолда тюберге да болурса. Сени школчу нёгерлеринг дырыннга келгенде уа, сени да чакъырырбыз. Мудах болма. Бар, ахшы улан, — деп ашыра эди.

— Да сизге не айтыу, алай мен бузоучу бола уа биле эдим, бичен ишине да юйретирсиз дей эдим. Бирси школчуладан алгъа

да аны ючюн ашыгып келген эдим,— деп, Жанбатыр иги онгсунмагыанын, ёпкелегенин ачыкъ билдирди.

Болса да, ол, тынгылай кетип, боюн салды. Жай къошха кетди. Кюз кюнню тюшден ингири терк ётгенча кёрюнюучюдю. «Кюн тюшге дери акъсакъ ат бла, тюшден ингирге уа сау ат бла барады»,— деп аны ючюн айта болурла. Ингир терк жетди. Ким биледи, ол алай, Жанбатыр хурулу чегетде наныкълагъа жубаннганданмы кёрюндю, огъесе ингир ала, туман жетип, ууакъ кирши башланнганданмы кёрюндю? Тёгерек, туманлана келип, ахырында уа, жамычы бла жабылгъанча, къарангы бет алды. Жанбатырчыкъ терк окъуна аягында «Скороход» ботинкаларын тешип, бирге тагып, къолуна алып, кёнчек бутлукъларын ёрге этип, мылы чаллыкъны жыяу жолу таба сайнат этип башлады. Бара тургъанынлай, аллындан дыр-р-р деп, бёдене учханда, Жанбатырны ичинден патеген ийис урду. Башында чач тюркери ёрге туруп, къалпагынын кётюрдю, жумдурукълары кеси алларына къысылдыла. Алай элгеннгени терк унутулду. Жанбатыр жыртыучу уллу жаныуарладан бла уу жилинладан башхадан къоркъмай эди. Элгениую уа — сакълыкъдан эди.

Бир жанындан кирши туманны къалынлыгы, бирси жанындан да кечлик, кёзню кёзге ургъан тунакылыкъны байлады. Быллай къарангылыкъгъа бизде «кёз байланнган ууахты» дейдиле.

Жанбатыр жыяу жолгъа чыкъгъанды. Барады-барады-барады... Жолдан къоратханы балта сап узунлугъу кёрюнмейди. Жолда уа кеси алгындан таныучу затларына жолугъа барады. Ма-а белинден сынып, жангыдан къайнап ёсген терекчик; аны тюбюнде габу ташдан жюуюлдеп саркъгъан, жай чилледе тиш бузлатыучу къара шауданны чучхурчугъу, жол тюбюнде уа тукъузгю терекчик.

Жол бийикден бийикге ёрлей баргъаны сайын, туман жукъара башлады. Мылдыжгы да бираз сел болду. Жел къагъады.

— «Кёк да жашнап, кюкюрөп, сакъ жаугъан жауун бла желли туман узакъ бармайды»,— дейдиле, алай «Эрттенлик къонакъ — къонакъ болмаз, эрттенлик жауун — жауун болмаз. Ингирлик къонакъ — къонакъ болур, ингирлик жауун — жауун болур»,— деп, малчыладан эшитгенме. «Эшта да, шулпу тохтамазгъа да болур»,— деп, Жанбатыр ичинден айта барады. Аяз а, отунлары мыстыдан тиргизилирге унамагъан отну жибиген жолоучу юфгюргенча, мушулдап юфгюрөди.

Тёгерекден абадан состарла, аланы юслеринде ёсген шауеш, мырзы, тукъузгю терекчиклени да тейри жарыкъда къарелдилери эсленедиле. Туман къургъакъгъа айланды. Энди уа артал да алашада къалды.

Ма-а, тау жерлени иши алайды. Алаша жерледе: жалпакълада, къоллада, къоргъашин кепге къуюлгъанча, сыланнган туман чёгюп турады. Анда мылдыжгы, къыл элекден ётгерилгенча, ууакъ

себиледи. Мында уа, не айтырса, алапат! Ёрге кьарасанг — «Абырай жапхан ала жууургъан» кёкге жабылып. Таула башына жууукълаша баргъан жангы ай да батаргъа ашыгъады. Жулдузла да уллула кёрюнедиле. Гелеу кьатышлы чаллыкъда, анда-мында чюелген кундушла, кьодучула кибик, тегерекге кеслерин кёргюзтюп, баш ура турадыла.

Былай кеч болмаса эди, энди жайлыкъдагъы тууарчы кьош кёрюнюрюк эди: эки кьычырым кьалгъанды.

Жанбатыр сырт башында шыякы тёбеге жетди. Ол тёбени ортасы чунгур эди. Аны, кьачан эсе да, ичинден адам сюекле, кьошун адырла, ат керекле, тот кесген мужурала, кьылычла, кюбеле, кьалкьаңла, алтын тогъайла, бууунлукъла да чыгъарылгъан хапар жюрюйдю. Энди уа шыякы тёбени юсю кьалын кьыртишди, чунгурунда уа гьойгъум хансла битедиле. Чалгъычыла тёбени юс тегерегин чалып, чунгуруна уа тиймей кетдиле. Ким эсе да «Шыякы чунгурну чалгъанлай — кюн бузулуучуду, чалгъан адамны уа, шыякыдан чыгъып, кьара шайтан кьаргъайды да, ол адамгъа жин зараны жетиучюдю», — деп хапар чыгъаргъанды. Энди бир кьауумла, башха жерни жол болмагъаны амалтын ансы, былайтын жюрюрге да суймейдиле.

Жанбатыргъа шыякыдан кьоркьуу жокъду. Ол историяны, литератураны, табийгъат билимни да школда жетик окьугъанды. Дунияны кьалай кьуралгъанын, ётюрюк бла керти не болгъанын, — кьысхача айтханда, таурухланы илму кьалай ангылатханын шексиз биледи.

Узакъдан ат пырхылдагъан таууш эшитиледи. Жанбатыр жолну жайлыкъдан келген жанына тюрслеп, жерге ийилип кьарады. Зат да кёрмеди. Сора жерге кьулагъын салып тынгылады. Аякъ тауушла да, жайгыдан ат пырхылдагъан таууш да эшитди. Ол тауушла жууукъдан жууукъ келе башладыла.

Жанбатыр, тюлкюча, тауушсуз секирип, шыякы тёбени чунгуруна ташайды. Таууш келген жанына, кёз кьакъмай, кьарайды. Алыкъа зат да эсленмейди.

Сырт башындан шыякы таба бир шыпырт-шыпырт таууш келеди. Кьарангыда эки жинк кёрюндюле. Ала уллудан-уллу бола башладыла. Жууукълашдыла. Шыякы тёбени аллы бла ётюп, эки ёре кьулакъ куйдушлагъа ташайдыла. Ол, сylesин туююл, кьазакъ бёрю эди. Баям, жолда кечикген малланы жокълай болур эди.

Узакъ жолда чыкьгъан таууш да бютюн жууукълаша башлады. Жанбатыр, уясындан кьарагъан дорбункьул кибик, шыякы тёбени юсюнден, бойнун созуп, кьарай эди.

Бир кьарелди кёрюндю. Уллу бола башлады. Атлы келгени шарт кёрюндю. Жанбатыр билди: ол келген Кьасболат эди. Кеси да, жукъсурагъан этгенча, ат юсюнде сюрюше келе эди. Жан-

Батыр а, аны эслегенде, чунгур ичине чөкдю, жууукъгъа келмеге кьоюп: «ы-ы-х»,— деп, уллу ынчхап тебиреди. Сора, Жанбатырны таушун эшитип, ат сирелип тохтады, кьулакъларын кьошай чюелтип, башын ёрге тутуп, сын болгъанлай, шыякы таба аралды. Къасболат, ёзенгиле юсюнде ёрге кётюрюлюп, шыякы таба къарагъанда, Жанбатырны, ханс ичинден ёрге чыгъа келген баш токмагъын эследи. Тюз ол чакъда акъбурун алаша, юркюп, жол тюбюне секирди. Къасболат атдан чартларгъа аздан къалды. Аркъасына уа, дап деп, отун жаркъа кибик, бир зат тийген эди. Ол аны япон ушкокдан кырылып ишленген, жерленип тургъан, бир быргъылы къауалы эди.

Къасболат, сагъайгъан атын да жолгъа буруп, шыякы тебе таба, иги эслерге кюрешип, жютю къарады. Къасболатны жүреги хыны къагъа тебиреди. Аны эки эрни къалтырайды, ол, артыкъ уллу кычырыргъа да базынмай, алай жыйырма атламдан узакъ болмагъан къарелдиге уа эшитдирирча «астафируллахны», «бисмилляхны» айтып, дагъыда бир къауум дууаланы жарты-къурту мурулдап башлады.

Ол алай этип тебиресе, Жанбатыр чөгюп, алашачыкъ бола эди. Ат а кьуру юркюрге тартышхан болмаса, алгъа аз да атламай эди. Дууа окъуу сабыр болса, къарелди ёрге кётюрюле, уллая башлай эди. Сора, Жанбатыр, киши ортасы Къасболатха жаны ауруп:

— Къа-асболат! Сенмисе?— деп сёлешди.

— Бисмилляхий, астафируллах!— деп, атны жалкъасына бауурланып, артха кысха буруп, чаришге чапхандача, будуман болуп, ызына къачды. Атыны аякъ тюбюнден чартлагъан топуракъла, юсю бла аууп, аллында тийселе, ким эсе да ызындан атхан суна эди. Ол къачып тебирегенде, Жанбатыр харх этип кюлдю. Сора, белине тагъылып тургъан эки ботинкасын эки кьолуна алып, аланы табанларын бирге-бирге къарс урдуруп, чунгурдан чыкъды. Аны алай этген тауушу Къасболатха эшитилсе эди, Къасболатны жүреги, баям, хыны-хыны къагъып, тохтап къалыр эди.

Жанбатыр, ботинкаларын да кийип, кеси кесине кюле келе эди.

Къасболат а, Къасболат? Ол а, атын да кысха солуу этдирип, кесини да, гурт жатхан тауукънуча, бет къаны кетип, тууарчы кьошха муштухул жетди. Бойнунда ушкогу аны жалан да ол заманда эсине тюшдю. Алай анга да артыкъ базынмай эди.

— Къасболат,— деди, аны артха къайтханын, бет сыфатын кёрген звеновой жаш Хасан,— нек къайтдынг? Санга не болгъанды?

— Кьой, сурама... Мен жаратылгъанлы, бу жол болмаса, шыякы тебедегилени бир да кёрмегенме.

— Да не кёргенсе?

— Ои, аллах сакъласы! Былай айтайым деп билмейме. Тьфуу, нажас! Кеси уа бир уллусу эди! Баям, ол къара шайтан эди! Алайды, алайды, къара шайтан эди!

— Да, неден билдинг да?

— Билмей а! Бисмиля десем, ай юйюнге, гитче бола эди, сора, жокъ болуп къала эди. Алай айтмасам а, дагъыда шыякыдан ёрге чыгып тебирей эди.

— Къасболат, атны былай кыйнамагъа эдинг да, жомакъны артда айта туруп эдинг.

— Къарачы, аны ийнанмауун кёрчю! Сени жауунгу къара шайтан къаргъагъа эди. Андан ары къалай болгъанын кёрюп эдинг. Къой-къой-къой!..

Экиси да даулаша, ийнек саууучулары кышунбаш кышларыны жашла тургъан стоуна кирдиле. Анда кимле домино, кимле сатрач ойнай, кимле китап, газет окъуй, кимле да жатып, жукъларгъа хазыр бола тура эдиле. Алай, Хасан бла Къасболат эшикден киргенде, бирча сагъайдыла.

Къасболатны бет алышхан халын кёрюп, хапарын да эшитгенде уа, бир бирге къарашып кюлдюле.

Учётчу жаш Салих а:

— Ы, маржала, бу хыликкялыкъ, бедишлик хапарны мында ийнек саууучу тиширыулагъа билдирмегиз. Не къркърла, не да чам этип турурла,— дей эди.

Тиширыулагъа эшитдирмезге бары да ыразы болдула, алай Къасболатны хапарына ийнанганла да бар эдиле.

— Къркъркъркърны кезюне кырдык къртну кече жылтырагъан жарыгъы берю кезюча, жамычылы кърт а сарыуек кибик керюнедиле,— деди кызылууурт Жамал.

— Бош айтма. Къасболат аллай адам туйюлдю. Шыякы тебени хапарын кесим къртладан кыулагъым бла эшитгенме. Ол шыякыны андан ары нек къазмайдыла? Билмеймисе? Аны къазабыз, алтынын алабыз деп, сангырау не да зегилеу болуп асла квалмагъандыла. Кесим кыулагъым бла эшитгенме,— деп, Хажибек, жай чилледе чибин къроругъан ат кибик, къара башын артха бла алгъа ойната, Жамалгъа жууап этди.

Хасан а Хажибекке айланып айтды:

— Кыулагъынг бла Къасболатны хапарын да эшитесе. Кезюнг бла уа кермегенсе. Къртла айтханда жомакъ да, таурух да аз болмайды. Даулашмайма, кертиге ушагъан ётюрюк да болады, ётюрюкге ушагъан керти да болады.

Даулашха тынгылагъанлары асламы:

— Керти айтады!— деп, Хасан жанлы болду.

Ыстауатда итле юрдюле. Дагъыда юрюп, кышылыкъдан келген жол таба чапдыла. Ит юрюу тохтады. Хасан тышына чыккъды, кыш аллында адам дауурла эшитиле тебиредиле:

— Бу замансыз заманда не айланаса, харип?

— Мени бери Азрет жибергенди. «Малчылагъа болушурса»,— дегенди.

— Да, ушхуур артында не да кечени бу заманында келмей, кюндюз келирге жарамаймы эди да?

— Андан а эртте атланган эдим, алай,— дегенлей Хасан бла Жанбатыр отоугъа кирдиле. Жанбатыр, саламлаша, хар адамны аллына барып, къолларын тутду.

Саламлашыу бошалгъанлыкъгъа да, хар ким Жанбатыргъа бла Хасанга къарашып тохтадыла. Қъасболат а, сейирсинип, аны бюгюннге дери кёрмегенча, не да андан тансыгъын алалмагъанча, Жанбатыргъа шекли къарай эди.

Соруула башландыла:

— Жаным, эки къолунг былай сууукъ некдиле?

— Былай кеч нек къалгъанса?

— Оба гинт кибик, кечени бу заманында сен бир затдан нек къоркъмайса?

— Жашаргъа суймеймисе?

— Да соруула,— деди Жанбатыр,— асыры кёпден, къайсына жууап этерге билмей къалдым. Абызыратып окъуна къоясыз. Тынгылар болсагъыз, сорууланы барысына да башдан аякъ жууап этейим. Эки къолум сууукъ къалай болмаз? Ахшамдан бу заманга дери жин эсе да, жек эсе да, Қъасболатха ушаш бир кечеги атлы, мени сюрюп шыякы тёбени чунгуруна урду да, андан къутулалмай тургъанма. Кеч а боламыса! Ол бери таба чабып кетгенли уа, келип турдум. Жаным саулай сизни кёргениме къууандым.

Жанбатыр жаз тил бла сёлешиуден ачыкъ сёзге кёчдю. Былай айтып башлады.

— Қъоркъмакълыкъ — адамлыкъгъа жарымлыкъды. Жашаргъа суйген батыр да, тири да болургъа керекди. Мен махтаныргъа суймейме. Алай Қъасболатча къоркъакъгъа уа, «Қъоркъса да — кьой ёлюр, къоркъмаса да — кьой ёлюр»,— не да, «Қъоркъгъанны юйюне дери сюр»,— дейдиле. Шыякы тёбени хапарлары ма былай чыкъгъандыла. Шайтанны, жинни да къоркъакъла чыгъаргъандыла.

— Ай, ант ызынгдан болсун, мен а лексия окъугъан сунуп турама. Ач болуса, бар, аш отоуда гыржын аша да, къайтып, ол аргъы мюйюшедеги ундурукъгъа жат. Жукълар заман болгъанды,— деди Хасан.

Биразгъа дери адамла бары да шош болдула. Сора ишни болушун ангылап, Қъасболатха къарап, бирча кюлдюле. Ол а, уялып, сёлеширге арсар болуп къалды.

Жаз башыны мылдыжгысы, жалкыта кетип, сабырланды, сора, арсар болганча, тохтады. Мылы туман жашил ёзенде сюер-сюймез кётюрюлдю, тууралагъа, сыртлагъа ёрлеп, суу бойнунда кесек элчикни таула таба жанындан кириш тартып олтурду. Туман кётюрюлсе да, хауаны мылылыгы, ауурлугъу селеймеди. Анда-мында юй ожакъладан чыкыган акъ тютюн жанкла, къаз сюрюу кибик, суу бойну таба тартадыла. Ала, сууукъ туманнга къажау лахор этерикча, бир бирге акъырын къошула, жапырыла, къоргъашин тенгиз боладыла. Алай ол бошду: тютюн чачылыр, туманны уа несин айтаса! Сюйсе — битеу тийрени малтап жибитир, сюйсе — кёкге чыгып, акъ булут болуп, кюн тыякълада къубулур, сюйсе уа, бозарып, къаралып, жауун, буз, къар къурап, жерге къуяр. Ол заманда, кёплени абызыратыр, кёп сюрюучюню да оту жанмай къалыр.

Алайды да, жаз башыны туманы жүрекдени къуандырмайды. Сабанчыны, малчыны къой, ол халгъа юйде, къошда жумушчула да ыразы туйюлдюле. Алай, майна, къарачы! Эки гюржю кюйюз артмакыны да сол имбашына атып, онг къолу бла бюрчюкю къызыл хампутай тыякъгъа ауурлугъун атып тыяна, зикир мурулдай, тар орамчыкыны къара балчыгын айыртлап малтай баргъан белгисиз къонакъ, туманны, аязны да сан этмейди. Ол, къайсы терекге кюн тийсе, аны бутагына къонуп жырлайды. Иссилик хорлай башласа уа, биягъы терекни салкынында кечинеди. Алай адамгъа «Кимни сабаны иги битсе, аны чыпчыгъы», — дейдиле. Анга тышындан къарагъанда, ол не большевикле, не кадетле, не жарлыла, не да байла жанлы болганча кёрюнмейди. Аны кесине энчи хайыргъа къалайдан иги тым тамса, алайгъа къош ууучун тутады. Тап тюшсе, туугъан анасын апасы багъасы къара ётмекге сатып кетерикди. Айхай, Къаххарны бу халын билирге къыйын эди: ичи — къарангы кече, тышы уа чууакъ кёкдеги толгъан ай эди. Къаххарны алайлыгын, иши тереннге кетгинчи, киши да биллялмагъан эди. Къаххар, эл къыйырында, юслерине да кёкен чыгъанала сырылгъан чириген чалманла бла бегитилген, тар тыгъырыкыны бара, Чомартбийланы юйге жетди.

— Ассаламу алейкум, аллахуталаны сюйген къулу!

— Уалейкум уассалам! Не айланаса, не жүрюйсе, кеч жолоучу? Кесинг да буслиман адам болурса дейме.

— Алхамдуриллах! Айхай, буслиманма. Мухаммадияданма. — Сора Чомартбийни сорууна жууапха: — Мен узакъдан келеме. Багъыр къумгъанла, тазла, дагъы кёп тюрлю затла ишлейме. Тумандан келалмай, кеч болдум. Бир буслиманнга къонакъгъа тюшсем эди, бек ахшы боллукъ эди. Бу ахшы жамагъатха бир хайырым

тнер деп келеме манга фатар бергенге, толу хакын берип тур-
лукъма,— деди.

— Аха, кьонакъ — аллахны кьонагъыды. Кел, бу гитчерек отоуну кёр. Жаратсанг, айдан тюменнге санга фатаргъа берирбиз. Бюсюремесенг а башхасын излерсе,— деп Чомартбий узун коридорну огъары кыйырындагъы бир жанлы сары эшикни бармагъы бла кёргюзтдю.

Ала алай сёлеше тургъанлай, Чомартбийни къатыны Хабибат, имбашында суу кылычындагъы толу челеклери да, тагъылгъан базмандача, ары-бери чайкъала, арбазына кирди. Аны кёргенлей, кьонагъын да коридорда кьоюп, эри аллына келип, кьонакъгъа эшитдирмей, былай башлады:

— Алан, бир тап адам келгенди. Ол биягъы гитче отоуну фатаргъа берирми эдик?

— Жангыз адаммыды? Не жерден келгенди? Такументи уа бармыды?

— Жангызды. Уста багъырчы болур дейме. Такуминтсиз а жюрюй болмаз. Былай къарап, сыфатын кёргенлей, билгенме: тап ниетли адамды.

— Охо, аурунг, юй кьуру тургъандан эсе, тюмен угъай — бир сом да игиди. Сен айтханлай болсун.

Эр бла къатын бирге сёлешген чакъда да Къаххар, бош турмай, бийик коридорда артмакъларына олтуруп, не эсе да, кеси кесине къайгъылы шыбырдай, бауунда да уллу сары чилле токмакъ налтехи болгъан намаз минчакъларын санай эди. Чомартбий бла Хабибат къатына жетгенлеринде, кьонакъ ёрге къобуп, юй бийче бла да сабыр саламлашды. Кьонакъгъа ичинде бир ундуругъу, эки ёре шинтиги, бир столу, тот къанжал печи болгъан, алай жарыкъ отоучукъну кёргюзтдюле.

— Угъай, бу манга жарамайды... кёрюгом, тёшюм, чёгючюм бар. Жанып тургъан от да керекди,— деди кьонакъ.

— Бек ахшы. Айгъа тюменден кем боллукъ туююлдю ансы, арбазда аш юйню бошатыргъа боллукъду,— деди Чомартбий. Хабибат да, кьонакъдан жашырын, эрине баш булгъап, ол сёзге ыразылыгъын билдирди.

Терк окъуна юй аллында, арбазны аргъы кыйырында, терек бахчагъа жанлап, кеси жангыз тозурагъан аш юйчюкню хапчукларын ол сиз таныгъан кьонакъ отоугъа кетерип, Къаххарны ары кёчюрдюле. Аш юй аты болгъан ёре кьошну Къаххар бек жаратды. Бу кьош кеси энчи тура эди. Жумушу болмагъан адам бу юйню къаты бла да ётерик туююл эди, юйде не иш баргъанын киши кёрлюк, сёз айтылгъанын да эшитирик туююл эди. Къаххар а «мен сени кёрейим, сен а мени кёрме» деген адамладан эди. Къаххар аш юйню от жагъасында кёрюк орун кьурады. От башы жигинжиден арасына мулжар этип, аны юсюне кюйюз жай-

ды. Башха адырларына да бирер жер кьурады: майна, гитче тешю, агъач токьмакьчыгъы, чегючю, балтачыгъы, агъач юсюне орналгъан багъыр кесиучю уллу кьыптысы, тутурукь эритиучюсю, примусу, чырагъы. Эшик артында уа — кьумгъаны, жез тазчыгъы. Барысындан да белгили уа, чыпынны бутагъына тагъылгъан — зыбыр сахтиян тышлы, узунлугъу аршындан артыкь болгъан — кьара кьамасы. Ким биледи, «осман» кьамамы, огъесе «забиялмы» болур эди.

Жылны жылы кезиую болгъанлыкьгъа, Къаххар кьалпакь киймей, кьызыл тешпели акь ажиген бёрк кие эди. Аны себепли, кенгден кьарап, Къаххарны жолда баргъанын кёрсенг, жангы сарх да кийип, кьарт хажи баргъан сунар эдинг. Асыры жюк кётюрюп айлангандан бла багъыр туююп, тутурукь кьуюп аллына ийилгенден туююл эсе, Къаххарны аркьасы гуппуруракь эди. Алай болгъанлыкьгъа, ол саулукьлу, чырайлы, чёрчек адам эди.

Чомартбийни кьонагъы болгъанын эл терк билди. Къаххарны атын айтдыргъан төрт зат болгъан эди: биринчиси — эрттенликде удайгы кезиуде, таз барабан ургъаны; экинчиси — эрттен, ингир, элге кьычырып, таджиуют бла кьуран окьугъаны; ючюнчюсю — багъыр ишге усталыгъы; барын да унутдургъан төртюнчюсю уа — китап ача, дууа жаза билиую — «хакимлиги».

Керти, иги хыйсап этип кьарагъанда, Къаххарны чырайы адамы эсинде кьалырча эди. Аны акь бетинде бир тюрлю нюр бар эди. Кьалын кьашларыны тюбюнде узун кьара кирпичле жумулуп-жумулуп башласала, кёк кёзлери чууакь кёкдеги жарыкь жулдузлача, кёрюне эдиле. Алай болгъанлыкьгъа, ол кёзде жылылыкьдан эсе сууукьлукь, ачыкьлыкьдан эсе жашырынлыкь кёп эди. Аланы гинжилеринде, не эсе да, бир терен асыралгъан зат бирде кёрюне эди, бирде уа бугъуна эди. Къаххарны адамлагъа кьарауу, сёзю, кьыш боранда сууукьдан буюкьгъан кьолгъа жылы сууу жетгенча бола эди. Алай болса да, хар адамгъа да бир халлылай турмай эди. Хар кимни да жюрегине энчи ачхыч излей эди. Бирлеге кесин татлы кёргюзте эди, бирсилеге уа ёхтем, кючбюсюреу болуп тохтай эди. Амалсызгъа тюбесе, Къаххар анга, жутарыкь макьасына жилин кьарагъанча, гипноз этип кьараучу эди. Аны ол халы артыгъыракь да динден кьоркьгъанлагъа бла ауругъанына андан мадар излеп келгенлеге болуучу эди.

Бир жол, жез самоварына тутурукь кьуйдурургъа деп, элде амбулаторияны таматасы Петрович келди. Къаххар аны самоварын кёп махтады. Жамардан алгъа, кийиз журуннга сода себип, аны юсюне да бир суусун затны тамызып, аямай сыйпап, ол уллубыдыр самоварны кюнча жылтыратды. Алай аны тазалай тургъанлай да, Къаххарны кёзлери Петровични бетинде кёп затланы окьуй эдиле. Аузу уа, бир да тохтамай, акьыл сёзле айтыр-

гъа кюрешип жаншай эди. Къаххар терк окъуна самоварны жылтыратып, кран быргъысын да заводдан шендю чыкыгъанча этип, берди.

— Багъалы уста, сени бу ахшы ремонтунг ючюн нелляй бир берирге керекди?— деп, бир талай жылны таулуланы ичинде жашагъан Петрович, кезлерин да акъ палатогу бла сыйпай, Къаххаргъа таза тау тилде сорду.

— Угъай, мен сенден хакъ алмайма. Таныгъаным да манга уллу хакъды.

— Нет! Иш хакъынгы бермей кетсем, жүрегим кыйналлыкъды. Мени ыразы этер болсанг, хакъынгы толу ал. Манга кыйрал хар айдан белгили хакъ береди, сени хакъынг а ишинг болгъаннга кeredи: заказ болса — хакъынг бар, болмаса уа — жокъ. Кустарны иши алайды.

Алай айтып, Петрович Къаххарны къаптал хуржунуна сомлукъ жангы къагъытын сукъду.

— Къой-къой-къой! Бизде дослукъ болум керек,— деп Къаххар башын эки жанына булгъай эди. Сора ол Петровични сехлеге дери ашырды. Саламлашып айырылгъандан сора да, бир ауукъгъа дери ызындан кезюн къакъмай, къарап турду. Къаххар кеси тургъан жерге къайтхандан сора, мулжарыны юсюне сыртындан тюшюп, кезлерин бирде къыса, бирде ача, кеп сагъыш этди. Ахырында, Петровични хайырын къалай керлюгюн ойлап тохтады. Къаххар биринчи кере барабан ургъан эрттенликден башлап, кюн чынгыл аязгъан эди. Аны себепли уа, Чомартбий Къаххаргъа:

— Огъурлу къонакъ кере эдим. Бу келгенлей, басып тургъан туман чачылды. Кюн аязды. Ораза ачылгъынчы окъуна сабан сюрюуден къутуллукъбуз. Аллахха шукур,— дей эди.

Къаххар а:

— Ол аллахны ишиди. Аллах тюз къулларын ыразы этеди. Мен а, жаратылгъанлы бир да гюнях этмегенме,— деп махтана эди. Биринчи ыйыкъны ичинде Къаххар, къадалып, кимге таз, кимге къумгъан ишлеп, кимни да багъыр не да къанжал адырына тутурукъ къуюп турду. Элде аллай бир кеп тюзсюз челек, тешикли къумгъан барды деп да кимни эсине келлик эди!

Къаххарны юйчюгюне жыйылгъан жамаллыкъ адырланы эшек арба бла уа эки къайтмай, «утиль-сырьёну» складаына да элталмаз эдинг. Багуш кибик къаланган эди. Ол а Къаххарны ахча шыякысы эди. Хар адыр да анга ахча узатханча керюне эди.

Заказ элпек болгъандан сора, Къаххар жангы затны тынгылы этип, эски адыргъа уа «Менден кетсин, иесине жетсин»,— деп не да «Ёлгенни сау этиу жокъ»,— деп къоя эди. Бу элде уа бир тюрлю къылыкъ бар эди: не уста болса да, кеси эллилерин ыспассыз этип, тышындан келгенни уа, къалай болса да, бирден бирге жетдирип махтаучу эдиле. Аны бла Къаххар да толу хайырлан-

нган эди. Ол келген бла, элде тутурукъчула: Хахай да, Махай да, Сюлемен да усталаны санындан чыкыгъан эдиле. Аны себепли уа, ала, тап тюшгенлей, Къаххарны, тулукъ тауушун чыгъарып, согъаргъа хазыр эдиле. Алай ол диннге къаты болгъан къарангы адамланы къолгъа алгъан эди. Ала уа Къаххаргъа бир да кир къоймай эдиле.

Бир ингирде, адамладан да жашыртын, Къаххар ол сиз таныгъан фельдшер Петровичге барды. Андан баш дарман, ётер, жётел дарманла да алып къайтды. Къаххар эки-юч айдан сора элде адамланы барысын да дурус таныды, бир къауумуну къылыкъларын да иги билди. Ол, барындан да бек, терк ийнаныучу, сора диннге кесин толу берген адамланы энчи чотха алыучу эди.

Бир жол, Къаххар кюн тууушунда, алаша шинтикчикге да олтуруп, къуран окъургъа тебирегенлей, Хабибатны, мангылайын да сол къолу бла тутуп, онг къолунда да къанжал челеги бла, ынчхай-ынчхай, арбазда ётюп баргъанын эследи.

— А-а, Хабиба-хан! Санга не болгъанды?— деп, Къаххар тынгысыз халда сорду.

— Бюгечели бери, ол кишини да жукъларгъа къоймай, кесим да ит ылыгъы кёрюп чыкыгъанма: башым асыры ауругъандан чачылып къалады.

— Гюлмендинг бла иги къаты байласанг, чачылмаз. Ол да тыймаса, мен бир бек багъыр къуршоу ишлерме. Ол а башынгы чачылыудан сакълар.

— Сен безирей тураса. «Ауругъанны сау билмез, ач къарынны токъ билмез»,— дегенча этесе.

— Да, сора сен шаудандан артха къайтыргъа мен бир дууа жазып турайым. Сен дууа сууну ичгенлей, баш аурууунгу къол бла алып кетергенча этейим. Сени кибик кёплени башларын сау этгенме. Багъырчы хахимлени дууалары къабыл болады.

Къаххар, асыры ийнангылы дос болгъандан, Чомартбийланы юйде, кесини юйюндеча тура эди. Чомартбий бла сатрач да ойнаучу эди, шербет да ичиучю эди. Бир бирлерине лакъырда сёзле айтып да кюлюучю эдиле. Аланы кюлкюлерине Хабибат да ышарыучу эди. Аны себепли, Къаххарны масхарасы Хабибатны кёлюне тиймеген эди. Къаххар юйчюгюне ташайды. Сары къагъытлы тюрк къуранын тапкагъа салды. Тапкадан бир мескиутыш, араб накъышлы къалын китапны, къолуна алып, ачды. Анга кёпге дери къарады. Бир стаканны ичине фельдшерден келтирген баш дарман порошогун жашырын сепди да, тапкагъа салды. Сора акъ мияла табакъчыкыгъа, Хабибат суудан къайтханда, ол да кёре тургъанлай, къаламны суугъа булгъап, дууа жазгъан кибик этди. Табакъчыкыны таза суучукъ бла жууду да, ол чайкъамды суучукъну — «дууа сууну» — элтип, ол къарангы мюйюшде тапкадагъы, ичинде порошогу болгъан стаканга тамызды. Дагъыда ол стакан-

нга жылы суучукъ къуйду. Чай къашыкъ бла кѣпге дери булгъады. Сора Хабибатха къарай кетип:

— Дууагъа ийнаныргъа керекди. Ол заманда, ол къабыл болуп, терк жарайды. Алай, мени дууам жарамай бир заманда да къалмагъанды. Ич. Бир тартып, тогъуп, ичип къой! Аурууну гунч этер. Сау болурса. Жарым сагъатдан окъуна башынга солуу бере башлар. Ич-ич-ич! Бошاپ къой! Аха, энди ахшы болур!

Хабибат стаканда бир тамычы да къалдырмай ичди. Ичип бошагъандан сора, ол уллу къара кѣзлерин да жумултуп, солуусуз, бир ауукъгъа дери сын болгъанлай турду. Сора:

— Не эсе да, бир тюрлю татыу сезмедим, татыусузду,— деди Хабибат.

— Дууаны татыуу болмайды. Кючю болады. Аны кючюн арт-даракъда билirse. Энди юйден чыкъмагъанлай бир кесек солу,— деп Къаххар Хабибатны къубултуп аркъасына къолу бла аз-аз къагъып, юйюне ашырды. Алай, Хабибат кесини отоуна ташайгъынчы, Къаххар аны ызындан жашыртын къарагъанлай турду.

Бир сагъатдан Хабибатны башы сау болду.

— Аста-афируллах, не алаамат, не сейир! Жаратылгъанлы мен быллай алаамат адамгъа кѣз ачмагъанма! Ай, таланнга, бу бизни сыйлы къонагъыбыз не алаамат жанды! Биз билмегенликге, бу уллу хакимлиги болгъан адам кѣреме. Баям, муну хакимлиги да, шыйыхлыгъы да барды. Башым ауруп, дуниям къарангы болуп тургъанлай, жангыз бир дууа суу ичирди да, саппа-сау болуп къалдым,— деп Хабибат Чомартбийге айтды.

Ол кюн ингирге, Хабибат къатынлагъа, Чомартбий а кишилеге айтып, Къаххарны шыйыхлыгъыны, хакимлигини хапары терк окъуна, къургъакъ туууз кюнлюмге ѳртен тюшгенча, жайылды. Айтдырмай къоймай эсенг а, сау ол ыйыкъны ичинде анда аны хапары айтылмагъан жер жокъ эди. Элде да, къошда да къуру аны хапары халкъ аузунда жюрюй эди. Бир-бир хапарчыла уа, кеслери да къошуп, болмагъанны да болгъанча семиртип айта эдиле.

— Ёлгенни сау этмейди ансы, ол эталмагъан бир зат да жокъду,— деп, хапарны артыгъыракъ да бек Чомартбий жая эди.

Бирде Чомартбий хар замандагъы къуллугъунда — колхозну кладовоюнда — колхозчуланы иш кюнлери ючюн деп, жау, бишлакъ бере тургъанлай, эслемей, бир сѣзню айтды:

— Кесигиз менден да уста билген, шѣнтда да сѣзюн этгенигизни — Къаххар шыйыхны — элге, былай кеси аллыбызгъа эфенди этип къойсакъ, къалай болур эди?— деп соруп, башын ѳрге кѣтюрюп, кѣзлерин алайда адамлагъа къаратханлай, Осман эфендини эследи да, абызырап, бети къызарып башлады.

Осман да, келинчигини иш кюнлери ючюн, жау бла бишлакъ алыргъа келип тура кѣре эдим.

— Да, Чомарт,— деди Осман,— сени кьонагъынгы кьапталын киялмазча уа мен да туююлме. Алай, сукъланган жерим да жокьду. Халкьгъа жаным ауругъандан, сууаплыкьгъа деп ансы, кёрмеймисе, эндиги эфендиле бир уллу зауукь этедиле! Межгит жокь, моулит этдирген жокь, колхозла кьуралгъанлы секят кьуруду, садакьа, фитир да кьалдыла. Алай жаннетли болгъа эдинг! Оу да, шау да, бир бёлек адамгъа кьарагъанда болмаса, аллахны келечиси, аллыгъызда да жумушчу болуп айланганга сиз бир уллу эс тапдырасыз! Айт, айт!.. Сандыракь багъырчыны асыры Къаххар этдигиз!..— Былайда Осман асыры ачыулангандан «шыйых» дер орнуна «Къаххар» деп кьойду.

— Эфенди, тамата, кечгинлик бер. Мен алай бош, сёз орамына айтама. Кёлюм бла айтхан сунма,— деп, Чомартбий кьуйрукь булгъап, ыз ташларгъа умут этди. Болса да, Осман эфенди кьашларын туююп, тёппеси бла кьарайды. Сол кьолу бла узун чал сакъалын, тохтамай, саугъан этгенча чымпышлап, энишге-энишге сылап жибереди. Онг кьолундагъы гулоу тыягъын а жерге-жерге кьагъа турады. Эфендини бу халы, аны сезим тамырлары кьозгъалып, кьаны кьызгъанын кёргюзтеди. Бу халны эслегенде, Чомартбий, эфендиге берирге тартхан жаууну базманда ауурлугъун иги кесек оздура эди. Артыгъын артха ал деп а эфенди да айтмай эди.

Эфенди алайдан озгъанлай, арбачы жаш Исхакь, алайда жау алыргъа кезиулерин сакълап тургъанлагъа кьарап:

— Оллахий, Чомартбий, айыуну кьулагъына от салгъанлай этдинг. Ыспассыз кирик этгенликге уа, Осман дин бачамачылыкьны уа бек кьаты тутаргъа кюреширикди. Алай, жашындан туугъан Солтанчыкьны кьыймадан сюртюучюсюн бир билсе эди, иги болукь эди.

— Да, не эди да? Халал кьыймала да боладыла. Бир жол Чегемде кьой кьыйманы кесим да ашагъанма,— деп Мухарбек эринлерин жалай, анга жууап этди.

Алай лахор эте, хар ким аллыкъларын алып кетдиле. Чомартбий а, терен сагъыш эте кьалды. Чомартбий юйюне кьайтаханында, кладовой аллында болгъан сёзню кьатыны да эшитип тургъанын билди. Бек мудах болду.

Сёз аягъы бла жюрюйдю. Кесини юсюнден Къаххар терк эшитди. Элге эфенди болалмазлыгъын билди. Алай башха хыйлаланы уа бютюн кьаты бардырып тебиреди. Ол неден да жийиргенмей эди. Къаххарны бир хыйласы ёнкюч ахча алыуда эди. Ёнкюч алгъанын а болжалындан артха кьоймай, толусунлай кьайтара эди. Ёнкюч берген адамгъа уллу алгъыш эте эди. Къаххарны, алгъан ёнкючюн заманында кьайтарыучусу ючюн да, бек махтай эдиле. Къаххар адамланы ахчалары анга жашаргъа онг болгъанын билди. Алай этер ючюн а, жалан да адамланы толу ийна-

ныулары керек эди. Ол ийнаныулукъ а терен тамырланган эди. Аны себепли Къаххар Токашдан юч жюз сом ёнкюч алды. Эки ыйыкъдан аны къайтарыр ючюн, Хусейден төрт жюз сом ёнкюч алды, юч жюз сомун борчуна берди. Кесине он тюмен къалды. Эки ыйыкъдан ол ёнкючню да төлер ючюн Зауурбекден беш жюз сом алды, Хусейге төрт жюзюн берди, кесине уа жюзю къалды. Ма-а Къаххар алай этгенлей тура эди. Ёнкючю уллудан уллу бола баргъаны сайын, төлеу молжалны да узундан узун эте бара эди. Багъыр таптауну жанында «дууа жазуу», «китап ачыу», «жулдугъа къарау» ишни да Къаххар къыстау бардыра эди. Элде аз тюрлю адам болмайды. Акъыллы да бар, тели да бар. «Агъач бёрюсюз болмаз, эл телисиз болмаз»,— деп, айтыуда да жүрюйдю.

Бюгюн Къаххар, багъыр адырла ишлеуюн да къоюп, нек эсе да базыкъ, къызыл эринлерин да чюйюрюп, къонгур мыйыкълары баш эрни бла, къочхар бурну кибик, гуппурсырт бурунуну тюбюне къысдырып, мудах мушулдай, арбазда ары-бери айланады. Ол, баям, Осман эфендини бла Чомартбийни кладовойда сёлешгенлерине сагъыш эте болур. Алайда айлана кетип, ол, кеси кесине ышармиш этип, юйчюгюне кирди. Сора, бир ауукъгъа дери, кимни эсе да жаматыргъа келтирилген уллу багъыр тазын ёрге тагъып, аямай барабан уруп башлады. Аны экиндиве барабан ургъан ачы тауушун эшитгенде къоншулада итле, алгъа хыны-суху юрдюле, ызындан а улуп башладыла. Чомартбийланы уа итлери жокъ эди, алай ол узунаякъ къызыл хоразлары уа, ол барабан тауушха тепсеген этгенча, гузаба этип, гедеш төгерегине ары-бери чаба эди. Къаххарны нерваларыны къозгъалыуун, къайгъысын, шургусун хар заманда да барабан урууу, кюйюз юсюнде лезгинка тепсеую, ким болса да, бирле бла сатрач ойнауу чачыучу эди. Къуран окъуса уа, бютюн, къаны къызып, огъурсуз болуучу эди. Болса да, Къаххар, экинди намаз этгенден сора, бираз шошайды, сабырланды. Ол намазлыкъгъа чёгюп, минчакъ санай тургъанлай, эшиги къагъылды.

— Ким эсенг да кел,— деп, Къаххар шатык сёлешди.

— Кече ахшы болсун.

— Сау болугъуз. Ахшы насыплы болугъуз,— деди Къаххар. Ала Хабибат бла Кюлюзар эдиле.

— Нек кеч келгенсиз? Не жарсыуугъуз барды?

— Да, аллах бирди, жарсыуубуз да барды,— деп башлады Кюлюзар,— алай тюзюнлей айтып къояргъа ийменнген этеме. Ий, аурунг, эр кишиге, былай деп, айтып къалай къояйым. Хабибат, аллах ючюн, сен айтчы.

— Э, къыз, сен телесе. Аны несин жашыраса?

Къаххаргъа бла Кюлюзаргъа кезиу къарай, нек келгенлерин Хабибат айтып башлады:

— Къаххар шыйы, аурун аманым, бу сурагъа келме, арну къатынчыкъ, Кюлюзар, эри бла жашап тургъанлы беш жыл болады. Не къадар амал этип кюрешген эсе да, уста къатынлагъа сылатып да кёргенди, бир асыу да болмай, сабийсизлей къалгъанды. Бу, сени китапларында, къаратон къалгъан насыпсызлагъа, бир дууа табылмазмы,— деп келгенбиз.

— Да, китап ачхан манга къыйын туююлдо. Мунуча болгъан кёплеге да жарагъанма. Хар адамны жулдузу барды. Мынга да китап ачып, жулдузун табыш керек. Кёкде жулдузун, китапта дууасын тапса, сабийи болур. Кёк чууакъ болуп, жулдузла къалын чыкъгъанда, кишиге да хапар этмей, келирсиз,— деп Къаххар эки къатынны да юйюнден тышына акъырын ашырды. Къаххар дууа жазууну юсюнден айтхан заманда, тилин араб тилге чаларакъ этдириучю эди. Нек десенг, бизни бир-бир таулула динни юсюнден айтылгъан затла не къадар таша болсала, алагъа ол къадар терен ийнанадыла. Сёз ючюн, аллай таулу кишини араб тилде атасын, анасын да «тойдуруп», «Амин!»— десенг, ол да ызынгдан «амин» деп къояды. Ол халны Къаххар ал кюнледен окъуна билген эди.

Иги кесек заман озгъандан сора, ауругъанла Петровични амбулаториясына бла Къаххарны гытычыгъына тенг жюрюп тебиредиле. Жаш къауум амбулаториягъа бара эди, Къартла уа, артыгъыракъ да тиширыула, Къаххаргъа жюрюй эдиле. Къартыракъ адам, ауругъанындан къутулмай, ёлюп кетсе уа:

— Ууахтысы жетди. Буйрукъ алай болур эди. Жаннет ахлусу болсун, харип,— деп къоя эдиле.

Къаххарны, амбулаториягъа келмей, Петровични юйюне ахшам къарангысында келип, халкъдан жашырын дарманла алыучусуна Петровични къатыны, Мария Ивановна, тынгысыз болду. Ол, къоллары чындай эше, не да акъ гетеннге тюрлю-тюрлю халыла бла хедик эте тургъанлыкъгъа, Къаххар келсе, кёз къыйырын андан алмай, анга жашырын марлап къарап тебиреди.

Бир ингирде Къаххар, биягъы келип, Петровичден дарманла алып, этиучюсуча, алгъыш эте кетди. Петрович а бу жолдан сора Къаххаргъа замансыз заманда дарман бермезге айтды. Ким биледи, Къаххар кеси, жётел этген саусузгъа берген дууа суууна, жангылып, «кодеин» деген дарманны орнуна «изафенин» деген ётер отну порошогун сепмесе эди, Петровичге дагъыда къайтырыкъ болур эди. Алай, энди Къаххар уллу беишликке къалгъанды. Ол дууа суу ичирген адамны къолундан къумгъаны таймады, ууакъ-ууакъ атлай, юйюню ичине бла тышына къыстау жюрюгенлей турады. Жётел этерге да къоркъады.

Энди Къаххарны юсюнден тапсыз хапарла чыгъа башладыла. — Къаххаргъа шыйых атны Чомартбий бла Хабибат чыгъар-

гъандыла. Экисин да бир иги уялтыргъа керекди, — дегенле да бар эдиле..

— Хабибат тиширыуду. Анга кечсек да, Чомартбийни ахшы-ахшы согъаргъа керекди, — дегенле да чыкъдыла.

Халкъны асламы уа:

— Къаххарны хатасындан ненча адам, ауруулу болуп, ёлюп кетгенди! Къарангы адамланы ол фасыкъдан, шифиондан къутхарыр ючюн милицияны чакъырыргъа керекди. Аны, колхозчу да болмай, къазакъ айланнганын кёремисе? Милициягъа да, прокуроргъа да билдирирге керекди!— деп чамлана эди.

— Ары да, бери да неге тарыгъабыз? Эл Совет къайдады? Партком къайдады? Была нек къарамайдыла? — деп соргъанла да болдула.

Ол чамланыула бара тургъан ингирледе да бир къауум терилген къаратонла, эрлеринден да жашырын, Къаххаргъа жюрюп, китап ачдырып, «жулдузлагъа» къаратып турдула.

Болса да Къаххарны бу оюну узакъ бармады. Керти, Къаххарны юсюнден партком да, эл Совет да сёз кётюре башладыла. Алай, бир эрттен бла Чомартбий Къаххарны гытычыгъыны эшик къадаууна, кирит тагъылмай, мюйюз сугъулуп тургъанын эследи. «Бу не сейирди, эшик къадаугъа мюйюзню Къаххар кесими сукъгъанды, огъесе ол да ичинде тургъанлай, ким эсе да аны гытысына беклепми кетгенди?»— деп, ары барды да, эшикни ачып: «Ойтанг ахшы болсун!» — деп сёлешди. Жууап а—жокъ. Дагъыда сёлешди, — дагъыда жууап — жокъ. «Бу не алааматды?» — деп, иги эслеп къарагъанында: Къаххар да жокъ, хапчуклары да жокъ. Жалан да жамалыргъа келтирилип, эшик артында тебе болуп тургъан багъыр адырланы ичинден, эски элни арасында межгит минарасы кибики, бойнун бирсиледен эсе ёрге созуп тургъан бир багъыр къумгъанны узун быргъысына, акъ байракъча, тагъылып тургъан къагъыт журунну эследи. Чомартбий къагъытны, сермеп алып, харф-харф айыра, тюбюнден чыгъарып, кючден-бутдан окъуду. Къагъытда, чёрчек хораз аягъы бла тырнагъанча, кыйыкъ-кыйыкъ тартылып, былай жазылып эди: «Сиз таныгъан Абдул—Къаххар, сизге келип шыйых болуп, кёкге учуп кетдим. Фатар ючюн, ахча ёнкючлерим ючюн гюняхларыгъызыны кечдим. Сизге—эсенлик, манга—саулукъ. Ахшы китапла тапсам, къатынлагъа дагъыда багъа турурма. Хабибат бла Кюлюзаргъа кёзюм къарай кетдим. Телигиз—акъыллы болсун, акъыллыгъыз—тели болсун. А-амин!»

Бу жазууланы окъугъанда, Чомартбийни кёзлери къарангы этип, башы тегерек айланган эди. Жюреги, желден кёпген гыбытда чайкъалгъан айранча, зап-зуп этип ура эди. Кеси уа, санлары тюшюп, жеринден тебалмай, эски бодуркъу кибики, ёре сын болуп къалды. Бир кесекден ол, эс жыйып, юйюне къайтып, къагъытдагъын Хабибатха окъуду. Ол а:

— Ах, мени кюнюм, ол дегенинг неди? Фатар хакъ отну окъуна болсун, алай ол ёнкюч алгъан минг сомун алыпмы кетди? — деп кесини тынмагъан эринлерин бармагъы бла басып, кишисине мугурайып къарады.

— Минг сом да от юлюшю болсун, алай бу Кюлюзаргъа бла санга айтханын элде адамла эшитгенден эсе, манга ёлгенлик игиди. Дохтурлагъа жюрюр ючюнмю къалгъан эдинг, сандыракъ багъырчыгъа неге ийнандынг эсе да!.. Сенден бла менден сора аллах юйюр буюрмагъан жокъмуду?..

— Хы, энди уа меними терсге санайса? Кесинг окъуна: «Бу шыйыхды» — деп, не айтса да, аллахха ийнанганча ийнаныучу эдинг да! Сен кёпню кёрген киши да, менден тамата да болуп жангылгъанда, манга уа жангылгъан сейирми эди? Тели Къаххарны гинасуу кёзлери азлагъа къарамагъанды? Аллах бирди, Кюлюзар бла менича намысын сакълагъан а беш тау элде да тапмазса! Анга шекли уа болмазса да?! Болсанг да — гюнях аллыкъса, — деп Хабибат агуман эрин ийнандыра эди.

Элде кёпле да Къаххарны къачханын экинчи кюн ингирде эшитдиле. Жаматыргъа берген багъыр адырлары алыргъа келгенде, Чомартбийни арбазында, арлакъда-берлакъда къуш-муш бардыра эдиле. Сора, къол булгъап — ол а шыйыхынг, — деп, мыйыкъ тюпден ышара, кете эдиле. Бир-бир камсыкла да:

— Хей, Чомартбий, шыйых къонагъынг къайры кетди? — деп масхара эте эдиле.

Адамла басынган арбазгъа келе -келип, эл Советни председатели Мазан былай атды:

— «Хыйнычыны эки юлюшю — башына». — дегенлей болгъанды. Къаххар алгъын шыйых эди эсе, энди мёлек болур. Тюнене кече аны, бу тынгысыз жолоучу кимди деп, жолда жолукъгъан патруль милицала тыйгъандыла. Ол борчлу-къарчлы къалгъан адам бар эсе, Сельсоветге заябит этигиз, — деп, Чомартбийге да къайырылып къарап, онг къолу бла кесини, къара миялача жылтырагъан, чурукъ башын ёрге тартып, сол къолу бла уа башында кёк картуз бёркюню хонкусун тюзете, эл Советни юйуне ашыгып кетди.

Къаххарны ишине къатышыргъа Чомартбий суймеди. Минг сом борчну да, фатар хакъны да, Къаххарны къоюп кетген бедиш къагъытын да кишиге сагъынмады: таша бедиш, туура бедиш болур деп къоркъду. Хабибатны бла Кюлюзарны да хар билген затларын жашырырча этди.

Чомартбий бир жанындан Къаххарны элге къайтырын суюе эди, бирси жанындан а, ол элге келсе, ким биледи, анга сюд этерле, анда уа асны-бусну да айтыр деп къоркъа эди. Аны элге къайтарсала, Чомартбий, чуу этмей, кесини ахчасын аллыкъ эди. Къайтармасала уа, не этсин? Адыргы намысын ахчагъамы сатсын?

Хайран башы эки ауарагъа тюшдю. Кертини айтып, эрляй сюел-меди.

Къаргъамы айтды, къузгъунму айтды? Ким эсе да, Жарахмат-ха аны къатыны «шыйыхха» жюрюгенин айтды. Сёз уллугъа кетди. Жарахмат Кюлюзарны кьойду.

Хабибат а, къара кюбюрге кирит тагъып, ачхычын а кьолунда жюрютгенча, Чомартбийни кьымсыз этгенлей къалды.

ЭГЕУ БИЧАКЪ

Жайны кюзге жууукъ кезиуюдю. Гелеу жалпакъда тууарчы кьош, кьошда беш жаш: Чапай, Сюляй, Сюлемен, Мухтар, Мамаш. Таматалары — Мамаш, кичилери — ёксюз жашчыкъ Чапай.

Малгъа, акъгъа да къарап, тууарчыла от жагъада олтурадыла, ушхууур ашайдыла. Хар ингирдеча, бир бирге чам этедиле, кюледиле.

— Аланла, — деди Мамаш, — къазанда суу жокъду да. Тауусулуп къалды кёреме. Мухтар, кьоркъмай барып, къара шаудандан бир челек суу алып келсенг, ёчешеме.

Ёчешип а кече сартына, жаным чыкъса да, бир бармаз эдим, оллахий. Телимеми?!

— Нек, нек?— деп, Сюляй да, Сюлемен да бир бирге ал бермей, сордула. Сора, алгъа—бир бирге, артда уа Мухтаргъа къарадыла. Ючюсюню да кёзлеринде, къалай эсе да, бирчалыкъ бар эди.

— Да энди, алан, кьоркъакъла, къашыкъ, чёмюч жууаргъа суусузму къалайыкъ? Ёзгени кьой, бирлени кьулагъына бюрче кирсе, не бла чыгъарлыкъды? Кичи болгъанлай окъуна, тейри, Чапай, барып, суу алып къайтыр,— деп, Мамаш анга къарады.

Бирсиле уа, Чапайгъа къарап бирден:

— Ёчешибиз! — дедиле.

— Да неге ёчешесиз? Мен кече кыйырда, не уа бошунлай, тышында, биченле ичинде аз къалмагъанма. Неден кьоркъургъа керекди? — деп Чапай таукеллигин билдирди.

— Эй, ахшы улан, — деп, Мухтар хапарын башлады, — ёч бла кече жумушха бара турма. Барсанг да игиликге жолукъмазса. Эртте биреу, ёчешип, къабырлагъа баргъанлай, ёлюп къалгъанды.

— Ой, кьой! Аны хапарын мен эшитгенме. Анга: «Бу ат аркъанлаучу чюйню къабырла арасында кьыртишге иги терен уруп келсенг, къарагъа боялгъан кюз чабырлыкъны ёчге беребиз»— дегендиле. Ол а баргъан жеринден артха къайтмай къалгъанды. «Мынга не болду экен?»— деп барып къарагъанларында уа, къабырланы хуна буруууну жанында ол ёлюп. Бушуу-бушман этип, ёлюкню жерден ёрге алгъан заманда, кёрдюле: аны жангы чепкенини сол этеги жыртылып, энишге айрылып. Адамны санытени сау. Жарасы жокъ. Къаралгъаны, сыдырылгъаны да жокъ.

«Бу не палах эди?»— деп, къабырла арасына баргъанда уа — чюй жерге терен урулуп. Аны баш гобарына илинип а — чепкен юзюк. Къатында да — уллу, мени эки жумдуругъум чакълы, акъсыл таш. Ма-а, ол а, харип, чюйню жерге ургъанда, чепкен этегини юсюнде ургъанды. Кетип тебирегенде уа, ким эсе да этегинден тутхан сунганды да, асыры къоркъгъандан, жюреги чыдамай ёлгенди. Ма-а, хапарны билирге суюе эсегиз, алайды.

— Да, сора сен шайтаннга, жиннге да ийнанмаймыса? Жер башында болмаса жер тюбюнде жинле жокъму сунаса?— деп Мухтар Чапай бла даулашыргъа башлады.

Мамаш а былай дей эди:

— Аны-муну мен билмейме. Даулаш неге керекди? Челекни, чёмючню да алып шауданнга барып, бек алгъа челекни суудан толтуруп, сора, шауданны ичине къарап:

«Акъ къой башы, кёк къой башы! Къалтырауукъ чёп башы! Барындан да тейри ахшы! Андагъы да, мындагъы да чыгъыгъыз! Бойнума уругъуз да, жыгъыгъыз!»— деп къайтып келсин. Анга ёчге бичагъымы береме,— деди.

Мамашны бичагъы уа эгеуден ишленген эди. Ауузлу зат эди. Кюн аллында, сапынсыз, къуру сууукъ суу бла жибитилген башланы таза жюлюп, гыбытлыкъча этиучю эди. Бичакъланы ауузлары урушдургъанда да, кёплени бичакъларын да белауаз этиучю эди. Ол ёч ючюн а, кече къайры да барыр эдинг.

Мамаш бла Мухтар мал нёгер эдиле. (Ол заманда колхоз къуралып туююл эди.) Сюляй бла Сюлемен Мамашны кичи къарындашлары эдиле. Чапай а ёксюз эди. Ол кеси да быйыл Мухтарлагъа жалчыгъа тохтагъан эди. Не жигер болгъанлыкъгъа да, кесине жетген ишни не бек тынгылы этгенликге да Чапайны юсюнден Мухтарны тырманы кетмей эди. Мухтарны атасы Адылбий, Чапайны жыл жалчыгъа ала туруп: «Сен, харипчик, алыкъа жашса. Жумушха жарай турурса, ансы ишчиге саналмайса. Бир да болмаса да, бузоулагъа къарарса, къошда ууакъ жумушланы этерсе», — деп, кюрек кибик, жайма сакъланы сылай, хыйлачы тегерек кёзлерин жумулта эди.

Чапай къошха келгенлей а бузоучу туююл, тууарчы болду. Ол угъай, Мухтар эмилик юйретип башласа да, анга бек алгъа Чапайны миндириучю эди. Эмилик, чочуй кетип, Чапайны жерге урса уа: «Ай, сени ашагъанынг ауруу болсун! Хайда, энтда да мин! Неге ахсайса? Бери манга бир иги къарамасанг а... къарыусузгъа уа иги болуучума да!» — дей эди.

Бу ингирдеги хыйланы, бу ёчеширге къадалыуну нек болгъанын Чапай иги ангылаялмагъан эди. Ангыларыкъ эди эсе да, кёзюне ол эгеу бичакъ кёрюннгенлей тура эди.

Къара шауданланы юслеринден къужур халланы таурухлада, жомакълада да айтыучу эдиле. Чапай а алагъа ийнанмаучу эди.

Бу къара шаудан а, кеси да узакъда туююл эди. Сыртха дери жюз атлам, андан ары да аллай бир болур эди. Ол залкъыды чегетчикни тубюнде, жипилени башында зылды тѣбелени арасында чыгъа эди.

— Эшитгенле шагъатдыла. Тюз да сууну келтиргенимлей, бичакъ мени болады,— деди Чапай, Мамашха ышара къарап.

Ол а:

— Ма кѣр! Тюз адамны кѣолунда турсу, — деп, бичакъны къара кыны бла бирге Мухтаргъа берди.

Чапай, бийлиги чартлагъан къара чѣмючно да агъач челекге салып, Мамаш юйретген сѣзлени да бир-эки кере айтып, шауданнга атланды. Ол от жарыкъдан чыкъгъанда, тышы бек къарангы кѣрюндю. Асыры къарангыдан, биреуню кѣзюне бармагъынгы тиресенг да, кѣрлюк туююл эдинг. Болса да, Чапай шауданнга баргъан жол ызчыкъдан шашмай эди.

Бир кесекден аз-маз жарыкъ болду. Алай беш-алты атламдан ары уа зат кѣрюнмей эди. Чапай къара шауданнга жетди. Чѣмюч бла акъырын-акъырын кѣуюп, челекни толтурду. Сора, шауданны ичине къарап, Мамаш юйретген сѣзлени айтды.

Ол айтып бошагъанлай, залкъыдыны ичи шыбырдады. «Ха-ха-ха-ха! Ха-ха-ха-ха-ха!» — деп бууулуп кюлюу башланды. Аны ызындан а, теренден, жер тубюнденча, мурулдау тебиреди. Ауур аякъ тауушла чыкъдыла. Аны ызындан бир уллу къара зат челегине тийди. Экинчиси уа, тюз да кѣулакъ жаны къатыш, бетине тийди. Чапайны кѣзлери топуракъдан толдула. Абынды да, жыгъылды. Челекдеги суу юсюне тѣгюлдю, сора кѣзлерин да ачалмай:

— Ой, о бери келигиз! Ой! оу, кѣзлерим, оу, кѣзлерим! — деп, кычырыкъ этди. Зылдыла уа келип-келип тие эдиле.

Кѣошдагъыла, кѣолларына да бирер кесеу алып, булгъай, кюлюп-кюлюп, чегисиз бола, дыбар-дубур этип жетдиле.

Юсю да жибип, битеу бети, башы топуракъ болгъан Чапайны, кѣзлерин да кѣоллары бла жабып, челеги, чѣмючно да кыртишге тѣнгереп тургъанлай тапдыла. Ол, ала алайгъа жанлагъанда:

— Ой, не этейим, не этейим! Кесим этдим кесиме! — деп ойсурай эди. Алай, кеси уа этмеген эди. Ол суугъа кетгенлей, ызындан Сюляй бла Сюлемен, Мамаш бла, Мухтар бла да бир тилли болуп, Чапайны кѣоркъутургъа чыкъгъан эдиле. Барып тобала хазырлап, залкъыдыла ичинден атып-атып, къарангыда Чапайны ургъан эдиле.

Чапай кѣошха келгенде, аны топуракъ тийген кѣзлерини ачылмай, тохтамай жилягъанларын кѣрдюле. Мамаш этген оноуна сокъуранды. Алай кеч эди. Ол кеси кѣууулуп барып, суу алып келди да, Чапайны бетин жуудурду. Чапай бетин кеси жууду, юсюн а Мамаш тазалагъан эди. Бетинден, юсюнден топуракъ кетгенликге, кѣз ичлерини юзмези уа кетмей эди. Чапай тангнга дери кийиз

юсюне бауур төбен жатханлай, тохтап-тохтап ойсурай чыкьды. Кече узуну кезлери жилип тургъандан, кезлеринден юзmezлери, хазна кьалмай, жууулуп, таланып кетген эдиле. Алай эки кезю да, жинкле кибик, кьып-кьызыл эдиле. Алайлай кеп айланды.

Чапайгъа бир кечеге юч палах болду: бири — зылдыла атханланы билмегенлей кьалгъаны; экинчиси — онг кьулагъы сангырау болгъаны; ючюнчюсю уа, онг кезюне акъ тюшгени. Врачха да кьаратмай, ол керексиз байлаула бла кюрешип тургъан эди. Кёрмеген бичагъы ол болгъу эди. Бёрю кючюкле, ойнай-ойнай, кьозу бойнун кесгенлей этдиле. Къара шауданда Чапайгъа «андагъы да, мындагъы да» чыкьгъанына бир кьауум кьоншула уа ийнанганлай кьалгъандыла. Чапайгъа уа: «Анса-а, шайтанлы болмай кьалгъаны да аламатды!» — дедиле.

Эгеу бичакъ а дагъыда иесини бел баууна тагъылгъанлай кьалды.

ЖАННГАН КЪАБЫРЛА

Жашил тауну этегинде, сабанындан юйю кеп, юйюнден хунасы кеп малкьар элчик. Чорбатлада кьурум ожакъчыкьладан, анда-мында боз тютюнчюкле, ажиган юзмелтле кибик, созуладыла. Сора ол тютюнчюкле, кенгеширге жыйылгъанча, суулу кьолгъа жыйыладыла. Бир-бир юйледен, нартюх гыржын кюйген ийис урады. Бир бирлеринден а кюлде бишген исси хычиннге сюртюлген сары жау ийис келеди.

Тау элни ингири тамашады! Сынап, бир иги кьарагъыз. Кимни арбазда ийнек сауа, кимни кьынгыр кьылыч бла суу алып келе, кимни да улоу тууара тургъанын кёрюрсе. Элни ёрге жанында хуна буруу бла бегитилген дыркьыда — обала. Алагъа, ол обалагъа, халкьны асламы да «Къабырла» дейди. Ол къабырладан огъарысы — чунгурлу, дуппурлу, ташлы кьыртишди. Анда элни малы отлаучуду.

Къабырлы дыркьыда бир кьауум сын агъачланы башларында, элден кьарап окъуна, жарты ай, жулдуз, токъмакъ сыфатла кёрюнедиле.

Чууакъ кече. Жулдузла кьалындыла. Эл тынчайды.

Адамла биринчи татлы жукъугъа киргенде, элни итлери улуп, юрюп, башладыла. Ол а сылтаусуз туююл эди.

Къабырлагъа жууукъ юйден, нени эсе да бирни марагъан кибик, алгъа ийилип, кьолуна да темир сенегин алгъанлай, чуукансакъал кьарт Баймырза тышына чыкьды. Ол кьарангыдан зат кёралмай, шыхыртха тынгылагъанча, бираз сюелип турду. Сора, алгъа узун созулуп, артда уа терк-терк: «Оу!.. оу!.. оу!..» — деген тауушла эшитди. Ол тауушланы хар бирини аллында уа: — «дап!.. дап!..» — деген тауушла чыгъадыла.

Баймырза к̄абырла таба к̄арады. Анда от жарык̄ыла кер-
дю. К̄ачып юйюне муштухул кирди. К̄атыны сорг̄анда да, жу-
уап этмей, к̄эзлери жана, «астафируллахны» бардырады.

Кечеги к̄ычырык̄ыла тохтаусуз барадыла. От жарык̄ыла да
сел болмайдыла.

Элде бир к̄ауум адам ныг̄ышха чыг̄ып чоккум болду. Хар
ким к̄абырладан к̄эюн алмайды. К̄язык̄ тийген бла к̄ычы-
рык̄ тауушла тохтамайдыла.

Ныг̄ышха чык̄ыган адамланы ичинде диннге, ахыратха
ийнанганла да бар эдиле. Ол к̄ауумг̄а, кесини т̄егерегине
басындырып, К̄азий эфенди ууаз береди:

— Бюгече нарт к̄опхан кечеге да ушайды. Алай бу ол туйюл-
дю. К̄абырлада болг̄ан ишни к̄ересиз да?.. Ол токмак̄, баям,
гюняхлы ёлгенлеге тиеди. К̄ычырык̄ этгенле да ол адамладыла.
К̄еремисиз? К̄абырлары нюр жанмай, от жанады. Бу азап нек
бериледи? Билирге сюе эсегиз, бу намазына, оразасына, к̄урманы-
на, фитирине, секятына, аллында к̄уллук̄ этген к̄уран ахлу-
су адамына уллу к̄еллю болг̄ан адамлаг̄а берилген азапды. Дин-
нге осал болг̄анлаг̄а к̄абыр азап бериледи. Эй, буслиман жа-
мауат, тобаг̄а к̄айтыг̄ызы! Тамбладан ок̄уна садак̄а берип
тебирегиз. К̄урманын жарым к̄ойг̄ан бар эсе, к̄урман-
лык̄ыла этигиз. Малыг̄ызыны аямаг̄ызы. Хаух дуниядан не файда?
Керти дуния — ахыратды. Ол хак̄ды!

— Алайды, алайды, эфенди. Сен айтханны этербиз. Сен, ал-
лахны келямын билген адам, хар нени да уста билесе. Алай, бю-
гече бу азап к̄ергенлеге не бла болушайык̄?— деп сорду. эфен-
дини этегине к̄ысылып тург̄ан к̄арт Хажии-Омар.

— Сиз этерик олду: хар ким юйюгюзге к̄айтыг̄ызы. Абидез
алып, сууап намаз этигиз да, жук̄у хорлаг̄ынчы, тангнга дери
билген зикир айтып, билмеген минчак̄ санап туруг̄уз. Эрттен-
бла уа к̄абырлаг̄а мени бла келирсиз. Анда уа мен дууа ок̄уп,
ол азап сынаг̄ан мискинлеге кечгинлик тилерме. Андан ары
оноуну да этербиз.

К̄азий эфенди, мутхуз жанган патеген фонарын да алып,
башында к̄ызыл фесини чокайы да ары-бери сенгилдей, туюча,
узун-узун, жумушак̄ атлай, юйю таба кетип тебиреди.

— Сабыр болчуг̄уз! Сабыр болчуг̄уз!— дедиле кетип башла-
г̄ан адамлаг̄а, бир ауаздан, ала к̄атыш тынгылап тург̄ан,
Комячейканы секретары Чёпе бла эл Советни таматасы Зулк̄ар-
ней. Аланы алг̄ын к̄арангыда эслемей тург̄ан К̄азий, ауазла-
рын эшитип, бир кесек титиреди. Болса да, халк̄ бла бирге ол
да артха бурулду. Сора, Чёпе бла Зулк̄арнейге айланып.

— Мен сизни, оллахий, эслеген да этмеген эдим. Мында бол-
г̄аныг̄ызы иги болду да. Аллах ыразы болсун, оноу этерсиз.

— Оноу а этербиз, алай бизни оноубуз башха тюрлюдю.

Нарт кѡпханын бла март кѡпханын билмей боллукъ тѡйюл-
бюз,— деди Чѣпе.

Зулкѡарней а:

— Мен болгѡанлай болургѡа сѡйгенле, кишилиги болгѡанла
былай бир айырылчыгѡыз,— деп чоккумдан беш атлам арлакъ
атлады.

Кѡазий эфендини биргесине ол медирседе окѡутхан Алий бла
Ханох кѡалдыла.

Кѡалгѡанла уа бары да Зулкѡарнейни тѣгерегине басындыла.
Сора юч кѡауумгѡа юлешиндиле. Бир кѡауумгѡа Зулкѡарней
кеси, бирсине — Чѣпе, ючюнчюсуне уа эфендини айыудосу — эл
учитель — Дадаш башчы болдула.

Кѡабырланы даурсуз, жашырын кѡуршаларгѡа оноу этип,
юч кѡауум да тебиредиле. Кѡазий а:

— Астафируллах!.. Ассы болмагѡыз!.. Ёмюрде болмагѡан тѣ-
рени кѡалай башлайсыз?— деп, кѣзлерин жандырып, башын эки
жанына кезиу сюрюшдюре эди.

Кѡуршалау башланды. Кѡазий, Алий, Ханох, дагѡыда бир
кѡауум кѡарт ныгѡышда кѡалдыла. Баям, бу кѡауумдагѡы адам-
ла фонарланы жарыгѡында узакѡдан да кѣрюне болур эдиле. Бы-
ланы биргесине эл Советни жумушчусу Харун да кѡалгѡан эди.
Аны Зулкѡарней кеси кѡойгѡан эди. Кѡазийни жыйыныны ниети-
не тынгычы керек эди. Аллайгѡа уа Харун устады. Алай аны нек
кѡалгѡанын сезмезча сер Кѡазий да тѡйюлдю. Аны себепли, мын-
да «астафируллахдан» башха сѣз болмай турду.

Кѡуршалау кѡабырлагѡа жууукѡлашды. Отла бла кѡазыкъ
тауушла уа биягѡычадыла.

Кѡуршалагѡанла хуна бурууну тѣгерегине кѡысылышдыла.
Кѡабырлада болгѡан тамашагѡа тюрслеп, туракѡлап кѡарайдыла.

Жаннган отла кѡабырладан чыкѡмай, эки кѡабырны сын
агѡачларыны юсюнде орнатылгѡан адам башы кибикледен чыгѡа
эдиле. Алай ол чыкѡгѡанла да отлары тѡйюл, от жарыкѡлары
эдиле. Ол жарыкѡла баш токѡмакѡланы тиш аралары бла, кѣз чу-
нгурлары бла, сора тѣппелери бла чыгѡа эдиле. Эки уллу жа-
рыкѡны тѡбюнде уа эки гитче жарыкѡчыкъ чыгѡады. Ала бурун
тешикледен чыкѡгѡан отлачадыла.

Кѣп да мычымай, адам сыфатлы бир уллу кѡара зат, жерден
ѣрге айырылып, кѡабырла арасындагѡы кѡаты жерни кѡазыкъ бла
«дап-дуп» этдирип, тѡйюп башлады. Ол заманда, кѡабырланы
жанындан чыгѡып, юсюнде да акъ кебини бла, биреу, кѡазыкъ
жерге тийген сайын кѡычырыкъ этип, ѣрге-ѣрге секирип башлады.
Созулуп, узун кѣрюне эди. Бир кесек мычп, ол дагѡыда башлана
эди. Муну кѣргенде, кѡоркѡакъ адамны башында чач тѡклери
ѣрге туруп, чыкѡыр-чыкѡыр этерик эдиле, жюреги уа бузлап эри-
ген шаптал киби, хыбыл болуп кѡаллыкъ эди. Бери келгенле уа

кьоркьакъла туююл эдиле. Алада Баймырзагъа ушагъан жокъ эди.

Зулкьарней бла Чёпени жыйыны, бираз сынап къарагъандан сора, кими къазыкъ, кими сенек кётюрюп тегерекден чапдыла. Дадаш а, гитче калибрли ушкокчукъну тартып, бек алда чабып барады. Тегерекни адам кьуршоу алгъанда, къара, акъ зат да, бир бирин кьучакълап, кирпичча, къапларына жыйылып, жерге аууп къалдыла. Алай не асыу, ала мараучудан букъгъан страус башын кесини къанатыны тубюне сугъуп букъдургъанлай болдула. Бетлери жабыула тубюнде кёрюнмегенликге, аякълары тышындадыла. Экисини да гён чарыкълары бар эди.

Дадаш ушкокну сампалын чыкьыр-мыкьыр этдирди. Зулкьарней а:

— Ёрге туругъуз! Турмай эсегиз, экигизни да ёлтюрюп, жерге басдырып кетербиз, итден туугъанла!— деди.

— Сюлемен, Батыр! Неге къарап турасыз?— деди Чёпе,— жабыуларын сыдыргъыз!

Сюлемен къара жабыудан, Батыр а акъ жабыудан тутуп, экиси эки жанындан бирча тартып, кьучакълашханланы бир бирден айырдыла. Бетлери кьылбаяу бла кёмюрге боялып болса да, Элбуздукъ бла Гымыхны терк окъуна таныдыла. Ала экиси да Къазийни сохталарындан эдиле.

Зулкьарней бла Дадаш а къабыр сынлада жаннган, адам башлагъа ушагъан, ичлери кетген сюектыш хыярланы, ичлеринде жана тургъан картоф чыракъларын да ёчюрмей, былайгъа алып келдиле.

— Тьфу, налатла!— деп, бир къауумла Элбуздукъ бла Гымыха налат бере эдиле. Бир къауумланы уа, Чёпе тыя эди ансы, бу эки хыйлачыны бираз согъаргъа къоллары кичий эди.

Элбуздукъ бла Гымых, сюектыш уллу хыярланы ичлерин кьотартып, къабыргъаларында кёзге, бурунга, хырез тишлери ачылгъан ауузгъа ушаш тешикле этип, хыярланы ичлеринде — картоф чыракъла жандырып, къабыр сынлагъа салгъанларына женгдирдиле.

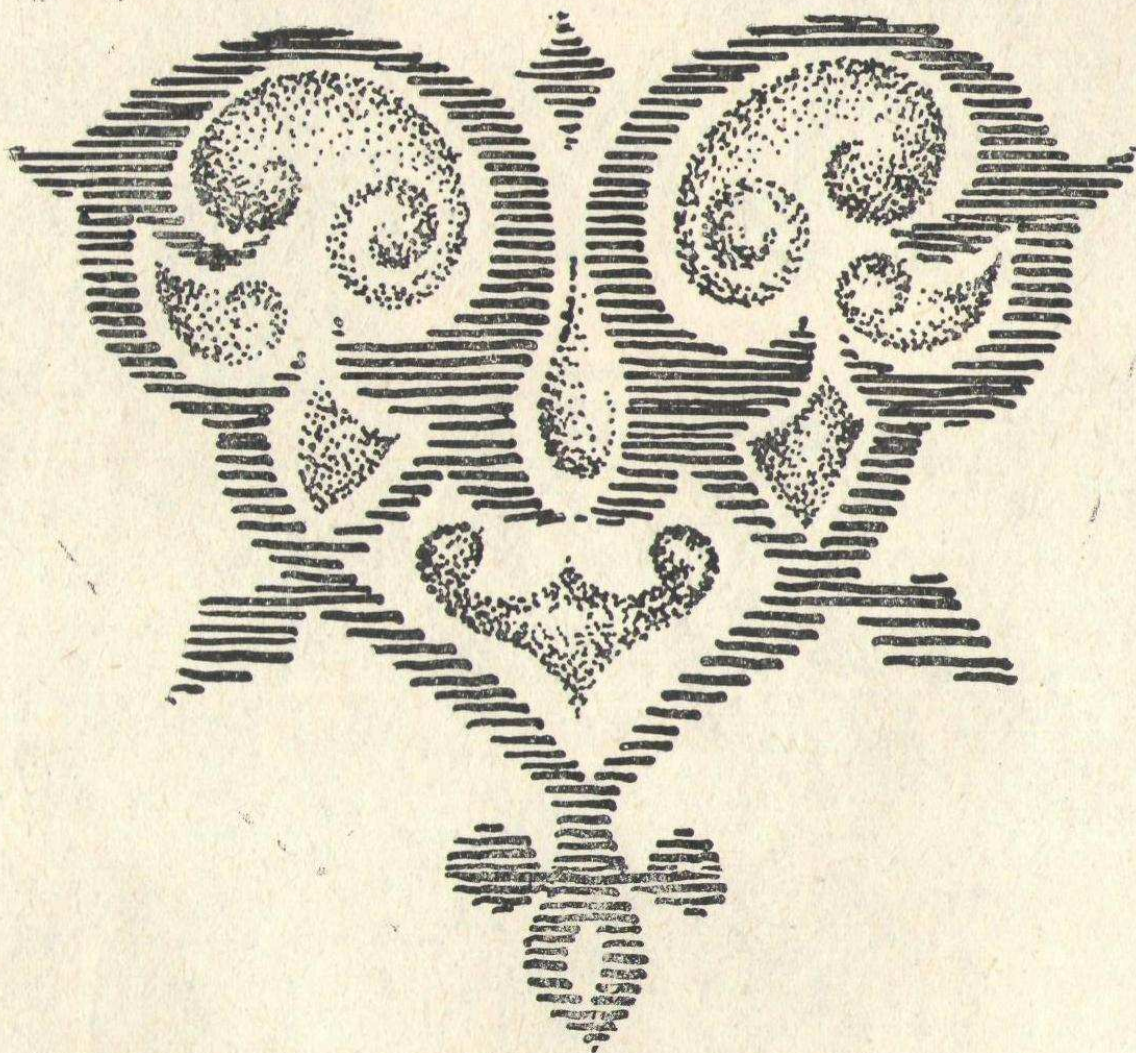
Элбуздукъну къолуна къазыгъын да, къара жабыуун да, хыярын да, Гымыхны къолуна уа акъ жабыуун да, хыярын да тутдуруп, экисин да сюрюп, элге тигеледиле. Сора, ныгъышдагъылагъа да кёргюзтүп, эл Советни урусуна бекледиле.

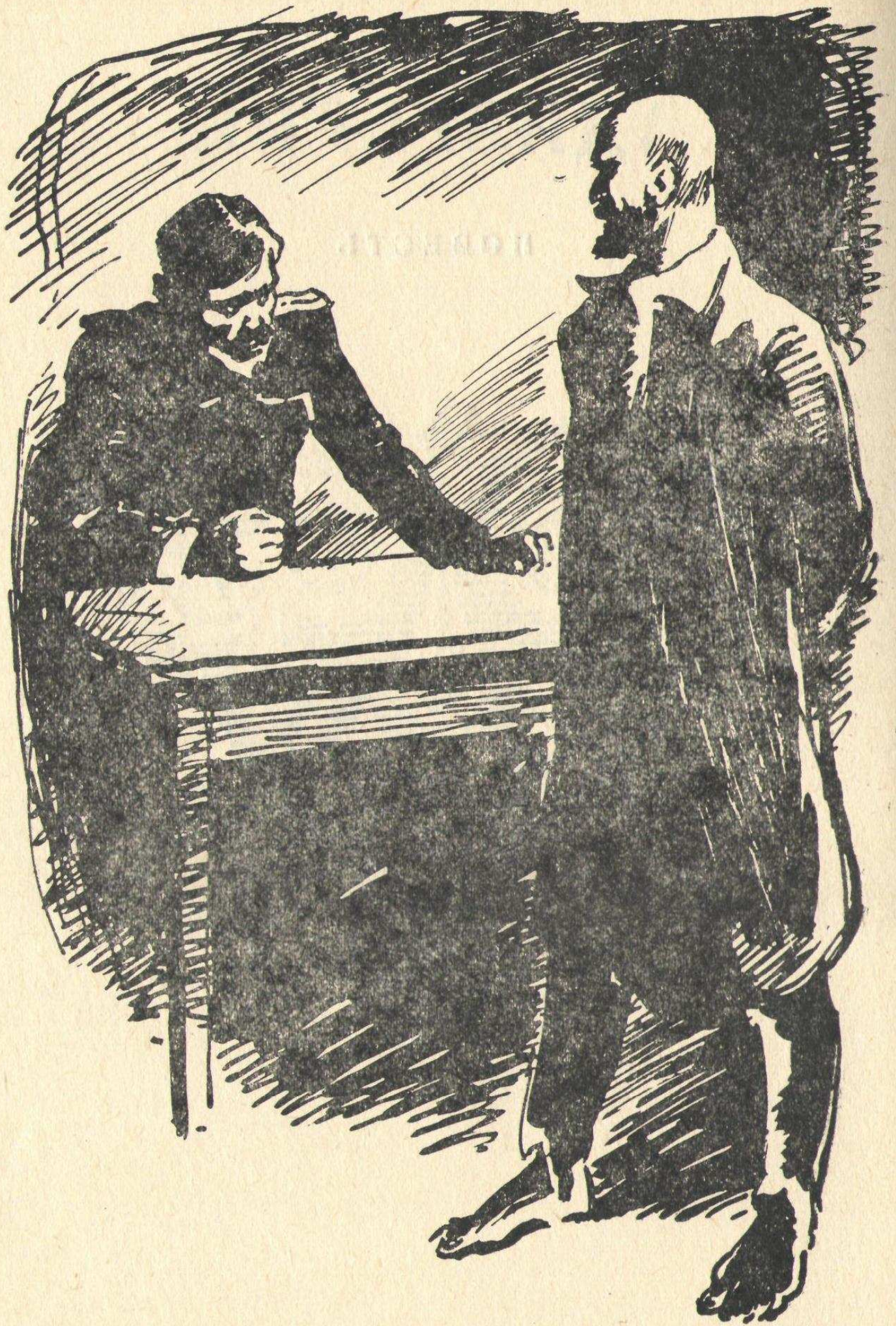
Кюн кьушлукъгъа келгенлей, экисине да ахлулары дорбала бла азыкъчыкъла, сора бирер кийиз чёргемле келтирдиле. Бир кесекден а, хыйлачыла, ол къолан кийизлерин да къолтукъларына алгъанлай, сахаргъа атландыла. Аланы ызларындан баргъан милиционерни онг къолундагъы сууукъ наганы кюнде жылтырай эди.

Бир ыйыкъдан Къазий да, сахаргъа чакъырылып, кьайтмай къалды. Къабырладагъы отла артал да ёчюлдюле. Жахил халкъны кьоркьютуп, ырысхысын ашаргъа умут этген Къазий бла сохталарыны хыйла ишлери уа таурухлукъ болду.

АДИЛГЕРИЙ

ПОВЕСТЬ





I

Къыш къышлыгъын этеди: сууукъдан къайнай тургъан суула-
гъа буз кѣпюрле орналдыла, чапыракъдан азат тереклени, къуру-
гъан хансланы, чѣплени да къырпакъ басханды, асыры бузкъау-
дандан жерни юсю бал сюртюлгенча кѣрюнеди. Къургъакъ туман
жерге кирирге кюрешеди, алай, тиши бла къабып тартса да, жер-
ден бир гырт да юзаллыкъ туююлдю — болгъан мукъурду, ту-
тушду, киришди. Тауча айтсакъ, къыш къыртчини суучуну сууда,
уучуну ууда, отунчуну къолда, жолоучуну жолда къабышдырады.

Болса да, дуняда тюрленмей бир халлы тургъан зат жокъду.
Аяз къагъа башлады. Туман, ары-бери сюрюше кетип, жерден
айырылды, бийик сыртлагъа тыянып, тийрени тегерегине боз
къуршоу болду. (Аллай туманнга бизде «чардах туман» дейдиле.)
Бир кесекден сора кѣкню къоргъашин бетли булутлары кюмюш
бет алдыла, жукъардыла. Сора, бир къарагъанынга, булутла
артындан, жангы жѣх ичирилген багъыр табакъча кѣрюннген,
кѣз а къаматалмагъан къышхы кюн артха, чыкъгъан жанына, ке-
тип тебиреди. Дагъы къарагъанынга уа, кюн жеринде бузлап,
булутла уа Кавказ таула таба бир бирни къуууп барышадыла.
Кѣкде да, хауада да рахматлыкъ жокъду.

Жерде уа? Майна, тауукъ юйюр нартюх дуу тюбюне басынып,
кими бурнун къанат тюбюне букъдуруп, кими бир аягъыны юсюн-
де жукъусурай, терен шургу этеди. Ала бары мугурайып басын-
нганда да, тегерекге сагъайып, жютю къарап тургъан жалан да
ѣхтем жюрекли, жютю кѣзлю къызыл хоразды. Аны сууукъдан
кѣгерип тургъан къотур кикириги, арасында бир тиши сынган
къурч быхчы кибик кѣрюнеди. Аны кикиригиндеги жарасы анга
шарайыпмыды, бешишмиди? Жан алычу жут къыртчыгъа чабыу-
ул этгенде, туугъан жерин, юйюрюн сакълар ючюн, къазауатда,
душманын хорлап, кеси уа жаралы болгъан бешиш туююлдю.
Ма-а бу да аллайладан бириди. Ёзге уа, былай ары, арт бахчада
мулхар таба бир къарачы. Бадырай тургъан къонгур юштады,
къышха ѣсдюрген къалын жубу туюю болгъанлай да, аяз ургъан
жанына къынгыр туруп, гуппуш болуп, къырпакъ жухчугъун ары
буруп, хауаны ийисгей, жыйырып, уф-туф этеди. Къарнындагъы
бузоучугъу къымылдап, анасыны онг къабыргъасыны бирде чу-
нгурун, бирде быгъынын тепдирсе, хал билмеген юштадычыкъ, ал-
гъа эки атлап, артына къарап, кесини къабыргъасын бла къарнын
кезиу ийисгейди. Хайыуан — хайыуанды. Ол кесине тюшлюк нек

салынмагъанын билмейди. Алай, бир арада, Темирсолтанны юй-юнден чыкыгъан адам дауурланы эшитгенлей турады.

Темирсолтанны юйюнде тогъуз кьонагъы барды. Ала агъачха кетерге хазырланадыла. Анда кьалай жюрюрге керек болгъаныны, кимни не борчу боллукъну юсюнден айтадыла. Хар кюнден бир бирни узакъдан не да кьарангы кече таныр ючюн, нелляй белгилери, жаз тиллери боллукъун тохташдырадыла. Азыкъны, кийимни, сауутну, эл бла байлашыуну, не заманда, кьалайда тубеше турууну юсюнден кенгешедиле. Ахырында, ингир кьарангы болгъанлай, Нартбора башы тебеге бирер-бирер, экишер-экишер атланыргъа оноулашадыла.

Къайгъылы кьонакъларын да ашырып, Темирсолтан жангыз юштадысына биченчик сала тургъанлай, кьоншусуну арбазындан:

— Оу, кюнюм жабылгъан, биз харипле, биз сангыраула! Элибизге кьан жауа турады да!.. Кёремисиз, кёремисиз? Тёгерекде акъ къашхалыла, айбашла тизилип турадыла да!— деп, кычырыкъ этип, абынырма деп кьоркыгъанындан узун этеклерин кьолу бла ёрге кётюререк тутуп, ол кюннге дери киши эселеген сапаллы, кызыл кенчегини кенг бутлукъларын жел этдире, кызылуурт Сайхатны юйге кьачып баргъанын кёрдю, Сайхатны эри багъырмыйыкъ Гитче да Темирсолтанны юйюнден шендю кетгенледен бири эди. Сайхат, баям, эрини муратын биле болур эди. Гузаба этгенине кёре, ол да партизан жыйындан узакъ туююлду.

Темирсолтан терк окъуна, ачыудан бети да агъарып, узун-узун атлап, юйюне ташайды. Сора, юйден чыгып, төгерекге жашыртын кёз жетдирди.

Элни төгеректинде тууралада, сыртлада, атлы аскер, бармакълача тизилип, ушкокланы чюелтип турады. Кьуршалау кьалын болады, узакъ сыртладан жууукъ жерлеге кысыла келеди. Ахырында кьара кьуршоу тутушду, бирикди. Не эсе да, бир команданы сакълайды.

Межгит аллында адамла жоккум бола башладыла. Алагъа кьошулургъа андан-мындан да кёп адам келди. Жамауат бары алайгъа жыйылгъанча болду. Жалан да Темирсолтан алайгъа бармай, халжар ичинден, ол адамланы не этгенлерине жашырын кьарайды. Сора, тезалмай, элни кьара халкындан айырылыргъа кёлю бармай, межгит аллында халкыгъа кьошулду.

Жамауатны арасында «акъсюек» Дауле, бурун сууун да тыялмай, элге оноу этерге кюрешеди.

— Баршивикле кьачхандыла. Тау Дюгерде хапарлары барды. Жангыз бирден сора топлары да болмай, жангыз тарны сакълап турадыла дейдиле. Алай бла уа ала кёпге дери чыдамазла. Ол хакъды. Энди акъланы, кадетлени кёресиз. Была төгерекни алгъандыла. Кеслери да кёкде жулдузладан, жерде кырдыкладан да кёпдюле. Низамны суйген адамладыла. Жамауат кесин иги жаны

бла кёгюзюрге керекди. Таза, омакъ кийинигиз. Энди бизге была оноу этерикдиле,— дейди ол, бурнун да терк-терк тарта.

— Да большевиклени жартысы Тау Дюгерге къачханлыкъ-гъа,— деди, анга айланып, Темирсолтан,— ёзенледегилери уа къайры кетгендиле?

— Аланы уа кимин Сары къамишни кёллерине, кимин да сюрюп Къара тенгизге къуйгъандыла. Энди дуняны бузарбыз деп айланганла жокъдула. Власть жерине келди, аллахха шукур,— деп, Дауле алтын сынжырлы сагъатына къарады. Сора тегерекде тизилген атлыланы къалын тизилгенлерине къарап:— Ма была элге киргенлей, омакъ да кийинип, алларына, бизде жюрюген адетдеча, туз бла гыржын алып чыгъаргъа керекди...— дей тургъанлай, аны сёзюн Темирсолтан бёлдюрдю:

— Аланла, жамауат, былайда тегерегибизден ушкоклары буруп, къуршалап тургъан къазакъ аскер бизге саламлашыргъа келген сунмагъыз. Уллу суудан бла уллу ауруудан кесинги сакъла деп сёз барды. Хар ким кеси башыны къайгъысын кёрюрге керекди. Ырхыны ал ургъаны аман болуучусун билесиз. Дауле кесини бурун сууун тыялмайды, сизни къырыргъа чапхан эсирген, къутургъан къазакъланы къалай тыялыр? Алданмагъыз!

Темирсолтанны ахыр сёзю жамауатны гюрюлдеуюне тумаланды.

Бирле:

— Керти айтады, тюз айтады,— дей эдиле.

Бирле уа:

— Аллахны бир айтханы эки болмаз. Буйрукъдан къутуллукъ жокъду. Биз кимге не хата этгенбиз!— дей эдиле.

Алайда, тегерегиндеги адамланы бетлерине тюрслеп-тюрслеп къарай тургъан къарт эфенди да, Даулеге баш урады.

— Хар ким юйюне кетип, бугъунургъа кюрешсин. Былайгъа басынып турмагъыз,— деп, жамауатха хыны-суху сёлешип, Темирсолтан юйю таба тебиреди. Алайгъа келген адамланы бир къаууму да кетип тебиреди. Алай бир къаууму уа Даулени тегерегинде къалды. Ма ол адамла ары-бери чачылып тебирегенлей, хауада хырф-хырф этип бомбомётдан атылгъан бомба келип, жоккум болуп тургъан адамланы къатларында тийип атылды. Қимни тон этеклери тешилди, кимни къолу, кимни буту жаралы болду, алай ауур жаралы болгъан да, ёлген да жокъ эди. Андан сора, алайдагъыла да Даулени биргесине межгит ичине къачып тебиредиле. Болса да элни тёбен жанындан, элни ичи таба, къызыл ракетала, жылтырап жана, кёкге сызылдыла. Тегерекде цепь болуп тургъан атлыла ушкокларын къурмашча чартлатып башладыла. Элни тёбен жанындан, орамны ат аякъ тауушха алдырып, къазакъ аскер къуюлду. Элни башы бла уа окъла чюуюлдеп ёте эдиле.

Межгитте киргенле да, анда да чыдаймай, бийгъы межгит аллына чыкъдыла. Терк окъуна аскер бёлек аланы тегерегин алды.

Бир къазакъ офицер,— тюбюнден чыгъаргъа жетген акъ атын да жюгенинден тартып, шиш турдура, адамланы юслерине тылпыуун урдура:

— Кто большевик?— деп сорду.

Ол заманда Дауле, алгъаракъ атлан:

— Баршивик жокъ. Баршивик дамно бижал на гара. Тут свои,— деп, боз чепкен тышлы тонун желпегей этип, ичинде къара къапталыны ёшюнюндеги кюмюш крестин бла майдалын офицерге кёргюзтдю. Аны алай этгенин эслеп, крестлерин, майдалларын кёргюзтгенле дагъыда болдула. Алай аллайла бек аз эдиле. Бир къауумла уа ол Темирсолтанны дуусуну тюбюнде мугурайгъан таукълагъа ушаш, бетлерин жашырыгъа кюреше эдиле.

Акъ офицер Даулеге къамичи сабы бла узалып:

— Ты будешь старшина!— деп, огъурсуз къарады.

Дауле уа, ыразы болгъанын билдирир ючюн, башын алгъа-алгъа чайкъап, онг къолун жюрек аузуна салып, офицерге баш урду. Ол а, аны ыразылыгъын ангылап, Даулени бир талай алгъыш сёзлерин да эшитип, аны сол билегине акъ къумач журун къысды. Сора, Даулени юйюню орамгъа айланган мюйюш жигинжисине акъ байракъчыкъ такъдырды.

Элде бир талай юй кюеди. Асыры тютюн ийисден солур къарыу да жокъду. Къазакъла уа тюбеген адамларын, къамичиле бла туююп, межгит аллына сюрעדиле. Ол адамла бла бирге Темирсолтанны да сюрдюле. Букъгъан жеринде тапхан эдиле да, аны туююп, кёзюн-башын томалтхан эдиле. Эки къолун да артына байлап, ат аллында сюрюп, межгит аллындагъы жыйыннга къошдула.

Алайда жыйынны списогун этдиле. Он эки адамны айырып, Нальчик таба сюрюп тебиредиле. Темирсолтан да аланы араларында барады.

Бир кесекден ол биягъы акъ офицер бла Дауле тутмакъланы жолда жетдиле. Конвойла тутмакъланы тыйдыла. Сора, алагъа айланып, Дауле сёлешип башлады:

— Мен алгъындан айтхан эдим. Низамны бузмазгъа керек эди. Туз гыржын бла жолугъур орнуна, бир къауум адам бугъаргъа кюрешгенди. Энди ала, баршивикле болмасала да, аладан хазнагъа саналмайдыла. Терс болгъансыз, терслигигизни жулур ючюн, бу сизни сургенлеге жулуу берип къутулургъа керексиз.

— Малыбызны къыра, сюре къалдыла, кесибизни кийимлери-бизни сыдырдыла. Хуржун, кюбюр да къоймадыла. Энди былагъа жел аурууму керекди?— деп Темирсолтан къыжырыкълады. Алай:

— Ай, аурунг алайым, малыбызны алып, жаныбызны къал-

дыртсанг, ёмюрде сени кьулунг-кьазагъынг болур эдик,— дегенле да болдула.

Намыс сатыу-алыу башланды. Ырысхы, мал берирге, ант этгенлени Дауле жюкге ала эди. Ким алтын, кюмюш берирге, ким да мал берирге деп Даулени списогуна кьошула эди. Жалан да, аны-муну бер деп ала айтмагъан, берейим, деп да кеси сагъырмагъан Темирсолтан эди. Нек десенг, Темирсолтанны большевиклиги кимге да асыры туура эди.

Сатыу-алыу бошалды. Ычхынганла, офицерге бла Даулеге баш ура артха кетдиле. Алада кёлю бла баш ургъан жокъ эди: амал этерге кюреше эдиле. Аны Дауле кеси да биле эди. Алай, ол, ала бой салып турмасала, дагъыда тутдурумма деп умут эте эди.

Артха кьайтып келгенлени, отдан, окъдан да кьоркьмай, сарнап келген кьатынлары алларына чыкьдыла. Кимни кьатыны, кимни анасы, кимни эгечи жиляй эди. Жилягъанла бираз сабыр болдула. Жюрексинип, чачын, бетин жыртхан — Темирсолтанны кьатыны — Хабийбат эди.

Кьазакъланы жартылары Темирсолтанны элден шахаргъа сюрюп кетдиле, жартылары уа элни тинтиуден бошамагъан эдиле. Элни ичине бийик жерден кьарасанг талауурчуланы кьалай кьармашханлары кёзге шарт эсленеди.

Темирсолтанны юйю жана, ауа турады. Бахчасында тёртеулен Темирсолтанланы желлей тургъан ийнеклерин, ач бёрюлеча кьадалып, тегерегинден болуп, соя турадыла. «Айбашладан» ючюсю уа тауукъ гедешде тауукъланы тутуп, кьычырыкъ этдирип, баш токьмакъларын юзюп-юзюп, аякъларындан бирге кьысып, ат кьанжыгълаларына тагъадыла. Атларыны кьабыргълаларындан, быгъынларындан да тауукъ кьан саркьгъан кьутургъан кадетлеге хычыуун окьуна кёрюнеди.

Гедеш ичинде ахыр кьычырыкъ — ол кьотуркикирик хоразныкьы эди. Ол кесин тутдурмай, гузаба этип, кесин гедеш кьабыргъа лагъа ура эди, болгъанны букьугъа алдыра эди, аны тутаргъа кюрешген акъ кьазакьгъа: тырнагъын жетдирип аны кёзюн алыргъа аздан кьойгъан эди. Болса да, хораз, гедешни жепи эшигинден чартлап, тышына чыкьды. Ол чакьда, тышында сакьлагъан кадет уллу бичагъы бла хоразны сермеди. Хоразны бир кьанатыны жартысы юзюлюп, алайда кьалды. Кеси уа жансерейне учуп, бахчаны аргъы кьыйырында кьалын чырпыгъа ташайды. Кьанат юзюкню да кьолларына алып, ол гедешден, юсю-башы тозурап, бети-кьолу сыдырылып чыкьгъан солдатха кьарап, аны эки нёгери да асыры харх этгенден буууладыла. Ол а, ачыусунуп, юсюн кьагъаргъа кюрешеди. Сора, бираз тизгинин жыйып, карабинин сермеп, ол хораз ташайгъан чырпы таба беш кере атды. Болса да,

тауукъчу солдатны ачыуу чёкмей эди. Аны кьоллары да, туюп жыягъы да бирча кьалтырай эдиле.

Элде, анда-мында, ушкок тауушла тохтадыла. Ингир ууахты болду. Бир кьауум жашил ракетала жылтырашып кёкге чыгып-чыгып ёчюлдюле. Эл тонай айланган акъ аскерчиле, ким ат бойнуна кийим тигиучю машина алып, ким машок артмакъланы ат юсюнден салындырып, ким хазыр кийимлени кьанжыгъалагъа кьысып, ким этден, жаудан, бишлакьдан артмакъларын толтуруп, ким да атына мурдар тауукъ артмакъла жюклеп, межгит аллы ёзенчикге келдиле.

Быланы халларына кьарасанг, аскер туююл, базарчыла сунар эдинг. Алай хар бири уубетле эдиле. Кёзлери тегерекге жут кьарай эдиле.

Кёп да мычымай, таматалары, унтер-офицер, экеу-экеу тизилиуге команда берди. Тизилдиле. Бары да ушкокларын ёрге тутдула. Беш кере залп бла атдыла. Дагъыда жерледиле. Сора унтер-офицерни ызындан, атланы лох этдирип, элден шахар таба кетдиле. Элде уа кюе тургъан юйлени, биченлени, халжарланы ёчюралмай, халкъ дыгаласха кьалып кюрешеди. Ненча сырафлыкъ, ненча артыкълыкъ! Бирин айт да, бирин кьой! Эл элге ушамай, ёртен тюшген кьара агъачха ушайды.

Темирсолтанны уа, кьазакъла алларында сюрюп, акъланы штабына элтдиле. Гитче терезечигинден аз-маз жарыкъ ургъан тар, таш юйчюкге бекледиле. Аллында уа сунгюлю ушкогу болгъан кьалауурну суюдиле. Анга да ышанмай, темир эшикни узун кьадаууна ауур кьара кирит такъдыла. Ол киритни такъгъан алаша-сары кишичик, ачхычланы зынгырдата, кьынгыр кавалерист бутларына кезиу жантая, артха кьайтды. Соруу этиучю отоууна кирди. Сора, сарыуу кьайнай, стол юсюнде Темирсолтанга соруу этгенде жазгъан кьагъытларын жангыдан окъуп, кеси кесини эринлерин кьабып, бармакълары бла столуну юсюне барабан уругъа кюрешди.

Аны сорууу анга ол излеген умутну толтурмагъанын аны кесини халындан билиуге тынч эди. Ол большевиклени, партизанланы юсюнден белгили хапар излей эди ансы, Темирсолтанны юсюнден оюму эртте тынган эди.

Ненча кере чыбыкъ уруп, азап берип соргъанда да, Темирсолтан Змеенкону бетине тюкюрюп кьояды. Темирсолтанны тамата кьарындашы Бекмырза тынч адам эди. Ол тутулгъан иш этсе, соруу азапны кётюралмай, партизанланы планларын, санларын, кимле болгъанларын айтып кьояр деп Темирсолтан кьоркьа эди. Алай, Бекмырза уа, кьазакъла элден кетгинчи картоф уруну ичинде, аны кьангаларыны тубюнде бугъуп туруп, кеч болгъанлай а, жангыдан кийинип, сауут-саба да алып, агъачха кьутулгъанды.

Темирсолтан кичи кьарындашына да ол бир хыпьярлыкъ этип,

ашы ыш, кесин жойдуруп кьояр деп кьоркьа эди. Ол кеси да, чыкьгъан билегин салдырыгъа деп, Чегемге кетип эди.

Адилгерий Темирсолтанны тутулуп кетгенин да эшитмеген эди. Элине быллай от жаууп тургъанын да билмей эди ансы, бир билегин да ёрге такьгъанлай окьуна, илячинча учуп, элине келир эди. Амма, хар ишни да сылтауу болады.

Темирсолтанны кичи кьарындашы, Адилгерий, кьабартылы устагъа билегин да салдырып, элине кьайтханда, кюйген юйлени кердю. Элде бир тюрлю мугурлукъ бар эди. Ол жанындан суйген тамата кьарындашыны ёлюгюн, Худур Кьолдан келтирип, кьабыргъа салгъанларын эшитгенде, эки кьолу бла кёзлерин жабып жияды. Болса да, ол батыр адам эди да, терк окьуна эс жыйды. Жылтырагъан кьара кёзлерин кенг ачып, акъ мангылайын жыйырттып, кьалын кьара кьашларын ёрге кётюрдю. Сора, жан хуржунундан кьызыл дарий палатогун чыгъарып, кьынгырыракъ да болгъан уллу, жукъа бурнун сюртдю. Аны ызындан а, адамлагъа айланып, ол кьызыл палатокну да кьолунда силкиндире:

— Мен Темирсолтанны кьанын алмасам, мени адамгъа санамагъыз. Ма бу быстыр журунга санагъыз! Темирсолтанны ёлтюргенле да, бергенле да кеслерине сакъ болсунла. Мен кесим ючюн кьоркьмайма. Бир кюн туугъанма — бир кюн ёллюкме!— деди.

— Эй, жанымы кьыйыры, кьысхатамакъ болма,— дегенле да болдула, алай, Адилгерийни жарсыууна нёгер болгъанла кёп эдиле.

Ол кюн, кьалай эсе да, терк кетди. Адилгерийни кече узуну кёзюне жукъу кирмеди. Бирде кьазакъла Темирсолтанны кьалай туйгенлери, бирде уа аны Худур Кьол эрнинде кьалай илишан этгенлери Адилгерийни кёзюне сурат болуп керюне эдиле.

Бурун тауукъ кьычыргъанлай, Адилгерий, кьобуп, патеген чыракъны жандырды, терк окьуна кийинди. Жангы самовзвод наганын сыйпады, жау сюртдю. Сора, шырхы ташны да, кьара билеуню да алып, кьамасын биледи, кьылкьыяр этди. Кьаманы сууукъ кьабыргъасын уппа этди да, кьынына шырылдатып сукъду. Аны ызындан а, жау сюртюлюп тургъан наганын жерледи, тёнгегин буруп, жети патрон салды. Бурун жанындан кьарагъанында, наган патронланы ичлериндеги кьызыл окъла, жинкле кибик керюнедиле. Адилгерий наган бла чыракъны бир ауукъгъа дери марады. Сора, сагъыш эте кетип, аны жүрек аузуна кьысып турду. Алай, кёлюне не эсе да келип, Адилгерий терен кючсюндю да, наганны сахтиян кьабына салды.

Адилгерий сауутун-сабасын хазырлап, кююш бел бауу бла бирге, жастыкъ тубюне салып, кётюртмеге тыянды, алай кёзюне кьалкьыу келмеди, аз да чырым эталмады.

Ганг атды. Кюймеген юймеден тютюнчюккеле чыггып башладыла. Алай, элни жартысы ол кече окъуна таугъа къачхан эди, жартысы да къачаргъа хазырлана эди. Аны себепли элни адамы жукъаргъанды. Болса да орамда ёрге-энишге ётгенле кёрюнедиле.

Байрым кюндю. Аязды. Кюн чыкъды, кесини сёдегей тыякъларын узатды, алай бузкъаудан эримей, жылтырап къалды. Бир кесекден а, кёкге жукъа, акъ булутла жайылдыла. Аны себепли энди адыргы кюн тыякъла да мутхузлукъда жутулдула.

Адилгерий сагъышха къалып, кюйген юйлерине къарап, бир талайгъа дери сирелгенлей турду. Алай, ауара болгъандан хайыр келмезлигине ийнанды. Ол төрт аякъланып душманны арбасын тартып жашагъандан эсе, ёресине къазауат этип ёлюрге ыразы болду. Алай кесини жанын душманнга учуз бермезге къаст этди.

II

Тюш болду. Межгит минарасындан азан тартылды. Халкъ жума намазгъа жыйыла башлады.

Ким биледи, Бекмырзадан бир хапар эшитир эсем не да элден къачханланы табарча болур эсем деп, Адилгерий да межгит аллына барды. Аны бу жол кёргенле къарындашыны юсюнден къайгы сёз бердиле.— «Ол ажымлы ёлдю, кетди. Энди аны орнуна да сиз жашагъыз»,— дегенле болдула.

Адилгерийни ары, межгитге, барыуу кесине нёгерле излер ючюн эди. Алай, анга нёгер боллукъла бюгече окъуна, сауут къоллу болуп, кими агъачха, кими таугъа кетген эдиле. Мында къалгъанла уа, кими — кеси кесин мажарып къачалмагъанла, кими да къайсы власть болса да, айымыды дегенле бла акъланы сакълагъанла эдиле. Къысхача айтсакъ, элни адамы юч айыры болуп эди: большевикле, кадетле, сора ары да, бери да къатышыргъа суймегенле. Ол къауумлагъа бир-бир адамла: «Къара халкъ, ара халкъ, чанкала»,— дей эдиле.

Даулени межгит аллында болмагъаны Адилгерийни тынгысыз этди. Аны къайда болгъанын алайдагъы адамлагъа сорургъа уа базынмады: эшитгенле, кёп тюрлю хыйсап этип, шексинирге боллукъ эдиле.

Халкъ жума намаз этерге межгитге кирди. Адилгерий да, адамла къатыш, арт сатырдагъыланы орта тенгинде тохтап, къулакъ къакъды. Баш къайгысы намаз болмаса да, ол аллында бла жанында адамлача, ала къопсала, къобуп, ийилселе, ийилип, шыбырдап турду.

Намаз къылыу бошалды. Эфенди «ийман юйчюгюнден» артына бурулуп, жамауатха ууаз айтып башлады:

— Буслиман жамауат, жерде, кёкде, бу дуняда, ол дуняда

да хар затны болушу аллахны буйругъу блады. Аны себепли, керексиз къайгъыланы кьоюп, аллахха табу этип, аллах берген ырысхычыгъыгъызны башыгъызгъа жаратып, ислам диннге толу табынып, ырахат жашаргъа керексиз. Алайды да-а?

— Алайды! Алайды!— дегенле болдула.

— Да, аллахны келамын билгенле, къара таныгъанла ангылай болурсуз,— дегенле да бар эдиле.

— Да, эфенди, аллахутала: «Сен мадар этсенг, мен къадар этерме»,— дегенди деучюнг эсингдемиди?— деп, Адилгерий кычыраракъ да этип, артдан селешди. Адамла бары да анга бла эфендиге кезиу къарайдыла. Мыйыкъ тюбюнден ышармиш этгенлени Адилгерий кез кыйыры бла эследи да, жүреги бираз жапсарылды. Ахия эфенди уа, кызараракъ да болуп, жууап берирден алгъа, ууакъ-ууакъ жетел эте:

— Ол да эсимдеди. Кертиди. Мадар этгеннге къадар болады. Баршивикле мадар этип бери келгенде, биз, аллахны къадамы бла, алагъа бой салгъанбыз, энди къазакъланы мадарлары онглу болгъанында уа, ол да аллахны къадамыды да, биз, жамауатыбыз бла биргелей, алагъа бойсунургъа керекбиз,— деди.

Адилгерийни Ахия эфендини ууазына ыразы болмагъанын кепле да сездиле, алай анга ачыкъ негерле чыкыгъынчы, межгитни тегерегин ат аякъ тауушла толтурдула. Ууаз бериу, чириген жантауча, дыркъ деп юзюлдю. Адамла, команда берилгендеча, бирден ёрге кюпдула, сагъайдыла, кымсыз болдула. Межгитни ал жанында юч да терезесинден ичине ушкок бурунла къарадыла. Ким эсе да, орусча: «Кюлларыгъызны ёрге кетюрюп, тышына, бир-бир чыгыгъыз!»— деп ачы кычырды. Ол заманда Ахия эфенди «ийман юйден», элгенип, чартлап, адамланы тюз да араларына табылып:

— Кюремисиз, бир аман адамны хатасындан къаллай кыайгыла кетюрюледиле? Аллах-аллах! Кимни излей болурла?— деп тегерегине къарады. Анга киши жууап этмеди. Хар ким бир бирни ызындан тышына чыгып тебиреди. Адамланы жартылары чыкыгъандан сора, иш белгили болду: Адилгерийни тутдурургъа деп, Дауле кадет аскерни алып келген эди. Ол взводна офицер бла бирге сюелип тура эди. Тышына чыкыгъанладан бирин арлакыгъа чакырып, аны кюулагына: «Адилгерий мындады дейле, ол кертимиди?»— деп сорду. Баям, мындады деген болур эди аны, Дауле межгит ичиндегилеге:

— Адилгерийни бери чыгырыгъыз!— деп кычырды. Аны эшитгенлей, Адилгерий желпегей тонуну онг этегин артха кыайырып, эрляй наганын чыгырып, тохтады. Аны кергенде, адамланы бир къаууму межгит эшикни босагыасындан, бир бирни малтап, чыгъа эдиле. Адилгерий а кезлерин жандырып:

— Жанындан тоймагъан, къатыма келмесин!— деп, кычырып,

наганын терезелеге кезиу-кезиу жандырып башлады. Межгит ичиндегиле, къарап-къарагъынчы, тышына буштукъ болуп чыкъдыла. Тышындагъыла да межгит тегерегинден узакъгъа себилдиле. Ушкок бурунла да терезеледен тайдыла.

Адилгерий орта терезеге — «ийман юйге» жанлап, межгит аллына къарагъанда, алайдан арлакъда, анда-мында ушкок бурунларын эследи. Къазакъла, тегерекге жайылып, межгитни къуршалап тура эдиле. Адилгерий андан тышына чыкъгъанлай тутаргъа умут эте эдиле. Ол умутну уа Адилгерий да биле эди да, кесин саулай пленнге бергенден эсе, ёлюрге хазыр эди. Тамата къарындашын ёлтюрген, юйюне уа от салгъан мурдарланы жау сюртмезликлерин дурус биле эди.

Адилгерий, керох бла атыуун къойду, файдасыз атыуну жангылычха санады. Къазакъла да атмай тохтадыла. Адилгерийни харогъу да къачандан да бююн артыкъ багъалы эди. Ол наганны ахыр кере жерлеген эди. Жангыз жети окъ а — не болсун! Къама бла чабарча уа, киши да жанламайды.

Къазакъла Адилгерийни уруп ёлтюрюп къояргъа эркин туююл эдиле. Алагъа аскер начальниклери, акъ офицер Одинцов, Адилгерийни саулай тутуп келирге буйрукъ этген эди. Алай ол буйрукъну толтургъан а тынч туююл эди. Ала, Адилгерийни атхан огъу жерге сыраф тюшмеучюсюн билмей эдиле. Ай, не медет, бу къуршоудан бир къутулуп, ушкогу да кьолуна тийип, Адилгерий была бла тышында, эркинде, бир атышса эди, тонлукъ тюшюрюр эди!..

Ингирге къалсала, къазакълагъа бююн тапсыз боллукъ эди. Ала, элни тегерегинде къалын агъачдан кьоркъа эдиле. Аны ючюн, жангыдан межгит таба ушкок атып башладыла. Адилгерий жууап этмеди. Дагъыда, дагъыда атдыла. Дагъыда жууап этилмеди.

Къазакъла кеслери межгитге чабып, кирип къалыргъа кьоркъуп, эллилени жокку этип, алларына салып, чапдыла. Жетип, терезе жанлагъа басындыла. Бир къаууму да, межгитни эшигин да бузуп, ичине ташайды. Адилгерий бир кьолунда къамасы, бирси кьолунда наганы бла алагъа айланганда, ардагъыла эшикге тыгъылып, алдагъыла уа аланы юслерине жыгъылып, оюлгъан хунача болдула. Ол чакъда эки терезеден да ичине адамла секиришдиле. Элли адамланы араларында къазакъланы не да Дауле кибиклени марар онг жокъ эди да, Адилгерий, орта терезе бла секирип, тышына чыкъды. Алай, не файда, энди бююн тапсыз болду. Терезе тюпледе, ырбылада бугъуп тургъанла Адилгерийни ортагъа алдыла. Ушкоклары буруп чапдыла. Адилгерий къаманы жылтыратып, теп-тегерегине, урчукъча бурула кетип, сабыр болду. Эллилени бла къазакъланы араларында офицерни бла Дауленни кёрюрге умут этген эди, алай ала узакъдан оноу эте болур

эдиле,— кәрмеди. Сора, жууукъ келе келген ушкокчуладан бир бири ызындан алтауланны, керох бла атып, чонкьайтды. Кьалгьанла, артха ыхтырылып, жерге жатдыла. Адилгерий а: «Энди ёлсем да, кьайгьырмаз! Саулай а алалмазсыз! Совет власть ючюн жанымы береме!»— деп, кеси кесини жүрек аузуна, тиреп, наганны ахыр огьун жандырды. Адилгерий, тентирей кетип, ауду.

Андагьы да, мындагьы да чыкьдыла. Жерге бауурланганла да кьопдула. Бир кьауумла Адилгерий аудургьанлагьа, бир кьауумла уа Адилгерийге чапдыла.

Керох атылгьанда жыгьылгьан кьазакьладан биринчиси ауур жаралы болгьан эди, бирсилери кими женгил жаралы болуп, кими да ёхчеге аугьан эдиле. Жаралылары терк окьуна жараларын байладыла. Аланы кьатларында адамла кёп чырмалмадыла, Адилгерийни уа тегерегине басындыла. Аны жыгьылгьан жери кьызыл кьаннга боялгьанды. Хайырланылмай кьалгьан кьамасыны сабын кьурушхан бармакьлары жибермей турадыла.

Баям, санитар кьазакь болур эди ансы, бир арыгьыракь жаш, Адилгерийни алыкьын ёлмегенин айтып, аны тонун да, кьапталын да юсюнден сюнгю бичакь бла жырып, тешди. Терк окьуна Адилгерийни окь тешген жерлерине жара мамукь да, жулала да салып байлады. Сора, аны кекеллерине, кёз жанларына спирт ышыды. Бир башха кьазакь а, кесини суулугьундан Адилгерийни бетине суу сепди. Адилгерий жайыкьгьанлай, аны кьолундан кьамасын тартып алдыла. Кероху уа несини жүрек аузуна атылгьанда окьуна чартлагьан эди.

Адилгерий жүрегине уругьа умут этгенликге, окь кёкюрегини сол жанындан тийип, сол кьабыргьасыны арт жанындан чыкьгьан эди. Сол ёпкеси хар солугьаны сайын хур-хур эте эди. Жётел этгени сайын а Адилгерий аузу толу кьан тюкюре эди.

Кьазакьла Даулеге арба мадартып, арба башчыны да элден алып, эки ауур жаралыны да бир арбагьа жатдырып, Нальчикге алып кетдиле.

Жаралы кьазакь жолда окьуна ёлдю. Аны жарасы башындан эди. Баям, мыйысына кьатышхан болур эди.

Кьазакь ёлгенликге да, взводна офицер жарыкь эди: ол буйрукьну толтургьанына кьууана эди. Энди аны чыны да кётюрюлюр, ол майдал да алып. Ёлген кьазакь ючюн а артыкь кьайгьырмайды.

III

Жаралары сау болгьунчуннга дери деп, Адилгерийни военна лазаретге салдыла. Аны жатхан жери экинчи этажда болгьанлыкьгьа да ышанмай, Адилгерийге бакьгьанлагьа да кьачырма-

гъыз деп къаты айтып, лазаретни арбазын кезиу-кезиу сакълар-
гъа, суткагъа тёрт часовой салдыла.

Ала хар алты сагъатдан алышына эдиле. Кече да кюн да
ышанмай, лазаретни арбазгъа чыкыгъан уллу эшигин къаты
сакълай эдиле.

Эки ыйыкъ озгъандан сора, Адилгерийни окъ тийген жарасы
жабылды, алай окъну чыкыгъан жери уа алыкъа толу жабылма-
гъан эди. Болса да, военна соруучу Адилгерийни терк-терк чакъы-
рып башлады.

Инчге сары мыйыкъларын да бура, зегилеукёз, гырхы кишичик,
Змеенко, шугут жилин кибик эди. Адамгъа зегилеу мияла кёзле-
рин аралтып тохтаса, сары кирпичлерини тюплеринде житча кёз-
лери къагъылмай, бир ауукыгъа дери туруучу эдиле. Ол алай къа-
рап, кёп тутмакъны жанын алыргъа жетдириучю болур эди. Алай
Адилгерий аны ол тюрлю къарауундан къоркъмайды.

Бир ингирде, Адилгерий да лазаретде тёшегинде жатып: «Энди
сау бола барама. Сау болгъанымлай а не илишан этерикдиле, не
да асарыкъдыла. Не амал этейим?» — деп сагъыш эте тургъанын-
лай, палатаны эшигинден:

— А ну-ка, Адилгерий Шошбаров, халатынги къапла да, былай
чыкъ, — деп, акъбет сестрица кызычыкъ сёлешди.

— Бусагъат, — деп, Адилгерий, нек чакъырылгъанын билмеген
кибик, орусча жууап этди. Халатын юсюне атып, эки аягъына да
табансыз чарыкъчыкъланы къаплап, тыш отоучукыгъа чыкъды.
Анда ол сюелип тургъан къалауур къазакыгъа тюбеди. Ол Адил-
герийни коридоргъа чыгъарып, Змеенко деген уубет хар къуру да
соруу этиучю отоучукыгъа кийирди.

Къазакъ тышына чыкъды. Змеенко бла Адилгерий кеслери
къалдыла.

Змеенко эндиге дери хыны-суху этиуюн къойду. Ол амал жара-
мазлыгъын билип, энди алдау жаны бла тебиреди. Ол стол аллын-
дагъы шинтикни кёргюзюп:

— Олтур, господин, эсе да жолдаш Шошбаров, — деди.

— Бизге господинлик жетмейди, экибизге жолдашлыкъ а
арталлы да келишмейди, господин офицер.

— Къой, чанчы сёзле неге керекдиле? Мен къуллугъуму тол-
тура, санга хыны сёлеше да тургъанма, кечгинлик бер. Алай ишни
тюзетирге керекди ансы, керексиз кычырыудан файда жокъду.

— Да, аны уа мен эртте окъуна айтханма. Алай сен, господин
офицер, менден кечгинлик нек тилейсе? Сен — соруучу, мен а—жа-
ралы тутмакъ. Огъесе къурманлыкъ малгъа жемми къапдыраса?
Огъесе тырнакъ тюплериме ийнеле чанчыучунг жарамаймыды?
Огъесе, жараларымы хатерин этмей, бирси кече башыма ушкок
къауурсун бла туюгенигиз ючюн, мени артал да тели болгъанмы
сунасыз, господин Змеенко?

— Мен терс болгъанма. Бизни штабха келген хапаргъа ийнанып сени бир къарындашынг Темирсолтанны да бизникиле жангылыч бла ёлтюргендиле. Анга да жарсыгъанбыз. Алай анга ууу жетгенлени тутханбыз. Ишлерине военно-полевой сюд къарарыкъды. Ол а ишни терк тындырыучуду. Терсле терсликлерине жолугъурла.

— Да, мен да биригизни ёлтюргенме. Сора, баям, манга да сюд этерик болурсуз.

— Сен — башха, Темирсолтан харипни ёлтюртгенле да — башха. Ала тынч адамны ёлтюртгендиле. Сен а урушда атышыуда ёлтюргенсе. Юсюнге сауут бла чапханда, кеси кесинги къоруулай туруп, амалсыздан ёлтюргенсе. Санга сюд боллукъ туююлдю. Ол угъай санга: «Ол жигит адам бизни бла болса эди, биз анга чын берип, аны сыйлы офицер этер эдик», — дейдиле. Ангылаймыса? Санга къалай уллу намыс бериледи: ат, чын, кийим, ахча, эркин офицер! Айтчы сен, жигит, бизге нёгер болаллыкъмыса?

— Андан сора уа?

— Андан сора уа, айтама да, аты чыкыгъан офицер боласа, сыйлы къуллукъ эте, зауукъ жашайса.

— Андан сора уа не ахшылыкъ этериксиз? Ёлтюргенлеригизни сау эталлыкъмысыз?

— О, сен алай нек айтаса? Урушда ёлген да болады, жаралы да болады. Ол урушну законуду. Алай сени ажымлы ёлген къарындашынгы юйдегисине ырысхы бла болушлукъ этерикбиз. Ала элден керексизге къоркъуп, къачып кетмеселе эди, болушлукъ шёндю окъуна этерик эдик. Бекмырза да бош къачып айланады. Ёмюрде агъач тюбюнде кечиналмаз. Чыгъып къалса керекди. Анга киши да тиерик туююлдю.

Былайда Адилгерий кесини ахлулары къачып бугъунганларын билди. Сора, офицерге, кюлерек къарап, былай деди:

— Сен шёндю жау сюртюлген жип кибиксе. Артдаракъда ол жумушакъ жип бойнуму игирек буууп асармы?

— Къой-къой, неле айта тураса! Асмакъгъа сени кибик жигитле асылмайдыла. Мени санга айтыуум таза жүрекденди. Айт, бизге, акъ аскерге, ётемисе?

— Господин офицер, мени сизге ётеригими сие эсенг, манга азап бериу къалсын, иги бакъсынла, жараларымы терк сау этсинле. Акъылым жерине келсин. Шёндю уа асыры ауругъандан тентек болуп турама. Жууап эталлыкъ туююлме. Саулугъум жерине келсе уа, сизге толу, тюз жууап этерме.

— Ма мен излеген да олду! Сора, сау болгъанынглай, акъ аскерге къошуллугъунга подписка бер. Ма-а, мен жазайым да, сен а къол сал.

— Угъай, жазма. Къол да салмайма. Тентек бла тели бир кибикди. Сау болсам, салырма. Алыкъа кёзюм дайым къарангы эте турады.

— «Сау болсам, акъ аскерге ётерге подписка береме»,— деп кьол сал.

— Угъай, угъай... Мени акъылым шёндю алайгъа жетишмегенди. Сант сёлеше тургъанымы кёрмеймисе? Суюсенг сор, суюсенг ёлтюр. Манга шёндю бары да бирди.

Змеенко тынгылады. Адилгерийни мудах, алай кече кибик къарангы кёзлерине кесини кёк зегилеулерин, эрттеден бузлагъанча, аралтды. Алай тура кетип, ол аллында кёп хылымылы жазыу белгилери болгъан къагъытха къарады. Сора стол юсюнде «Шуры-Муры» деген маркалы хазыр папиросланы алды. Бармагъы бла къагъып, пачкадан папиросну кыйырын чюелтип, Адилгерийге, хыйла ышарыуу бла, узатды:

— Ич, иги папиросладыла. Огъесе сен тютюн ичмеймисе?

— Сау бол, господин офицер. Мен тютюнчю да, ичгичи да туююлме.

Биягъы офицер шошайды. Аны жашырын кыжырыкълагъанын, азыу тишлерин бирге къаты кысханда, эки жыягъында тукъур-тукъур болуп тюзелген жыякъ шаугютлери кёргюзте эдиле. Андан сора да аны мангылайында бичакъ табы, жауун къурт кибик, кыызара эди. Змеенкону нервалары асыры тынгысыз этгенден, аны бети, гогуш бети кибик, тюрлене-тюрлене тура эди. Бир талай шошлукъдан сора:

— Ахшы, — деди офицер, — мен бюгюн бизни ушагъыбызны муну бла бошайма. Санга иги багъарча, бюгюнден башлап, киши къаты сёз да айтмазча этейик, сен а иги сагъыш эт. Энди начальник кеси сорургъа да болур.

— Бек ахшы. Жараларым сау болсала, башым иги болса, жууап этапырма.

Адилгерий ичинден а: «Сен тюлкую болсанг, мен кыуйругъу болурма»,— деп тура эди.

Офицер жез къонгуроучукъну зынгырдатды. Жукъусурагъанындан элгеннен сазбет къазакъ кабинетге кирди.

— Буйругъугъузгъа тынгылайма,— деп, офицерге честь берди.

— Тутмакъны элт да, лазаретни дежурна сестрасына бер.

— Ангыладым, тутмакъны лазаретни дежурна сестрасына берирге!— деп ол Адилгерий таба бурулду. Адилгерий къопду. Иги танып къояйым, дегенча, Змеенкогъа тюрслеп кёз жетдирди. Сора:

— Сау къал, господин офицер. Жангы тюбешиуюбюзге дери,— деди.

Офицер, сёз айтмай, ыразы болгъанча, башын булгъап кыойду. Къазакъ, кеси сёз кыошмаса да, Адилгерийни айтханын, жаныгъан этгенча, ангылагъан эди. Змеенко уа Адилгерийни жумушатхан суна эди.

Къазакъны аллында келе, Адилгерий кеси жатхан палатаны тыш бёлюмюне киргенде, анда тамата дежурна болгъан, ол бия-

гъы пудрабет сестрицаны кёрдю. Ол да жукъусурай, тюзюн айт-сакъ, теке къалкъыу эте тура эди. Адилгерий бла къазакъ киргенде, элгенерек да болуп, ёре турду.

— Ауругъан тутмакъны сизге келтирирге буюрулгъанды,— деп къазакъ сёлешгенде, сестрица:

— Ахшы, ахшы. Барыгъыз, барыгъыз,— деп экишер кере айтды. Баям, военна сестрица уставны иги билмей эди не да акъланы уставлары болмаз эди.

Къазакъ, жухуна ургъанча, артха бурулуп кетди. Маруся уа, ол дежурна сестрица, Адилгерийге палатаны эшигин шош ачып:

— Бар, жерингде жат. Жукълап тургъан саусузланы уятма,— деп приказ этди. Сора, кеси, тешинген да этмей, тыш отоучукъдагъы тапчаннга тыянды. Кёп мычымай къалкъыды. Къалкъымай а не этерик эди: Адилгерийден сора, палатада, къачар деп, ол къоркъгъан адам жокъ эди. Бары да жаралы не да ауругъан къазакъла эдиле. Адилгерийни ундуругъуну къатында уа, Адилгерийге тасхачыгъа, пленнге тюшген жаралы большевик халда бир жаншакъ къазакъны ундуругъун салгъан эдиле.. Ол ишни уа, ким биледи, сестрица да биле болур эди ансы, ташаракъ тюшсе, алтын тишлерин ышартыучу, аны къатында уа Адилгерийге ачууланып сёлеше, къайырылыучу эди. Алай эди да, Адилгерийни тышында сакълагъанча, палата ичинде да душманлары сакълай эдиле. Алай, аланы ичинде, тышында къалауурларын да Адилгерий толу биле эди.

Этген хыйласы муратына жетдирлик сунуп, Змеенко госпиталдагъы кабинет кибигинден юйюне кетди. Эшикге чыкъгъанындан сора, арбазда часовойгъа да кёз жетдирди. Тёгерекге къарады: къар хапу эте тургъанлыкъгъа, тышы артыкъ къарангы туююл эди. Змеенкону эслегенде арбаздагъы часовой ууакъ жётел да этди. Ол да анга жётел бла жууаплады. Алай Змеенко арбазны аргъы жанында юйге ташайгъандан сора, часовой къазакъ, кесини юсюне къар жаугъанына бюсюремей келе-келип, лазаретни уллу эшигини аллына къысылды. Аркъасын эшикге тыяндырып, сын болгъанлай тура эди.

Часовой төгерекге бек тири къарайды. Ол алайгъа кече он эки сагъатда, кесини аллындагъы часовойну алышындырып тохтагъанды да, алыкъа бек сакъ, бек тири кёрюнеди. Алай эрттенликде алты сагъатха дери черсейип туруу а эрикдирир. Нек эсе да, башха жерледе часовойланы хар юч сагъатдан алышындыра эдиле. Мындагъы часовойла уа алты сагъатдан алышына эдиле. Баям, ауругъанла бла жаралыланы артыкъ къыйматлыгъа санамай эдиле. Бютюн да, экинчи этаждагъы, ауур жарасы бла не эталлыкъ эди.

Часовой сынча турады. Къар, бурдум этип, кёз ачдырмай къуяды.

Адилгерий тургъан палатаны туюбу, биринчи этаж, лазаретни кухнясы эди. Ол туюбунде арбазда тургъан часовойгъа айланган жанында уа Адилгерийни палатасыны юч терезеси, сахарны кыйырында «Хадагъжукъ бахчагъа» айланган жанында да балкону болгъан эшик бар эди. Эшикни уа киритин этмей, ич жанындан ыргъагъын салып къоя эдиле, нек десенг, ауругъанла, кюн иги кезиуде, балконнга чыгъыучу эдиле. Адилгерийни ундуругъу уа тюз да балконну эшигинден кирген мюйюшде эди. Андан сора да военна лазарет Нальчик сахарны ичинде болмай, юг мюйюшюнде эди. Аны бла Барамта элни арасында Нальчик сууну зыгъырындан башха жукъ жокъ эди.

Бу затланы барысы эсине тюше, кезюне керюне, Адилгерий ундуругъунда, татлы жукълагъанча этип, терен солуй эди.

Кечени бир кезиуюнде военна сестрица палатагъа, чичханны марагъан киштикча, шош атлай кирди. Жанлай келип, Адилгерийге тасхачыгъа салынган «саусузуну» аз-аз къатылып уятды. Ол, кезлерин ачып, Адилгерий таба къарап, баш урду. Андан сора, сестрица зат да айтмай, артха чыгып кетди. Алай тасхачы, дагъыда мычымай къалкъыды. Ол, бирси негерлери бла карт ойнап, бюгече он эки сагъатха дери тургъан эди да, арыгъан да болур эди ансы, былай татлы бир заманда да жукъламаучу эди.

Адилгерийни бек тынгысыз этген затладан бири Змеенкону алдау сезлери эдиле. Ол ышандырыгъа игиликге кюрешмей эди. Теркирек амал этмесе, иши осалгъа къала тургъанын, болжалы жетгенин Адилгерий сезген эди. Шендю аны негери жокъду. Таукеллик, батырлыкъ, кишилик — жалан да была Адилгерийни негерлери эдиле.

Палатада — шошлукъ. Жалан да жукълагъанланы мушулдаулары эшитиледи. Къабыргъада чюйге тагъылгъан патеген чыракъ энишге бурулуп, мутхуз жилтирейди. Къарангыракъ болса да, ундурукъла бары да кезге шарт керюнедиле. Тышындан къарагъаннга уа палатаны ичинде жарыкълыкъ артыкъ иги эсленмейди.

Адилгерий тешегинден шош кетюрюлдю. Кийиз тюплю чепкен чарыкъларын кийди, кюл бетли ысхарла халатын юсюне къаплады, акъ жан жаулукъ бла башын чулгъады, тешегинден акъ жабыуун чулгъап къолуна алды, жууургъанын, туюбунде адам жатып тургъанча этип, дуппур кепдюрдю, сора кесини окъ чыкъгъан жарасына къолу бла тийип, байлауу къаты къысып тургъанын билди. Тегерекге дагъыда иги сакъ къарап, Адилгерий, балконну эшигин акъырын ачып, тышына чыкъды да, терк окъуна ызындан эшикни этди. Жыйы ийисгеген жаныуар кибик, тегерекге сакъ къарап тынгылады. Шыхырт да жокъ, къарелди да жокъ. Къар а, кюрек бла къуйгъанча, къуяды, бурдум этдиреди.

Энди мычкы этиуден хайыр жокъду. Тангнга жууукъ болгъанды. Кухняда ишлегенле келиучю заман да жууукълашханды. Танг къарангысы озгъанлай отун, къазан, плита тауушла чыгъып башларла.

Сау адамгъа балкондан арбазгъа төрт-беш метр бийик кёрюнемейди, алай жарасындан сары суу бара тургъан, къарыусуз жаралыгъа уа алаша да туююлдю. Душманны аллында жатып ёлгенден эсе, аягъы юсюнде, къазауат эте ёлгенни тюзге санап, Адилгерий балкондан, эки къолу бла тутуп, салына келип секирди. Ол жерде жумушакъ къаргъа аякъ бурунларына тюшгенде, къар таууш да этмей къалды. Адилгерийни жарасындан чыккыгъан къан байлауундан да ётген эди, алай жерге уа акъмады. Жараны юсю къан мылы болса да, жараны татлы эти ачып, Адилгерийни не бек къыйнаса да, ол анга тёзе эди.

Адилгерий, төгерекге энтда да бир къарап, терк окъуна халатыны тышындан ундурукъну акъ жабыуун, жамычыныча, аркъасына къаплады, эки мюйюшюн бойнуна къысды. Сора, суу бойну таба айланып, къар бурдумгъа чабып, ташайып кетди. Ол, жыйырма бла он атлам алайдан айырылгъандан сора, ызындан къаргъан аны аз да эслеяллыкъ туююл эди: къар кёз ачдырмай жауа эди.

Къачхынчы суу бойнуна жетди. Къайнагъаны бу арт эки ыйкъда эриген сууну, эки жагъасы буз болса да, арасы ачыкъ эди.

Адилгерий, арсар болмай, эки чарыкъ кибигин халат хуржунуна сугъуп, этеклерин сол къолу бла ёрге жыйып суугъа ташайды. Ыз этмез ючюн деп, суудан чыкъмагъанлай, ёрге барып тебиреди. Айхай, суу тобукъгъа да жетмегенликге, жайыу болгъанлыкъгъа, таууш этип къыйнай эди. Жууугъуракъда болгъан адам чыпалчупул тауушну эшитирге боллукъ эди ансы, аны сууукълугъуна Адилгерийни, агъач кибик, сезимсиз аякълары тёзала эдиле. Болса да, алай бла Нальчик сууну ичин ёрге, таула таба, жырып, чертлеуюк зыгытха жанлагъынчы келди. Төгерекде алгъын кеситаныучу алма тереклени кёрдю. Адилгерий суугъа кирген жерден алайгъа дери эки километр чакълы болур. Охо да, Барамта башы агъачдан къутулгъанды. Кесини элине да энди аллай бирден аз артыкъ къалгъанды.

Кече шошду. Танг къарангысы бютюн тунакы болгъанды. Къар жарыгъы болмаса эди, кёзню кёзге ургъан къарангы боллукъ эди.

Суу ичинде тохтап, бир кесек тынгылай кетип, Адилгерий энишге ийилип, төгерекге къарады. Акъ тёшледен, чырпыладан сора зат да эсленмеди. Сора, суудан жагъагъа чыккъды. Ич кёнчек бутлукъларын бутларыны юсюнде окъуна сыкъды. Чепкен чарыкъларын кийди. Этеклерин а бошламагъанлай, биягъы къолу бла къаты тутханлай, чегет жолгъа къутулду. Мараучудан къутул-

гъан буу кибик барады. Барады, алай жолундан къорагъаны — аз, кългъаны уа кѣп кѣрюнеди.

Хата азданды. Адилгерий баргъан зыгыт ичинде жолну юсюнде ким эсе да тютюн къабындырып кѣрюндю. Дагъыда къабындырды. Сора от жилтинле эки да кѣрюнюп ѣчюлдюле. Адилгерий, элни сакълагъан кълалауурланы юслерине келген сунуп, тохтап, къымсыз болду. Ол да алай тургъанлай, ол къарелди: «А-у-у!» — деп созуп улуду.

— Ай, ол бирсиле малгъунладыла ансы, сен а, бюгюн, ана къарындашым кибик эдинг, — деп, Адилгерий бѣрюню тюзюнлей юсюне барып башлады. Къолунда заты болмаса да, ол бѣрюден къркъмай эди.

Бѣрю жол тубюне сылжырады, бир кесекден а Адилгерийни ызындан, тохтап-тохтап, келе башлады. Адилгерий тохтаса, ол да жол юсюнде чѣгелеп, анга къарап тохтай эди. Алай эте, эл кыйырында черек бойнунда Махаметни тирменине дери экиси да келгенлей турдула. Сора, тирменчини чырагъыны жарыгъын кѣрген бла, тирикъулакъ бѣрю, ыспассыздан, жерк кыйырында кѣкен чыгъанала арасына ташайды. Адилгерий а тирменни чалы тешигинден ичине къарай кетип, Махаметни кесинден башха нѣгери болмагъанын кѣрюп, тирмен эшикни къакъды.

Махамет, сагъайып, башында чюйре бѣркюн да онг къол женги бла ѳрге этип, сол къолундагъы жангы канкуракны да алгъанлай, эшик таба атлады. Эшикни, къылычын алып, кенг ачды:

— Аста-афируллах! Кимни кѣреме! Ай, харип сен, саумуса? Ёлтюргендиле деген эдиле да. Бекмырза кече сайын, ол бизни аман жашны да нѣгер этип, сени ёлюгюнгю Худур Къолда излеп айланады, — деп жилямсырады. Адилгерийни къаты къучакълап, уппа-уппа этди.

— Махамет, кѣресе... Мени халими кѣресе. Танг атып кългъынчы къутулургъа керекме. Бир амал эт. Юсюме, башыма къара. Элден а не хапар? Бекмырза уа элдеми турады? Кълалай турады?

— Кѣреме, кѣреме. Аллах болушсун жанынга. Керти айтаса. Бусагъат, танг атханлай, тирменликлерин элтирге адамла келликдиле. Не амал этейим? Ма, мени бу ичимден кийген чубур тонуму да, ол алайда чюйге тагъылып тургъан жылы бѣркюю да кий.

Махамет Адилгерийни аякъларында жыртыкъ чарыкъ кибиклерин эследи.

— Аягъынга киер зат а къайдан мадарайыкъ? Ыхы, ма, мени чабырларымы, жарарыкъ эселе, кий. Мен а, шѣндю окъуна, юйге къайтып, адамла бери келгинчи эски гѣн чарыкъларымы кийип келирме. Ары дери уа бу сени габашларынг бла окъуна барырма.

— Махамет, быланы кийип юйге келгенлей, атып къойма. Адамгъа кѣргюзтмей, отха кюйдюр.

Бу халатны уа, туурап, ышым кибикле этерге жарарыкъды. Кесимде къояйым.

— Хайда, маржа, хайда, терк кийин. Танг жарып къалады. Бирле кёрселе, хата азданды, тил этерле. Анса да ол бизни жаш кибикге элде ол ит Дауле къадалып турады: «Бекмырзаны къайда айланганын сен билесе. Сен аны бла шуёх болуучу эдинг»,— деп, гыр-гырын къоймай айланады. Бекмырзаны уа къайдагысын, агъачда кийикле билмей эселе, киши билмейди. Элде болса да, болмагъанча, ол сагъатдан думп болуп къалады. Абирекди дейле. Къайда айланса да, сау жюриюю.

— Сизни бла бизни бир бирге халаллыгыбызны билмеген элде киши да жокъду. Аны себепли уа жашынгы, Асланны, кесине сакъ болурча юйрет.

— Да, алайды, жаным. Болса да, мени юйюрюмде сизден жанын аягъан жокъду. Анга толу ийнанып бол.

— Алайды, алайды. Мен къайда болсам да, саулугъум жерине келсе, сизни сураргъа болурма. Сиз а, мында хал бла мени шагъырей эте турсагъыз, бек ыразы этериксиз. Келип кетгеними Бекмырзагъа айтсанг, бек ыразы этериксе. Табу, тап тюшгенлей анга менден толу хапар бер.

— Эшта-эшта. Ол бугъуп айланады ансы, хар кюнде элде кюнлерин ашыргъанладан туююдю. Тюбюнден, сахардан келип, къазакъла эки-юч кере да излеп, тапмай кетгендиле.

— Да, Аслан билир. Ол айтсын. Жауланы къолундан сау къутулгъанымы айтсын ансы, къайда боллугъуму уа кесим да билмейме.

— Бек ахшы. Аны ючюн тынгысыз болма.

— Сора, алай айтханыма айып этме ансы,— деп, Адилгерий уяларакъ да болуп,— бир сорлугъум бар эди.

— Аллах айып этмесин, сор. «Уллу иште уят жокъ, сорулгъан иш а — сёгюлмез»,— деп сёз барды.

Адилгерий, бир кесек сагъыш этип:

— Жулдузда Марзиятдан башха адам бармыды?

— Угъай, харип. Жулдузну эри ёлгенден бери да, харип, жангыз Марзиятдан башха неси барды? Бу сарыуек кадетле келгенли уа, экиси да мугурайып айланадыла. Жулдуз, къызыны намысына къоркъа болур ансы, аны юсюне да эски-бусху кийимле кийдиреди. Къалай эсе да, экиси да тозурап турадыла. Марзиятны атасы «къарала» жанлы болуучусун элде ким да биледи. Аны большевикле бла кетгенин, кадетлеге къажау урушда ёлген хапарын а ким эшитмегенди? Ма-а алайды да, Жулдуз бла Марзият андан мугураядыла.

Адилгерий, Марзиятны атын эшитгенде, кесине бир уллу ахшылыкъ болгъан сунду. Сора, Махаметни къучакълап, къолун да тутуп:

— Сени манга ахшылыгъынгы мен ёмюрде да унутмам. Сау къал,— деп, тирменден чыгъып тебирегенде, Махамет, шеша чыракъчыгъын да ёчюрюп, Адилгерийден эсе, кеси алгъа чыгъып, тегерекге сакъ къарады. Тегерекде, кеси эрттеден кёрюучю чертлеуюк, жерк, кёкен терекледен башха, зат да жокъ эди. Къар жаууу да сел болгъан эди.

Махамет тирменни эшиги таба къарап, баш булгъады. Адилгерий тышына чыкъды. Тирмен илипинни жаны бла ёрге, чырпы таба ташайды. Махамет а тирменни тёбен жанында, арба жол бла юйюне ашыгъып кетди. Кёп да мычымай, Махаметланы арбазда итлери юрдю. Элде бир ит юрсе уа, кёпмю мычырыкъ эдиле, битеу элни ичин ит юрген таууш алды.

Махамет, юйюне жетип, анда аякъ кийим зат да алышындырды. Къатыны, Батдай, уянып:

— Э киши, сенмисе? Былай эртте нек къайтдың?— деп сорду.

— Тирмен тегейле бузлагъандыла да, аланы бузларын тюеме, деп, эки аягъымы жибитгенме да, чабыр алышындырып къайтайым деп келгенме.

— Оу, ёлюп къалайым,— деп ол къайгъы этип башлады. Алай аны гузабасына:

— Ы маржа, сабыр бол! Аз гузаба этдинг! Мени бутларымы балтуздан ишленгенми сунаса? Бу жолгъа дери, суугъа кирип, буз туюмегенмеми? Бир да къоркъма: ол сен таныгъан жубула не эримезле, не юшюмезле. Жаш заманымда бузну, балта желкеси бла туюмей, жалан аякъ табаным бла туююп, аз ууатмагъанма,— деп, Махамет къатыныны айтханларына масхара жууап берди.

— Охо да, «Базынмагъан тобукъ сюек сындырмайды»,— деп, Батдай тешегине жангыдан тыянып, юсюне къалын, сары жууургъанын бойнуна дери жапды. Сора, Махаметден ёпкелегенча, аллын къабыргъагъа буруп тохтады. Махаметге кереги да ол эди. Ол, отну тиргизип, къургъакъ отунла да салып, от жагъада, асыры кызыудан, адам тёзалмазча этди. Сора, чепкен чарыкъланы, сууларын къурутуп отну кёзюне атды. Ала чырылдап кюйгенлей:

— Юф-юф-юф! Э киши, бу хорсмак ийис неди?— деп, Батдай суху сорду.

— Къой-къой, чабыр салам къатыш, отха жабагъы тюшген болур. Неге уф-туф этесе? Баш-аякъ ютген кирик, жаным-тиним хорсмак ийис,— деп, Махамет Батдайны жабусун тыйды.

Бир сагъатдан кёп да мычымай, Махамет тирменине къайтхан эди. Эрттен бла тирменнге кёп адам келди. Анда бюгечеги къонакъны уа киши да сезмедиди.

Адилгерий тирмен илипинни онг жагъасы бла ёрге бара кетип, уллу суу бойнуна чыкъды. Чырпы къалын болса да, бир жангыз кере да шыхырт этдирмеген эди. Алай энди жол ызы болмагъан чертлеуюк чегетни ичи бла ёрлерге керекди. Чырпыладан, къоллары бла сермей, Къайда төрт аякълана, къайда алгъа гуппур бола, төш башына чыкъды. Ол а элни чегет кыйыры эди.

Былайда чалман — Жулдузну бахчасыны чалманы эди. Бу чалманны къатында Адилгерий бла Марзият, озгъан жай бир бирге хычыуун лакъырда сёзле да аз айтмагъандыла. Марзият бла Адилгерийни бирге сёлеше тургъанларын эслесе да, Жулдуз эслемеген кибик этип, кесини къыз заманын эскере кетиучю эди.

Кечеги агъачдан ачыкъ талагъа чыгъа туруп, кийик жаныуарла къалай шошайып тынгылаучу эселе да, Адилгерий алай саргъайып, шош тынгылай эди. Насыпха, Жулдузлада ит жокъ эди. Элде итле юргенликге уа, башхамыды, Жулдузланы юйге келген замансыз къонакъны киши да биллик туююл эди.

Чалманны алаша жери бла тауушсуз туюшуп, Адилгерий Жулдузланы коридоргъа мингенде, ол келирге къарап тургъанча, къанатларын «зап-зуп» этдирип, хораз къычырды. Ол «бурун тауукъ» эди. Сора аны ызындан элни ичинде хоразла анда-мында бир бирге эришип, къычырып башладыла. Ол заманда, элни огъары жанында, агъач ичинде, бир хораз къычыргъан ауаз эшитилди. Экинчи къычырырына дери, ол агъачда къычыргъан хораз ауазгъа Адилгерий бютюн эс бурду, къулакъ салды. Нек десенг, аны ауазы эл хоразланы кёп тюрлю ауазларындан бирине да ушамай эди.

Адилгерий терезе тюбюнден юй ичине тынгылай эди. Терезелени кырдык бетли боялгъан тыш къангалары асыры гам жабылгъандан, адам тышындан къарап, ичинде зат кёрюрча туююл эди. Адилгерий да тышындан ичине къараргъа жепи излеп бош кюреше эди.

Ол юйню ичинде кимле болгъанларын билирге суюе эди, алай андан а алыкъа адам таууш эшитилмейди. Сора ол, терезе тюбюнден эшик аллы таба атлайма деп, эслемей, отун агъачха абынды да, аны дыгъыр-дугъур этдирди.

Юйден шыбырдап сёлешген тауушла чыгъа башладыла.

— Анам, анам! Эшитдингми?

— Нени?

— Коридорда дауурланы.

— Аллах бирди, жукъу арамда къулагъыма не эсе да, бир хуна оюлгъан тауушла чалынган болурла дейме.

— Бу къурурукъла бизни юйге да тасхачыла ишми сала болурла?

— Аны билмейме, мында эркегырыу болмагъаны ючюн, бизни кьоркьутургъа умут этген телиле табылырла.

— Угъай, анам, бизни жангыз болгъаныбызны билгенликге, бизге намыс этмей, танг аласына бизни арбазда кёрюнюрюк ким боллукъду?

— Сен сейирсе, дуня бузулгъанча, адамланы кылыкълары да бузулгъанын билалмаймыса?

— Угъай-угъай, анам, киштикле танг аласына чычхан тутаргъа айланычудула. Киштик секирген таууш болур эди.

— Анамы жаны ючю, эрттен бла окъуна бир ит кючюк излемей кьоймам. Кёремисе, хар кимни юйюню аллында ити къалауурлукъ этип турады.

Быланы бу шыбырдашыу ушакъларын Адилгерий эшитип турду. Сора, юйде Жулдуз бла Марзиятдан башха адам болмагъанын билип, эшикни аз-аз къакъды.

— Кимди ол?— деп юй ичинден Жулдузну кычыргъан тауушу чыкъды.

— Менме. Ачыгъыз...

— Ол деген неди? Азла «менме» демезле. Атынгы айт, ким эсенг да! — деп, Жулдуз терк окъуна кийинип, эшик къатына жанлады.

— Оу, кюнюм, анам! Ол ауазны ангыламаймыса?— деп, Марзият, кечеги кёлегини тышындан кьолан басма халатын да къаплап, анасыны къатына табылды. Сора, кьоркъаракъ да болуп, инчге ауаз бла:

— Адил, сенмисе?

— Менме, Марзий. Жаным, ачыгъыз.

— Нёгеринг а кимди?

— Кесим жангызма.

Былайда Марзият «Нёгеринг кимди?»— деп, ким биледи, аны бла кеслерини бир бирге ниет жууукълукъларын билир ючюн, аны къазакъла сюрюп келген эселе уа, деп сынап соргъан эди.

— Ах, мени кюнюм, энди ёлгенле да сау боламы башлагъандыла?— деп, тамаша эте, Жулдуз эшикни ачды. Адилгерий юйге кьутулгъанлай, Жулдуз ызындан эшикни гам этип, кылычын салды.

Анасындан да уялып, не айтыргъа билмей, Марзият ундуругъуну къатына кетип къалтырай эди. Жулдуз а, Адилгерийни юс жапысына да къарамай, кьолун тутуп, ана кесини суйген жашын кьучакълагъанча, къаты кьучакълагъанлай бир ауукъгъа дери турду. Сора, кёзлерини жилямукъларын чикиля къанаты бла сыйпай, Адилгерийни сууукъ кьолун бошлап, аны аллындан артхаракъ атлады.

Стол юсюнде мутхуз жана тургъан чыракъны чалыуун ёрге бурду. Адилгерий а, Марзиятны аллына атлап, аны болуучу хал-

ларындан эсе уллу болуп жылтырагъан къара кёзлерине ышармиш этип къарады.

Марзият, аны жүрегине жылыу берген ышарыуну эслегенде, тирилди. Адилгерийни къолун тутуп, къучакъларгъа уа анасындан ийменип, кёзюне къарагъанлай бир кесекге дери турду. Аланы ол халларын кёрюп, Жулдуз, терен кючсюнюп, башлады:

— Къызым, сенде бла менде бир насып болса эди, сен жангызлай къалмаз эдинг. Не къарындашынг, не эгечинг жокъ. Къарындашынг болса эди, бюгюн ма-а бу жашха билек болур эди.

— Анам, ол айтханынг кертиди, алай Адилни сен алай бек суюе эсенг, анга мен, жаш болмай, къыз болгъанлай окъуна билеклик этапырма деп умут этеме.

— Да, аллах алай кёрге эди.

— Мени атам, сау болса эди, Адилден эки кере тамата болгъанлай окъуна, бюгюн къайсы жашдан да тири, Совет власть жанлылагъа нёгер болуп чыгъар эди.

— Къой, къызым, ол алай къарт туююл эди. Алай чыкъгъанын а билмеймисе да? Кимден да алгъа чыкъгъан эди, харип.

— Муратны большевиклигине уа шек жокъ эди. Алай, не асыу, халкъгъа эркинлик алыр ючюн къазауатда ёлдю. Жатхан жери кенг болсун, харип. Энди аны орнуна да сиз жашагъыз,— деп, Адилгерий да сёзге къошулду.— Мен Темирсолтаннга тёзгенча, сиз да Мурат харипге тёзюгюз. Дунияда ёлмезлик жокъду.

Былай сёлеше тургъанда да, Адилгерий Марзиятны къолун тутханлай, аны жылыуун сезгенлей тура эди. Сора Марзиятха да кёзю жетдирип, анасы айтды:

— Энди сен, Адилгерий, жашым, бизге къалай келгенинги айтчы.

Адилгерий, Марзиятны къолун да бошлап, Жулдузну къатына барып, ол айтханнга тынгылап, стол къатында артлы шинтикге олтуруп, шыбырдайыракъ, къалай келгенин, не мураты болгъанын айтды.

— Мен жау къолундан, кечеги башымы къолтугъума сугъуп, къутулгъанма. Ангыладыгъызмы? Энди къайтып кадетлени къолларына тюшсем, закон-сюд сурамай, илишаннга саллыкъдыла.

— Къой, аурунг, андан эсе, жаным чыкъсын,— деди Жулдуз.

— Сени къачханынгы билгенлей, ызынгдан болмай амаллары жокъду,— деп къошду Марзият.

— Да, алайды да, тюз айтаса, эгечим, мен сизден тилерик — болушлукъду.

Жулдуз, башын артха-алгъа чайкъай:

— Эгечинг туююл эсе да, эгечинг кибики. «Элли жаш — къарындаш»,— дейдиле. Эт жууукъ болмагъанлыкъгъа уа, бир бирни ариу кёрюп жүрютген ахшыла кибики аллах этги эди.

— Анам, алай болсакъ, ким унамайды да?

— Алайды, балам, алайды.

— Кертисин айтсакъ,— деди Адилгерий,— сизден артха сакъ-ларча, мени жууугъум да жокъду. Эт, не да сют жууукъ болмагъанлыкъгъа биз ниет жууукъбуз. Ол барын да хорлайды. Ниет жууукъла бир бирлери ючюн жан бередице. Эт жууукъ болгъанлыкъгъа бир бирге, жан угъай, мал бермегенле да аз туююлдюле. Сёз ючюн, бир къарындаш большевик болуп, бирси къарындаш акадет болуп, бир бирлерин керохла бла атханла да кёргенме. Алайды да, этден эсе ниет къаты байлау болуп да кёргенбиз.

Сёлешиу биразгъа дери сабырланды.

— Энди санга не бла болушаллыкъбыз?— деп сорду Жулдуз.

— Анам, болушлукъ а кёп затдан керек болгъанын мен да билеме, сен къалай билалмайса?— деди къызы.

— Бек алгъа сизни манга тюз ниетигиз керек эди да, анга шексизме. Андан сора уа манга кийим, жол азыкъ, къолдан келсе, бир сауутха ушагъан затла керекдике. Агъачха бир къутулсам, анда партизанланы, охо да, большевик абреклени, табаргъа болурма. Аланы тапхандан сора уа иш онглу болуруна ийнанама. Дагъыда артда манга бек керек боллукъ— элде, сахарда да хар ишни болушун билип турурча ышанымлы адамладыла. Бизге ташда, агъачда кесибизни жашындырып айланган сейир туююлдю. Алай кийик хайыуанла да айланадыла. Бизни баш борчубуз— душман бла кюрешиудю. Къажымай кюреширге керекбиз. Душманларыбызгъа жолда да, элде да, сахарда да, къайда да дертибизни жетдирирге керекбиз. Алай этер ючюн а, бизни душманларыбызны шарт ишлерин, умутларын биз алгъадан билип турургъа керекбиз. Аланы бизге билдирип туруп адамла табарбызмы?— деп, Адилгерий Марзиятха бла Жулдузгъа кезиу-кезиу къарады.

— Ол борч мени бойнумда къалсын,— деп Марзият, сен а не айтаса, дегенча, анасына къарагъанда, ол а:

— Къызым, сени да мен тапханма, ол борчну асламын манга къойсанг да жангылырыкъ туююлсе,— деп къызын да, Адилгерийни да ышандыра эди.

Ючюсю да бир акъылгъа келдике. Сора, кёлю кётюрюлюп, Адилгерий:

— Марзий, бу кийимим бла тойгъа чыкъсам эди, бизни эллиде бир къауумла аз кюлмез эдиле,— деп юсюнде сагеллени силкиндиргенде, ючюсю да, не жарлылыкъларын да унутхан этгенча, бир иги кюлдюле.

Жулдуз эрини, аны кесини кёзюнден кёрюп тургъан, кийимлерин къара кюбюрден чыгъарды. Марзият да, ол да къарап, Адилгерийге кийимле айырдыла. Аланы ичине акъ кисейден ич кёнчек бла кёлек, кёк айыргъан чепкенден этилген, арт бели тартма бла жыйырылгъан тыш кёлек, гелефейли ылаба шалбар, кюмюш ке-

рекли къайыш бел бау, берю териден этилген берк бла ооз чепкен тышлы тон, сора акъсыл башлыкъ бар эдиле. Ышымла да акъсыл чепкенден эдиле. Адилгерийни эки аягында уа Махаметни чабырлары къалдыла: ала жангыла эдиле.

Жулдуз юй башына, къарангыда тюртюле-тюртюле, чыкъды. Ол андан къакъ этчик бла нартюх къууутчукъ тюшюрлюк эди, Марзият а ундурукъ тюбюнде кийиз эскини кётюрюп, аны тюбюнде уа уруну къанга эшигин ачды. Ары тигеледи.

Жулдуз бла Марзият баргъан жерлеринде бираз мычыдыла. Ала, баям, Адилгерий тешинип жангыдан кийинир ючюн мычыгъан болур эдиле. Ала къайтыргъа Адилгерий кийинип бошады. Алай, боллукъну алдан эслеучю Жулдуз, юй башындан бурду саламчыкъ да тигелетди. Адилгерий чабырларын жангыдан бурду салам бла кийди. Аны сууукъдан къоркъунган аякълары затны да сезмей эдиле. Жалан да, мурса кюйдюргенча, зызылдагъанлай тура эдиле. Кийинип бошагъанлай, юсюнден ташлагъан кийимлерин кёргюзте, Адилгерий Жулдуз бла Марзиятха къарап:

— Энди сиз, къайда да, бу мен тешген кийимлени адамгъа эслетмегиз. Бек игиси — кюйдюрюп къоюгъуз.

— Ала ючюн сен къайгы этме. Мында аллай ёмюрде да айланмагъанча этербиз,— деди Жулдуз. Айтхан жукъ этмегенликге, Марзиятны уа, Адилгерийни юсюнден тешилген кийимлени кюйдюрюрге кёзю кыймай эди.

— Хайда, Адил, была санга керек болурла,— деп Марзият ол уру ичинден келтирген чулгъамындан бир тот темир кибиклени стол юсюне салды. Ала Муратны чубур перданыны бир биринден айырылып тургъан кереклери эдиле. Адилгерий аланы бирге жыйышдырып, агъачына орнатды. Ушкокну жыйгъандан сора, пате-генчик жетдирип, сылады: эски тотун кетерди. Ушкокну сампалын салырдан алгъа быргъысына, чыракъ жарыкыгъа тутуп, къарады. Ичи таза эди. Алты хыры да, сыйдам чыбыкыгъа хумаллак чулгъанганча, бийик, буруш кёрюне эдиле.

— Аны нёгерлери уа была болуучу ушайдыла,— деп Марзият ушкок бауну бла тулукъдан этилген кюл бетли патронташны Адилгерийге узатды. Патронташны ичинде къоргъашин окълу жез патронладан эки жыйырмасы бар эди. Аладан бирин Адилгерий перданчыкыны ичине салды. Сампалын этди. Аны киритин салды. Дагыда, огъары аягына тартып, сампалны артха келтирип, патронну чыгъартды. Сора бармагы бла къармап, сампалны тырнагы бла пистонну уруучу чюйчюгюн кёрдю. Эски перданны хар неси да кереклисича жеринде эди. Туура, даражасында, бурун илишанында да кем жери жокъ эди.

Ушкокну ызындан, Жулдуз, стол ичинден алып, Адилгерийге бир къара кынлы таулу бичакъны берди. Ол бичакъ бла, шёндюге дери чоюн не да таба кырыучу эдиле. Энди уа бичакъны на-

мысы кётюрюлдю: ол батыр партизанны сууукъ саууту болду.

Адилгерийни жол азыгъын: нартюх гюттюсюн, хант тузчугъун, къакъ эт кесегин, къууутчугъун да бирер быстыр кесеклеге туююп, къапчыкъ ичине салдыла. Қъапчыкъны уа жамычыгъа чулгъап, жантаучукъ бла къаты къысдыла. Бу багъалы чулгъамны юсюнде алты къол къармашып кюреше эдиле. Хар бири да ишни шерф къоймазгъа къадала эди.

Андан сора да Марзият, анасына да ышанмагъанча, Адилгерийни хар керекли затын кеси къолу бла жарашдырып кюреше эди. Ол аны бир хуржунуна, ичинде да къагъытха чулгъанып, къашыгъы бла сирнек коробкасы болгъан къанжал кружканы сукъду. Бирси хуржунуна да юч къол жаулукъну, эки матау халыны, жара мамукъну бла бинт чулгъамны салды. Аны бла да къоймай, Адилгерийни бёркюн башындан алып, аны баш къыйырыны ичине эки ийне туюреди.

Қъолундан келсе эди, Марзият Адилгерийни биргесине дарий жууургъан, мамукъ тёшек, къуу жастыкъла да жиберлик эди.

Агъач ичинден биягъы, адам эсе да, жаныуар эсе да, хоразча ачы къычырды. Аны ызындан элни хоразлары барысы да кезиу-кезиу къычырдыла.

— Бу не алапатды? Агъачда ким жашайды?— деп сорду Адилгерий.

— Ол да бир харип къанатлыды. Ол искилтин болуп тургъанлы он беш кюнден да артыкъ болады. Не къуш, не тюлкую ашмай тургъанына да сейир этебиз. Элден адамла кёредиле, туталгъан а эталмайдыла. Ол Темирсолтанланы хоразды. Қъазакъла тауукъланы къыргъанда, бир къанатыны къыйыры къыркъылгъанлыкъгъа да кесин тутдурмай, чырпыгъа къутулгъанлы, артха къайтмай жашайды,— деди Жулдуз.

Адилгерийге айланып, аны ашыкъдыра, Марзият анасына:

— Анам, танг жарып къалады. Халкъ жайылса, ишибиз кырты болур,— деди. Ол а башын булгъап, ыразылыгъын билдирип:

— Керти айтаса, Марзий,— деп ашыгъып тебиреди.

Жулдуз, Адилгерийни къолун тутуп, къучакълагъан да этип, тегерекде адам болгъанын бла болмагъанын билир ючюн, тышына алгъа чыкъды. Тегерекни къарангылыкъ басып эди. Қъар, биягъы, тохтамай жауа эди. Тауукъ къычырыу да, ит юрюу да тохтап эдиле. Шошлукъ бийлеп эди. Жулдуз а, саулай къулакъ бла кёз болуп къалгъанча, тынгылай эди, къарай эди.

Жулдуз тышына чыкъгъанлай, Адилгерий:

— Мудах болма. Ёлмесек, энтда да терк окъуна бир бирни кёрюрбюз. Хайт де. Сакъ бол, бек бол. Хорлауну жарымы — тау-келликди. Хайда, сау къал, сау кёрюшейик,— деп, Марзиятны къатына жанлап, къаты къучакълады. Кесини къара сакъаллы жыягъын Марзиятны къызып тургъан жумушакъ акъ жыягъына

къысды. Сора кёкюрегин аны ёшюнүнден артхаракъ айырып, эки къолу бла да Марзиятны жауурунларындан тутханлай, бетине къарай кетип, кенг мангылайындан да, жиляргъа деп жумула тургъан кёзлеринден да, кезиу-кезиу уппа этди. Ол алай этгенде, Марзият Адилгерийге бютюн да къысылды, аны бойнундан къучакълап, кесини, шафран алма кибик, къаты уууртун аны къара тюклю сакъалына къысды. Биягъы Адилгерий, Марзиятны бетине тюрслеп къарап, аны исси эринлеринден уппа этди. Ол кезиуде Марзият а кёзлерин къыса эди.

Марзиятны жүреги терк-терк ура эди. Марзият кесини суйгенин бу жолдан сора да кёре туруруна, хазна ийнанмай эди. Алай, Адилгерий а аны жүрегин, таукел сёзле айтып, жапсара эди:

— Марзий, сен мени былай мудах ашырсанг, хар заманда да сен кёзюме мудах кёрюннгенлей турлукъса.

Сора, Марзият, жангыдан тирилген кибик этип, кесин батыр кёргюзтүп, Адилгерийни кёзюне къарап:

— Мен сени бла бармагъаныма жарсыйма. Бу жарлы анама не этейим ансы, сени бла кетерик эдим. Партизанлагъа мени зараным жетерик туююлдю.

— Угъай, мени ариу кёгюрчюнчюгюм, сени бизге хайырынг, сен мында, элде тургъанлай кёп жетерикди. Бизни элдеде, сахарлада кеси адамларыбыз болмасала, биз къара агъачдан къарап, элдеде, сахарлада жауларыбызны не этгенлерин билаллыкъ туююлбюз. Алайды да, сен мында кесинге ышангылы нёгерле къурап, бизге, бизге десем да, манга болушургъа керексе. «Сёз аягъы бла жүрюйдю»,— дейдиле, кесинге уа бек сакъ бол. Кеч болама. Кетейим. Хайда, сау къал. Хайт де.

— Ахшы жолгъа. Аллах онг берсин.

Эшик аз-аз къагъылды. Ол Жулдузну «эшикде адам жокъду, чыкъ» деген белгиси эди.

Адилгерий, жамычы чулгъамын да имбашына атып, тышына атлап тебирегенлей, Марзият аны этегинден тутуп тыйды. Адилгерий артха бурулгъанда, Марзият анга:

— Муну да ала бар. Бу керекли кезиу да болур,— деп, къайыш бауу да юсюне чулгъанып, бир мексиу кюбюрчекни тутдурду. Ол а Марзиятны атасы Муратны урушха дери уугъа жүрютюучю кёзюлдюреуюгю эди.

Эшикни тауушсуз ачып, терк окъуна Адилгерий да, Марзият да тышына чыкъдыла. Жулдуз:

— Тёгерек шошду. Халкъ эрттен жукъугъа батылыпды. Бар, балам, бар. Аллах жол да, онг да берсин,— деди.

Адилгерий, алгъа Жулдузну, ызы бла уа Марзиятны къолун тутуп кетди. Бираз узайгъандан сора, артха къарады. Айырылыргъа кёлю бармай эди. Алай къара халкъны жаулары бла кюре-

ширге керек эди. Кесини энчи насыбын кьурай айланмай эди. Халкьны насыбын кесине да насыпха санай эди.

Адилгерий танг кьарангысына ташайгьынчы, Жулдуз бла Марзият коридорларыны ёрге кьыйырындан кьарагьанлай турдула. Аны томпугу кьарангыгьа тумалангандан сора, ала экиси да кьайтып юйге кирдиле. Бир ауукьгьа дери, тынгылап турдула.

Адилгерийге кьайгьы эте эдиле. Жулдузну кёзюне: бирде кьызыны Адилгерийге бара туруп этиллик тою, бирде уа кадетле Адилгерийни тутуп баргьанлары кёрюне эди. Марзиятны уа жалан да Адилгерийни сьфаты, аллында сюелип тургьанча, кёзюне тогьунганлай кьалды. Ол угьай, Адилгерийни мыйыгьы этген дыгьыл алыкьын Марзиятны бурун кьыйырындан бла жьыгьындан кетмей турады. Марзият Адилгерийни юсюнден жалан да ахшы умут этгенлей кьалды. Ол, кьайда айланса да, аланы сьймекликлери хар жерде да анга батырлыкьны, таукелликни, ала бла бирге уа хорламны келтирлигине толу ийнанып эди. «Керти кюнюнгде мени кьатынга болгьаннга сана»,— деп, Марзият Адилгерийге айтханча, ол да Марзиятха айтычу эди. Ала бир бирден узакьгьа айырылсала да, ниетлери, оюмлары, жанлары бирге эди.

— Ай, кьыз,— деп башлады Жулдуз,— сен сейирсе. Башха болмай, киши кибиксе. Ол алай, артына кьарай, кетип бара туруп да, кьолун тутуп кьойдунг. Кёзюнгден бир кёз жаш чыгьармадынг. Энди мен анга да, санга да айыпмы этерикме?

— Киши кибик болургьа тюшгенди. Заман кьатылыкьны, тёзюмлюкню излейди. Кьолун тутуп кьоймай, не этерик эдим? Ол анда, партизан аскер кьурап, кишилик этсе, анам, биз да мындан болушлукь этербиз. Алайды да-а?

— Алайды, акьыллы балам, алайды. Алайсыз а кьалай боллукь эди? Экигиз — эки кёзюмю жарыгьы.

Адилгерий бла Марзиятны бир бирлерин бек сьйгенлерин Жулдуз угьай, элде кёпле да биле эдиле. Кадетле алай жетип кьалмасала эди, Жулдуз бла кьызы Муратха кьара кийиуню кьойгьанлай, Марзиятны тою этилирге хазыр эди.

Эл кьозгьалды. Ким малына аш сала, ким челеклери бла суугьа бара, ким отун жара эсленеди. Жулдуз уллу кюрек бла арбазны кьарын кюрейди. Алай аны кюреген ызына дагьыда жангы кьар хапула, акь нартюх кьышхырча, себиледиле.

Марзият да бош турмайды: усхар хазырлайды. Ол, отну тиргизип, анга гитче кьара чоюнчукь бла суу салып, энди уа сай тегенеге кьыл элек бла сары нартюх ун элейди.

От уллу жанады. Мыдых болду. Марзият терк окьуна гыржындарын плита юсюнде кьатдырды. Бир кесекден, сагьыш этип, нартюх гюттюню кьызгьан плита юсюне атды. Ол кюйюп, ийисден алып башлады.

— Э къыз, болгъанны ийисге алдырдынг да,— деп Жулдуз тышындан юйге кирди.— Бу не ишингди?

— Анам, ол сен этген оюм тюз туююлду. Сен къачан эсе да бирде Адилгерий кьойгъан быстырланы мухурларын кетерип, жуууп, жамау журунла этерикме дегенинг бошду. Аланы бусагъат кюйдюрюп, гунч этерге керекди. Ким биледи, бирле, бери тюртюле келип, кюрюп кьойсала, артда башыбыз ычхынмаз хатагъа тюшюп къалыр. Сен Адилгерийни да, кесинги да жашарынгы суюе эсенг, бу гыржын кюйген ийис бла бирге ол нажасладан тюшген быстырланы кюйдюрюрге керексе.

— Угъай-угъай! Ол деген неди?! Барын кюйдюрюрге неге керекди? Мен алай бай туююлме. Игисагъан, кадетледен энтда да бир къауум харакет тюшге эди!

— Ма-а, былай даулаша тургъанлай, биреу бери кирип келсе, не этерсе? Не уа ол биягъы жут итле, энтда да элни бир сыдырайыкъ деп жетселе, хар юйню къармап тебиреселе, бу затланы бизде тапсала, иш къалай болур? Ангылаймыса?

— Аллах бирди, керти айтаса. Да сора, кызым,— сен айтхан. Алай гыржын кюйген ийисден эсе, быстыр ийисни мюйюз кюйген ийис иги жашындырлыкъды,— деп Жулдуз юй башына барып, эски агъач сенекни эчки мюйюзюн келтирди да отха атды. Аны ызындан а Адилгерий лазаретден келтирген быстырланы хыны-суху жыртды, хурттаклады, печь ичинде жана тургъан отха атды. Аланы олсагъатдан хорусмак ийислери чыкъды. Жулдуз а:

— Серебряковну да, аны жыйыныны да башлары быларлай кюйсюнле,— дей эди. Кюйген быстырланы урходукларын да кысхач бла узалып, мыдыхха къатышдыра эди. От аллында асыры кюрешгенден Жулдузну алайсыз да кызыл ингиликлери бютюн кызардыла.

— Марзият! Ой, Марзият!— деп, аланы къоншу кызылары Ариука селешди.

— Тохта. Сен былай тур,— деп, кызын иймей, эшикге Жулдуз чыкъды.

— Ариука, аурунг, не этесе? Нечик кычыраса!

— Ий, аурунг, суудан келе эдим да, бу не ийисди, юйдемисиз деп, челеклери да жолда кьоюп келеме. Сизге не болгъанды? Хорусмак ийисден тегерекни тездюрмейсиз да!

— Кьой-кьой, кесибиз да ачудан еле турабыз: бу хайырсыз кызы отунла къатыш отха сенек мюйюз бла быстыр буштукъну атханды да, бу аман ийисни ала этгендиле.

— Охо, алай а болсун. Юйде аман жаныуар айланмазгъа мюйюз кюйген ийис иги окъунады.

Анасы бла Ариуканы сёлери бошалыргъа Марзият, эки же-

нгин да жингириклеге дери къайтарып, кесин юй шапалыкъ эте тургъанча кёргюзтюп, коридоргъа чыкъды:

— Аллах-аллах, Ариука, узакъ адам кибик, аз кенгден сёлешиучю болдунг! Кел, юйге кир.

— Хоу бир да, танг эрттен бу хорусмак ийис неди деп бурулгъан эдим ансы, челеклерим да жол юсюнде къалгъандыла. Кет, аурунг, аланы ит ийисгер. Кетейим. Хатасыз къалыгъыз.

Узун Ариука, оразык кибик, эки жанына кезиу къаймише, узун-узун атлай, кетди. Ол Марзиятлагъа аман ниетли туююл эди. Ийисни сезгенде, юйге от тюшген сунуп келген эди ансы, башха сынчылагъаны артал да жокъ эди.

VI

Кюн жарыды. Адилгерийни къатында ундуругъу салынган тасхачы Жубуран элгенип уянды. Юсюнден жууургъаны хыны чартлады.

Эки кёзю да тютюгюп, мия башы жылтырай, къулакъ башларында бла желкесиндеги чач тюклери да тозурап, Жубуранны сыфаты чирип атылгъан миделге ушай эди. Ол, жалан кёлеклей, ууакъ-ууакъ атлай, Адилгерийни ундуругъуну аллына барды, кёпген кёзлерин терк-терк къагъа, аны ундуругъуна тюрслеп къарады. Гофгу тургъан жууургъанны акъырын кётюрюп кёрдю. Анда Адилгерийни эслемегенден сора, кесини жерине къайтып, чарыкъларын бла халатын кийип, тюп этаждагъы аякъ жолгъа жёбелеп жетди. Андан артха келе, Адилгерийни юсюнден алгъа коридордагъы часовойгъа, аны ызындан а, ол тыш отоучукъдагъы дежурнагъа, тегерек кюзгючюгюне къарап, кесини бетине пудра сюрте тургъан Марусягъа сорду. Часовой: «Билмейме! Кёрмегенме!»— деп, сууукъ жууап берип къойгъан эди. Маруся уа Жубуранны ызындан чабып жаралыла жатхан отоугъа кирди. Ол ызындан эшикни алай ачы таууш этдирип урду — ушкок атылгъан сунуп, саусузла бары да элгенип уяндыла. Маруся уа отоуну ортасында ёрге сюелгенлей:

— Мынча кёз сокъур, мынча къулакъ сангырау туююл эди эселе, Шошбаровну кетгени эсленмей нек къалды?— деп, ачыуланьп соргъанда, саусузла бир бирге къарап:

— Да бизге аны сакъларгъамы буюрулгъан эди?— деп сабыр жууаплай эдиле.

Маруся, тегерегиндеги адамлагъа терс къарап, чыгъып кетди. Жубуран а, ыз жыйылагъан ит кибик, юй тюбюне жютю жухун тиреп, ундурукъ тюплеге бла мюйюшлеге къарай эди.

Арбазда дауурла, бир бирни аналарын айтып кычыргъан тауушла чыкъдыла. Дыбар-дубур этип, коридоргъа да адамла къуюлдула. Саусузла сагъайдыла. Сора, олсагъатдан, палатаны эшиги хыны ачылды. Бир кьолунда наганы бла бирси кьолу бла

уа, берю кибик, бир уллу итни бойнунда жибинден тутуп, отоугъа бир морбет солдат кирди. Аны ызындан да экеулен келдиле.

Итни элтип Адилгерийни төшегине тиредиле. Ол төшекни бурну бла ийисгеди. Андан айырылып, терезе тюбюне жанлады. Сора, бара-барып, Жубуранны ундурукъ къулагъын ийисгеди да, ёре къулакъларын чюелтип, акъ гетменлерин ачып, узун къуйругъун ойната гырылдады. Ундурукъ къулакъ аллын дагъыда ийисгеп, балконну эшигин аягъы бла тырнап юрдю. Итчи эшикни ыргъагъы ачылып тургъанын эследи. Эшик сапдан тутуп ол бери тартханда, эшик ачылды. Ит да, итчи да балконга чыкъдыла. Анда ит, төгерегине айлана кетип, балконну темир буруучугъун ийисгеп, жерге къарап, юрдю. Итчи, итни жибин жерге жетерча узун бошлап,— Секир!— деди. Ит секирип, жерге тюшдю. Итчи жипни къыйырын нёгерине тутдуруп, артха къайтып, коридор бла чыгъып, кухняны терезесини аллында, балкон тюбюнде итни къатына келди. Жипни къыйырын энишге атдыла. Биягъы итчи, жипни сол къолуна къаты чёргеп:— Изле!— деп, итге команда берди. Алай аны кухнядан ургъан сохан къууурулгъан ийис жыйы сезимин бутдукъ этген эди. Ол не жыйыны иги ангыламай эди, не да жыйы бюгечели жаугъан герен къарны тюбюнден чыкъмай эди. Алай бла, ызчы ит, алайда төгерек айланып, къуру чючгюргенлей тура эди.

Адилгерийни балкондан секирип къачханын билдиле. Андан ары уа ызын табалмай, ишни болушуну юсюнден протокол этдиле да следователге элтдиле. Ол да кесини начальнигине рапорт бла билдирди.

Адилгерийни къачханы кёплеге къайгъы салды. Аны хапары Змеенкону, Одинцовну, Даулени да бек тынгысыз этген эди, алай барындан да бек дыгалас этип къалтырагъан а Жубуран эди. Бу хапарны Серебряков эшитгенде, ол кесини арыкъ бетин жыйырып, гогуш кибик кёгерген эди дей эдиле. Артда уа: «Не саулай, не ёлюгю табылыргъа керекди! Элин къармагъыз. Отну, окъну да аямагъыз!»— деп, къызып, къамасына да жабышып, Змеенкону къыстагъан хапары бар эди.

Кюнден бираз къорагъанлай, тюгел тюш а болгъунчу, Змеенко лазаретге келип, кесини кабинетине Жубуранны чакъырды. Сора, столуну юсюнде жез къонгуроучукъну зынгырдатды. Бир мазаллы стражник кирди. Змеенко анга буйрукъ этеди:

— Сен, уставны, законну да иги билген адам, манга болушургъа чакъырылгъанса. Бу большевиклеге сатылгъан итни юйретирге болуш.

— Мен хазырма,— деди стражник.

— Жубуран эсенг да, гылыу эсенг да, халатынгы, кёлегинги да теш!— деп аллында сюелип тургъан Жубуранга къычырды.

— Нек? Господин офицер, нек?— деп, къалтырагъан да эте, жилямукълары да келе, Жубуран соргъанда:

ранны юсюндеги халатын бла кёлегин сыдырып, эшик артына атды. Жубуран а не этерликлерин сезип, жалынып, типискилеп башлады.

— Шинтик юсюне бауурландыр!— деди офицер. Стражник да, кьурманлыкь кьойну тутханча, сермеп, Жубуранны артына байланган кьолларындан сол кьолу бла тутуп, онг тобугьу бла уа кьуйругьуна уруп:

— Бауурлан!— деп бирге кьысылып салынган эки шинтикни юсюне бауурландырды.

Жубуран, безгеги тутханча, кьалтырап:

— Господин офицер, мен терс туююлме! Ой, мени аллахым! Мен сизни кертичи кьулугьузма, тилейме, энтда да бир сынагьыз. Сизни ючюн жанган отха окьуна кирирме. Ой, мени аллахым! Ой, не этейим!— дей кетип, Жубуран стражникден ычхынып, артына айланып, Змеенкону аллына аууп, аны чурукьларыны бурунларын кезиу-кезиу уппа эте эди. Алай Змеенко аны жухуна да, мия башына да табаны бла урду. Стражник сермеп алып, Жубуранны шинтикле юсюне бауурландырып, бойнундан кьаты тутуп тохтады.

Офицер эшик артындагьы кьайишленген кьайын чыбыкьладан бирин алып, Жубуранны акь сыртына уруп башлады.

Биринчи чыбыкьла тийгенде, Жубуран ачы кьычырыкь этген эди. Артда уа, ынчхап, жарты кесилген кьой кибик, тыпырдап, жан тарыгьыу эте эди. Аны сыртына эки жыйырма кере чыбыкь тийди — аллай бир кьара ыз тюшдю.

Офицер бла стражник Жубураннга чыбыкь ура туруп, Маруся да анда болгьанды. Нашатыр спиртни да, йодну, мамукь бла бинтни да алгьанлай, азап бериуге кьарап тургьанды. Артда уа кесини шагьырейине, сахарда жашагьан, папирос сатыучу кьызгьа — Нина Павловнагьа айтханды. Ол а — атасына, Павлогьа.

Павло уа андан сора, хар заманда, кесини кьызындан тилеп, Марусяны юйюрсюндюрюрге кюрешип тургьанды. Ахырында юйюрсюндюргенди. Кеси да шагьырей болгьанды.

Маруся Павлогьа айтханнга кёре, Жубуранны ёлмез-кьалмаз этип, лазаретге керти саусуз этип салгьан эдиле. Энди кесине да ишим жокь эди. Иши военно-полевой сюдге берилген эди.

Адилгерий, балкон бла чыкьмай, Маруся тургьан отоуну ичи бла чыкьса эди, сени жауунг Марусялай болгьа эди. Сюдге тюшмей ол да кьаллыкь туююл эди.

Адилгерийни кьачханы ючюн жууапчылыкь Жубуранны бойнуна жюкленген эди.

Артда Павло, Адилгерий бла шагьырей болгьандан сора, Жубуранны дагьыда туююлген хапарын айтып кюле эди. «Анга алай керек эди!»— деп кёл кенгдире эди.

Къзакъла къачхынчыны излер ючюн бир эскадрон аскерни бла
Одинцовну стражниклеринден жыйырма атлыны Адилгерийни
элине ийген эдиле. Ала, элни тегерегине къалауурла тохтатып,
ичин къармай эдиле, хар юйню тинте эдиле. Бир арбаздан бирси
арбазгъа хыны, суху ёте эдиле. Алларына тюбеген адамланы ас-
ламына да къамичини тийирмей ётмей эдиле. Хар жолукъгъанла-
рына:

— Сен кимсе? Документ!— деп къычыра эдиле. Аланы уа бир
бирлери:

— Мен советске да, кадетске да туююлме. Мен бош ишти
адамма,— деп жууаплай эдиле. Элли адамлада: «Мен советске
туююлме»,— деген тюбесе, къзакъла тот тишлерин ачып кюле
эдиле. «Кадетске туююлме»— деген тюбесе уа, анга къамичини
жетдирип оза эдиле.

Элни ичинде биягъы тонау башланды. Бир-бир юйледен тиши-
рыу къычырыкъ тауушла эшитиле эдиле, бир-бир юйлени уа иеле-
ри, арбазгъа чыгъып, битеу юй ырысхыларына жут кадетлени бош-
лап къоя эдиле.

Марзиятлагъа эки атлы келдиле. Аланы кёргенлей, Жулдуз
бла Марзият тышына чыкъдыла. Атлыладан бири:

— Юйде кимни барды?— деп сорду.

Анга жумушакъ тил бла Жулдуз:

— Киши да жокъду. Сизге ким керекди?— дегенде, биягъы
жугъурбет кадет сорду:

— Сизни Шошбаровну къайда?

— Да, аны уа сиз билмеймисиз? Ол тутулгъанлы не къадар
болады. Ол угъай, ёлген сунуп турабыз.

— Элде аны жууугъу кимди?

— Аны мында жууугъу жокъду. Аллай аман адамны жууукъ-
лары мында турамыдыла? Бар эселе да, старшина биле болур.
Анга соругъуз.

Жулдузну «аллай аман адам» дегенин ол тауча, чалып сёлеш-
ген бек жаратды.

Ат юсюнден соргъанларына ышанып къоймай, кадетледен бири
юйге кирди. Ары-бери узалып, хапчукланы быргъай эди. Унду-
рукъ тюплеге къарай эди. Ундурукъ юслеринден акъ тышлы къуу
жастыкъланы юй тюбюне атып, чурукъ бурну бла ура эди. Эшик
артында ун чыккырны башын алып ичине тюкюрдю. Сора жый-
гъычха кёзю илинди. Анда бири бирини юсюне салынып тургъан
эки уллу кюбюрню кёрдю. Башдагъы кюбюрню къадауундан тутуп
ёрге тартды. Кирити салынмагъан кюбюр ачылды. Ичинде эски
кийимледен сора жукъ да жокъ эди. Аны юй тюбюне тёнгеретип,
экинчи кюбюрню ачаргъа тебиреди. Ол ачылмады — кирити ичин-
ден этилген кюбюр эди. Келефен кадет:

— А ну-ка, балтаны къайда?— деп, къычырып, коридоргъа

чыкъды. Асыры ачыуланнгандан эки кёзю жинкле кирик кызырып, тишлерин да, гырылдагъан итча, ачып, тегерекге кырай эди.

Не Жулдуз, не да Марзият, ауузларында кыуутлары болгъанча, бир зат да айтмай, коридорда сюелгенлей турдула.

Биягъы жугъур юйге кирди. Кюбюр башны жумдуругъу бла бир кере урду да, кюбюрню башын ёрге кетюрдю. Кюбюр тынч ачылды. Аны ичинде Марзиятны бла Жулдузну кийимлеринден бир кыауумун тапды. Ол кийимле Жулдузлары агъачда букъдургъан кийимледен кыалгъанлары эдиле.

Талауурчу, тиширыу кийимлени кыучагъына жыйып, тышына чыкъды. Игилерин, айырып, кесини атыны ал кыанжыгъасына кысыды. Осалыракъ кийимлени уа негерине берди. Ол да таматасыча этди.

Экиси да, халек итле кирик, Жулдузгъа бла Марзиятха терс кыарап, атларын жортдуруп, орамгъа чыкъдыла. Мухарискелени, кюпеслени узун чачакълары атланы ёшюн аллары бла салынып, аланы тобукъларына тие бара эдиле.

Эл тонагъан кадетле, элде кеп чыдамай, Адилгерий керюнсе, тутуп штабха келтирирге деп Даулеге жашырын буйрукъ берип, жел элтгенча, кетдиле. Дауле уа бек ышанган адамларына ол буйрукъну билдирген эди. Ала да — кеслери ышанганлагъа, бирсиле да — ышанганларына. Бирден бирге «жашырын» айтыла, Адилгерийни юсюнден буйрукъ артал да айгъакъ болуп кыалгъан эди.

Жулдуз кыорагъан харакетине бушуу этип, жилямсырагъанда, Марзият:

— Анам, ёлмесек, ырысхы энтда да тюшер. Жарсыма, жаныбыз жашаса, бу зулмуланы былагъа он кере жетдирирбиз. Ашыкъмасынла! — деп анасын жапсара эди, кадетлени жаный эди.

Кадетле элден кетгенлей, суубурун Дауле бегеуюлюн чакъырды да, эркегырыуланы межгит аллына жыяргъа буйрукъ этди.

Не жангы зат эшитебиз, деп тургъан адамла терк окъуна жыйылдыла. Аланы араларында бир кыауум кыатын да бар эди. Жулдуз да ала бла эди.

— Тиширыула, нек келгенсиз? Энди эски бёлляй кыалгъанын билмеймисиз? Хар ким юйлеригизге кетигиз! — деп Дауле урушду.

Кыатынла уа ичлеринден: «Жашырын оноуунгу орамда эшитирбиз», — деп бара эдиле.

— Да, жамауат, — деп башлады Дауле, — бюгюнден башлап Серебряковну аскерине контрибуча берирге керекбиз. Контрибучаны юч урумгъа берип кыоймасакъ, бек кыыйналырбыз.

Контрибуция не болгъанын билгенле:

— Оу-у-у! — деп бир бирге кыарадыла.

— Аллах алай эс тапдырсын аны буюргъанлагъа, — деп шыбырдай эдиле. Билмегенле уа:

— Дауле бий, ол «контрабуча» дегенинг не затды?— деп сора эдиле.

— Бизни элибизден кадет аскерге болушлукъ излейдиле. Болушлукъдан сора да, элден къачып тургъан бир къауум, ол Адилгерий, аны къарындашы Бекмырза, дагъыда ала кибики, аман адамла ючюн тѣлеу да салынады. Ала акъсюеклеге, кадетлеге да этген хатаны бойнугъузгъа алыгъыз: ала сизни эллилеригиздиле дейдиле. Биз ол къачхынчыланы тапсакъ, контрибучаны жарымы къурурукъду, алай болмаса уа, толусунлай берликбиз. Берлик затларыбыз а: ахча, мирзеу, союм, бичен, атла, отун арбала, кийимле, алтын, кюмюш. Была бары да ахчагъа тергелипдиле. Элден берилген контрибучагъа, къыйматны, бизден адамла да къошулуп, баянна камис этерикди. Контрибучасын бермегенле уа партизаннга саналлыкъдыла. Сора штабда жууап этерле.

Адамланы гюрюлдеулери, бир-бирлери бла даулашыулары уллудан уллу бола бара эди. Бир къауумла уа:

— Бирле, этерлерин этип, къачып кетгендиле, къалгъанла уа ала ючюн мал тѣлейдиле! Бу не хыликкяды?— дей эдиле.

— Сени атангы жаны ючюн, санга уа кишен салып къойгъан болурла!— деп, ким эсе да халкъ ичинден къычырды.

— Ол ким эди? Къайсыды?— деп, Дауле ачыуланып сорду. Алай аны ким болгъанын анга киши да айтмады.

— Контрибучаны жыяргъа тубюнден стражникле да келликидиле. Бизни ичибизден айырылгъан камис а алагъа болушургъа борчлуду. Камислени биз правленде белгилерикбиз. Кѳрюрсюз,— деп Дауле сууукъ сѳзюн бардыра эди.

— Андан сора да, элни аманлыкъчыладан сакълар ючюн, элни тѳгерегинде жоллагъа да, элни ичине да сауутланган къалауурла салыргъа оноу этгенбиз. Ол къалауурлукъну элни адамы кезиу этерикди. Аны да билип къоюгъуз.

— Сауут къайдан аллыкъбыз?— деди ким эсе да.

— Сауут къайдан аллыкъбыз?— дедиле кѳпле да.

— Элде саууту болмагъан адам хазна жокъду. Тарх этери болмагъанла жугар, сенек алып чыкъсынла не да саууту болгъан, болмагъаннга хаух берсин,— деп Дауле сѳзюн бошады.

Залимликге бой салгъан адамланы асыры ачыудан жүреклері жана эди. Хар адам кесича энчи оюм эте эди. Бир къауумла агъачха къачханланы терссине эдиле, бир къауумла уа кеслери да къачаргъа хазырлана эдиле. Болса да эллилени кѳзлери ырысхыларына къарай эди. Аз ырысхычыкъларын да жут кадетлеге къоюп кетерге суймей эдиле. Хы-ы, мюлклерин къойсала да, мандалакъла кибики, ууакъ сабийлерине уа не амал этсинле? Элде уа адам не къадар жарлы болса, ол къадар ууакъ сабийли болгъанча кѳрюне эди.

Къалай болду эсе да, Даулени сѳлешгени бир къауум адамны

кёзлерин ачды. Кадетлени кимле болгъанларына иги тюшюнмей тургъанла, энди ала къара халкъны жаулары болгъанларын шексиз билдиле.

Сход, жыйылыу тюш ууахтыда чачылды. Адамланы асламы, кюн кюйдюрген чаллыкъча, саргъалгъанды. Қъар жаууу тохтап, кюн аязып, тобукъгъа жетген акъ къарны не бек жылтыратса да, адамланы кёбюсюню да кёзлерине ол жангы къар окъуна къаралдым кёрюне эди. Салпыланып, юйюне къайта, кеси кесине: «Ой, хайырсыз кюнде къатрабучо къурагъын»,— дегенле да бар эдиле.

Кюн узуну адамла асыры къайгъылы жюрюгенден ингирге къалай жетгенлерин билмей эдиле. Хар адамны аузунда, эсинде да «къантрабучо» деген сёз жюрюй эди. Аны юсюнден сёлешип тебирегенле, къолларын жайып, кёзлерин жандырып, энди ангылагъан кибик, мангылайларын жыйыра эдиле. Аязгъаны ючюн, ингирлик не сууукъ эсе да, адамла анда-мында жыйын-жыйын бола эдиле. Адыргыгъа къалгъан эдиле. Болса да, элде терезеледен патеген чыракъ жарыкъла чыгып башладыла. Жыйынла чачылышдыла. Тогъуз-он адам правленнге келдиле. Аланы экисинден бирсилерин Дауле кеси юлешип, эл тегерегине къалауургъа жиберди. Сора, правленден чыгып, юйюне ашыгып кетди.

Кече чууакъ эди, сууукъ эди. Чегетде бёрюле улуй эдиле, уку къычыра эди. Кёкде жулдузла, жерде болгъан ишлени иги кёрюрге кюрешгенча, кёзлерин кысып-кысып ача эдиле. Суула узун шууулдай эдиле.

VII

Къармакъгъа тюшген чабакъны алып, къолунгда бираз тутсанг, мыккыл болады. Алай аны, кёп мычымай, суугъа ычхындырсанг а, тириледи, ёр сюрен жюзюп къачады. Жулдуз учханча барады. Экинчиде къармакъгъа тюшмезге сакъ болады.

Адилгерийни къара агъачха къутулгъаны, чабакъ суугъа ычхынганнга ушай эди. Алай ол: «Жаным къутулду эсе, аллахха шукур»,— деп къоймай эди.

Энди кадетле аны тапдырыргъа, кеслерине нёгер этип, тутдурургъа, элледен адамланы да атландырып, агъачланы, тауланы къуршалап, бош кюрешедиле. Кадет аскер не да анга сюер-сюймез болушлукъ этгенле «агъач кишини»,— Адилгерийни — кёралмайдыла. Ол а аланы санап-санап ётгерир.

Марзиятладан чыкыгъанлай, Адилгерий, къалын агъачны ичине сингип, жутулуп къалды. Қъайда жерк зыгыт бла, къайда чинар жайыу бла бара, бууакъ агъып башлагъынчы, Адилгерий Қъара Ханслыны мюшкери тёбесинде солургъа олтургъанда, Одинцовну аскери бла элли стражникле Нартборада монахланы жарын

къуршалай эдиле. Монахла, къая тешикледен тышына чыкъмай, кадетле уа ичине кирирге базынмай, ингир алагъа дери турдула. Сора, узун къара халаты да атлагъаны сайын борбайларына чырма, ёшюнюнде да жез жору бла, бир къарт монах, къая тешикден созулуп чыкъды. Ол, кесине жор эте, къуршалагъанланы алларына келип:

— Сау келигиз, аллахны огъурлу келечилери,— деди, башын да аллына ийилте.

— Сау бол, аллахны сыйлы къулу. Биз сизден керти сёз излейбиз: сизни биргегизге тыш адам бармыды? Не да сиз бу тийреде айланган къачхынчы адамланы эслегенмисиз? Бар эсе да — айт, эслеген эсегиз да — айт. Аллахха къарап айт. Тюз айтмасагъыз, къаяда уяларыгъызны чачарыкъбыз. Артда эшитмеген эдик деменгиз,— деди эскадрон командири болгъан тирикёз офицер.

Къарт монах, бир къолу бла ауур жорундан тутуп, бирси къолун кёкге узатып, эки кёюн а офицерден айырмай:

— Уллу аллахны аты бла ант этеме, ийнан, багъалы офицер, бизде кеси къуллукъчуларыбыздан башха адам жокъду, къачхынчы да кёрмегенбиз. Ётюрюк айта эсем, мени былайда окъуна аллах урсун, ёлсем да жаханымли этсин. Диним хакъына, керти айтама,— деп эки къолун ёшюнюне жор этип салды да, кеслерича къаргъанды.

Офицер карабинлерин монахха буруп тургъан атлыларына къарады. Къолун артха силдеди. Атлыла, карабинлерин къолтукъ тюпден бошлап, бир бирге къарадыла. Ала, баям, монахны биринчи кере марагъанларына сейирсине болур эдиле. Болса да, команда — командады.

Офицер, тишлерин къыжырыкълата, монахха айтды:

— Аманлыкъчыла, партизанла, бу тийреге келселе, не амал бла да бизге, былайдан узакъ туююлдо, Долинскеде штабха билдиригиз. Сиз кёрюп, бизге уа билдирмей къойсагъыз, топла да ала келип, бу сиз тургъан къаяны юсюгюзге тюшюрюрбюз.

— Айтырбыз. Ол бизни борчубуз туююл эсе да, айтырбыз. Сизге аллах онг берсин, сиз аны бизге аллахны буйругъу бла айтасыз.

— Эсигизде тутугъуз. Мен сёзню эки кере айтмаучума.

— Алайды, алайды. Файгъамбарла да алайдыла.

Кадет аскер да, элли стражникле да агъачдан кетерге асыры ашыкъгъандан, бир бирни жеталмай, ызларына къайтып кетдиле.

Къарт монах:

— Ой, аллах, ой, аллах, гюняхдан сен сакъла,— дей, къая жолчукъгъа илинип, сора кеслерини къая ичинде, терезечиклери уа кюнлюм чынгылдан талагъа къарагъан, юйчюклерине элтген къая тешикге кирип кетди.

Кюн аяз болгъаны себепли бууакъ акъды. Ингир ууахтыгъа

чинар агъачны акъ кийими ташланды. Къара агъачны сыфаты суу бетли болду. Кюн батды. Тауладан къакъгъан сууукъ жел тереклени тѣппелерин сюрюшдюреди, шууулдатады. Къара Ханслыны уллу таласында жаш жырлагъан тауушну биргесине мал ѳкюрген ауазла чыгъадыла. Адилгерий, чырпыла ичи бла къарап, аргы таладан берги талагъа тизилип келген тууарланы эслейди. Ала, терен чатха бир-бир тигелеп, саз балчыкъны аякълары бла лакълукъ таууш этдирип, тѣбеле аллындагъы ыстауатха жетдиле. Тамам ол кезиуде ыстауатны ѳрге жанында агъачдан бир орта ѳсюмлю киши, чырпыла сюрѳеп, къошха келди. Ол терк окъуна къургъакъ чырпыланы балта бла ууакъ туурады. Къошда от тиргизди. От бираз жаннганлай, къош аллында тѳртжаргъан къургъакъ чинар отунланы отха къалады. Сора, къош артында дуппургъа чыгъып:

— Ой, Беппо-о, малланы къалгъанларын да сюре ке-ел! Энди заман болгъанды-ы!— деп къычырды.

— Уой, охо-хо!— деген жууап эшитилди.

Мындан къычыргъан анга:

— Хайда, жанымы къыйыры, хайда!— деп экинчи кере сѳлешгенде, аны ким болгъанын Адилгерий ауазындан таныды. Сора, жангылмазгъа сюрюп, къулагъы эшитген къыллы къалмай, кѳзю бла иги тынгылы кѳрюрге сюрюп, кѳзюлдюрѳеуюкню тартып, жангыдан къарады. Къошда оноу эте айланган Батырбек эди. Ол а къазакъланы илишанындан къутулгъан, энди аланы алларына кеси бармагъан, ызындан да киши артыкъ сурамагъан бир жигит эди. Кеси да Адилгерийге къысха жууукъ жете эди. Адилгерий бек къууанды. Алай, алыкъын, кесин билдирмей эди. Ким биледи, Батырбек бла мал нѳгер болуп бир тапсыз адам бар эсе уа? Ол Беппо деген жаш да кимди? Сабырлыкъ керекди. Сынчылау керекди. Къалгъан малланы жыйышдырып, хахай-тухай эте, Беппо жетди. Къошну тѳбен жанындан дагъыда бирѳеу чыкъды. Ол эки къолуна эки агъач челек алып келеди. Аны келиу халына кѳре, челеклери бек ауурдула. Баям, ол къошха суу келтиреди. Аны ызындан а къуиругъу да кесилген, бир кѳк бойнакъ ит жантая келеди. Адам къошха кирди, ит а, къош аллына жетип, бери тѳбеле таба айланып, хауаны ийисгейди. Аны жыйы сезгенине шек жокъду. Сора, ол къошха суу келтирген абадан адам тышына чыкъды. Итни тынгысызлыгъын, тѳбеле таба къарап сынсыгъанын эследи. Ол да тѳбеле таба къарады. Алай бетлешгенде, Адилгерий кѳзюлдюрѳеуюк бла шарт кѳрѳп, Хасымны таныды. Ол да кеси жууукъ адамы эди. Энтта да бирѳеу, бичен кѳтюрѳп, биягъы терен чатдан ѳтѳп, къош жанында бузоу орун аллына келди.

— Атлы, хайырсыз, былай ауур кѳтюре турма. Чырмылтын болурса. Андан эсе, эки къайтып келтире тур. Хата азданды,— деди Батырбек.

Атлы да. — эй бай, ауур поноздю, деп жууамай эди.
Къошчула тууарланы, атланы да орунлагъа жыйдыла. Жалан да бир кичиу экижашар тайны ыскындыкдан тышында къойдула. Ол сау атланы бояр деп къоркъа эдиле. Бакъгъан этмей эдиле. Ол да сау болмай, къуру кесин къашып жюрюй эди. Аны, ол мазаллы ит болмаса эди, бёрюле эртте окъуна ашар эдиле. Алай аны бёрюлеге ашаргъа ит къоймай эди, ол кеси да кече сартына ыстауат тегерегинден кетмей эди. Бир кесекден бойнакъ ит тёбелеге юрюп тебиреди.

— Тейри, бир зат сезмей юрмейди, кёремисиз, бу къалай этеди?— деди Хасым.

Батырбек, итге бла тёбелеге кезиу къарай:

— Юст, юст, Начкай,— дегенлей, Начкай тёбеле таба окъча атылды. Алай ары чыкъгъанлай окъуна Начкай юргенин къойду.

— Ярабий, бу не сейирди?— деп, Батырбек, ушкогун да къолуна алып, мюшкери тёбени арт жаны бла айланып, юсюне чыкъгъанда, биреу кылды юсюнде олтуруп, Батырбекге къарап, Начкай да олтургъанны аллында чёгюп, аузун ачып тургъанын эследи. Кеси кёзлерине кеси ийнанмай, Батырбек тамашагъа къалды. Сора башлады:

— Тюшюмдемиди, тюшюмдемиди?! Къайдан чыкъдың? Кесингмисе?

— Кесимме, Батырбек... Къайдан, къалай келгеними да артда айтырма: узун хапарды. Къошда мен бугъар адам, тыш адам бармыды?

— Угъай-угъай. Бары да кесибизникиледиле: кесибизге жан берирге хазыр эки ёксюз жашчыкъ, мен сора кесибизни Хасым. Башха адам жокъду.

Бир бирни кёргенлерине асыры къууангандан, Батырбек бла Адилгерийни кёзлери, тегерекле болуп, жулдузлача жылтырай эдиле. Начкай да, эрттеден бери кёрмеген танышыны бетине къарап, къыстау кесини чубур къуйругъун да булгъай, аны тансыкълай эди. Батырбек бла Адилгерийни къучакълашханларына, Начкай кёзюн къакъмай, башын а кезиу-кезиу эки жанына аккул эте, къарай эди. Батырбек бла Адилгерий, Начкайны къууанчлы ашырыуу бла, къошха тигеледиле. Къошда уа — саламлашыу артыгъыракъ да Хасым бла къучакълашыу, бир бирни ийнакълау. Ол кече танг аласына дери хапар айта чыкъдыла. Адилгерий кесине болгъан ишлени Беппо бла Атлыдан букъдурмай эди. Ала да, Адилгерий келгенде, ёлген аталары сау болуп, алларына къайтханча кёрген эдиле. Аталары, аналары да кадетлени ууларындан ёлгенлери ючюн, бу эки ёксюзчюк, ким болса да, кадетлеге къажау адамны бек сыйлы кёрюочю эдиле.

Тёбеле аллы тёшде, тогъай ырбында, къарангы халжарлада тууарла тынчайдыла. Уф-туф этип, ышнырны бардырадыла. Тын-

чаймагъан, ыстауатны тегерегине айланып, юрюп, сагъайып тургъан жалан да бойнакъ парий эди. Ол ыстауатны алай къаты сакълай эди да, адамла не терен жукъласала да, ыстауатха бир хата да боллукъ туююл эди. Бир-бир итлени бёрюле ашап да кетиучюдюле, муну уа акъ гетменлери кёп бёрюню жанклары агъызгъандыла. Бюгече, къошдагъыла: Батырбек да, Хасым да, Атлы да, Беппочукъ да Адилгерийни саулай къошха келгенине мардасыз къууана эдиле. Адилгерий да аланы тансыкълай эди. Ай чыгъып болмаса да, тышы жарыкъды. Нек десенг, кёкден жулдузла, жерден а алыкъын эрип бошамагъан жангы къар жарытадыла. От жарыкъдан къарагъанлыкъгъа къарангы кёрюнеди ансы, эшикге чыкъсанг, тегерек шарт эсленеди. Тала жанына, неге эсе да, ит къыстау юрдю, ыстауатны къоюп а кетмеди. Аны алай этгенине сейир этип, Батырбек Атлыгъа:

— Ай жаш, чыкъчы, бир къара, Начкай талагъа айланып неге юре эсе да, бир бил. Иги къара. Қъонакъламы келе болурла?— деди.

Атлы, къалач бишире тургъанын да къоюп, секирип къобуп, къош арты дуппургъа чыкъды. Эрттеден аууп тургъан базыкъ чинар кылдыны артында тохтап, берги таланы баш дыркъысына жютю къарады. Не кёреди? Ортасы бла къаралдым сайнат ётген акъ ёзен. Таланы тегерегине къарай баргъанлай, Атлыны кёзю таланы тёбен жанында гъыйгъа къауралагъа илинди. Аланы араларында бир, эки, юч... дагъыда, дагъыда къарелдиле. Бир кесекден а хурт-хурт тауушлары эшитиле башланды. Ол тамыр чучхуй айланган тонгуз сюрюу эди. Қъара Ханслыны тегереги кийик жаныуардан да, хайыуандан да топпа-толу эди. Начкай а кесини ыстауатындан болмагъанланы кёрюп болмай эди. Жалан да ол ыстауатдан бырнак этилинген, орундан тышында къалыучу кичиу экижашар тайгъа терс къарамай эди. Ол угъай, анга жанлыны да къоймай эди. Хы-ы, бирин къоюп, бирин айтайым. Атлы кийик тонгуз сюрююню кёргенден сора, таланы огъары жанында гъойгъумлу чунгурлагъа къарады. Анда уа бир да къымылдагъан зат эслемеди. Сора, ким биледи, чат ичинде адам не жаныуар бар эсе уа деп, чат эрнине барып, аны ичине сакъ къарады. Анда да сабыр саркъгъан суучукъдан сора зат эсленеди. Баям, Начкайны гузабасы тонгузла ючюн эди. Атлы сыйлы разведкасындан къошха къайтып, не эслегенин Батырбекге айтды да, биягъы къалач бишириуню башлады. Батырбек башын алгъа булгъап къойду. Хасым а:

— Ма-а, алайды! Жаны сау болса, тегерекде шыхыртны эшитмей, жыйыны сезмей, къымылдагъанны кёрмей къалыргъа амалы жокъду,— деп Начкайны махтай эди.

Батырбек, Атлыгъа айланып:

— Маладес! Бюгечеден башлап, Беппо да, сен да Адилгерийни разведкачылары боласыз. Беппо кичи болгъанлыкъгъа сенден да эслиди. Адилгерий, не айтаса жарарламы?

— Бек жарарыкъдыла. Мен ангылагъандан, Одинцовну штабындан эсе, энди мени штабым тынгылыды,— деп Адилгерий кюлгенде, барысы да ёхтем кюлдюле. Аны келгенине асыры къууангандан, къошну адамлары барысы да бек жарыкъ эдиле. Хасым къалач этип бошагъанлай, тегенени къой жауурун къалакъ бла къырды. Аны ызындан а, турч къумгъандагъы къайнар сууну тегенеге къуюп, тылпыуун бардырып жууду. Ол этген къалачланы уа Атлы бла Беппо къып-къызылла биширип, от жагъада тыпыр таш аллына тиздиле. Къалачла акъсыл дигилле болуп сюелдиле. Адилгерий бла Батырбек мулжарда, кийиз юсюне олтургъанлай, къайда бир бири бетлерине, къайда уа отну жаннганына къарай, узун ушакъ этедиле. Ала къазакъладан къалай къутулгъанларыны, энди алагъа дертлерин къалай жетдирирге керекни, халкъны къазакълагъа къажану къурауну, партизан отрядны къалай жыйыну юсюнден оюмлу ушакъны ашыкъмай бардыра эдиле. Ушхууур битди, Хасым нартюх ундан этилген исси къалачланы сай ашлау юсюне, кюллерин юфгюрюп, ышымына сюртюп, эки-эки сындырып салады. Ашлауну ортасына уа къалачкъуйрукъ ёре къара гоппаны жангы чайкъалгъан жаудан толтуруп орнатды. Чёмючлеге чыккырдан жукъа айран къуйду. Ючюсюн ашлауну тегерегине тизди, эки чёмюч бла уа Атлы бла Беппону кюллерына тутдурду. Ол эки-эки да бир энчи чёмюч бла жау берди. Ушхууур башланды. Батырбек бал бетли мыйыкъларын буруп, аланы баш эрнине салынып тургъан тюклерин сол баш бармагъыны кыйыры бла ёрге тюртюп, толу кызыл эрнин ачды. Адилгерий да андан кёргенин этди. Хасымны уа аланыкылача толу мыйыкълары жокъ эди. Анга энди тюк жарый бара эди. Ушхууур бошалгъанлай, жашла къошдан чыгып, ыстауат тегерегине бир къаты айланып къайтдыла да, мулжарда жерлерин этип жатдыла. Жукъладыла. Адилгерий бла Батырбек а, алдагъы борчларыны юсюнден селеше эдиле.

— Алай, Адилгерий,— деп сабыр башлады Батырбек,— мен ол отряд къурауну юсюнден сен айтханны сагъышын этгенме.

— Да, къалай мурат этесе?

— Агъачны тюбю большевик абрекден толу туююлдю. Алай таулагъа тартхан жерледе уа — Шау Хуна, Къайын Къыйыры, Чаты Башы, Секиртме, Ууаза, Къазан, Хари, Тепченукъ, Алмалы, Ташлы Тала тийреледе уа ууакъ-ууакъ жыйынла бардыла деп эшитгенме. Уугъа айланган сылтау бла айланыргъа керекбиз. Табарбыз.

— Сен таныгъан адамладан хапарынг жокъмуду?

— Керти эсе, Аппайланы Зулкъарней, аны къарындашы Зеке, Созайланы Исхакъ зат да Тёбен Хариде бир эсленгендиле дейдиле.

— Холамдан, Бызынгыдан да абреккле уа кёп болурла?

— Хар элден да кадетледен къачып, абрек болуп тургъан аз жокъду. Бахсан бойнундан, Чегемден, Холамдан, Бызынгыдан, Малкъардан да кёп адам барды. Ол угъай, большевик абрек болуп агъачда, тауда, ташда да, кечеги башларын къолтукъларына сугъуп айланган орус да, черкес да кёпдю.

— Батырбек, алай айтханыма айып этме ансы, «башны къолтукъгъа сугъуу» — ол эрни иши туйюлдю. Биз, сауут мадарып, бир бирибизни билген, бир оноу бла жюрюген партизан отряд болургъа керекбиз. Кюрешмей — муратха жетиу жокъду.

— Алайды, алайды. Кюрешуу, тохтамай, кюрешуу!

— Ол сен сагъынганладан башха адам а эсленмегенмиди?

— Азла эсленмейдиле! Алай бир къауумлагъа сен кимсе деп соргъанлыкъгъа, тюз жууап бермейдиле. Кими — «Атым а — Ташатдыр», кими — «Желжоргъа», кими да, хыликкя этип, кюлюп: «Мени атым Агъач кишиди, энди артынга къарамай бар, артынга къарасанг, ушкок атылыр, «Къутургъан бугъаны» мюйюзю жетсе, менден кёрме», — деп къоядыла. Адамла бир бирлерин тубегенлей танып къоялмайдыла.

— Да, анда да бир хыйсап барды, шёндю, Хатыу айтычулай. «Таула бийик, адамла кийик» болгъандыла. Жашыртынлыкъ — сакълыкъны анасыды.

— Сен, кесинге нёгер излер ючюн, уугъа айланган сылтау бла бираз къыдырыргъа керексе.

— Ол тюздю. Алай мени эки зат тыяды: бири жарам, экинчиси уа сауутум тынгылы болмагъаны. Бу эски пердан атылса, тютюн этип, аллындагъын кёргюзтмейди. Кеси да, асыры тепгенден, имбашы жиянгы сындырыргъа аздан къояды.

— Кесилген ушкоккла бары да алайдыла. Алтыхырла уа — бютюн да. Жаранг а бекми къыйнайды? Бу сууукълада терсейген этмеге эди.

— Къыйнап этгени жокъду. Окъ тийген жери тап болгъанды, чыкъгъан жери уа алыкъын тамам жабышмагъанды. Жула кереги уа жокъду. Бираздан сора сау болур деп умут этеме. Сау болургъа этмей эсе, билмейме, бир арада кичиген да этиучюдю.

— Алайды.

— Бир ыйыкъдан кийик сау боллугъуму билеме.

— Ыйыкъ озгъунчу, зат да этмей, кесинги кюндюз агъачда, кече уа мында жашырып туралсанг эди, сау болуп къалыр эдинг. Алай эт.

— Угъай, терлемей, тынч айлана турсам, жарам къыйнап эте-риги жокъду. Ирени жокъду. Таза къаны да, сыдырылмаса, не да бир къаты зат тиймесе, чыкъмайды.

— Тешинчи, жарангы бир кёрейим.

Адилгерий тешинип, байлауун да тешди. Аны окъ тийген жа-

расы жабылып, берчи уа эримей, юшюген чум кибик кёрюнеди. Окъну чыкыгъан ызы уа эмизикден шёндю айырылгъан сабий эринлеге ушайды. Уллу жараны кёргенде, Батырбек, тилин чукчук этдирип, башын эки жанына булгъай эди. Адилгерийни жарасын экиси да, хант тузчукъ да себип, жангыдан байладыла. Тузбек кичите эди, алай жарасын терк сау этер ючюн, Адилгерий неге да тёзерик эди. Экиси да, кёп тюрлю оноуланы тындыргъандан сора сауут мадарыуну хыйсабын да этдиле. Эрттенликде Батырбек Нальчикге барып, анда атасыны антлы тенгин — Павловну табаргъа, Адилгерий а, тегерекде мюшкери сыртлагъа, батхакълы къоллагъа, чирик жайыулагъа къараргъа, тонгузланы сырынларын табаргъа тауусум этедиле. Шахардан Павлону Къара Ханслыгъа келтирив амал болса, анга да иги эди, Адилгерийлагъа да шахар бла байлашыугъа тап бола эди. Ол бир жаны, экинчи жаны уа — Павло жашырын большевик болгъаны себепли, партизанлагъа жакъ басарыкъ эди, аланы болгъан жерлерин душманнга айтырыкъ туююл эди. Чинардан, чертлеуюкден семирген агъач тонгуз мыллыкланы уа, Павло шахаргъа ташып, кесине да жаратып, башхалагъа да саталса, асыры элпекден санап санын тапмазча этерге боллукъ эди. Адилгерий бла Батырбек бир бирден тансыкъларын алалмай не кёп турдула эсе да, жукъу хорлай башлады. Жатар жерлери хазыр эди. Тышына къалауур салмай, итге ышанып, экиси да татлы жукъладыла.

VIII

Танг жарыды. Жел къагъады. Бийик чинар тереклени тёппелери сюрюшедиле, шууулдайдыла. Хауа жылы жел ийисге тартхандан, бюгече къар бузламай чыкыгъанды. Эшта да, жаз бышыны ал айы окъуна кыш сууукъну сындыра башлай болур. Алай жылы жабалакъла уа энтда да кеслерин жерге къалын жабышдырырла. Жангы кырдык ашыкыгъа жетгенде да, терен къар жаууп аз кёрмегенбиз. Къышха ышанган тубюнде эмилик атына ышанган кибикди. Болса да, хауаны жылыракъ болгъанына къууана, Хасым, Адилгерийге къарап:

— Сен огъурлу къонакъ кёре эдим: сен келген бла кюн аязды. Алай «къонакъ» деп да бош айтама. Сен къонакъ туююлсе, къошну иелеринден биресе,— деди.

Батырбек а Хасымны:

— Аны-муну мен билмейме, таналадан семизирегин былай бир сюрчю. Кюн аллында къурманлыкъ этерге керекди. Адилгерий от-окъ аллындан къутулуп келгенде, ат къурманлыкъ этсек да сейир туююлдю. Бар, сюр,— деп ашыкъдырды.

— Угъай, кьой, Батырбек. Ишле иги болсала, къурман, той да артда этербиз — халкъ бла бирге этербиз. Мени ыразы этерге сую

эсенг, мен айтханнэ этерсиз,— деп Адилгерий тууарчыланэ тынгылатды.

— Сени жүрегинги кыйнагъан кюнүбюз — ёлген, кюнүбюз болсун! Алаймыды, жашла?— деп Батырбек жашлагъа кьонгур кёзлери бла къарагъанда:

— Алайды, алайды!— деп бир аууздан жууапладыла.

Кечеден кьалгъан «акъсылланэ» кюлге кёмюп, жылытып, ушхуурда этгенича, Хасым усхар салды. Бары да ашыкъ-бушукъ азыкъ ашадыла. Сора, эки агъач челекни да алып, Хасым да, Атлы да ийнек сауаргъа ыстауатха кирдиле. Беппо уа бузоу кьорургъа деп, тыякъчыгъын сюйрей, аланы ызларындан кетди. Ол тамышдыргъан эте эди, бузоу кьоруй эди, алыкъын ийнек сауа уа билмей эди: Асыры жаш эди. Хасым бла Атлы, челеклерин кысыр саулукъ ийнеклени сютюнден толтуруп къайтдыла. Беппо уа таналаны аналарындан айырып, ыстауатдан чалы бёлген орунга жыйды. Аны ызындан а, халжарны огъары жанында бирси бёлюмюню башына чыгып, таналагъа бла эки алашагъа аялгъан кём-кёк гымых биченден бир-эки сенек ауузну атланы гыбыдышына атды. Андан бир кесекчигин ыскындыкны тышындан хыл-хыл этген кичиу тайгъа быргъады. Ол а, кьулакъларын жумуп, бир кесин талай, бир а хыл-хыл эте, садакъасына жубана эди. Кюн кётюрюлдю агъач таулада тереклени тёппелери саргъалдыла. Харким жумушун башлар заман жетди. Алай Батырбек:

— Ай жаш, барчы, ол ийнанда, кылдыны ёрге жанындагъы терекге бир къашха этип кел. Илишан атып, эрттенликде шайтанланы бир къачырайыкъ,— деп, Беппогъа уллу чинар терекни бармагъы бла кёргюзтдю.

— Тохта, жашы, ма бу кёмюрню. Къашханы ортасына бармакъ басхан чакълы къара тамгъа эте кел,— деди Адилгерий.

Беппо ала айтханча этип къайтханлай, тийрени зангырдатып, илишан атыу башланды. Кёлю кётюрюлсе, Батырбекни хар заманда да илишан атхан тёреси эди. Адилгерийни тёреси уа, илишанны жангыз бир атып кьоюу эди. Батырбек атды — къашханы онг жанында акъ тамгъачыкъ эсленди. Адилгерий:— Барыгъыз да бирер атып бошасагъыз атарыкъма,— деди. Хасым атды — къашхадан бир къарыш сгъары сол жанына тартаракъ биягъындача акъ тамгъачыкъ кёрюндю. Атлы атаргъа унамады. Беппо уа эки кьулагъын кьол табанлары бла басып, аузун ачып, атылгъан ушкокну тепгенине, кёзюн къакъмай, къарай эди. Адилгерий, чубур перданны алып, алгъа аны даражасына бла быргъысына къарап, сора огъун салып, чёкдю. Эки жингиригин тобукъларына тыяндырып, илишанны марады. Аны ушкогуну быргъысы, бирсиленики-леча, ёрге-энишге тепчий турмай эди, бузлап кьалгъан кибик эди. Ушкогу атылды — кьалын гулмак тютюн кьош аллын тумалады. Ол ушкокну тауушу да Батырбек бла Хасымны бешатылгъан

орус ушкокларыны тауушларындан башха эди. Перданы тютюню хауагъа кетюрюлгенлей, хар кимни кезлери къашха таба къатдыла. Къашхадан тышында жангы агъаргъан тамгъа эсленмеди, арасындагъы къара тамгъачыкъ а жокъну орнунда эди. Беппо чабып барып: «Тюз ортасындан тийгенди!»— деп, къара тамгъаны бармагъы бла басып, кёргюзтдю.

— Мени ушкогум бла бир атчы,— деп Батырбек ушкогун Адилгерийге узатды. Биягъы Адилгерий чегелеп, ушкокну къолу юсюнде тутуп атды. Къара тамгъадагъы окъ ызны урду. Батырбек, сейир этип, башын эки жанына чайкъай эди. Жашла уа: «Оллох-ох!»— деп, къарс ура эдиле. Адилгерий а:

— Сиз тилеген ючюн атдым ансы, бир затны эки кере атмаучума,— деп суйдюмлю ышара эди.

Илишан атыу бошалды. Малланы да къууаладыла. Алагъа аргъы талада аш салыргъа Атлы бла Беппо кетдиле. Атлы анда маллагъа таза бичен, къысырлагъа уа къаралдым бичен салып, экилерини араларында да Беппону къоюп, къошха къайтды. Ол къайтханда, Хасым мал орунланы тюплерин уллу кюрек бла кюррей тура эди. Батырбек бла Адилгерий да жолгъа хазырлана эдиле. Батырбек Хасымны чакъырды. Сора анга да, Атлыгъа да:— Бизни къошубуз жолдан бираз узагъыракъ болса да, къонакъла къайтычуларын билесиз. Ким биледи, кесин къонакъ сундуруп, сынай келгенле да болурла. Къайда да, Адилгерийни мында болгъанын кишиге сездирмегиз. Ол бири. Экинчиси уа, Адилгерий бла мен жумуш бла кетебиз, мында сиз — юч жаш къаласыз да, малгъа, къошха сакъ болугъуз. Биз терк къайтмасакъ, гузаба этмегиз. Кишиге да тасха бермегиз. Тюбеген адамыгъыздан а не затны да иги билирге кюрешигиз. Кесигизге уа аз да шекли этмегиз. Адилгерийни соргъан болса, «билмейбизден, кёрмейбизден» башха зат айтмагъыз. Мени сурагъаннга уа таугъа кетгенди деп къоюгъуз,— деп юйретди. Адилгерий да:

— Батырбек, была сенден, менден да акъыллыдыла. Юйретир кереги да жокъду,— дей эди.

Батырбек Адилгерий бла бюгече оноулашхан жумушуна атланды. Бары бла да саламлашып, тор алашасына минди. Ат, къулакъларын ёре тургъузуп, ары-бери секирип, жортургъа ашыгъа эди. Батырбек да атны жүген бла урушдура эди. Сора ол:

— Хайда, сау къалыгъыз,— деп атын жолгъа тюзетди. Мычмай, берги талагъа ётдю. Андан а, онг жанына бурулуп, халкъ жүрюген уллу жол таба бармай, солуна тебиреди. Мысты Къолну башындан энишге кирген жыяу жолчукъгъа тюзелди. Алай барса, жолда адамгъа тюбемезге боллукъ эди. Жол да жууукъ эди. Хасым бла Атлы агъачха кетип баргъан Адилгерийни ызындан мудах къарап къалдыла. Ол ингирге дери къалын агъачны ичинде, кийик кибик, сагъайгъанлай, жол жанлада мюшкериле ичинде

бугъуп турлукъду. Жолда хапар айта барыучу жолоучуладан бир керекли зат эшитирге умут этеди. Керти, агъач ичи бла баргъан жолда уа кѣп затны эшитирге боллукъду. Нек десенг, халкъны бу къайгъылы кезиуюнде, адамла узакъ жолгъа уллу жыйын болмай чыкъмайдыла. Жыйын болуп чыкъсала уа, жашаудан бир бирге, ат юсюнден къычырып, хапарлайдыла. Адилгерий чинар жайыуда акъырын атлай барады. Терек тюплериндеги къургъакъ бутакъланы аягъы бла басмазгъа кюрешеди. Чырпыланы да къолу бла бир жанына тюртсе, артха тауушсуз бошлайды. Къалын чырпыла ичине кирсе, энишге ийилип, аланы тюплери бла къарайды. Айтдырмай къоймай эсенг, агъач ичинде тюрлю-тюрлю ийислени да сезеди. Ма-а, аллында чириген чинар кылды. Аны топ-лукълары чириген алма ийис этедиле. Арлакъдагъы жарты кюйюп къалгъан пура тюккюч а къурум ийис этеди. Шыкъыда аш юйлене эсге тюшюреди. Ол а Адилгерийге хычыуун кѣрюнеди. Адилгерий, ушкогун да ёшюнюне кѣнделен салындыргъанлай, жабышмакъ тыягъына тыяна, тик тѣшден мюшкери сыртха илине барады. Сыртда уа не барды? Ким биледи? Шыхырт жокъ. Кѣрюннен да жокъ. Адилгерий кеси да мюшкери сыртха чыкъды. Къалын мюшкериле ичинден жолгъа къарап тохтады. Жол а Айыулу Къолну башы бла агъачлары чирий тургъан тар кѣпюрню юсю бла ёте эди. Башха жерни ётерге къарыу жокъду. Холам бла Бызынгыдан Нальчик шахаргъа баргъанла не да андан къайтханла бу кѣпюрню юсю бла ётерикдиле. Аны себепли, хар жолоучуну кѣрюрге да, айтханын эшитирге да былайы бек тап жерди. Жалан да эрикмей, чуу этмей, сакъ къарап туралыргъа керекди. Адилгерий, къарны тубюнден къумжу жыйып, кесине олтурургъа жумушакъ муржар къурады. Ушкогун да къолуна алып, аркъасын базыкъ чинар терекге тыяндырып олтурду. Ол алайда тынгылагъанлай кюн тюшден атлагъынчыннга дери кечинди. Сора, асыры эрикгенден кетерге тебирегенинлей, узакъда адам дауурла эшитилдиле. Адилгерийни къулагъы турду, жюреги терк-терк ура башлады. Жолоучула иги жууукълашханлай, Адилгерий, кѣзюлдюреуюгюн буруп, мюшкери юлкулени тюплери бла жолгъа къарады. Базарчыла, бирер атха минип, бирер ауур жюкю атны да адеж тартып келедиле. Ол базарчыланы кѣбюсюн да таныды. Ала шыкъычыла эдиле. Бир бирлерине къычыраракъ сѣлешедиле. Барысыны да ушкоклары бар эди.

— Ялан, эй, абиреклени къалайда кѣргенем дейсе?

— Къазан башында, артдаракъда уа Ташлы Сыртда да.

— Не айтхан эдиле?

— «Къайдан ахшы жолгъаса? Кимсе?»— деп соргъан эдиле. Ким болгъанымы да айтып: «Нальчикден келеме. Къара Ташха барама. Сиз а кимсиз?»— дегенимде: «Биз да былай уугъа айлана келгенбиз. Тютюнюнг жокъмуду? Бар эсе, бир тютюн ичирсенг а»,—

дегенлеринде, бир гёренке жылка тютюнум бар эди да, андан асмушкасын алагъа берген эдим.—«Багъасы неди? Ахча берейик»,— дегенлеринде да, алыргъа унамай кьойгъан эдим.

— Аллахха ийнан, ахча алмагъанынг адыллылыкъ эди.

— Тоба болсун, ала большевик абирекле болмай жолоучу тонаучула болсала эди, алай ариу бла жибермез эдиле.

— Да, тютюн бермей бир кёрге эдинг. Къалай ариу айтханларын эшитир эдинг. Аллахха ийнан, кёзюнге жулдузла кёргюзтюр, аягъынг басханны кёзюнг кёрмей барырча этер эдиле.

— Угъай-угъай, неле айтаса! Адамны ниети бетинден окъуна белгили болады. Бир къауум адам бар эдиле да, барысыны халын эслеялмагъан эдим, алай, ол мени аллыма жанлап, саламлашып, манга сёлешген а бек огъурлу адам кёрюне эди. Ёзгени кьой, ала аман адамла болсала эдиле, ушкогуму, къамамы да сыйырыр эдиле.

Жолоучулары хапарларыны андан арысын Адилгерий эшитмедди. Ала, Тыхынладан ётюр, Тужур аягъына жетгенде, алгъа ангылашынмагъан дауурларын, артда уа ауаргыларын аяз аз-маз келтире эди. Жолоучуну «Къара Таш», «Къазан Башы», «Ташлы Сырт», «Огъурлу адам»— деген сёзлери Адилгерийни эсинде къалдыла. Ол эшитген сёзлеринден оюм этди: алада большевиклени суйгенле да, кадетлени суйгенле да, бирлерине да нёгер болмагъанла да бар эдиле. Халкъда аз тюрлю адам болмайды. Алай халкъны асламы большевиклени келирлерин суйюр сакълай эди.

Ингир ала, Адилгерий артха, къошха къайтды. Къошдагъыла, хар ингирдеча, жумушларын этдиле. Хапар айта, жырлай, ушхуур артына дери турдула. Нек эсе да, Батырбек шахардан къайтмады. Адилгерий да, жашла да анга бек тынгысыз эдиле. Бирлери тутулуп къалгъан, бирлери уа къош азыкъгъа алгъан нартюхюн тартдырыгъа тирменледен биринде тургъан суна эдиле. Кёп тюрлю оюм эте эдиле. Кечени кече узуну Адилгерийни кёзюне жукъу кирмеди. Ол Батырбекни сагъышын эте эди ансы, кесине уа аз да къоркъмай эди. Юч кюнден сора сюрюучюле къошда чыдаялмай башладыла. Адилгерий а жашладан энчи оноуларына кёре, Батырбек элде бир къауум адамгъа жолугъа къалгъан суна эди. Болса да, ол къайгъы эте, мудахлана башлады. Кеси кесине: «Ыйых кюн кетди. Баш кюн базарын этди. Энди геюрге кюн жетди. Юч кюн ётдю! Бу не аламатды?»— дей эди. Адилгерий кече элге барыргъа деп, кесин жолгъа жарашдырды. Ингир къарангы болгъанлай, кетерге деп тургъанынлай, Батырбек бла Павло жетдиле. Къууаныуну мардасы жокъ эди. Батырбек, къошда адамланы барыны да атларын Павлогъа айта эди.— Ол бары бла да саламлашды. Батырбек Адилгерийни уа атына «Къаракиши» деди. Павло уа Батырбекни кёзлерине къарап, аны артда айтхан сёзюне шекли болуп кюлдю. Сора, чаларакъ да этип:

— Энди Каракишиле коб бар Отуннга барсам, адам корсам, сен ким, десем — «Каракиши». Жолда сорсам — «Каракиши», базарда сорсам — «Каракиши», кожда — «Каракиши», кругом — «Каракиши!» — деди Павло.

Бары да шуёх халда харх этип кюле эдиле.

— Тамбла уугъа барлыкъбыз: бюгече ушкокланы сыйпап, жау сюртюп хазырларгъа керекбиз, — деди Батырбек, Хасымгъа къарап. — Хасым, сен хахайчыбыз боллукъса. Сюйсенг, Атлыны да нёгерге ал. Адилгерий да, Павло да, мен да бетжанда турлукъбуз. Тогъай Жар башында мюшкериде тонгуз сюрюуле болмай амалы жокъду. Мен ары барып, бир заманда да къурлай къалмагъанма.

— Бек ахшы, — деди Хасым. — Атлы бла мен табылыннганны аллыгъызгъа къачырыбыз.

Павло келтирген къошкъулакъ ушкогун:

— Бу санга ахшымы? — деп, махтанып Адилгерийге узатды. Ол а:

— Бек ахшыды! Ингилиз ушкокланы кёбюсюн жюрютгенме. Алай, ушкокланы барындан да беш атылгъан, эсе да орус ушкокну сюеме. Аны жетген жокъду. Патрону да аны иги табылады. Ол алдаусуз сауутду, — деди.

Павло уа:

— Русь ушкок коб табабыз: он, жикирма, жуз! Патрон не кадар да! — деп эки къолуну бармакъларын жайып кёрюзтдю.

— Да багъалы къонагъыбыз, Павло, этген ахшылыгъынгы унутмабыз. Бу саугъанг ючюн да, кесинги бизни бла шагъырей этерге эринмей, бери келгенинг ючюн да санга бек ыразы болдум, — деди Адилгерий. Сора ингилиз ушкокну киритин ачып, этип, сампалын чыкъыр-чыкъыр этдирип, къурлай урдуруп, чыпын аллына сюейди.

Хар ким ауузланып, жатып тынчайды. Адилгерий бла Батырбек, халжарда малла ичине барып, энчи хапар айта эдиле:

— Алан, Адилгерий, сен манга кёп къалдынг дейсе. Кёп къалмай амалым жокъ эди.

— Элде ол мен айтхан адамлагъа жумушла берсенг, сау ючкюнню анда турлукъ туююл эдинг.

— Тюз да сен айтхан план бла жюрюгенме. Алай иште планнга сыйынмагъан, андан аз артыкъ затла да болгъандыла. Анда халны юсюнден мен къысха айтып къояйым. Къара Ханслыдан Нальчик Башына дери адамгъа тюбемей бардым. Нальчик Башында уа Исхакъ бла Зулкъарнейни керти ахлуларына жолукъдум. Ала айтханнга кёре, Зулкъарней Чеченнге, Ысхакъ да Тау Артына, Гюржюге, кетерикдиле. Мында сатхыч адамла бардыла. Кадетлеге чабыуул этерге базына болмазла. Ысхакъны болгъан жерин билир ючюн Газа Тюбде Созайланы къошлада, Зулкъарнейни табар ючюн а Огъары не Тёбен Хариде Аппайланы къошлада су-

раргъа керекди. Ысхакъдан, Зулкъарнейден бирин тапсакъ, чегемли партизанланы ала билмей амал жокъду. Алай таба барсакъ, къабартылы, оруслу партизанланы да табарбыз. Хы-ы, Нальчик Башындан базаргъа бардым. Бир машок нартиух сатып алдым. Андан сора, жюклю атымы да башындан тарта, ма бу Павлогъа къайтдым. Анга муратымы билдирдим. Ол а, харип, терк окъуна атны, жюгюн тууартып, кесини ат орунуна букъдурду. Сора, андан чыкъгъынчы окъуна, тегерегине да сакъ къарап: «Сизде, таулада не хабар бар?»— деп сорду. «Бизде хабар ахшы хабар. Мал бар, бичен бар. Махан кеп»— дедим. «Сизде уа не хабар?»— деп соргъанымда уа, биягъы ат орундан тышына да кез жетдирип: «Мында хабар чох аман. Кругом шпион, тох-тох, расстрел. Бошагъан жокъ. Кадет офицерле хар кюнден Хадагъжукъ бахчада гуляйт этелле. Тюръмеде таулу большевикле да кепдюле»,— деген эди.

Павловну къызы папиросла сата айланады. «Гуляйт» этген офицерле бла къатыш Хадагъжукъ бахчада дайым жюрюйдю. Кеси да, курсовойлача, омакъ кийинирге кюрешеди. Ариуду, алай хыйлачы къызчыкъды. Атына да Ниночка дейдиле. Ол сен жатхан ауругъан юйден келиучю бир военна «шуёху» да барды. Аны аты уа Марусады. (Аны атын эшитгенде, Адилгерий кесини кезлерине кюлмюш сыфат алдыргъан эди.) Павлону тыш отоуна киргенибизде, андан эшикни жеписи бла къарап Нина бла ол Маруса дегенлерин ич отоуда кюзгю аллында сюелип, кеслерини бетлерине фудра сюрте тургъанларын эслеген эдим. Къайры эсе да атлана эдиле. Павло айтханнга кере — ол а къызындан эшитгенин айтады,— кадет офицерле, къаукъалакъ эте, Хадагъжукъ бахчада уллу жёге терекле къатында, теш эрнинде кюндюз сагъат экиден тёртге дери болуучудула. Ол заманда анда кеплени керюрге болады. Нальчик округну таматасы Чежоковдан башлап, сен таныгъан Змеенкогъа дери анда болмагъан жокъду дейди. Ма-а, сахарда аллай ишни билгенме. Андан сора да, тау агъачланы къуршаларгъа, партизанланы тутаргъа Одинцов уллу отряд хазырлайды, кеп мычымай экспедиция этерикди дейдиле.

— Къачан этерик болур?— деп, Адилгерий тишлерин къыжырыкълатды.

— Къачан этеригин киши билмейди. Жашырын ишди. Алай, хазырланганларына кере, къысха заманда башларыкъды. Нальчик башчыла айтханнга кере уа, мындан аз алда акъ къазакъла Къазан Тёбеле артында Барагъунланы Журукъну партизан отрядын къуршалап, Журукъну кесин ёлтюрюп, бир къауум адамын да тутуп кетгендиле дегендиле. Журукъну хапарын айтханда жиямай тезерге бек къыйын эди. Ала аны ёлюгюн бойнундан атхатагъып, сюретип келтирип, итле ашасынла деп, орамгъа атып кетген эдиле. Алай, таулула ёлюкню кече урлап, букъдуруп, Ген-

жеде жууукъларына бергендиле. Нартюхню тартдырыгъа Махаметни тирменине келгенимде уа, Махамет улу Аслан бла сизни Бекмырзаны да Тебченукъда хапарларын эшитдим. Сен мында къалай кечине эсенг, ала да анда алай кечинип турадыла дейдиле.

— Мен тамбла окъуна Тебченукъгъа жетерге керекме,— деп, Адилгерий бек тынгысыз болду.

— Угъай, сени ары барыуунг къоркъуулуду. Ары не мен, не да Хасым барыргъа керекди. Бир сылтау этип, бармай жарарыкъ туююлдю. Тамбла ингирде анда болгъан къыйын туююлдю.

— Бек ахшы. Эрттен бла, кюн къушлукъгъа келгенден сора, ууда ишибизни битдирибиз,— деди Адилгерий. Сора экиси да къошха къайтдыла. Хар ким жукълар къайгъыгъа кирди.

IX

Къалын чинар агъачны ичинде, эки жаны юзюлмеген сары чынгыл къаяла бла къуршаланган мюшкерили сырт. Аны тебен жаны бла, учхалап, айыула тигелеучюдюле. Ырныкъ киштикле бла суусарла уа ёрлеген окъуна этиучюдюле. Аллай тик чыгъышны ёрлеген Хасым бла Атлыгъа тынч туююл эди. Болса да, артишледен тута, бир бирге къол бере, экиси да Тогъай Къолбашы сыртха чыкъдыла. Тыякъны жерге чанчып, юсюне бир къысха агъашчыкъны кёнделен къысдыла. Сора ол тыякъгъа Хасымны тонун да, бёркюн да кийдирдиле. Кёнгендэн къарасанг, ол адам сюелип тургъаннга ушай эди. Тамаша бодуркъу болду. Аны кёрген кийик жаныуар андан артха юркмей къаллыкъ туююл эди. Сыртны огъары жанындагъы чыгъышында Адилгерий, Павло, Батырбек бирер кылдыны артында бетжаннга чёкген эдиле. Хахайчыладан къачхан жаныуарла аланы аллары бла ётерик эдиле. Бодуркъуну орнатхандан сора, Хасым бла Атлы, бир-эки кере ушкок да атып, хахай эте, ёрге тебиредиле. Кёп мычымай, сыртны юсю агъач сынган, чырпы шыбырдагъан тауушха къалды. Жаныуарла огъары чыгъышха къача эдиле.

Хасым бла Атлы, ашыгъып, къычырып, ушкоклары да къолларында хазыр тутханлай, мюшкери сыртны ортасына жетгенде бетжанда тургъанланы ушкок тауушлары гюрюлдедиле. Къабан къычырыкъ къатыш дагъыда гюрюлдедиле. Бир кесекден, чырпыланы да мулдушху эте, къачып келе, Атлыны аллындан бир уллу бойнакъ айыу чыкъды. Атлыны хахайына да къулакъ салмай, ол аны жаны бла энишге ётюп кетди. Алай, баям, бодуркъуну эслеген болур эди, дагъыда артха къачып келе, хахайчы жашланы аралары бла ётюп, биягъы бетжанчыла таба кетди. Жашла уа, аямай хахай эте, бир арада ушкок да ата, сыртны огъары къыйырына жете барадыла. Ала ары жетер кезиуде, биягъы бетжанчы-

ланы ушкоклары атылдыла. Жашла чабып, баш чыгышы жеткенде, аланы алларындан дагыда бир бөлек тонгуз чыгыш таба кыачды. Ушкокла атылдыла. Аладан ючюсю тешден чатха тенгередиле, кыалгъанлары уа, окъ атханча, аргы жюрекге сызылып кетдиле. Аланы ызларындан киши да ушкок атмады. Аласыз да сегиз тонгузну ёлтюрген эдиле, бир уллу кыабанны уа жаралы этип ийген эдиле. Окъла тийгенде, чатха тенгерен тонгузланы кыатларына барып, бетжанчыла аланы хар бирине энчи кыарай эдиле. Ала алайдагы тонгуз мыллыклары кыатларында эки бодуркыу этдиле. Сора биягы чыгышха кыайтдыла. Кылды юсюне олтуруп, бир уллу ишни тындыргъандача, тютюн иче, сабыр ушакъ эте эдиле.

— Хасым, бар, ахшы улан, энди тонунгу, бёркюнгу да алып кел. Бизни былайда кёп сакылатма. Хайда, маржа,— деди, хар атханын уруп баргъаны ючюн мараучулукъну оноуу кыолуна ётген Адилгерий.

— Бусагъат,— деп, бююнгу уугъа бирсиледен кем кыуанмагъан Хасым сыртны энишге чабып кетди.

Хасым артха кыайтып келе, терек башында адам жылягъанча таууш эшитди. Ёрге кыарап, терек башында, аны айырысында, гуппур болуп, мудах мурулдай тургъан айыуну кёрдю. Ол айыуну халына кимни да жаны ауруп эди. Ол, адамладан кыоркыгъандан, кыачып, мюшкериле арасында битген чинар терекге минген эди. Энди уа терекни тубюне жанлагъан Хасымдан кыоркыуп кыычырыкъ этгенлиги эди. Алай Хасым да элгенирден жарым кыалмагъан эди. Терек башындан ол «ы-ы-ы» деген тауушну эшиткенде, аны башында чач туклери ёре тургъан эдиле. Хасым ушкогуна да бир жабышды, алай айыуну амалсыз мурулдагъанын эшиткенде, андан да бек аны адам аягына ушагъан жалан табанын кёргенде, анга жаны ауруп, атаргъа болмай кетди.

— Алан, Хасым, бизни былайда сакылатып нек кыойдунг?— деп Батырбек соргъанда:

— Кыой-кыой-кыой! Бери келе, терек башында сыйыт эте тургъан айыуну тубюне келип кыалдым да, жаным чыкыды. Анга кыарап, бир ауукыгъа дери турдум. Ушкок бла атаргъа уа кёлюм бармады,— деди Хасым.

— Атмагъанынги иги этгенсе. Агъачда жаныуарлары керексизге кыырыгъа неге керекди,— деди Адилгерий.

— Алайды,— деп Павло да кыошду.

Кеси уа бир базыкъ эди. Бууаз айыу болур эди, харип,— деп Хасым жазыкысына эди.

Уучула бары да жаралы кыутулгъан кыабанны ызындан ызлап тебиредиле. Аны хар секирип жетген жерине кыаны чачыла баргъаны кёрюне эди. Арлакыгъа кыутулгъандан сора уа, секиргенин кыоюп, ууакъ жёбелеп баргъан ызы табылды. Ма-а, бир бирде уа

тохтап, жан-жанында тубеген жаш тереклени тиши бла сермеп, жаркбаларын чартлата барады. Алай анга андан не файда? Къаны тохтамайды. Къан ызы кюнлюмден аргы кьол таба сёдегей жазылып энеди. Бу айыу болса эди, окъ ётген жараларына чапыракъ, топуракъ буштукъ этип, къанын тыяргъа кюрешир эди. Къабанны уа аллай мадары болмаучуду. Жалан да ачыуундан тегерегин сермей, чала барыучуду. «Чал къабан» деп анга андан айтадыла. Ызына кёре, къабан кьолда суучукъдан да ичип, дагыда, тохтай-тохтай эниш сюрен кетип турады. Алай ол узакъгъа кеталлыкъ туююл эди: жаралы жаныуар суу ичсе, узакъ бармай, ёлюучюдү. Айта эдим да! Ма-а, къабанны башы чырпыла тубюне кирип, арт бёксюмю уа тышында къалып турады. Кеси уа, гырайт кирик, не уллу эди!

Къабанны къарнына ушкок бла урдула. Сора, къатында бодуркъу сюеп, уучула, ууда жетишимлерине кьууанып, кьошха къайтып барадыла.

Кюн тюшден атламагъан эди.

Тюш азыкъ ашадыла бираз солудула. Сора Адилгерий бла Павло агъачха бардыла. Ала Павлону хамутлу аты бла сюйретип, бир-бир жерледе уа кеслери да тартып, тонгузланы арба кирир жерге чыгъарып букъдурдула. Алайдан а Павло, тамбла эрттенликде да арбасы бла келирге деп, сахаргъа кетди. Адилгерий артха, кьошха къайтды. Маллагъа аш салыргъа, суу ичирирге, дагыда кьошну бир талай кереклерине жетишиуде Хасым бла Атлыгъа болушургъа деп Батырбек кьошда къалгъан эди. Энди уа, ол жумушладан бошагъанды да, Адилгерий бла бирге тебченукъчулагъа барыргъа, Бекмырзаны излерге хазырды. Хазырды, алай Адилгерийни анда тутуп кьоярла деп, бек къайгъы этеди. Болса да ары бирге баргъанлыкъгъа, андагылагъа бирге чыгып къалмазгъа боллукъду. Керек болса уа, бирге окъуна кёрюнюрле. Иш кесин кёзгюзтир.

Адилгерий бла Батырбек ингир ала Къара Ханслыдан чыкдыла. Ушхуур ууахтыгъа Тебченукъда бызынгылы кьошну къатына жетдиле. Къарангылыкъгъа чулгъанып, жукъусурагъан агъачны кыйырындан ыстауат тап эсленеди. Кьошда адамланы дауурлары шарт эшитиледи. Адилгерий бла Батырбек адамланы ауазларына кёре, ненча болгъанларын санаргъа кюрешедиле. Алай уллу сёлешмегенлеге не да тынгылап тургъанлагъа уа не амал?

Бир кесекден, Батырбек кьош таба тебиреди. Адилгерийге уа кьошха келирге керек болса, билдирирге айтды. Адилгерий агъач ичинде, терек жанында, шош тынгылагъанлай къалды. Батырбек кьош аллына жетгенде, бир ит кючюк юрдю. Ол кючюк къадалгъанда, биреу биреуге:

— Ай жаш, чыкчы, бир къара, ит неге юреди,— деди. Ол

кьошну от жарыгындан чыкыгынанга терк кералмай, жерге ийиллип, кыарай эди, итчик а, анга базынып, бютюн кыаты юре эди. Сора ол жаш, кыош таба айланып:

— Адам эсе да, шайтан эсе да, алай анда бир кыарелди кымылдай болур дейме,— деп, биягы кыошха айланып селешди. Ол алай айтханда, Батырбек анга уллуракы ауаз бла айтды:

— Эй, кеп болсун!

— Уой, сау бол!

— Бирси айтычуларыгызыны айтмай нек кыойдунг? Кыонакы аламысыз?

— Кыонакы аллахны кыонагыды: сау кел, жууукы бол!— деп жаш кычырып, кыошдагылагы да эшитдирип жууаплады.

Жылы жетмеген кычюк кыадалып юреди. Батырбек келе келгени сайын, ол да артха кете барады. Бир артына, бир аллына кыарай юреди. Бу дауурлагы бла кычюкню жабусуна, кыошдан бир абадан адам чыкыды.

— Ы-р-р! Бар кыыйыргы!— деп ол кычюкню да кыыстап, терк-терк атлап, Батырбекни аллына келди. Батырбекни таныды.

— А-а, Батырбек, харип, сенмисе!

— Менме, Кыоналий, кеч кыолай болсун?

— Уой, кыолайлы бол, жаным-кёзюм, былай кеч жолоучу нексе?

— Да, сизни кыошха уа кеч туююлме. Мындан ары жолума уа эртте да туююлме.

— Кел, маржа, кыошха, жууукы бол.

Кыоналий бла Батырбек, аладан аз артдаракы а ол тышындагы жаш кыошха кирдиле. Кыошдагыла ёрге туруп, кыонакы бла саламлашдыла. Аланы барындан да мудах, бёркюн мангылайына кийип тургыан жаш, Батырбекни кыолун кыаты тутуп, аны кёзюне тюрслеп кыарады. Аны кёзлери от жарыкыда жылтырай эдиле. Кыошну ичинде чырагы жокы эди да, отну уа хар заман жангынын ёчюрмей тура эдиле. Бир кесек тынгылай кетип, Батырбек:

— Тейри, шашмай эсем, сени таныйма. Сен Махаметни жашы Асланса,— деди.

— Алайма. Сен а Батырбексе. Кыазакыладан кыутулгыанынга да бек кыууанган эдик.

Ол алай айтханда, Батырбек тегерегиндегилеге эслеп кыарады. Кыоналий а аны сагыайгыанын эслеп:

— Охо, кыоркыма. Мындагыла барыбыз да кесибизбиз,— деп жапсарды.

— Да, сора мен жангыз туююлме. Негериме селешейим. Ол да келсин. Кесим селешмесем, келлик туююлдю.

— Бек ахшы. Селеш.

Батырбек, кыош аллына чыгып: «Чу-уак, чу-уак!»— деп, кечеге кыанатлыча, юч кере кычырды. Ит юрдю. Агыач ичинден а,

укуча: «Хуу-хуу! Хуу-хуу!»— деп эки кере жууап эшитилди. Ол Адилгерий эди. Аны жалан да Батырбек биле эди ансы, башхала уа керти да уку кычыргъан сунуп кыоярыкъ эдиле. Терк окъуна Адилгерий келди. Тышында Кыоналий бла, кыошда уа битеу да андагыла бла кызыу саламлашды. Аслан а, Адилгерийни танып, кыаты кычакълап, жилямсырады. Сора, Адилгерийге:

— Ол ёлдю эсе да, энди аны орнуна да сен жаша. Бек бушуу этгенбиз, алай мадар тапмадыкъ... жатхан жери кенг болсун, жумшакъ болсун,— деп кыайгы сёз бергенде, кыалгъанла да Асланны арт сёзлерине бир аууздан:

— А-амин, а-амин!— дей эдиле.

— Темирсолтанны юсюнденми айтаса?— деп сорду Батырбек. Ангыламай турама,— деп, Адилгерий да Асланга жютю кыарады. Болгъан ишни тынчлап ангылатыр ючюн, Кыоналий сёз кыошду:

— Аланла, кыонакылагъа эс тапма кыойчугъуз. Бу не ишигизди? Олтурчугъуз, Ма-а, бу кийиз юсюне олтурчугъуз. Ай, жаш, айран кыуйчу. Жол кыыдыргъан адамла уссап болурла.

Батырбек кыара гоппан бла айран ичди. Адилгерий а, жалан да бир-эки тартып, гоппанны артха берди. Андан сора, биягы Асланга:

— Кимни юсюнден айтханынги иги ангыламадым.

— Да, ма-а, харип, Бекмырзаны юсюнден,— деп Аслан сёзюн жарты кыойду.

Адилгерийни кыулакълары чуулдадыла, кёзлери алас кёре эдиле, эки жыягы бирге киришип, тишлери кыыжылдай эдиле. Ол сёлешмегенлей бир ауукыгъа дери турду. Сора башлады:

— Кыалай ёлген эди? Ёлюгю уа не болду?

— Ёлген кимге да борчду,— деди Кыоналий,— алай ажымлы ёлдю. Агъач тубюнде да тынч кыоймадыла. Абрек чыкыгъанда да, ит кадетле ызындан болгъанлай турдула. Кыакыгынчы кыоймадыла.

Кыоналий сёзюн бошагынынчы Аслан, эки кыолу бла да кыамасына жабышып, тынгылап турду. Ол кыачан да, кадетлени атларын эшитсе, кыамасына жабышыучу эди. Сора Бекмырзаны юсюнден хапарны башлады:

— Кыазакъла элге киргенде, Бекмырза да, дагыда бир бёлек адам абрекеге чыкыгъан эдик. Агъач тубюнде айлана кетип, Кыазан дорбунуна келген эдик. Анда жашай эдик. Кече тегерегибизге кесибизден кыалауурла сала эдик. Кыондюз а эки юлешинип, бир кыауумубуз Юй-Орун-Тала бла, бирси кыауумубуз а Батхакылы Сырт бла келген жоллагъа барып, кыошланы малларын сюрюрге келлик кыазакъланы алларын сакылай эдик. Бизни биргебизге уа бир ахшы, батыр черкес бар эди. Туура таный эсенг да, атына да Журукъ дей эдиле. Ма-а, Журукъ бла Бекмырза, сора мен развед-

кагъа Топуракъ Суу бойнунда кѣмюрчюлеге бардыкъ. Ала уа, кѣмюрчюле туююл, кадетлени тасхачылары кѣре эдим. Биз алагъа соруп, шахардан хапар айтдырдыкъ. Айтыуларына кѣре, адам шексинирча туююл эди. Ала кеслери бизге бек жарыкъ болгъан эдиле. Экинчи кюн да кеслерине барырыбызны тиледиле. Тютюн да ичирдиле, азыкъларындан да тигим этип, бек жарыкъ болдула. Алагъа экинчи кюн да бардыкъ. Биягъыла жарыкъ болдула. Биргелерине олтуруп тургъаныбызлай, тегерегибизден, ушкокларын да къолларында тутханлай, къазакъла чыкъдыла. Ала: «Сдавайсь!»— деп къычыра эдиле. Биз, жерге жатып, аланы ушкокла бла атаргъа тебирегенде, «кѣмюрчюле» юсюбюзге секиришдиле. Ала тёртеу, биз а ючеу бола эдик. Экиси Журукъну юсюне, бирси экисинден да бири мени, бирси уа Бекмырзаны юсюне илиндиле. Журукъ юсюне секирген душманладан бирин жумдуругъу бла къулакъ жанына уруп чончайтхан эди, экинчисин ушкок бла уруп къаплагъан эди. Бекмырзаны уа, ол мазаллы къарабет «кѣмюрчю» онгсуз этген эди. Тюбюне салып, бойнундан бууа эди. Мени бла кюрешген ушкогумдан тутуп жибермей эди. Сора, сол жингиригим бла къамамы къынындан басып, онг къолум бла уа къаманы суууруп чыгъарып, душманымы жүрек аузуна урдум. Андан, бери секирип, Бекмырзаны бууаргъа кюрешгенни желкесине къама бла урдум. Журукъ а, мен жауумдан бошап, Бекмырзагъа болушургъа секиргеними эслеп, ол тегерекден келгенлени атып башлады. Бекмырза бек къарыусуз болгъан эди. Бети кѣм-кѣк, кѣзлери уа къып-къызыл болгъан эдиле. Болса да, ол да тирилип, бизни бла тенг ушкок атып башлады. Жууукъгъа келген къазакъланы ёмюрде къымылдамазча эте эдик. Узагъыракъдагъыла уа, ушкокларын бизни юсюбюзге, къурмашча, чартлата эдиле. Алай бизни тургъан жерибиз бек тап эди. Аллыбызда уллу ташла бар эдиле да, аланы араларына къутулгъан эдик. Окъла келип, асламында да, ол ташланы букъу этдире эдиле. Бизни патронубуз аз эди, сыраф атмазгъа кюреше эдик. Бекмырза бла мен да тюз атаргъа кюреше эдик, алай ол Журукъ деген нѣгерибиз а, хар атханы сайын уруп бара эди. Уста мараучу, батыр кѣллю киши кѣре эдим. Тукъум атына да Барагъунов дей эдиле. Къазакъ аскер кѣп эди. Биз ол от къуршоудан къутулаллыкъ туююл эдик. Алай, бизге насыпха, бизни уруш этген тауушубузну эшитип, болушлукъгъа Тахан-Хажини партизан отряды жетди. Партизанла къазакъланы артларындан атып башлагъанда, ала, кеслерини ёлюклерин да къоюп, къачып башладыла. Алай, не амал, Журукъгъа эки кере да окъ тийген эди. Бекмырза да ауур жаралы болгъан эди. Сол имбаш жыя тюбюнден окъ тийген эди. Къазакъла къача башлагъанда, партизанла уа аланы ызларындан «Ура-а-а!»— деп, къычырып, ушкокла бла ата эдиле. Тахан-Хажиде бла бир къауум партизан бизни къатыбызгъа келдиле. Журукъну да, Бекмырзаны да жараларын байладыла.

Алай, Журукъну кёкюрегинде жарасы асыры ауур эди. Окъ онг жауурунуну тубюнден чыкыгъан эди. Дагыда: «Жашасын Совет власть! Ит кадетлеге мени ючюн дерт жетдиригиз!»— деп кычыра эди. Ол ёлмезге кюреше эди. Ол пелиуан эди! Кадетле, кеслеринден къалгъан ёлюкlege да къарамай, суу бойну таба къачдыла. Бизникиле ёлген душманланы сауутларын жыйдыла. Ушкок, патрон, гранат, керох да иги кесек алдыла. Бираздан биягъы кадетле, эс жыйып, жангыдан атаканы башладыла. Ол кезиуге Журукъ ёлген эди. Зауаллы Журукъ энди партизан тенглерине болушур чекден чыкыды. Бекмырза уа, жарасына да тёзюп, бизни бла тенг ушкок атып турду. Къарындашыны къанын кадетледен ала эди. Душман аскерге башчылыкъ этген ол итден туугъан офицер уста командир эди. Ол, аскерни жартысын бизни бла урушдуруп, жартысына уа бизни кенгден къуршалата эди. Бизникиле аны сезгенлей, уруш да эте, артха кете тебиредиле. Ол заманда Журукъну ёлюгюн урушну ичинден чыгъара келген партизан жашха окъ тийди. Окъ аны билегине тийген эди. Сора, ёлюкню алайда кёюп, чыгъаргъа туюшдю. Ол кёюгъан ёлюкню алыр муратда бизникиле эки кере да чабыуул этген эдиле. Алай Журукъну ёлюгюн къутхарыр онг болмагъан эди. Аны ёлюгю алайда къалды. Бекмырза уа, харип, ауур жарасы да болгъанлай, бизни бла бирге урушдан чыкыгъан эди. Ол мардасыз тёзюмлю адам эди. Аны сол имбаш жыясыны тубюнден окъ тийгенлей да, жашла аны кесини жарасын байлагъандан сора, карабин ушкогун жангыз онг кёлу бла ата эди. Тахан-Хажини партизан жыйыны Топуракъ Суу бойнундан Къазан Тёбеле таба кетди. Бекмырзаны, бу кёш элге да жууукъ, уруш этилген жерден да бир жанында болгъаны ючюн, бери Къоналийни кёшуна келтирип, мында букъдуртуп кетген эди. Сау болсунла, Къоналий да, Тахан-Хажи да Бекмырзагъа бек иги къарагъандыла. Не ачдан, не сууукъдан кыйналмагъан эди. Харкюсеген затларың Холамдан, Къара Суудан да келтире эдик. Мында да андан аялгъан зат жокъ эди. Алай, ууахтысы алай болур эди, харип, жарасындан тюзелмей ёлюп кетди. Аны ёлюгюн да кече бла элтип, кеси элибизни къабырларында асырап кетгенбиз. Элде жангы къабырла кёпдюле да, къатына бармагъан адам, кенгден къарап, жангы къабыр кёшулгъанын билген да этерик туююлдю.

— Алайды, харип, биз Бекмырзаны, кече элтип, къабыргъа салгъанлы бюгюн тамам ючюнчю кюн болады,— деп, Къоналий да, ахтынып, сёз кёшду.

Аслан бу хапарны айта туруп, анга тынгылагъанла бары да Асланнга мудах къарагъанлай турдула. Адилгерий бла Батырбекни уа бетлери бирде саргъала, бирде кызара тура эдиле. Тынгылай кетип, Къоналийге бла Батырбекге кезиу къарай:

— Биз энди ёлгенни сау эталлыкъ туююлбюз. Алай, бизде

адамлыкъ бар эсе, ёлгенлени къанларын аланы душманларындан алырбыз,— деди Адилгерий.

Ол кече къарт Къоналийни къошунда къалып, танг бурну бла Адилгерий бла Батырбек кеслерини къошларына къайтдыла. Бекмырзаны ёлген хапарын айтдыла. Жашланы да жанлары ауруду.

Кюн да чыкъгъынчы, Адилгерий бла Батырбек шахардан Павло келлик жолгъа бардыла. Ала экиси да Мысты Къол аягъында сакълай эдиле.

Суу бойнунда ат пырхылдагъан таууш чыкъды. Кёп да мычымай а, атларыны бурунларындан да къалын тылпыулары чыгъа, Павлону арбасы кёрюндю. Адилгерий бла Батырбек Павлону аллына чыкъдыла. Павло, къууанып:

— Аха, Агъач киши, сау-эсен,— деп, кёк кёзлерин жумулта эди.

— Сау кел, якши,— деп Павлогъа чалып, Адилгерий да, мудахлыгъын жашырып, жууап эте эди.

Адилгерий, Батырбек, Павло да бирге ууда къыргъан тонгузларына бардыла. Павло къырылгъан тонгузланы барысыны да къарынларын гийда балта бла жарды, ичлерин тёкдю. Аланы хатхуларын, тазалай да турмай, бир чунгур жерге къуйду.

— Ёпкелерин, бауурларын, жүреклерин алсам да, къарынлары бла, чегилери бла да кюрешир заман жокъду. Шахаргъа элтсем да, къыйма этер заман жокъду,— дей эди Павло.

Мыллыкла ат арбаны юйюне сыйынмагъан эдиле. Павло ол кюн аланы эки къайтып ташыгъан эди. Хар жүгюню уа тышын бичен бла тышлай эди. Аны юсюне да къургъакъ отунла сала эди. Къалай болса да, ол кюн Павло мыллыклары кесини юйюне аманны кебинден ташыгъан эди. Батырбек бла Адилгерий да анга къайгъырыудан къутулгъан эдиле. Артда кеси айтханнга кёре, Павло уа экинчи кюн окъуна мыллыклары барын да Костик деген семиз, бёкем, кесини жууашлыгъы бла халкъгъа белгили хасапчыгъа сатхан эди. Андан алгъан ахчасына уа, кимден болса мадарып, алты орус ушкок, юч минг да патрон алгъан эди. Павлону аллай бир сауут сатып алгъанын кесини юйюрюнден башха киши да билмей эди. Кесини юйюрюнде уа аны душманнга сатарыкъ адам жокъ эди.

Павло, сауутланы да алып, Къара Ханслыгъа юч кюнден алгъа къайталмады. Алай ол юч кюнню ичинде Адилгерий бла Батырбек Хариде да, Ууазада да, Къазанда да болдула. Тахан-Хажини жыйыныны жартысы Сванетиягъа, Зулкъарнейни отряды да Чеченнге кетгенлерин билип къайтдыла. Энди партизанланы мында, тауда, агъачда къалгъанларын табаргъа керек эди. Не амал?

Адилгерий бла Батырбек Къоналийни къошундан кетгенде, Аслан анда къалгъан эди. Ол ары келлик партизан нёгерлерин сакълай эди. Сакълагъанын да иги этген эди. Жангылмады. Адилгерийлары андан айырылгъандан сора, тёрт кюнден артха къалмай, Къоналийланы къошха бир сары шинли, орта бойлу черкес келди. Ол Тахан-Хажини партизан къауумундан эди. Аны атына да Нануу дей эдиле. Ол кеслерини партизан жыйынлары Къазан Тёбе артында болгъанын Асланнга билдирген эди. Ма-а, энди уа ала экиси да Къара Ханслыгъа келдиле. Алагъа жолукъгъанда, Адилгерий бла Батырбек: «Аскерибиз эки кере ёсдю»,— деп къууана эдиле. Партизан жыйынны болгъан жерин эшитгенлей а:

— Бусагъат окъуна ары бармай амал жокъду,— деп, Адилгерий нёгерлерин ашыкъдыра эди.

— Алай эсе, сиз барыгъыз, мен а шахаргъа къайтыргъа керекме. Сизге мени жарар амалым бар эсе, айтыгъыз. Юйюмден шашып кёп турсам а, ол тегерекни ийисгеп айланган терстамгъала, къайда айланганымы билип къоярыкъдыла. Билселе уа, юйюрюю къырырла, юйюрю да кюйдюрюрле,— деди Павло.

Адилгерий Павлогъа быллай жумуш берди:

— Сен айтхан тюздю. Шахаргъа къайт. Алай, сени къызынг Нина санга айтханча, офицерле ингир ала Хадагъжукъ бахча башына келип, селекей эте айлана эселе, аланы араларында ол Зменко дегенни бизге кенгден танырча этсин.

— Да къалай таныталлыкъды?

— Аны амалы бек тынчды.

— Нечик?

Мен ол тийреге барып, жашырын марлай айланырыкъма. Офицерле ол уллу жёге тереклени ёрге жанындагъы эринге келгенде, Нина Змеенкону да, башхаланы да къатларына барып, алагъа папиросла сатаргъа кюрешсин. Алада папирос алгъаннга да, алмагъаннга да ийилип бир кере баш урсун, Змеенкогъа эки кере баш урсун. Мен а Нина эки кере ийилип баш ургъан адам Змеенко болгъанын билirme. Ангыладынгмы?

— Ангыладым.

— Андан арысын а, бизде насып болса, билirse. Бар... энди, ахшы жолгъа бар. Ёлмесек, бир бирни дагъыда кёрюрбюз,— деп Адилгерий Павлону къучакълады, орус халкъда жюрюген адетдеча, уппа да этди. Адилгерийни бирси нёгерлери да, этмеселе да, Павлону кёзюне къарап, керти къарындашлача, къолун къаты тута эдиле. Павло суйген тенглеринден саламлашып айырылды. Алай ол артал да айырылыу туююл эди. Ол алагъа шахардан болушлукъ этерик эди.

— Хайдагъыз, аланла. Заман сыраф озмасын,— деп башлады

Адилгерий.— Энди бираз сауут да, патрон да кьурагъанбыз. Уш-коккланы тотларын ачдырыгъа заманды.

Сен айтханлай болсун. Жаннган ёртеннге кымыжалай кирирге да хазырбыз. Ит кадетлени залимлигинден къара халкъны кьутхарыр ючюн, къазауат керекди,— деди Батырбек.

— Алайды, алайды! Сен айтханнга хазырбыз!— деп, бирсиле да бир ауаздан кычырып айтдыла.

— Алай эсе уа, Аслан, Нануу, экигиз да Къазан Тёбеле артына, партизанла болгъан жерге барыгъыз да, аланы халларын биллип келигиз. Кесек-кесек болгъандан эсе, бир къарыулу жыйын болсакъ игиди. Не ала бизге кьошулсунла, не да биз алагъа кьошулургъа керекбиз. Юлешинип урушургъа тюшсе да, бир командирибиз, бир комиссарыбыз, ол угъай, штабыбыз, планыбыз да бир болургъа керекди. Амал тапсакъ а уруш эте тургъан большевик аскер бла байлашыргъа борчлубуз.

— Тюз айтаса, тюздю,— деп барысы да шагъатлыкъ этдиле.

— Тюз эсе, хайдагъыз, экигиз да барыгъыз. Тамбла ингирге андагъы партизанладан толу жууап алып келигиз,— деп, Адилгерий Аслан бла Нануугъа буйрукъ этди.

Аслан бла Нануу, мындагъыла бла саламлашып, олсагъат окъуна жалан жыяу этип, кысха жолла бла, Къазан Тёбеле таба кетдиле. Ала кьош аллындан айырылгъанлай, балыкъла тенгизге ычхынганча, агъачха ташайдыла.

— Ай жаш, эки атха да суу ичир, сылап, сыйпап, иер сал. Адилгерий бла мен, Аслан жыйыны бери къайтхынчы, жортууулгъа чыгъарыкъбыз,— деди Батырбек сагъыш этип тургъан Хасымгъа..

— Ахшы, бусагъат,— деп хыны-суху атлап, ол ат орун таба кетди.

Ол андан къайтхынчы, Адилгерий бла Батырбек Павло келтирген ушкоккланы бла патронланы халжар артында, кылдыла арасында асырадыла. Асырагъан жерлерине адам шекли болмаз ючюн, кьургъакъ чырпыла атдыла. Сора кеси аякъ ызларын да кюрек аузу бла ары-бери кюреп жашырдыла.

— Алайда кёпге дери кьойсакъ, тейри, Батырбек патронлагъа мылы тартыргъа боллукъду.

— Биз этген умут болса, аланы тамбла ингирде окъуна юлеширбиз. Бир-эки кюнден а къабындырып башларбыз.

— Да мен да, жандырып башлар орнуна, къабындырып башларбыз, деп кьоркъама.

— Къабыннган бир этсе, жанар ючюн а кёп сакълатмаучуду. Серебряковну баш токъмагъы кесини бойнуну юсюнде мени ушкогуму патронуну оту къабынып, сора жанып бошардан кёп чыдамагъы эди.

— Ха-ха-ха. Тейри, узакъ а чыдамаз эди,— деп, экиси да, бир бирге къарап, жарыкъ кюлдюле.

— Атла хазырдыла,— деп, эки атны да башларындан тартып, Хасым кьош аллына келди.

Адилгерий къара атха, Батырбек а хар заманда да кеси миниучю тор алашагъа миндиле да, шыпар-шупур этип, кьолну саз батхагъындан ётдюле. Кёп да мычымай, Мысты Кьол башы жыяу жолгъа тюзелдиле. Агъачха сингдиле.

Хасым аланы ызларындан къарап, кеси кесине: «Ай, не медет, мен да сизни бла барсам, нечик иги эди»,— дей эди. Болса да, ачыуланган этгенча, терк-терк атлап, къайтып кьошха кирди. Ол этер ишле кьошда да аз туююл эдиле. Аланы санаргъа неге керекди... Кьошда жашауну сынагъанла не да эшитгенле аланы биледиле. Агъач ичинде жыяу жолланы бара, жолда баргъан-келген эслемеселе, уллу жолгъа да чыгъа, Адилгерий бла Батырбек иги кесек кыдырдыла.

Бара, жорта кетип, ала тюш ууахтыгъа Нальчик Дорбун башы чертлеуюк зыгытха табылдыла. Атланы айылларын бошлап, бирин бирине къантардыла. Тёгерекге тынгыладыла. Ол тийреде аз да, кёп да адам не мал таууш жокъ. Жалан да арлакъда-берлакъда чыпчыкъла, чириген къужмуну чачып, жубаныргъа кюреше турадыла.

Жаз башы жууукълашханлыкъгъа, кюнлюмден, чегетледен да къар эрип кетгенликге, алыкъа агъачха чапыракъ чыгъыу узакъды. Алай хауа иги жылыннганды. Кюн узун болгъанды. Тереклени каполлары кёпчюй башлагъандыла. Жел къакъса, чертлеуюк юлюле кишиуларыны мугут букъуларын бир бирге себедиле. Себип а бошамагъандыла да, аны ючюн жерге уа акъмайдыла. Ала да агъып, терекле да чагъып, чапыракъ ийген кезиу болса эди, Адилгерийлагъа бек тап эди. Алай жылны ол кезиуон сакъларгъа тюшмейди. Шёндюгю иш — шёндю, жылны аллай кезиуондеги иш да заманында этилир:

Марзият берген саугъа кёзюлдюреуюк Адилгерийге шёндю нечик иги жарайды! Адилгерий чегетде чырпы ичинден къараса, кюнлюмдеги сырт, сыртда айланган кавалерле бла кызла, дагъыда анда селекей эте айланган башха адамла — бары да тюз аны аллына келип къаладыла. Ол аланы сёлешгенлерин эшитмегенликге, бет сыфатларын шарт кёреди. Тойгъанларын селейте, кюнлерин оздура айланган чанкала бла кадет офицерле, омакъсынып, ёрге-энишге жюрюйдюле. Керексиз дарий салкъынлыкъларын жайып, кавалерлерини да, кеслерини да бетлерин кюнден сакъларгъа кюрешген тиширыула да аз туююлдюле. Адамладан кеслерин салкъынлыкъ бла жашырып, кавалерине кеслерин уппа этдирген гокка тиширыула да эсленедиле.

— Алчы, Батырбек, кёзюлдюреуюк бла сен да бир къара,— деди Адилгерий.

— Олло-ох, дидин уя кибик, не аман басыннгандыла! Кюнле-

рин да атмайдыла! Ай, былагъа уа бир пилимоту кимни болмаз эди!

— Пулемёт бла уа не этерик эдинг?

— Қыйырындан тутуп, бу муртат жыйынны кырып барлыкъ эдим.

— Угъай, тюз айтмайса. Аланы ичлеринде терсле да, алагъа суймей жабышханла да болурла. Халкъда аз тюрлю адамла болмайдыла. Халкъны ичинде душманланы танып, дертибизни алагъа жетдирирге керекбиз.

Селекей эте, сандырай айланган къауумну тѳбен жанындан, башы ачылгъан агъач кюбюрчекни да бойнуна бау бла тагъып, бир назик кызчыкъ чыкъды. Аны кюбюрчегинде не затлары болгъанын кѳзюлдюреуюк тутмай эди. Қыз кюбюрчегинден алып бир акъ затланы адамлагъа сата эди. Баям, ала папиросла эдиле. Нек десенг, кызчыкъ кесинде аллай товар алгъаннга ийилерек баш уруп артха айырылгъанлай, андан товар алгъанла, тютюн этдирип, папирос тартып башлай эдиле. Ол акъ ал боталы, къара жыйрыкълы, кызылбет тири кызчыкъ а, бирлени къатындан бирсилени къатына бара, ары бла бери, чоллакъча, ѳте эди. Сатыучугъун этерге деп, къатына баргъан адамына не эсе да айта эди. Сора хар аллай адамгъа, этиучюсоча, бир кере баш уруп, башхалары таба кете эди.

Бир къанатбѳрк тиширыу бла алашаракъ офицер эринни туурасына жетгенлей, биягъы кюбюрчекли кызчыкъ, аланы алларына келип, не эсе да айтды. Офицер, кюлюп, башын эки жанына булгъай, къолундагъы, къамичи сап кибик, кысха тыякъчыгъы бла силдеп, сол жаны таба кѳргюзтдю. Ол заманда, кызчыкъ анга эки кере да ийилип баш урду. Терк окъуна аланы къатларындан кенгнге тайды. Ала уа, селекей этген адамланы араларындан эрин таба иги кесек айырылып, жерге орналып ишленген узун шинтикге олтурдула. Қыз берген белгиге кѳре да, атлашына, ѳсюмюне, кесин ѳхтем жюрютююне кѳре да, бу кавалер офицер Змеенко эди. Ол, чегетге къарап, баям, гокка барышнясына махтанып, кесини жигитлигинден, суймеклигинден таурух айта эди. Адилгерий, чегетден кѳзюлдюреуюк бла къарап, аны энди шарт кѳрюп тургъанын а ол къайдан биллик эди?

— Ма-а, ол мени соруучу жилин бу эди. Бир кѳрюп кѳйчу,— деп Адилгерий кѳзюлдюреуюкню Батырбекке узатды. Ол а, аны бла къарай кетип:

— Ай, нажас а, сарыуек кибик, не жаман тукъумларынданды! Жан алычу болгъаны сифатындан окъуна белгилиди,— деди.

— Ол кѳп адамын ѳлтюргенди, кѳплени къанын ичгенди. Энди кеси да бир окъ сууутсун.

— Алан, экибиз да бирча атайыкъ.

— Угъай. Ушкок жангыз бир атылып къалыргъа керекди. Мен

атарма, сен а кезюлдюреуюк бла къарап тур. Тюз мангылайын марарыкъма.

— Ол деген неди? Кесинг ата эсенг да, ёшюнюн мара. Уралма-санг, къутулур да кетер.

— Мени жоругъум белгилиди: бек керекли кезиуде жангыз бир атып къоюучум. Иги къара.

Барышнясына не эсе да бир зат айтып, ол да, Змеенко да, харх этип кюле тургъанлай, Адилгерийни ушкогу атылды. Змеенкону башындан тайпагъы чартлады. Ол кеси уа, хыбыл болуп, шинтикни артына сойланды. Къатындагъы омакъ къатын:

— Ой, мени аллахым, не болду! Ой-ой-ой-ой, не болду! не болду!— деп къычырыкъ эте, Змеенкону шинтик артында къоюп, адамла таба къачды. Ол артына-артына къарап къачханда, алайда айланганла, бунт кётюрюлген базарданча, къача эдиле. Бир минутха селекей этген халкъ гунч болду. Жалан да бир къауум офицер, къайры атханларын да билмей, чегет таба буруп, керох ата эдиле. Ючеулен а Змеенкону къатына келип, аны башын кётюрюп, мангылайында, тюз да эки сары къашыны арасында, окъ тийген жарасына къарай эдиле. Аны ол жарасы бармакъ басхан тенгли болмагъанлыкъгъа, желкеси уа оюлуп эди. Офицерле, аны кёргенде:

— Снайпер, снайпер!— деп, кеслерин да, аны ургъан мараучу ураллыгъын билип, ёлюкню да алайда къоюп къачдыла. Къачып бара, офицерле керохланы биягъы чегет таба, къурмашча, чартлата эдиле. Белгили жерни марар онг жокъ эди: Ушкок бир атылгъанлыкъгъа, гюрюлдеген тауушу, тегерекде тауланы ичлеринден кезиу-кезиу зангырдап, кёп жерден эшитилген эди. Ушкок атылып бошалгъанлай, Батырбекге къарап:

— Бу биринчи жууап,— деди Адилгерий.

— Дертибизни биринчи жетдириуюбюз. Алай бу азды.

— Шёндю окъуна тонлукъ тюшюрюр онг бар эди. Къайгъырмаз, биз ала бла энтда да тюбеширбиз. Шахаргъа къуугъун жетгинчи таула таба учайыкъ. Шуёхларыбыз сакълай болурла. Ыспассыз этген сунарла.

Кёкде учуп баргъан къушну ауанасы жерде бир затдан да тыйылмай баргъанча, зыгыт ичи бла жумулуп, эки атлы бири бирини ызындан таула таба барадыла. Ат аякъ таууш эшитилмейди, топуракъла уа жыяу жолдан кёкге-кёкге учадыла. Ауанала узайдыла. Кёзден ташагъа думпайдыла.

Мычымагъанлай шахардан атлы аскер жетди. Ёлюкню къатына келип, чырпыгъа ушкоклары залп бла ата эдиле. Кырдык бетли тачанка бла келген пулемёт да, алагъа нёгерлик этип, серине къуса эди. Алай эте кетип, кеслерине агъачдан киши да жууап этмегенин кёрюп, къазакъла, Змеенкону мыллыгын да тачанкагъа салып, артха айланып кетдиле.

Нина Павловна юйюне кьайтып кетмеген эди. Ол, кьачхан халкъ кьатыш, шахаргъа келген эди. Шахарда уа таныгъан адамларына:

— Баям, Змеенкогъа бир уллу дерти болгъан адам болур. Не да аны атхан, ол кьубултхан кьызны алгъын сюйгени болур. Зарлыкъ аз аман иш этдирмейди. Алай, харип, аман иш болду. Жаным ауруду. Сюйгенинден айырылгъан дуниядан айырылгъан кибикди,— дейди.

— Бизни разведкабыз ызлар. Тасха бергенни табар. Шахарда жашагъанлада тасхачы болмаса эди, ол бюгюн офицерле, ала бла бирге уа Змеенкону анда боллугъун агъачда айланган баштакъла неден биллик эдиле!— дей эди ол сиз таныгъан военна сестрица Маруся.

— Аны-муну билмейме, палах Змеенко бла айланган кьыздан чыкьгъанды. Алай туююл эсе, ол кавалерин эриндеги шинтикге нек чакъыргъан эди. Андан берисине сыйынмаймы эди?— дегенле да кеп эдиле.

Хапар, таурух битеу шахаргъа жайылгъан эди. Бирле, Змеенко абрекле бла урушуп, уллу жигитлик этип ёлгенди дей эдиле, бирле уа, кьыз ючюн бир офицер тенгин дуэлге чакъырып, аны бла атышыуда ёлгенди дей эдиле. Эшитген эшитмегеннге айтып, жангыдан эшитген а, тюрлендирип, юсюне да кьошуп, хапарны кеси сюйгенча жая эди.

— Къалай да болсун, ма-а кёрюрге, агъачдагъы партизанлары барын да тутарыкъдыла. Одинцов умутуна жете билиучюдо. Къысха заманда кёрюрге,— деп, Маруся, Ниначыкьгъа ышанып, махтана эди. Ол а:

— Болгъу эди, алай а болгъу эди,— деп, кесин къазакъла жанлы кёргюзте эди.

Ингирде Нина юйюне келгенде, анасы урушду. Ол анга:

— Айлана-айлана, бир аман палахха къаллыкьса! Кьой, сени папирос сатханынг башыбызгъа жау боллукъду. Кёремисе, кюн сайын не къадар адам тутулады, ачыулу къазакъла не къадар адамны ёлтюредиле? Сени атангы тутсала, мен кесими сау кьоймазма. Ийнан, кьызым, бизни юйюбюзге жау чапса, сени ючюн чабарыкъды.

— Кьатын, бошла айта тураса. Сени Ниначыгъын акъыллы адамды. Ол буюкъса, эндиге дери къазакъла бла кьатыш жюрюп, энди уа кесин аладан букьдурса, ала анга шекли болурларына ийнан.

— Анам, сен манга кьоркъма. Мен кесими душманлагъа алдатмам. Ала, мени ичими билгинчин, бирер пуд хант туз ашаргъа керекдиле.

Нинаны анасы, кьызны бойнундан кьучакълап, ёшюнюне кьаты кьысып:

— Къзакълагъа адам ышанырча туююлдю. Бу сени бла бирге бери келиучю Марусяны да мен тасхачы адам сунама, — деп, артхаракъ туруп, кызыны кезюне къарай эди. Биягъы Павло уа, къатыныны бла кызыны сёзлерине къошулуп:

— Къоркъгъан эки ёледи, къоркъмагъан а бир ёледи. Ёлсек да, эки ёлмейик. Сакълыкъ керекди ансы, къоркъмакълыкъ керек туююлдю, — дей эди.

Кече белинде Павлону юйюню эшиги суху къагъылды.

— Хей, хозяин, эшикни ач!

— Кимсе?

— Ким болгъаным сени ишинг туююлдю. Ач, дейме да!

Павло терк окъуна, жалан аякълай, жалан кёлегини юсюне сары тонун къаплап, ашыгъып барып, эшикни кылычын ачды. Эшикни, къайсы эсе да табаны бла уруп ачды. Юч солдат, бир офицер юйге кирдиле. Павлону къатыны, Пелагея Иван кызы, Нинаны да къучагъына кысып, печь къатында мугурайгъан эди. Павло уа:

— Заман къайгъылыды. Сизни ачыуланганыгъызгъа айып этмейме. Алай ачыуланыргъа неге керекди? — дегенде:

— Бизни ачыуланганыбыз бла ачыуланмагъаныбызны юсюнден айтыргъа санга жетмегенди, алыкъа сени бурнунг бираз ёсерге керекди! Быдырынга сюнгюню сукъсакъ, тилинги сабыр тутарса. Аузунгу кыыс, — деп, къзакъла Павлону кезюне-башына тебине эдиле.

— Атам, тынч тур. Не керек эсе да, излесинле. Тапханларын элтирле, — деп, Нина да атасындан тилей эди, Пелагея Иван кызы уа жилимсырай тура эди. Сора, кыыстау кесине жор эте эди.

Къзакъла юйню тинтип, тюбюн башына этдиле. Тапхан а зат да этмедиле. Павлону жаный кетдиле.

Шахарда абрекле бугъунган хапар жюрюй эди. Аны себепли, къзакъла кече сайын шахарны къуршалап, юйлени къармай эдиле. Шекли болгъан адамларын тутуп кете эдиле. Бир бирде, халкъны къоркъутур ючюн, не большевик, не кадет болмагъан адамланы окъуна илишанга салып, асламында уа гитче базар жыйылыучу жерде асмакълагъа асып ёлтюре эдиле. Большевикледен тутханларын ёлтюрюрден алгъа бетлерине арба жау сюртюр не да исси шиш бла кюйдюрюп, аркъаларында, мангылайларында жулдуз суратла эте эдиле. Азап кёре, тегерекдеги халкъгъа айланып:

— Къоркъмагъыз! Большевикле хорларыкъдыла! Жашасын Совет власть! — деген революционер Ведяйкинни уа акъ къзакъла алгъа аузун тигип, ызындан а асмакъгъа асхан эдиле. Аны ёлюгю, жел къакъгъаны сайын ары-бери сюрюше, асмакъгъа тагъылгъанлай бир къауум кюнню тургъан эди. Ол артыкълыкъланы кёрген Пелагея Иван кызыны жүреги элгеннгени сейир

түйюл эди. Заман мардасыз кыйын эди. Қъара халкъда кече тешегинде тынчайып чыкыган аз эди.

Тинтиучюле кетгенлей, Павло кесини юйдегисине:

— Ала бизге энтта да келирле. Тасхачыла да салырла. Алай бизде акыйл бар болса, кезлерибиз жютю, кыулакъларыбыз сакъ болурла. Абызыраргъа уа жарамайды. Кесибизге аз да шекли этмезге керекбиз, — деп юйрете эди.

XI

Адилгерий бла Батырбек, атларын да терлетип, кече белинде Қъара Ханслыгъа жетдиле. Алагъа бек алгъа Начкай кенгден юрюп тубеди. Қъатларына жанлагъандан сора уа, алагъа кыйрукъ булгъап, сынсып, башын эки жанына кезиу аудура къарай эди.

Ит юрген тауушха Хасым кыош артына чыгып къарагъанда, эки атлы Батхакълы кыолдан чыгып келе эдиле. Хасым энишге ийилип, ала кыолдан чыкыган кезиуде, тейри жарыгында Адилгерийни бла Батырбекни таныды. Танымаса да, Начкайны юргени тохтагъандан окыуна, аланы сууукъ кыонакыла болмагъанлары ангылашынган эди. Алай, «Бек анасы жылямаз», — деп сёз барды. Хар тауушха сакъ тынгыларгъа, хар къарелдиге эслеп къараргъа керек эди. Хасым алагъа шыбырдап:

— Келигиз, сау келигиз. Былай кеч кыалгъаныгъызгъа бек кыоркыдукъ. Сау-саламат келдигиз эсегиз, энди иги болду, — деди.

Адилгерий а сорду:

— Аслан бла Наныу кыайтханмыдыла?

— Угъай.

— Бир да хапар жокъмуду?

— Жокъду.

— Баям, нёгерлерине бир палах болгъан болур, — деп Батырбек да тынгысыз болду.

— Сиз, жюйрюк атлагъа минип, кыанатлылача учуп айланганлыкыгъа, ала жыяудула. Жеталмай тура болурла, — деп Хасым Адилгерийланы жапсара эди. Алай тынгысыз болмай а кеси да түйюл эди.

Атланы тин-терилери кепчигенден сора, иерлерин алып, Хасым ат орунга уруп, бичен салды. Кыон узуну, суу ичселе да, ашмай, от-жалын болуп айланган атла, биченни кыаурасын, жумушагыын айыра турмай, дгъарт-дугъурт этдирип, кыыстау буштукылай эдиле. Бурун тешиклерине чёпле, мурула ташайсала уа, бюсюремей, пырх-чырх эте эдиле.

Адилгерий бла Батырбек бюгече, жамычыларын юслерине жа-

бып, бирге жатдыла, бир кибик татлы кьалкыдыла. Ала кьошха асыры шош киргенден, анда жукьлагъан жашланы уятмагъан эдиле. Бары да жукьлагъанда да, Хасым чырым эталмайды. Ол, бу эки халал тенгни не иш тындырып келгенлерин билялмай, сагъыш этеди. Аланы тамблагъы кьадарлары кёзюне кёрюнеди. Алагъа бир болушлукъ этер ючюн, Хасым кеси ауурлугъу тенгли жюк кётюрюп, тогъуз таудан ауарыкъ эди. Ала ючюн, ала этген умут ючюн жаннган отха кирирге хазыр эди. Жукьу аман кишиди. Хасым да теке кьалкыу эте башлады. Жалан мулжарны юсюне ауду. Кьочхар тон тьобюне тумаланды. Уюду. Хурулдайды.

Кьошда адамла, ыстауатда малла тынчайсала, жукьласала да, тынчаймагъан, кьулакъларын чюелтип, жалкьасын чюйре кьобарып, кьарангыда жашил жаныучу кёзлерин тегерекге жандырып айланнган жалан да Начкайды. Ол, кюндюз кьалай болса да, кече уа ыстауатны толу иеси эди. Бёрюле ненча кере чапханда да, ол орунга бегитилген малланы угъай, андан тышында, ыскындык артында, ёресине кьалкыый тургъан кичиу атчыкьны окьуна жанлы хылисинден сакълай эди.

Танг атды. Ыстауат кьозгьалды. Биягъы жашла ол кесек малгъа терк окьуна кьарадыла. Ол жашланы иши эди да, жерин тапды.

Адилгерий, уллу сагъышха кьалып, кьош аллына чыкьгъанда, Беппону аргъы таладан, малла бичен ашагъан жерден, чабып келе тургъанын эследи. Сора, артына айланып, кьошха сёлешди:

— Батырбек, нек эсе да, Беппочукъ чабып келеди. Бир ачы хапар келтирмеги эди.

— Хоу бир да, ол чапмай жюрюмеучюдю да — анданды. Атлы жумушха жиберсе, Беппо, жигерлигими кёргюзтеме деп, чабып барыучуду. Ёзге уа не сунаса?

— Да, ол Аслан жыйынындан бир затмы билген болурла дейме.

— Келсин да, эштейик.

— Хасымгъа сёлеш да, атлагъа иер салсын. Хатаны кьайдан чыгъарын ким биледи.

— Уой, Хасым, — деп Батырбек халжарла таба сёлешди.

— Не этесе?

— Тууар орунну тьобюн артда кюрерсе, терк окьуна бизни атларыбызны жолгъа хазырла.

— Бусагъат!

Хасым атланы экисин да шаудан кьатында кьырыкьгъа тартды. Ол алагъа суу ичире тургъанлай, Беппо да кьошха жетди.

— Адил, Батыр, мени Атлы жибергенди. «Бар да, тала башы агъачда адамла эсленгендиле деп айт», — дегенди. Кесим да кёргенме, кимле болгъанларын а билмейбиз. Ушкоклары уа барды.

— Ай, аперим! Сен жигит жаш кёреме, — деп, Адилгерий уллу кьол аязы бла Беппочукъну башын сылады. Сора:

— Энди бар, ахшы улан. Бизге билдиргенинги Атлыгъа айт, — деди.

Беппо мычымай ызына айланып кетди. Ол кесини жумушуну уллу магъанасын тюз ангылай эди. Кеси кесин да кызыл партизан суна эди.

Беппо не бек ашыкъса да, ол артха къайтхынчы, Аслан аргъы талада тишле артындан Атлыны юсюне, гып деп чыгып кьалды. Саламлашды. Къошда ким бар, ким жокъну сорду. Атлы уа анга кьууанып хапар айтды. Ала да алай сёлеше тургъанлай, Беппо жетип, Асланны кёргенде:

— Сау келгин, Аслан, — деп кесини гитче тыкыр кьолчугъу бла Асланны сууукъдан кьаралгъан уллу кьолун тутду. Аслан а:

— Аперим, жаным-тиним, кесинден таматагъа хурмет бере билген. Андан сора да, Беппо, сен, жаш болсанг да, большевик болгъанынги унутма дегенде:

— Унутмагъанма, — деп Беппо, аркъасы кичигенча, жауурунларын элей эди.

Хасым, атланы иерлерин салып, Адилгерийлагъа:

— Атла катова, хазырдыла! — дегенде, аргъы таладан сызгьыргъан таууш эшитилди. Ол сызгьыргъан Аслан эди. Партизанлагъа белги бере эди.

Адилгерий, Батырбек, Хасым да ушкокларын да жерлеп, къош артында дуппургъа бугъунуп, сызгьыргъанла таба кьарап, бауурландыла. Адилгерий кёзюлдюреуюк бла кьарап, ол агъачдан чыгып келген жыяу жыйында Наныуну таныды. Ала бир бири ызларындан, жугьутурлача, тизилип келе эдиле. Жууугъуракъ жанлагъанда уа, Аслан бла Атлы да алагъа кьошулдула.

Ала тегерекде, къошда да тыш адам болмагъанын билгенден сора, былай жырлап келе эдиле:

Жолларыбыз къая, болду, жар болду.
Эй, дуниябыз, къабыр кибик, тар болду,
Тёшегибиз ташдан болду, нар болду.
Эй, жууургъаныбыз кёкден акъгъан кьар болду.
Ой, кебинсиз кьалгъан жарлы ёлюле.
Эй, кетедиле, дуниягъа термиле,
Кетедиле, дуниягъа термиле,
Эй, кёзюн-башын къанатлыла кемире.
Аналагъа бугъоу, сынжыр салалла.
Эй, жашларыбыз къазауатха баралла.
Жашларыбыз къазауатха баралла.
Эй, жарлы анала жилий-улуй кьалалла.
Дерт жетдире залимлеге, жаулагъа,

Эй, кьонакъ болдукъ агъачлагъа, таулагъа.

Азатлыкъ ючюн урушха барабыз.

Эй, кьара халкъгъа эркинликни алабыз.

Партизанланы жырлап келиулерине Адилгерий кьууанып, кюлмюш этип кьарай эди. Партизанла кьошха жетгенде, аланы, баш-башынча, Аслан Адилгерийлары бла шагъырей этди.

Хасым, отну уллу этип, анга чоюн бла суу салды. Элекни кьолдан-кьолгъа кьагъып, сай тегенеге ун эледи. Эрлай кьалачла этип от жанына тизди. Ала кьызыл бишерге, чёмючлеге айран кьуйду. Узун агъач шишге чанчып, Адилгерий эрттеден кьыстырыкъ этип тургъан, Марзиятлары анга жол азыкъгъа берген кьакъ кьабыргъаланы кьызыл мыдыхны юсюне тутуп чирилдетди. Кесини эгеу бичагъы бла туурап, иеги-иеги этип, ашлаугъа салды. Ол алай эте тургъунчу, кьонакъла Адилгерийлары бла кьызыу ушакъны бардыра эдиле.

— Келигиз. Олтуругъуз, кьонакъла, — деди Батырбек.

Азыкъны Хасым хазыр этсе да, ауузланыргъа уа Батырбек чакъырды: кьош тамата ол эди. Жангы кьонакъла, Аслан бла Наныуну айтсакъ, оноулан бола эдиле. Алагъа нёгерле да кьошулуп, кенг гюрен болуп, азыкъ ашадыла. Сора, Адилгерий ашлау юсюнден нартюх кьалач жартыны алып, аны хант тузгъа басып, партизан жыйынны аллында ёре туруп:

— Мен бу туз гыржын бла ант этеме, кьара халкъ ючюн, аны душманладан эркин этер ючюн, Совет властны орнатыр ючюн, кьанымы, жанымы да аямай кюреширге! Биз былайда барыбыз да ниет кьарындашла болабыз, ол кьарындашлыкъны атмазгъа, бир бирибизге болушургъа, душманнга кесин сатханны уа илишаннга салып ёлтюрюрге барыбыз да ант этерге керекбиз!

Бары бир аууздан:

— Ант этебиз! Ант этебиз! Ант этебиз! — деп юч кере кьычырдыла.

— Бу антны алдап, душмандан кьоркьуп, тенглерин атып ким кьачса да, аны жюрегин таулу кьама сууутсун! — деп Адилгерий, гыржынны да сол кьолунда тутханлай, кьамасын чыгъарып, аны ауузлугъундан акъ тишлери бла кьабып кьысханда, бары да кьамаларын суууруп:

— Сууутсун! — деп, Адилгерийча этдиле. Сора, кьылкъыяр кьамаланы таууш этдирип кьынларына жыйдыла.

Партизанла бары да, энди уа не айтады деп, Адилгерийни отча жаннган кёзлерине кьарадыла. Ол а, кьолундагъы туз гыржынны бурху-бурху этип, партизанланы барына да юлешди. Ала уа, аракъы рюмкаланыча, ёрге кётюрюп, бирге кьагъып:

— Антыбыз ючюн, кьарындашлыгъыбыз ючюн, — деп кьапдыла. Ала алай этгенде, Хасым уллу кьара гоппаннга чыккырдан

айран кьююп Адилгерийге берди. Ол аны башындан бир уртлады да, Наныугъа берди. Ол да, аныча этип, къатындагъына берди. Алай бла айран гоппан гюренде адамланы барына да жетип, тегерек айланып, Хасымны кюлуна къайтды. Хасым а гоппанны жугъусуна чолпу бла кесек айранчыкъ тамызып, кеси уртлап, Атлыгъа да уртлатды. Аны эслегенде, Адилгерий:

— Тюздю! Жашла да бизге болушургъа керекдиле, — деп, Атлыны къатына жанлап, аркъасына кюлу бла аз-аз къакъды. Аны алай этгенин Атлы, кесине майдал берилгенча кере эди. Битеу партизанланы келлери кетюрюлюп эди. Хар бири не кыйын согъушха да кирирге хазыр эди.

Шендю келген партизанланы ушкоклары тюрлю-тюрлю кыралланыкъыла эдиле. Былада болгъан ушкокланы асламы орус ушкокла туююл эдиле, француз, ингилиз, япон, австр ушкоклары болгъанла да бар эдиле. АллаЙлагъа окъ тапхан бек кыйын эди. Аны себепли, Адилгерийлары кыстырыкъ этип тургъан ушкокланы бла патронланы хапарын эшитгенде, партизанла мардасыз бек кюуана эдиле. Батырбек, жашладан биргесине Хасым бла Атлыны алып, халжарла артына барды. Гырмыклагъа чулгъанган орус ушкокланы, отун агъачланыча, имбашларына кетюрюшюп келдиле. Экинчи къайтып а, патрон ящиклени келтирдиле. Батырбек, ушкокланы гырмыкларын сөгюп, жерге бармакълача тизип, сайлады. Сора, орус ушкогу болмагъанланы тизип, аланы алларында уа Асланны аркъасын ушкокла таба бурдуруп:

— Муну кимге? — десе, ол а ушкокланы кермей, аркъасын буруп тургъанлай:

— Жюнюсге не да анга, мынга десе, бирсиле уа, чамгъа тартып, харх эте эдиле.

Чеп атханча, ол адет бла ушкокланы барын да юлешдиле. Хар жангы ушок алгъан адамгъа Адилгерий кеси кюлу бла жюз жарымы патрон бере эди. Аланы алгъанла патронташларына сыйындыра эдиле. Саут, патрон юлешиу бошалгъанлай, Адилгерий:

— Хасым бла Аслан, бу биз жаратмагъан ушкокланы жиби-мез жерге асырагъыз. АллаЙ сауту да болмай, бизге энтда да адамла кюшулургъа боллукъдула. Патронларын да иги асырагъыз, — деп оноу этди.

— Ёзге болмаса да, кюйчулагъа союмгъа алышырбыз. Бизге, саут керек кибик, азыкъ, къатыкъ да керекди, — деп кюшду Батырбек.

— Керти айтады. Кертиди, — деп ачлыкъны кеп сынагъан партизанла бирча шагъатлыкъ эте эдиле.

Адилгерийни буйругъун Хасым бла Аслан женгил толтурдула.

— Энди, — деди Адилгерий, — таматагъыз Тахан, Тау Артына кете туруп, сизни ичигизден таматагъа айыргъаны Жюнюсдю дей-

сиз. Мени анга кѡжаулугъум жокъду, алай энди бир отряд болгъандан сора, жангыдан командир, комиссар, ашха-суугъа, хар хапчугубузгъа оноу этген адам да айырыргъа керекбиз. Бек алгъа, уруш халын билген, аслам сынауу болгъан адамны командирге айырайыкъ. Командирге ким жарар?

— Адилгерий! Адилгерий жарарыкъды.

— Сен, кесинг! — деп кѡчырышдыла.

— Алай болмасын деген бармыды?

— Жокъду! Сени оноуунг бла жюрирге хазырбыз.

— Комиссар а ким болсун?

— Жюнюс, — дедиле бирле.

— Батырбек, — дедиле бирсиле.

— Угъай, комиссар Батырбек, хапчугубузгъа, ашха-суугъа оноучу уа Жюнюс болсун, — дегенле да чыкъдыла.

— Мен айтханны тюзге санасагъыз, Жюнюс мюлк оноучубуз, Батырбек а, кесин сиз бери келирни аллында да танытханды, комиссарыбыз болсун, — деди Адилгерий.

— Аланла, биз бери кѡуллукъ юлеширге келмегенбиз. Адилгерий — таматабыз, Жюнюс бла Батырбек — аны помошниклери. Алай болуруна барыбыз да ыразыбыз. Ыразы болмагъан бармыды? — деп, эндиге дери тынгылап тургъан сабыр Зеке, ажиган бѡркюн кѡлуна алып, акъ мангылайын ачып, суху сѡлешди.

— Зеке керти айтады. Саут бар, оноучубуз бар, энди хапар айта туруудан магъана жокъду. Душман бизни излегинчи, биз аны излерге керекбиз, — деп Жюнюс да кѡшду.

Партизанла Адилгерийни тутмакълыкъдан кѡалай кѡутулгъанын, аны тюнене кѡзакъ офицерге «уугъа» кѡалай баргъанын, Батырбек да анга кѡалай нѡгерлик этгенин эшитгенлеринден сора кеслерини таматаларына толу ийнаныу бет бла кѡарай эдиле.

XII

Адилгерийни партизан жыйыны агъач тюбюнде жолланы марлай айланганлы энтда да бир талай заман озду. Жаз башыны жылы кюнлери башландыла. Тереклени жумушакъ жашил чапыракъларындан тойгъан чыпчыкъла, артыгъыракъ да дорбункѡулла, эрттен-ингир сайын кеслерини тюрю-тюрю жырларын бир бирге эришип жырлайдыла. Тюш алада уа аланы жырларын кукук кѡчырыу алышындырады. Агъачны тюбюн кѡанатлы дауур алгъанды. Жаз жылыуундан тынчыгъан кѡужму эрик ийс этеди. Терекле сууланганча, терек тюпледе чырпыла, чапыракъла да мылы тартхандыла. Тереклени тюп базыкъларында, кѡалын чырпылада да агъач жаныуарланы тюклери, жабагъылары тюбейдиле. Ма-а, алайдагъы кѡш терекчикни кѡремисе? Иги кѡарачы.

Аны арасы бла, баям, къачып баргъан жур кийик ётген болур, къош терекни къуруп сынган бутакъчыкъларында кийик туюню жанклары къалып турадыла.

Жаз башында табийгъатны къозгъалыуу бла бирге малгъа, къанатлыгъа да къууанч келе эди. Алай кеси къыйыны бла жашагъан адамлада уа къууанч жокъ эди. Қъазакъ аскер бёлекле, къышлыкълагъа чыгъып, сюрюучюлени туюе, аланы къошларын чача, партизанлагъа онг бересиз деп, бир бирлерине уа ушкок къауурсунла бла чыбыкъ ура айлана эдиле.

Адилгерий бирси кюн тасха билирге ийген жашла — Аслан бла Наныу — шахардан белгили хапар алып келдиле.

— Биз Павлону юйюнде керти хапар эшитгенбиз. Большевикле келедиле деп, кадет аскер халкъны энтда да тонап, талап, къырып къачаргъа умут этеди, — деди Аслан. Наныу да анга шагъатлыкъ этди. Адилгерий Наныугъа сорду:

— Сизге хапарны Павло кесими айтханды?

— Хау.

— Қъалай билгенме дейди.

— Шахарда жашырын большевик жыйыннга Дикаловдан* къагъыт келгенди дейди.

— Большевиклени алдап, къолгъа алып ючюн, ол къагъытны кадетле кеслери къууаргъа да болурла.

— Угъай-угъай. Келтирген белгили адамды.

— Хыйла болурму? — деп Адилгерий Асланнга да сорду.

— Хыйла туююлдю. Кеппе-кертиди.

— Андан сора уа шахарда не барды?

— Тутмакъладан адамланы чыгъарып, илишаннга салыу бек къыстау бардырылады. Кече сайын, шахар къыйырында къазылгъанлагъа элтип, кёп адам ёлтюрעדиле. Шахарда экинди бла ахшам арасындан кечгиде айланаргъа военналадан башха кишини да къоймайдыла. Хар эки кечеден а юйлени тинтиу, адамланы тутуу барады.

— Андан башха тасха билалмагъанмысыз?

— Керти эсе, ол сен айтыучу Жубуранны да жол устагъа бла тилманчха алып, къазакъ аскер Хариден, Баштыкырдан, Кёлледен да жылкъы сюрюп, Газа Тюпге келген хапар барды. Жылкъы Газа Тюп къышлыкъда турады. Энтда да бир талай ат тийишдирселе, Қъазан Тёбеле аллы бла сюрюп Нальчикге келликдиле дейдиле.

Бу хапарлагъа тынгылап тургъан партизанла, арлакъдан-берлакъдан да:

— Зеке керти айтады. Барып къазауат этерге керекбиз, — деп жумдурукъ ойната эдиле.

* Гикалогъа таулула Дикалов деучю эдиле.

— Жубуранны андагысын, Газа Тюпде да халкъдан сыйырылгъан жылкы болгъанын ким билдиргенди? — деп Адилгерий Асланга сорду.

— Акъла жылкы сюрюрге, Жубуранны да алып тау къошлагъа кетгенлерин Нина, Маруся деген военна сестрицадан биллип, атасына айтханды. Жылкыны Газа Тюпде болгъанын а Махаметни тирменине нартюх келтирген Чубурай деген холамлы сездиргенди. «Ит кадетле эки атымдан бирин сыйырып кетгендиле. Ызларындан атымы тилей, Газа-Тюпге дери баргъан эдим», — дегенди деп, бизге Махамет айтханды. Махаметни халын а кесинг да билесе да. Ол бизге ётюрюк айтырыкъ туююлдо.

— Ол а алайды, — деп Адилгерий, аллына къарап, бир кесекте сагыш бетли болгъанлай турду. Сора, жыйыннга айланып, алай деди:

— Заман озуп барады. Туругъуз! Биз къазакъладан жылкыны сыйырыргъа керекбиз. Букъдургъан сауутларыбызны да биргебизге алып, Газа Тюпге барайыкъ. Сауутланы хаух атла бергенлеге бла бизге нёгер боллукълагъа берирбиз. Атлары сыйырылгъан малчыла бизге нёгер боллукъдула.

— Керти айтаса, алайды! — деп партизан нёгерле бир аууздан айтдыла.

Хасым бла Аслан асыралгъан ушкокланы бла патронланы келтирдиле да, Жюнюсю аллына салдыла. Жюнюс а аланы:

— Менден эркинликсиз быланы кишиге да бермегиз. Мен а сизге аманат этеме. Шашдырмагъыз, — деп, къарап къарыуу онглуракълагъа берди. Патронланы да аманат этип юлешди.

— Энди, — деди Адилгерий, — мында Батырбекни бла мени тубюбюзде атларыбыз барды, биз алагъа минип, къышлыкъла жаны бла, анда халны биле келирге, сиз Жюнюсю бишчылыгы бла, Къазан Тёбеле аягына барыгъыз. Батхакълы Сыртны башында жол эки айырылады: бир жол Батхакълы бла Бодуркъу жайыугъа, бирси Юй-Орун-Талагъа. Ол эки жолгъа юлешинселе, къазакъланы тыйгъан къыйынды. Аны себепли, сиз Къазан Тёбеле аягында, къара шауданлы, ташлы жүрекде бетжан къуруп туругъуз. Ол жүрекни тёбен жаны къаяды. Андан къоркъуу жокъду, огъары жанына уа ышанмагъыз. Душманны жол устасы анда чыгышланы таный болур. Тамбла эрттенге алайда болугъуз. Хайдагъыз! Эсен, сау кёрюшейик! — деп Адилгерий бла Батырбек алгъа Жюнюс бла, ызы бла уа бирсиле бла саламлашып, атларына минип кетдиле.

Партизан жыйында жангыдан чабыр кийгенле да болдула. Жюнюс алда, аны ызындан, бир бирни эслерча узакълыкъда, бирсиле, бек артдан а Аслан, агъач кийиклеца, чинар жайыугъа ташайдыла. Партизанланы тизилип, бир бирни ызындан барыуларына Хасым сукъланып къарай эди. Начкай, сынсып, улуй эди.

Кичиу атчыкъ а жаз башы жылыуда сууланнгандан кичиую кьутуртуп, кесин къанатхынчы талап, ары-бери чабып кишней эди. Къошда, ыстауатда да тынгысызлыкъ бирге ушай эди. Начкай тала таба юрюп тебиреди. Хасым ары къарагъанда, Беппону да алларына сюрюп, бир къауум атлы къошха келе тура эдиле. Хасым аланы къазакъладан болгъанларын билди. Къошда ала шекли болур зат жокъ эди. Ушкогун а халжар арап тюбюне букъдургъан эди.

Жете келгенлеринлей, Хасым, Начкайны юргенин да кьойдуруп, ыстауат таба кьыстап:

— Ой, кьонакъ — аллахны кьонагъыды: келигиз, къошха жууукъ болугъуз, — деп, къазакълагъа кесин жарыкъ кёргюзтдю.

— Жууукъ бола келебиз, алай кьонакълагъа ненг барды? — деп сорду бир къара шинли чюйремыйыкъ таулу.

— Не бар эсе да, сизни аурууугъузну алсын. Тюшюгюз, атдан тюшюгюз. Айран ичигиз, — деди, аны кюмюш жюгенине жабыша, Хасым.

Атлы жыйын ол экисине тюрслеп къарап тургъанлай, ол таулу ат юсюнден сорууну башлады:

— Биз Холамдан келе, мында ат кишнеген тауушха бурулгъанбыз. Жылкы кьайдады?

— Бу ийналайда кесин къашый тургъан кичиу тайдан сора бизни атыбыз жокъду.

— Ётюрюк айтсанг, башынгы юзюп, бу терен кьолгъа сызарбыз!

— Ийнанмай эсегиз, кесигиз да къарагъыз. Ол кесигиз талада кёрген тогъуз-он арыкъ тууардан башха малыбыз жангыз бу кичиу тайды. Догут сюртсек да, кюллю суу бла жууундурсакъ да, сау болмайды. Сизге керек эсе, сюрюгюз.

— Не айтады? — деп сорду къазакъ аскер бёлекни таматасы сюекбет офицер. Ол соруу этген булдукгумхот кадет, мычымай, Хасымны артдагъы жууабын офицерге билдирди.

— Сукин сын, итден туугъан! — деп офицер Хасымны къамичи бла аркъасына урду. Сора:

— Тинтигиз! — деп команда берди. Бек алгъа къошха кирип, хапчукну, мулжарны да чачдыла. Жукъ тапмадыла. Халжарлагъа да къарадыла. Орунда мулхарларына жубана тургъан таначыкълагъа да бир-эки къамичи тийирдиле. Ол заманда къазакълагъа чапхан Начкайны ол соруу этген булдукгумхот кадет ушкок бла урду. Ит, ыскындык жанына сойланып, ёле тургъанлай да, гырылдаргъа кюрешип, акъ гетменлерин кенг ача эди. Итни ёлтюрген кьыллы кьалмай, кьуйругъун кётюрюп, чат бойну таба къачхан кичиу атчыкыны да ызындан марадыла. Ол эриннге жанлап, андан ары къачар жери болмагъандан, бери бурулуп тебиреди. Аны къабыргъасы бери айланганлай юч-тёрт ушкок да

бир ызгъа атылдыла. Жулдуз къашхалы къаратор алгъа къулакъларын жумуп, ал тишлерин ачын, кесини сол къабыргъасындан, ызы бла онг къабыргъасындан, сермеп-сермеп къапды. Сора бир ачы, бир а къарыусуз кишнеди. Тёрт аягъын жайып, кенгден тиреди. Бир кесекден, сюрюше барып, тюп بازیгъы къыркъылгъан жаш терекча, ауду. Башы-аягъы чулгъана, къургъакъ чырпыланы ууата, шыхырдата, къужмуланы сыдыра, ыз къоя, тик тёртден терен чатха тёртгереп ташайды. Қъазакъла, биягъы жол башчыларын да алларына салгъанлай, артха айланып кетдиле.

Атлы, тонун тешип, кёлегин ёрге кётюрюп, кесини аркъасын Хасымгъа кёргюзтдю. Аны аркъасында да къамичи къаралтхан ызлары жалан этине къужмудан мор чапыракъла жабышхан кибики эдиле.

Кёремисе? «Юре билмеген ит — юйюне къонакъ келтирир», — деп андан айтадыла. Начкай юрмесе эди, ат да кишнемесе эди, агъач жолну ичи бла баргъанла бери къайтмазгъа боллукъ эдиле. Заман къыйынды, жашыртынлыкъ керекди. Большевикле келе тебиреген бла, кадетле къан адыргыгъа къала башлагъандыла, — деди ачыуундан тишлерин къыжылдата, Хасым.

— Энди уа къайтырламы? — деди Атлы.

— Қъайры къайтадыла? Муштухул болуп, атла, ёзге ырысхы да излей айланганларын кёрмеймисе?

— Да сора, Павло айтхан дегенлери кертиди. Кадетле къачар жолларына хазырлана айланадыла.

— Энди Беппо да, сен да, ахшы уланла кибики, малгъа, къошха ышанмай туругъуз, мен а бу ит жыйынны къайры баргъанына бир къарайым. Нальчик таба бара эселе, ала ёрге барып, батхакъ жолла бла энишге чыгъаргъа, мен Тужур аягъында боллукъма. Алларын сакълап тураллыкъма. Бирлерине «исси къапдыра» иерге да боллукъма. Сау къал! Ышанмагъыз, — деп, къошкъулакъ ушкогун да къолуна алгъанлай, Хасым жашил агъач ичине сылжырады.

Энди къошну иелери эки ёксюз жашчыкъдыла. Абаданла уа бары да къазауат кёллю болуп, душманнга дерт жетдирир умутда, таш-агъач тюрюне кетдиле. Хасым, Тужур аягъына бармай, Мысты Қъол аягъына чыгъып, уллу суудан ары ётюрюп, бу жанындагъы ичи бла жол ётген тёртгерек талачыкъгъа ушкогуну бурнун айландырып, бетжаннга чёкдю. Ол анга бек тап эди. Арт жаны мюшкери сыртлы, ууакъ-ууакъ чатлы, габулу хурулары болгъан къалын агъач эди. Ары ётебиз деп суугъа киргенлени уа, Хасым бир-эки деп чёплерик эди.

Суу асыры шууулдагъандан башха таууш эшитилмей эди. Хасым, чычхан тутарыкъ киштик кибики, жолну сакъ марап тургъанлай, тала къыйырына бир къазакъ атлы чыкъды. Аны ызындан экеу, дагъыда, дагъыда, дагъыда чыкъдыла. Хасым къошха кел-

генлени барын да таныды. Ала бары да, атларыны ауур артмакълары сингилдей, бара эдиле.

Занг деп ушкок атылды,— алда баргъан ат алгъа секирди. Юсюндеги, хыбыл болуп, атдан кетди. Хасымны ушкок тауушуну таулада зангырдауу, кёл кенгдиргенча:

— Ох-ох-ох!.. — деп эшитиле эди.

Къазакъла, къайры жууап этерге да билалмай, муштухул къачып тебиредиле. Хасым ортада баргъан кёк атлыны атды, аны уа аты чонкъайып кетди. Иеси, алгъа кетип, къышхыр къапчыкъча, жерге тийди. Ол заманда, атлыладан экеулени, сермеп алып, аны бирлерини атыны иер артына миндирдиле. Ол, ол атлыгъа, макъа жаргъа жабышханча, жабышып бара эди. Ала, ушкок экинчи атылгъанда, таууш чыкъгъан жанына ушкоклары аямай ата, къача эдиле. Алда къачхан ат а, ол къазакълагъа жол усталыкъ этип жюрюгенни аягъындан ёзенгиге тагъылгъан мыллыгын, туякълары бла башына ура, ыспассыз суйреп бара эди. Къазакъла, узайгъандан сора да, ушкок атыну тохтатмай эдиле. Ала, баям, агъачны ичи саулай абрекден толгъан суна болур эдиле. Хасым, энтда да бирле жетгинчи деп, талагъа ётдю. Ёлген атны кереклерин сыдырды. Къыртышге чартлап тургъан къазакъ карбинни да алды, бойнуна такъды. Иерни уа, жюген бла къысып, аркъасына кётюрюп, агъач ичи бла, къысха жолну къошуна къайтды.

Ингирде къошха жыйылгъандан сора, Хасым Атлы бла Беппогъа «чакъырылмагъан къонакълагъа» къайда, къалай тубегенинден тынчлап хапар айтды.

— Бу жолдан сора агъач талада ат кишнеген жерни излемезле, — деди Беппо.

— Атлыны къамичи бла туйген, Начкайны да, жулдуз къашхалы къараторну да ёлтюргенле ол сыйлары бла барсынла, — деп Хасым кёл кенгдирди.

— Къышхыдача сунмасынла. Энди агъачха чапыракъ бите башлагъанды. Къалын агъач кадетлеге къара жаханым болгъанын ала билирге керекдиле. Билмеселе уа, партизанла юйретирле, — деди Атлы.

Къышлыкъллада айлана кетип, къазакълагъа къанлары къайнагъан адамлары сермешиге къурай, Адилгерий бла Батырбек, Газа Тюпге келдиле. Учхан къанатлыны окъуна тутарбыз деген алты жаш — аланы биргелерине эдиле. Ол жашлары Адилгерий атландыргъан эди. Адилгерийлары Газа Тюпде жылкъы сюрююню кенг хастанда бичен ашай тургъанын кенгден кёзюлдюреуюк бла кёрюп, сукълана эдиле. Жылкъыны къатында, дёнгюртге къош аллында, юслеринден да иерлери алынмай, жыйырма ат, энчи-энчи тагъылып, аш ашай тура эдиле. Бай къошну ичи «къонакъдан» толу болгъаны, кеслери да жолгъа атлана тургъанлары

белгили эди. Адилгерий, кезюлдюреуюгюн да боинуна тагъын,
жашлагъа айтды:

— Жашла, халкъны улоун сыйырып, кадет аскерге сюрюп баргъанланы алларына тюшер ючюн, аланы умутларын ояр ючюн, женгил къармашыргъа керекди. Сиз Ташлы Сырт бла, къысха жолла бла бара, Къазан аягъына чыгъыгъыз. Анда сизге бизни киле тюберле. Батырбек бла мен а тюз жол бла жортуп, сизни ызыгъыздан жетербиз. Биз алыкъа талауурчуланы бираз сынчылайыкъ.

— Анда сакълагъанла бизни тыйып тохтасала, не айтырыкъбыз? — деди сакъалын энди жюлюй башлагъан абадан жаш.

— «Агъач киши» жибергенди, — дегиз. Аны ызындан а, — «жел кетюрюллюкдю: биченлеге сакъ болугъуз», — дерсиз.

— Бек ахшы, — деп, жашла Ташлы Сырт таба ашыгъып кетдиле. Жылкъы къатындагъы къошдан тышына адамла къотарылдыла. Аланы къатларына дагъыда бир къауум адам келди.

— Баям, жылкъыны сюрюп башларыкъдыла. Ашыгъыргъа керекбиз, — деди Адилгерий Батырбекге. Сора, экиси да Кундушлу Сыртны арты бла энишге, Къазан Тёбеле жанына, атланы лох этдирип кетдиле. Адилгерий бла Батырбек Къазан Тёбеле аягъына жетгенде, жашла Жюнюс жыйынына къошулуп тура эдиле.

Адилгерийни кёргенде, ол биягъы жашладан бири:

— Оллахий, сен юйретгенча айтмасакъ, была уа бизни тасхачыла сунуп, фоткубузну бардырып тутарыкъ эдиле, — деп ышарды.

Анга жууап этер орнуна:

— Сакълау жокъду. Жюнюс, жашлагъа сауут беригиз, — деди Адилгерий.

— Бусагъат, — деп, ол партизанладагъы артыкъ ушкокланы жашлагъа юлешди.

Жашла тыш къыраллы ушкокланы халларына юйрене эдиле. Партизанла габулу ташла артларына орналышдыла. Хар ким жылкъы келир жолгъа къарайды. Адилгерий бетжаннга чёкгенледен ёргерекдеги къая хуруну ташларындан къалау этди. Аслан бла Наныу да, узун къурукълагъа жамычы бодуркъула этдиле. Бир заманда ат аякъ тауушла эшитилдиле. Ызындан да:

— Хей! — деп, адамла къычыра келедиле.

Жылкъыны аллы ташлы жолчукъда къара суучукъгъа жетгенлей, Аслан бодуркъуну ёрге кетюрюп, «Ух-х-х!» — деп ачы сызгырды. Наныу да, алай этип, атланы алларында бодуркъусун силкиндирди. Жылкъы артха юркгенде, аланы тыяргъа кюрешгенлени жашла ушкокла бла атып башладыла. Таула да асыры зангырдагъандан къулакъланы шешдире эдиле. Жылкъы уа ачы кишней эди. Бир ёрге, бир энишге юрке эди. Ахырыда, партизанла.

къазакъланы марап-марап атып башладыла. Ала миннген атларын нёгерлеринден къауумгъа берип, таш артлагъа бауурланадыла. Искилтин болгъан жылкы биягъы партизанланы аллына къачып келди. Ол заманда, Адилгерий хуру къалауну ойду, Наныу да хахай этди. Атла артха юркгенде, кимни эсе да, огъу жетип, артда баргъан атны къуйрукъ башын сыдыргъан эди. Сора ол эмилик ат, аллына тюшген атланы да къабып-къабып, келген ызына айланып, мукъут болуп къачды. Энди жылкыны артха къачыуун киши да тыялмайды. Жылкы кишнеп, ушкок тауушла къатыш, жолунда туякъ тюбюнден топуракъланы кёкге чартлата, ташны-агъачны талагъан тау ырхыгъа ушаш, гюрюлдеп барады.

Энди къазакъланы къайгъылары жылкы туююлдю. Ала, от къуршоугъа тюшгенлерин сезип, ташла артларына бауурланып, партизанлагъа тапхан отларын-окъларын къуядыла. Окъла келип, артларында партизанла чёкген ташлагъа къыстау тийип, жукъа букъучукъла кётюрюп, чууулдайдыла. Тюз ол халда уа къазакъла бугъуннган ташланы да тютюнчуклери чыгъады.

Адилгерий, бёркюн тыякъгъа кийдирип, бир бийик ташны артындан къаратды. Ушкокла атылдыла. Дагъыда къаратды, — дагъыда атылдыла. Окъла, ол ташны буз ургъанча эте эдиле. Сора Адилгерий, ташла арты бла барып, эки уллу ташны арасындан биягъы бёркюн туурагъа тутханлай къойду. Кеси уа, сюреле барып, башха жерден къарады. Къазакъла ушкокларын бёрк таба букъулата эдиле. Къазакълада Адилгерийге эсленген жокъ эди. Алай ол аланы эслесе да, хар бирин керексиз атып барлыкъ туююл эди. Адилгерийни энчи къылыгъы — окъну сыраф иймеу эди. Ол марагъанын бирден сора атмай эди. Сени жауунга аны ушкогу атылгъы эди! Анга къазакъла «снайпер» деп бош атамагъан эдиле. Жылкы узайгъанлыкъгъа, къутургъан тоноучула кетер умут этмей эдиле. Аланы къадалыуларын жалан да Адилгерийни ушкогуну жангыз атылгъаны тюрлендирген эди.

Уруш эте тургъан къазакъладан ёргерекде, бир мор гыдай бёркю, карабинин Адилгерий таба буруп жандырды. Адилгерий анга жууап этди. Аны бёркю чартлады. Карабини уа аллына шош тюшюп къалды. Адилгерийни огъу тийгенде, гыдайбёрк экинчиде сюрелмезча болду. Энди ол, къазакъланы да ызындан тизип, таулу къошлада жашлагъа, биягъы: — «Мени ким болгъанымы таныгъыз!» — деп къамичини жетдирмез.

Аны ёлгенин эслеген къазакъла атлары таба ашыкъдыла. Атына миннген, жол къайгъылы бола эди ансы, не жылкы, не уруш къайгъылы болмай эди. Бары да ушкокларын артха айландырып ата, ёлген нёгерлерин да къоюп, биягъы Газа Тюп таба къачдыла. Анда уа аланы алларындан ушкокла атылдыла. Ол заманда къазакъла Уузагъа баргъан жолгъа бурулдула. Аланы тюплеринде

атлары болмасала эди, бары да Къазан Тёбеле аллында чёпле-
нирик эдиле.

— Душманны аллында ушкок атып тюбегенле ким болдула? —
деп Адилгерий сейирсине эди. Алай, аны сорууна жууап этгенча,
эки атлы жолда келе кёрюндюле. Ала Павло бла Хасым эдиле.
Адилгерий аланы узакъдан окъуна таныды. Ала партизанланы
бары бла да саламлашдыла. Хасым ёлюкге къарап:

— Бу уа ёпкелепми жатады? — дегенде: «Къазакълагъа бо-
лушлукъ тилеп, аргъы дунягъа сёлеше турады», — деп, масхара
этип, кюлгенле да болдула. Адилгерий а:

— Ол ит эсе да, биз адамлыкъ этейик, ташла жыйыгъыз да,
къабыр кибик этигиз. Жаныуар ашамасын. Ахлулары эшитселе,
ёлюгюн табып, таугъа, элине элтирле.

Жашыракъ къауум хыны къармаша эди, Жюнюс а, оноу этип,
керти таулу къабырча, хуна тебе къалатып, баш жанына да, сын
орнуна бир боз чукуй ташны сюетди.

— Бу письмону санга тапдырыгъа деп, мен бюгече келгенме.
Иш ашыгъышлыды, — деди Павло, ючмюйюш письмону Адилге-
рийге узата.

— Керти айтаса. Иш бек ашыгъышлыды, — деп Павлогъа ша-
гъатлыкъ этди Адилгерий.

Партизанла, Адилгерийни айтыр сёзюн тынгысыз сакълап, шо-
шайдыла.

— Нёгерле! Бу письмода айтылгъан бизни кесибизни резвед-
кабызгъа шагъатлыкъ этеди. Письмону бизге жазгъанланы сиз-
ден бир къауумла дурус таныйдыла, Ала Нина бла Марзиятдыла.

— Не жазгъанларын окъургъа боллукъмуду? — деди Батыр-
бек.

— Жазуу — ишни юсюнденди. Сау болсунла. Душманны жокъ
этерге биз мында кюрешгенча, ала да анда кюрешедиле. Контри-
буция жыя келген кадетлени элден къалай къачыргъанларын
айтады. Ала келген сайын, — партизанла агъач къыйырына жет-
диле, бусагъат болгъан тюбю башына айланады деп хапар жайып,
элге къайгъы салгъанларын, талауурчуланы искилтин этгенлерин
айтадыла. Письмода бек баш сёз а большевикле жууукълашалла,
кадетле уа къачаргъа хазырланадыла деудю. Суубурун Дауле да
ала бла кетерге жол чемоданларын да, энчи арбасын да хазыр
этгенди. Одинцовну штабындан да вокзал таба къуру да жюклен-
нген арбала жюрюйдюле дейдиле. Маруся уа Нинагъа: «Биз энди
бир бирден айырылыргъа да болурбуз», — дегенди дейдиле. «Киши
эсегиз, мында халкъны къанын ичип тургъан акъ итле бла бет-
ден бетге бир нек тюбешмейсиз? Къачып кетселе, «Къул бийни
агъачда къаргъар», — дегенча, ызларындан къаргъагъанмы этерик-
сиз? Къаргъыш кишиликни иши туююдю. Сиз бери жетерге, биз,
Нина да, мен да, аллыгъызгъа чыгъарыкъбыз», — дейдиле.

— Тиширыула алай кёлкълалды этиу бизге айыпды, — деди Батырбек.

— Керти айтаса. Атланыу керекди! Баям, сынашыуну ахыр кезиую жетгенди. Бу харам мыллыкга масагъат этип турмай, атланыгъыз. Ингирибиз Одинцовну штабыны тегерегинде болургъа керекди. Тёрт атлыдан экеуленибиз артда, экеуленибиз а алда барыргъа керекбиз. Артдагъыла артдан келген, алдагъыла да алда тюбеген жаудан жыйыныбызны кьоруулар. Бир да болмаса да келген душманны юсюнден белги берирле, — деп Адилгерий оноу этди.

— Архта, кышлыкълагъа кьайтып, кесибиз сыйыргъан жылкыдан атла тутуп, атлы аскер болуп барсакъ мажал болмазмы эди? — деп сорду Жюнюс.

— Угъай. Ол атланы алып кетсек, «кадети, большевиги да бирди. Экилери да малыбызны сюрдюле», — дерикле боллукъдула. Элген атларыбызны урушдан сау кьайтырыкъларын бла кьайтмазлыкъларын а кесибиз да билмейбиз. Жашырын барыргъа да жыяу тапды, — деп Адилгерий Жюнюс айтханнга боюн салмады.

Ненча сагъатда, кьалайда боллукъларын, Одинцовну штабына не белгиден сора чабыуул этериклерин, душманны ызындан кьалайгъа дери кьууаргъа керек болгъанын тамам шарт этгенден сора, Адилгерий бла Павло алгъа, аланы ызларындан жыяула, аланы да ызларындан а Батырбек бла Хасым, агъач жолну ичи бла сахар таба тебиредиле. Атлыла бла жыяуланы бир бирден узакълыкълары бир бирлерин эслеп барырча эди. Жолда адам тюбесе уа, атлыла белги берип, жыяула уа жол жанлагъа бугьунургъа деп эди.

Партизанла Къыз-Къачхан-Тёбе артына жетгенде, экинди ууахты болгъан эди. Ала алайда юч кьауумгъа юлешиндиле. Ахшам кьарангыда Батырбекни кьаууму Долинске башы кьолгъа, Жюнюсно кьаууму Худур Кьолгъа, Адилгерийни кьаууму уа Нальчик Дорбун башы зыгытлы сыртха табылдыла.

Жаз башы кече терк ётеди. Бурун тауукъ кычырды. Аяз тауладан кьагъа башлагъанды. Жерни башын танг кьарангысы бийледи. Жулдузла бютюн уллула кёрюнедиле. Суу таууш, аяз кьакъгъаннга кёре, тохтап-тохтап мушулдайды. Жашил чапыракълы тереклени башларында алыкъа чыпчыкъла жырлап башламагъандыла, алай кечеги кьанатлыла жашагъанларын бир арада хыны кычырып билдиредиле. Аланы кычыргъанларын эшитсе, кюндюз кырау сокъур, кече уа баргъан сууну тюбюнде чабакъны кёрген уку: «Хуу-хуу», — деп жууап этеди. Кечени танг аласында, кёзню кёзге урдургъан кьарангысында, Жюнюсно кьаууму Долинскени арты бахчалагъа ташайды, Батырбекни кьаууму, Нальчик Башы жанындан келип, Одинцовну штабына секирирге хазырланды. Адилгерийни кьаууму да Хадагъжукъ бахча башына

етюп, Одинцовну штабын шахар бла байлашдыргъан жолгъа чыкъды. Хар къауум да чабаргъа хазыр эди. Жалан да Адилгерийни ушкогуну бир бири ызындан, къысха-къысха эки кере атылырын сакълай эдиле. Кюнчыгъыш жанында кёк, жашнагъан этгенча, жарып-жарып, ёчюлсе, «гур-р-р!» деген таууш аз-маз эшитиле эди. Энди ол жарыу тохтагъанды, гюрюлдеген таууш а бютюн терк-терк эшитиледи.

Кёк агъараракъ, болгъанды. Жулдузла жукъардыла. Терекледе чыпчыкъла танг аллына жарыкъ жырларын къууанчлы башладыла, тауладан ургъан аяз да терек чапыракъланы, жангы ахча санагъанча кыстау шыбырдатады. Эл жанындан тауукъ кычырыула ит юрген тауушлагъа алышынгандыла. Баям, адамланы танг бурнунда тынгысызлыкълары башланган болур. Одинцовну да тынгысыз этер чакъ жетгенди. Алай, не медет, Адилгерий чакъдырышыуну башлаугъа белги бермейди, ол, къарангыда, окъланы хаулесине ийиуню суймейди. Жаны-тини — марап атыу.

Танг жарыды. Адилгерий бир бири ызындан эки кере ушкок атды. Батырбекни бла Жюнюсю къауумлары Одинцовну штабына, ушкок ата, жууукъ жанлап башладыла. Андагъы къазакъла, бирер жерге бауурланып, ушкок бла атып, жууап эте эдиле. Юй башындан бла юй аллында терен окопдан а эки пулемёт «юрюп» от себе эдиле. Чабып барып, къол бла сермеширге партизанла хазыр эдиле, алай пулемётла артал да кёз ачдырмай эдиле. Къазакъланы бир къауумлары ата тургъанлай, Одинцов тегерегинде да сакълауур аскери бла, къачып тебиреди. Ол кеси фазтоннга минип, ызындан да пулемёт тачанкагъа ашыртып къачады. Аны аллында да жортхан атлы къазакъла, карабинлени къолларында хазыр тутханлай, ызындан баргъан тачанкада пулемётчула уа пулемётну бурнун ары-бери бура, артында бауурланганлай барадыла. Штабны таш юйюнден а алыкъа атыу тохтамай эди. Ушкок тауушланы пулемёт таууш алышындырады.

Юй башындан атхан пулемёт «къарылып» тохтады. Ол кезиуде, кесини тенглерине батырлыгъы бла кёл этдире, Жюнюс, алгъа чабып, бауурланды. Негерлери да аны ызындан алай эте, штаб юйге жууукълаша тебиредиле. Ала юйню башындан атыу тохтагъаннга ышанып, иги жууукъ жанладыла. Жюнюс гранатын арбазда окопха атды. Топуракъ къатыш тютюн ёрге чачылды. Ол пулемётну да ууакъ тыкъырдауу тохтады.

Штабдагъы къазакъланы жартысы Одинцовну ызындан муштухул болуп къачдыла, жартысы уа кими жаралы, кими да къол кётюрюп къалды. Партизан белекле штабны толу алгъан ууахтыда, Одинцов къачхан жолдан ушкокла бла пулемёт тыкъар-тукъур этген тауушла келип тебиредиле.

Хасымны тамата этип, тутмакъланы, штаб юйню да сакъларгъа бир къауум адамны къоюп, Батырбек бла Жюнюс кеслерини

партизан бөлеклерин да алып, Адилгерийни кѡауууму уруш этген жолгѡа чабып кетдиле. Ала жетгинчи Адилгерийлары душман бла согѡушууну кѡызыу бардыра эдиле. Партизанла жууугѡуракѡ жанларгѡа тебиреселе, тачанкадагѡы пулемѡт аланы алларында жерни ары бла бери сырып чачдыра эди. Окѡла, тохтамай, чуучуу эте эдиле, терек бутакѡчыкѡланы юзюп-юзюп тюшюре эдиле.

Батырбеклары ызларындан жетгенде, Одинцовну фаѡтону бла атлы жыйыны, кѡз кѡарангы этип, алгѡа ѡшон уруп, не болса да, жол бла кѡутулургѡа итинди. Ол кезиуде Адилгерий фаѡтонну баш кѡаплауучуну ортасын марап атды. Фаѡтон башчы артына да бир кѡарап, эсирик кѡара атлагѡа кунутну аяусуз тийирип тебиреди. Атла алгѡа учаргѡа кюреше эдиле. Сора, кимни эсе да огѡу онг жанында баргѡан атны башына тийди. Ол а алгѡа, чибинни кѡоругѡанча, башын жан-жанына силдеди да, барып ѡшонунден жерге тийди. Экинчи ат сирелип тохтады. Фаѡтон башчы, секирип тюшюп, сау атны чындыларын, ѡшон кѡайишин, вожаларын да кѡама бла кесип, сау атны сыртына секирип кѡачды. Пулемѡт тачанка алайгѡа жетгенлей, кѡазакѡла фаѡтон ичинден жамычыгѡа чулгѡанган жанбаш адамны тачанкагѡа салып, тачанкадан а ол кѡамамагѡан пулемѡт бла тѡгерекни ата, кѡачдыла. Халгѡа кѡре, Одинцов ѡлюр жаралы эди.

Кѡазакѡланы асламы да, атыуну кѡоюп, атларыны жалкѡаларына жабышып кѡача эдиле. Окѡ тийип аты жыгѡылгѡанла уа, эки кѡолларын ѡрге тутханлай, партизанланы алларына келе эдиле, кеслерин пленнге бере эдиле. Одинцовну муртжугу болгѡан жыйыны аны мыллыгын алып кетдиле. Кѡара жолгѡа аугѡан резин чархлы, башы жабылгѡан, жыялы фаѡтонуну уа, чархлары ѡрге айланып, хауада керексиз бурула кѡалдыла. Адилгерийлары, алайда тутханларын да алларына сюрюп, сахар таба келе тургѡанлай, ызларында ушкок атылгѡан таууш чыкѡды. Артха тынгылагѡанларында, адам кѡычырыкѡла эшитилдиле. Ол заманда Адилгерий Павлогѡа буюрду:

— Товарищ Иванов, бу тутмакѡланы сюрюп, бирси тутмакѡла болгѡан жерге бекле. Кесинге нѡгерге жашладан да ючюсюн ал. Кѡачаргѡа кюрешгенни уа алайда окѡуна, кѡутургѡан итни ургѡанча, тиреп уруп кѡоюгѡуз. Ангыладынгмы?

— Есть, ангыладым!

— Кѡачмагѡанны урсагѡыз а, кесибизникиле келгенлей, военна трибуналны аллында жууап этерсиз. Хайдагѡыз, барыгѡыз, — деп, Адилгерий кѡолу бла Одинцовдан сыйырылгѡан юй таба кѡгюзтдю.

Павло тутмакѡ кѡазакѡланы жолгѡа атландырды. Адилгерий ол кѡычырыкѡла эшитилген жанына тебиреди. Нѡгерлери да аны ызындан тизилдиле.

Бир кесек баргѡанлай, дауурланы бютюн эшитип башладыла.

Сора, терк окъуна, жолну эки жаны чырпыгъа букъдула. Жолда келгенле жетдиле. Ала тутулуп келген таулула эдиле. Аланы сюргенлени асламы таулу кадетле эдиле, жартысы уа шахардан баргъан акъ къазакъла эдиле. Конвойланы барына да оноу этген а старшина — Дауле эди.

Тутмакъла — жыяу, конвойла уа — атла бла, тутмакъланы къоллары жыжымла бла артха байланып, конвойла уа кими уллу бичагъын чыгъаргъанлай, жылтырата, кими уа жалан керохун бел баууну ал жанына сугъуп келедиле. Аладан аз артхаракъда, эки жанында да эки мыртазакъ сакълаучусу бла, Дауле ат юсюнде эки жанына кезиу къаймише келедиле. Тутмакълыкъда келген кишилени арасында эки тиширыу да кёрюнедиле. Аланы Адилгерий таныды. Ала Марзият бла Жулдуз эдиле.

— Ый, аман жашла, быллай артыкълыкъгъа къалай тэзейик? Бир къол ашчыгъыз! — деп къычырды Адилгерий.

— Ура-а! — деп, партизанла тегерекден чыкъгъанда, къазакъла да, ала бла келген мыртазакъла да тарх деп ушкок аталмадыла. Бичакъларын жалан этип келгенле да, бичакъларын жерге быргъап, къолларын ёрге кётюрдюле. Къолун ёрге кётюрмеген жокъ эди. Дауле уа сап-сары болгъан эди.

Жашла, жыжымланы тешигиз! Тутмакъланы азат этигиз! Бу ёреаякъ итлени уа сауутларын, атларын да сыйырыгъыз! — деп, Адилгерий команда бергенде, жаш партизанла: Нануу, Аслан жыйыны, къарап-къарагъынчы душманланы, къолларын кётюртгенлей, тутмакъланы орнуна басындырдыла.

— Тюшюгюз! — деп, Аслан хыны сёлешгенлей, атлы мыртазакъла, жел ургъанда терегинден акъгъан къурташакъ алмалача, атларындан жерге акъгъан эдиле. Жалан да, абызырап, атындан да тюшалмай къалгъан Дауле эди. Аны тили биразгъа дери тулгъанлай турду.

— Дунияны тюрленнгенине энтда да ийнанмаймы тураса, къанжилик чанка? — деп, Адилгерий Даулени жагъасындан сермеп жерге быргъагъанда, аны ат иерини кёпчеги жибип тургъанын эследи. Мыйыкъ тюпден ышарды. Жюнюс а:

— Атынг да, жанынг да энди бизни къолубузда болгъанына ийнандынгмы? — деп, Даулени башындан бёркюн алып, ат иерни кёпчегин аны бла сыйпады. Сора, бёркню аны жухуна да тиреп, аллынаракъ этип, башына терен кийдирди.

Партизанла мыртазакъ кадетлени тутмакъгъа сюрюп тебирегенде, Адилгерий:

— Азат болгъанла, элигизге къайтыгъыз. Большевикле жетдиле деп, суйюнчю хапар айтыгъыз, — деп назму сёзле бла сёлешеди.

— Сизге аллах болушлукъ берсин, — дей эдиле къартла.

Бу ит кадетлени, эшек шинжилеча, ууалгъанларын былай кёрдюм эсем, энди ёлсем да къайгъырмайма!— деди Жулдуз.

Тутмакълыкъгъа тюшгени кесини осаллыгъындан болгъанча, Марзият а, Адилгерийге да, аны нёгерлерине да уялып къарай эди. Эллиле элге келгенлей, къууанч кётюрюлдю. Хар орамда жоккум-жоккум адамла жарыкъ лахор эте эдиле. Бир бирле уа, алагъа терс къарап, сёлешмей, юйлерине ётюп кете эдиле.

Ол кюн окъуна, Адилгерийни партизанлары, адетде болгъанча, кадетлени этап бла шахарны тюрмесине сюрдюле. Аланы ары беклей туруп:

— Батчаланы жигит Къонакъны партизан жыйыныча бу тюрмени бузуп къачалсала, бир кёрейик. Хакъсыз фатарыгъызгъа бюсюремеймисиз? — деп, кёл кенгдиргенле да бар эдиле. Кадетле уа, сёлешмей, ичлеринден кюе эдиле. Адилгерийни партизанлары Нальчикге Къызыл Аскер бла тенг кирдиле. Къазакъ отрядла шахарны саулай къоюп къачхан эдиле.

Аскер башчыла митингде кезиу-кезиу къызыу сёлеше эдиле. Халкъ а большевиклеге, къарс уруп, ыразылыгъын билдире эди.

Къызыл Аскерни политика къуллукъчулары, кими терек башындан, кими трибуна юсюнден, халкъгъа листовка газетле ата эдиле. Ол листовкаладагъы жазыу. Г. Орджоникидзе бла С. Кировну тау халкълагъа обращениялары эди.

Аланы алгъанланы жартысы листовкаланы окъуй эди, жартысы уа къоюнларына сугъа эди. Къууанчны мардасы жокъ эди.

XIV

Шахар митинг бошалгъанлай, аскерчилени музыка командасы адамлагъа кёл этдирген тартыуну сокъду. Ол «Интернационал» эди. Аны сёзлери алыкъа толу ангылашынмагъанлыкъгъа да, макъамы кючлю эди, халкъда халгъа тийишли болгъаны ангылашына эди.

Митинга жабылгъандан сора, аскер башчыла, партизан бёлеклени башчылары да эндиге дери князланы, байланы, бийлени жашлары окъуучу, энди уа бош тургъан уллу акъ юйню залына жыйылдыла. Ары келгенде да халкъ саууту-сабасы бла эди. Эшиклеге тёрт къаты къалауур салынган эди. Юйню тегерегин сауутлу, атлы аскер сакълай эди. Андан асламы таулу партизанла эдиле. Адилгерийни жыйыны да ала бла эди. Адилгерий кеси, Батырбек, Павло, дагъыда бир къауум нёгери бла бирге, залгъа чакъырылгъан эди.

Адилгерий залгъа кире туруп, ары киргенден сора да бир затны ангылаялмады. Темир къабакъ эшикден башлап, мияла башлы эшиклеге дери да къалауурла эки тюрлю салыныпдыла. Бир жанындагъы кавказ миллет кийими болгъан, жыяу тургъан атлы аскерчиди, бирси жанындагъы уа чубур, солдат кийими болгъан,

жыяу аскерчиди. Биринчилени — сюнгюсюз, экинчилени сюнгюлю ушкоклары барды. Сюнгюсюз ушкоклуланы жанларында уллу бичакълары, беллеринде къамалары, сюнгюлю ушкоклуланы уа беллеринде бичакъ, къама орунуна да гранатлары. Биринчиле омакъ кийимлиле, ёхтемирекле, экинчиле уа жаланнгачыракъла, керексиз махтанууну истемеген, алай кеслерин иште иеча тутхан адамла болгъанлары эсленеди.

Адилгерий залгъа киргенде, президиумну къызыл къумач бла жабылгъан столуну эки жанында да пулемётланы кёрдю. Хар бирини артында экишер адамы турады.

Президиумдагъы адамла да, тышында аскерчилеча, башха тюрлю кийинипдиле. Аланы асламыны да тышындан къарагъан кёзге бир этген, жалан да хар бирини къызыл къумач журунуду. Къызыл журун а кимни бёркюню аллы бла сёдегей тартылып, кимни билегине, къуршоуча, къысылып, кимни да ёшюнюне туюрелипди. Андан сора да, эки къауумуну да байракълары уа бир бетлидиле. Байракъланы чилле налтехлери сарыды. Эки байракъланы да президиумну артында, акъ къабыргъланы аллында, ючеу-ючеу болуп, эки къауум аскерчи сакълайды. Ортадагъы аскерчи, байракъланы агъачындан тутуп сюегенлей, аны эки жанындагъыла уа, уллу бичакъларын жалан этип, ёрге тутханлай, байракъланы сакълайдыла. Бирси байракъланы халы да алайды. Жалан да аны сакълагъанла, бичакъ тутмай, тюп къалакъларын чурукъларына къысып, онг къоллары бла сюнгюлю ушкокларындан тутханлай, тюз сюелип, зал таба жютю къарап турадыла.

Байракъла экиси да къызыл эдиле. Бирини агъачыны башы къалакъ, мужура бурнуча, бирсини уа — беш мюйюшлю жез жулдуз бла бошалады. Экисини да баш мюйюшлеринде жулдуз, оракъ бла салта суратла бардыла.

Адилгерий бу ууакъ тюрлюлюкlege тынгысыз эди. Нек болгъанын а ангыламайды.

Зал толду. Жыйылыуну, бир толу, жарыкъ бетли, акъ бетин узун къара кирпичлери бла дум-къара къашлары жасагъан жумушакъ ёнлю малкъарлы ачды. Адилгерий аны ким болгъанын артда билди: ол Ностуланы Юсюп эди. Ол биринчи сёзю, кесича чубур кийимли, башында сары гыдай бёркюн да терен кийген, толу бетли, къара къашлы, къара мыйыкълары бурун тюбюнде жюлюнмей сакъланган, кёзлери хар заманда да ышара тургъанча кёрюннген, бёкем бойлу кишиге — Калмыковха берди.

— Товарищле! Большевиклени Коммунист партиясыны бачамасы Владимир Ильич Ленинни оноуу бла, ишчи-элли Къызыл Аскерни, аны кичи къарындашы болгъан къызыл партизан аскерлени да болушлукълары бла бюгюнден башлап Къабартыда, Малкъарда да Совет власть орналды. Энди ол ахырда да оюлмаз! Ояма деген революцияны сюнгюлерине шишликча чанчы-

лыр, — дейди Бетал Қалмыков. — Қъара халкъгъа эркинликни алыр ючюн, эндиге дери жаннган отдан, къутургъан суудан да артха турмай кюрешгенбиз, товарищле! Мындан арысында да Октябрь революцияны иши ючюн, Совет власть ючюн жан берирге хазырбыз. Алаймыды? — деп, ол залгъа къарагъанда, бары да ёрге туруп:

— Алайды! Жашасын Совет власть! Жашасын Ленин! Жашасын ишчи-элли Қъызыл Аскер! Ура-а-а! — деп, къарс ура эдиле. Бир къауумла уа, бёрклерин да ёрге-ёрге ата, — Ура-а-а! — дей эдиле.

Омакъ кийимлиле да, бош кийимлиле да бирча кадетлени сёге эдиле. — Совет властны орнатдыкъ, — деп къууана эдиле.

Бетал Қалмыков сёзюнде:

— Бизни халкъларыбызгъа, Қъабартыда, Малкъарда жашагъанланы барына да Совет Россейни Законлары закондула, — дегенде, стол артында, президиумда олтуруп тургъаи кавказ кийимли омакъ, субай адам, алтын тутхучу болгъан пенсне кёзлюклерин кесини бурун сыртындан алып, къар кирик, акъ палатогу бла сыйпай, оратор таба къарады. Аны бети аз-маз къызарды. Оратор а, залдагъыланы ниетлерин, аланы бет сыфатларындан биле, сёзюн андан ары бардырды. Совет властны жер-жерледе махкемелерини борчларын ангылатды. Алай ол сёзюн бошагъанда, тынгылагъанладан бир къаууму къарс урмадыла. Ала, бир бирге къарашып, къашларын тую эдиле.

Сора залдан:

— Товарищ председатель, Қъатханов Назирге сёз беригиз! Биз анга тынгыларыкъбыз! — деп бир къауумла къычырдыла.

— Назир эфендиге сёз бериледи, — деди председатель. Ол кёзлюкю адамны Қъатханов болгъанын Адилгерий жалан да ол заманда билди. Назир эфенди да Совет властны орнатылгъанына алгъыш этди. Алай алда сёлешген ораторгъа бюсюремеди.

— Закон да жюриюсюн, аны жанында шериат да жюриюрге керекди. Школла ачаргъа дегенигиз тюздю, алай алача, медирселе да ачылыргъа керекдиле. Окъуулу коммунистле, иги окъуп, коммунала къураргъа юйренгенча, сохтала да, иги окъуп, закий эфендиле болургъа керекдиле. Коммунист аскер да, шериат аскер да кадетлени бирча ууатханбыз. Энди Совет властны орнатып, экилерибиз да бирча оноу этерге керекбиз. Мындан арысында халкъ сюдюлени жанында шериат хукмучула, къадице болургъа керекдиле. Тюзмю айтама? — деп Қъатханов халкъгъа къарагъанда, бир къауум адам:

— Тюздю! Тюздю! — дедиле. Асламы уа: — Терсди! Эки харбыз бир къолгъа сыйынырыкъ туююлдю! — деп къычыра эдиле. Бир бирле уа, олтургъан жерлеринден ёрге къобуп:

— Эфендиле юч къауум боладыла: большевик эфендиле, ка-

дет эфендиле, экилерине да кьошулмагъан эфендиле да бардыла! — деп кычыра эдиле.

— Керти айтасыз. Эфендиле юч къауум боладыла. Большевиклери дегенигиз бизге нёгердиле. Ала, ревкомлагъа кирмегенликге, башха оноулагъа кьошулургъа керекдиле, — деди, председателге онг жингириги бла къатылып, ушагъылы, къара шинли, жашыракъ таулу. Ол Энейланы Мухаммат эди. Аны адыллылыгъы, жашауу, тап сёлешиую залда гъыжгъал-мужгъул этип даулашханланы шош этген эди.

Ол даулашыула баргъанда, Адилгерийни уа кёзюне кеслерини элде Ахия эфенди кёрюне эди.

Даулашыула тохтадыла. Залгъа, акъ баймёзден бла кызыл басмадан къумач топла да кётюрюп, тёрт адам кирдиле. Ала коммунист аскерни интендантлары эдиле. Келтирген къумачларын президиумгъа ётгердиле. Анда уа, президиумдагъыла да къарап тургъанлай, тизмеге къарап, къумачланы арышын бла ёнчелеп, жыртып башладыла. Сора, биягъы тизмеге къарап, анга, тыш агъачы боялмагъан къара къарындаш бла белги эте, партизан аскер башчыланы чакъырып башладыла. Хар баргъаннга ургулу баймёз да, кызыл къумач да бере эдиле. Баймёзню элде ёкзюзлеге берирге, кызыл къумачны уа партизанланы кеслерине буюра эдиле.

Адилгерий Тахан-Хажини бла Зулкарнейни да, ала къумач юлюшлерин алыргъа баргъанларында, кёрдю. Аланы сау кёргенине бек къууанды. Ала бла саламлаша тургъанынлай, Адилгерийни атын айтып, президиумдан сёлешдиле. Ол, женгил-женгил атлап, ары барды. Къумач юлюшюн да кьолтугъуна алып, таматала бла саламлаша туруп, анга:

— Кишилигинги эшитгенбиз.

— Большевиклигинги кёргюзтгенсе.

— Аперим, чынтты кызыл партизанса.

— Хайт де. Алыкъын ишле кёпдюле.

— Сау бол. Биз сени энтда да унутуп кьоймазбыз, — дей эдиле.

— Совет власть ючюн, къара халкъны иши ючюн хар заманда да мени керти нёгеригизге санагъыз, — деди Адилгерий, ийменерек да болуп.

Адилгерий залда олтургъан жерине къайтханда, аны терлегени жыякъ жаны бла бара эди. Ол, кесини кёп кыйыны сыраф болмагъанын кёрюп, къууана эди. Мындан арысында къалай ишлеригин, халкъгъа не бла болушуругъун да оюмлай эди.

Жыйылыу бошалды. Халкъ залдан тышына чыкъды.

Адилгерий кесини нёгерлерин жыйды. Кызыл къумачдан хар адамына юлюшле берди. Ала уа, къумачларыны кыйырларындан жыртып, бёрклерине кызыл къашхала этдиле. Аны бла кьоймай,

кеслерини сол билеклерине да, атларыны чокалларына да кызыл журунла такъдыла.

Жюнюс, къайдан эсе да, узун чыбыкъ келтирди. Ол Адилгерийни къумачындан алыргъа унамай, кесини къумачындан юзюп, чыбыгыны кыйырына кызыл байракъ такъды.

Адилгерийни отрядында минерге аты болмагъан жокъду. Атланы асламы къазакъладан сыйырылгъанладыла. Бир-эки ыйыкъдан сора, ол атланы барын да, округну оноууна жыйып, округну милициясына деп, элледен келтирилген атлагъа къошаргъа оноу болгъан эди. Алай шендю уа, душмандан сыйырылгъан атланы жалан да тергеуге алып кыйыгъандыла.

Адилгерийлары бек алгъа Павлону юйюне къайтдыла. Инчгебел, назик Ниначыкъны биргесине аны, доммай кибик, бёкем анасы, Пелагея Ивановна, сехлени кенг ачып, атланы алларындан бир жанына тохтап:

— Келигиз, келигиз! Сизни кеси юйюгюздю. Огъурлу кюнде келигиз! — деп къууана эди.

Павло, оноу этип, атланы арбазына сыйындырды. Дюгер аракъыны четверть шеша бла чыгъарып, нёгерлерине ичире эди.

Дууалыкъ юлешген кибик эди: Павло аракъыны кружка бла узатханланы къатларына челек бла тузлу нашаланы алып, Пелагея, сай табакъ бла ётмек туурагъанланы алып, Нина табыла эдиле. Аракъыны ичерге суйген, суймеген да, алгыш айта, иче эдиле, ызындан а, тузлу наша бла ётмекни жут буштукълай эдиле.

Павло партизан нёгерлерине айтды:

— Энди мени юйюмю барыгъыз да таныдыгъыз. Хар заманда да сиз мени суйген къонакъларым боллукъсуз.

— Сен кесинг да, юйдегинг да бизге этген ахшылыкъны биз ёмюрде да унутмабыз, — деди Адилгерий.

— Берекет берсин! Павло, санга да, юй бийченге, былайда кызычыгъынга да бек ыразыбыз, — деп, Нинагъа артыгъыракъ да ыразы бет бла къарап, къошду Батырбек.

Азыкъ бла бир бирни тежеу, алгыш этиу бошалды. Адилгерий, жыйыны да къарап тургъанлай, барып кесини атыны артмагъындан кызыл къумачны келтирди. Аны эки теппе-тенг этди.

Жартысын:

— Ол бизге ийген письмогъуз ючюн бизни партизанланы атындан санга бу кесек саугъаны беребиз. Бу квалгъанын а, сени ахшы нёгеринге — Марзиятха элтебиз. Чангкалагъа ачыугъа сарафанла этип киерсиз не да косынка жаулукъла этерсиз, — деп къумашчыкъны бир кесегин Нинагъа берди. Партизанла, кюлюп, къарс урдула. Нина уа, алагъа жууапха хычыуун кюле:

— Бош кыйналдынг. Биз жалан да кесибизни борчубузну толтургъанбыз, — деди.

Адилгерий, Батырбек, Павло, Нина кеси да Змеенко бла

ишни да биле эдиле, алай аны башхалагъа махтаныргъа суймей эдиле. Алыкъын Нинаны иши гитче туююл эди.

Партизанла бары да, Павлону кеси бла, юйюрю бла да саламлашып, атларына миндиле. Пелагея Иван кызына уа тузгыржыны ючюн, баш ура, ала сахар орамгъа чыкъдыла. Кёп да мычымай, ат аякъ тауушла узайдыла. Павло уа, юйдегиси бла бироз олтуруп, ала бир бирлери бла хапар кызыдырышхандан сора, сахар округну махкемесине барды. Алай ол анда кёп турмай къайтды. Кесин сахар милицияда ишлерге жазгъанларын айтып, Павло Пелагеяны бла Нинаны къууандырды.

XV

Атлыла, экеу-экеу болуп, сахардан тау элге келе туруп, аланы бетлерине тау аяз сериуюн урады. Хар адам ушкок туююл ийисден къутулуп, таза хауаны, кёкюрегин толтуруп, солуйду. Аланы келиу халлары керти аскерге ушайды. Алларында Адилгерий, алгъаракъ айырылып, бёркюн ёрге кийип, бети жарыкъ, кенг кёкюрегинде къара кёзюлдюреуюю, ат атлагъаннга кёре ары-бери тепчий, сауутлары шыхырдай, сол ёшюнюнде кызыл лентасы отча жана, жарыкъ кёллю келеди. Аны ызындан, кызыл байракъ Жюнюсю къолунда жел эте келеди. Атла башларын ёрге-энишге чайкъагъан сайын, аланы чокалларындагъы кызыл журунла саугъагъа келтирилген гюллеча кёрюнедиле. Келгенлени юслерине бир ызгъа къарап къойсанг а, башха болмай, аяз эрттенде чыгъа келген кюн кёкню кызыартханнга къарагъанча кёрюнеди. Кюн чыгъарны аллында не да кюн батхандан сора кёкню аллай, ёртен кибик, кызыарыууна таулула ылызмы дейдиле. Адилгерийни партизан жыйынына да революция жайгъан ылызмыны бир кесегиди дерге боллукъду.

Кертиди, хар заманда да ылызмыны ызындан не кече, не кюн болуучуду. Бу ылызмыны ызындан а жалан да жарыкъ, жылы кюн боллукъду. Анга партизанла толу ийнана эдиле.

Партизанла сауут таууш эте, ат белинде чайкъала, эл кыйырына жетгенде, жол башында, жашил дуппурдан жолгъа къарап тургъан адам жоккумну кёрдюле. Аланы биргелерине къарт да, жаш да аз туююл эди, тиширыула да, сабийле да бар эдиле. Зыккылчепкен суюуючу жашчыкъла уа, баям, алайдагъы адамланы тилеую бла болур эди, кычырып, бир аууздан жырлай эдиле:

Большевикле келелле,
Уой, уорайда,
Къауум-къауум цепь болуп,

Уой, уорайла.
Кадетлени хорларбыз,
Уой, уорайда,
Биз аладан кѣп болуп,
Уой, уорайда.
Большевикле жетдиле,
Уой, уорайда,
Езенлени толтуруп,
Уой, уорайда.
Чанка кызла жиляйла,
Уой, уорайда,
Мюйюшледе олтуруп,
Уой, уорайда....

Жашчыкъланы жырларын бѣлдюрюп, алайдагъы адамла бары да жолгъа чыкъдыла. Келгенлеге алгъыш эте, атлыланы тегереклеринде тебиредиле. Атлыла, атлада тюз тургъанлай бардыла, жалан да алгъыш этип сѣлешгенлеге, баш булгъап, ыразы жууапларын кѣз-къаш бла билдиредиле.

Адамла атланы тегереклерине асыры басынып башлагъанларын сезип, Адилгерий артында келгенлеге:

— Лох бла ма-арш!— деп команда берди.

Атлы къауум жыяу къауумдан иги кесек алгъа айырылды, элге кирди, правлен аллы езеннге жетди. Анда уа жамауат басынып тура эди. Жолда келген эллиле да жетдиле. Партизанла атладан тюшдюле.

Саламлашыула, къол тутушуула, къучакълашыула бошалгъанлай, Адилгерий правленни коридоруна чыгъып, жамауатны тынгылатып сѣлешди:

— Багъалы эллилерибиз! Жамауат! Деникинчи ит, кадет Серебряков, бизни тау элдеде къара халкъны къанын тегюп, мамыр жашагъан эллени кюйдюрюп, ырысхыларын сыйырып, нелляй бир азап жетдиргенин кесигиз билесиз. Тюзлюкню, тенгликни кюсеген, эркинлик ючюн сюелген сюрюучю жашланы къазакъла илишаннга салып ѳлтюргендиле. Мурдар кадетле Холамда, Фызы сабанда, экеу-экеу къолларын артха байлап, ненча асыл адамыбызны къыргъандыла? Малкъарда асмакъгъа асылгъан къарындашларыбызны биз къалай унутурбуз? Элдеде да, сахарда да къазакъла не къадар адам къыргъандыла! Ол заманда къара халкъны къыргъанла да, къырдыргъанла да энди кеси башларындан сынасынла. Алагъа бизни революция трибуналыбыз сюд этерикди. Энди заман — бизни заманды. Бюгюнден башлап, биттеу тау элдеде Совет власть жангыдан орналгъаннга санагъыз. Совет власть деген а бизни, къара халкъны бирикген оноууду. Совет власть тюзлюкню, тенгликни властыды. Хар элде, сахар-

да да Ленинни оноун, большевиклени Коммунист партиясыны оноун бардырлыкъбыз. Ол оноу а халкъ эрттеден излеген тенглик бла къарындашлыкъды.

Адилгерий, сёзюн бошагъынчы окъуна, Жюнюсге сёлешип, правленни эшик башына кызыл байракъчыкъ такъдырды. Сора баймёз къумачланы келтирди да, коридорну босагъасына къалатды.

— Ма-а, кёремисиз? Къазакъла ушкок ата, от сала, тынч тургъан адамланы къамичиле бла туюе келгенликге, большевикле уа жарлы, жаланнгач халкъгъа бюгюн къумач алып келгендиле. Бюгюн бу къумачны берген Совет власть, мындан арысында, кесине болушлукъ этгенлеге башха болушлукъ да этерикди. Кесигиз кёрюрсюз. Алай, мындан арысында Совет власта къажасуелгенлеге уа «исси» къапдырыргъа къолубуздан келликди. Халкъны ичинден аллай жаула чыкъсала, ол жаулагъа кечгинлик болмазына ийнаныгъыз! — деди Адилгерий, шош уюп тургъан адамланы бетлерине тюрслеп къарай.

Ахия эфенди уа:

— Тоба-тоба, ахшылыкъгъа аманлыкъ этерге жарамайды. Баршибикле аллахны сыйлы келечилеридиле. Ала айтхандан чыкъгъан ким болса да, ол керти да дыгъылауду, — дей эди.

Ахияны алгъын айтычусу эсине тюшюп, Адилгерий къюлмюш этди. Сора:

— Ангылап къоюгъуз: большевикле келечиле туююлдюле, энди жашауну иелеридиле, — дегенде, Ахия эфенди, жауурунларын элесп, кеси кесини желкесин къашыды. Баям, ууазыны тутхучу къарыусуз болгъанын сезген эди.

— Ишни болушун ангыладыгъызмы? — деп сорду Адилгерий.

— Ангылашынады: Совет властны оноун бардырыргъады, Ленин этген оноу тюзлюкню, тенгликни ишиди, — деди, бек алда сюелип тургъан жамаукъаптал, узун арыкъ киши.

— Сиз айтхан тюздю, алай бир сорлугъум барды, — деди, юсю-башы сыйдам бир алаша-бёкем кишичик.

— Сор. Ангылашынмагъан неди?

— Баршибикле бек ахшы адамладыла. Камюлюсле уа къаллайладыла?

— Коммунист да, большевик да бирди. Бир ишни жюрютедиле. Сёз ючюн айтсакъ, мен коммунистме. Ма алайда, Батырбек да, ма бу Жюнюс да коммунистлебиз. Бизнича, коммунист болгъанла дагъыда бардыла. Болабыз дегенлени энтда да къошарыкъбыз. Къошулгъан, жангыллыкъ туююлдю. Ангыладынгмы?

— Берекет берсин, ангыладым, — деди ол биягъы добраса-къал кишичик.

Адилгерий жамауатха:

— Атасы, не анасы болмагъан ёксюз сабийлени, юйлерин къа-

закъла кюйдюрген эллилени, аладан башха да бек жарлыланы список этип, бери беригиз, — деди.

Адамла Ахия эфендини къатына басына башладыла, нек десеңг, элде список этерча грамотна адам жокъ эди. Ахия эфендини абызырагъанын сезип, Адилгерий:

— Сиз айтыгъыз, жазгъан а кесим этейим, — деп, бохчасындан къарындаш къыйырчыкъны бла тёрт бюкленип тургъан, сары къагъытны чыгъарды. Эллиле айтхан адамланы список этди. Сора, Адилгерий окъуп, Жюнюс а, къары бла ёнчелеп, баймёз къумачдан кёлекликле жыртып, список бла чакъырылгъанлагъа бере эди. Эллиле къумач кесеклени къоллары бла тутхан къылы къоймай, ийисгеген да этип:

— Оллахий, кеси уа ушкок от ийис этеди, — дей эдиле. Къумач юлешиу бошалды. Дауур-дууур уллу эди.

— Жамауат, — деди Адилгерий, — бу жыйылыу элни сходуду. Биз былайда окъуна элге оноу этген ревкомну айырыргъа керекбиз. Ревком, деген, революция комитети деген сёздю. Башхача айтсакъ, правленде тохтап, элге оноу этерик адамланы айырыду. Ол адамла была болсунла деген бармыды?

Ол алай соргъанлай:

— Мен айтханнга ыразы эсегиз, ревком бу адамладан болсун: Шошбарланы Адилгерий — председатели, Хорасанланы Аслан — председатели негери, Мулахланы Жюнюс — ревкомну члени, тиширыуладан Муратны къатыны Гочияланы Жулдуз, — деди Батырбек.

Жыйылыуна асламы ыразы болду.

— Угъай, башхала тийишлидиле деген бармыды? — деп сорду Адилгерий.

— Жокъду, жокъду! — деген жууапла эшитилдиле. Алай бла эл ревком айырылды. Адилгерий аны председатели болду. Андан сора Батырбек да аскер бёлеги бла кеси элине кетди.

Жулдузну ревкомгъа айырылгъанына эл ыразы эди. Ол Совет властны таза жүрек бла ишлерик адамларындан бири эди.

Ревкомну айыргъандан сора эл сходу сабанланы, биченликлени юсюнден оноу этди. Бийлик жерлени жамауатны оноуна алыуна, сабан сюрдю жерлени да жан башына кёре хар юй сайын юлешиуно, кадет иледен къалгъан журтланы, хапчукланы, малланы юсюнден да оноу болду. Ишлени барына да ревком къарарыкъ эди, сора эл сходну оноуна саллыкъ эди.

Элни жарлылыгъы ревкомну бла аны председателини боюналарына жүк болду. Адилгерий кёп затха къайгъы этеди: элге патеген, туз, сапын, мирзеу урлукъ, готон, чалгъы, дагъыда, аласыз амал болмагъан, аз зат керек туююдю. Ёзгени къой, бу субай тиширыуланы окъуна чепкен жыйрыкъ кийиулери, жашланы сюзюк чепкенден уллуау, зыккыл шалбарлары окъуна кёзге

къалай эрши кёрюнедиле! Элде юйлени асламында да шеша чыракъчыкъла жалын этедиле. Аланы ушхуур артына дери этген жалынлары адамлагъа ёпке ауруу саладыла. Эрттенликде арбазгъа чыгып, жётел этип тюркюрген адамланы тюркюрюклери, кёмюр кибик, къарады. Бирин айт да, бирин къой. Ауругъан — кёп, бакъгъан фельдшер — жокъ; жахил — кёп, школ — бир да жокъ; сюрюр жерле — бар, улоула — арыкъ, не готон, не урлукъ жокъ, агъач тюбю — абрекден, эл тюбю уа — уручудан, халекден толу. Тарыгъыучула бла тилеучюле кюн сайын правленнге жюрюрп турурла. Урушну хатасындан, кадетлени палахындан битеу эл чириген чалманнга ушайды. Кюйгенлени орунларына жангы журтланы къурау, элни малын, сабанын да аслам этдирип, продразвёрстканы заманында толтуруп, Совет къыралгъа болушуу, жалчы этгенлени бла жалчыланы таусумларын тюз бардыруу, элни аманлыкъчыладан сакълар ючюн эл жумушчула сайлау, сабийлеге сабий садла ачыу, жахилликни къоратыр ючюн, ликпунктла къурау, эскиден къалгъан, къалын бериу, къыз алып къачыу кибик, аман адетлени къойдуруу — была бары да Адилгерийни сагъыш этдире эдиле.

Сходха жыйылгъан халкъ, дауур эте, чачылды. Правленде жалан да ревкомгъа айырылгъанла къалдыла. Ким не жумуш этерге керекни халкъда жаулагъа да, дослагъа да къаллай хал боллукъну юсюнден сёлешип, ала да кетдиле.

Жюнюс бла Аслан Адилгерийни кеси юйлерине чакъыра эдиле. Нек десенг, Адилгерийни ююю кюйюп эди, жалан да салам башлы аш юйючюклери къалып эди. Болса да Адилгерий, алагъа ыспас этди, баргъан а этмеди. Адилгерий кесини саламбаш юйчюгюне тебирегенде, анга Жулдуз жаны ауруп къарады, чакъыргъан а этмеди: юйюнде жангыз къызы бла кесинден сора адамы болмагъаны ючюн, халкъ не сунар дей эди.

Жулдуз юйге атлангынчы, Марзият, Ариука дагъыда бир къауум тенг къызла правлен юйню аллында мычыдыла. Ол чыкъгъанда уа аны ашыра, Аслан, Жюнюс, Адилгерий да къызланы къатына келдиле. Ала бла къол тутушуп саламлашдыла. Адилгерий, къолун тутханда, Марзиятны эсине, ол къышхыда саламлашып айырылышханлары тюшюп, бети къызаргъан эди. Адилгерий а кесини жюрегини хыны къагъыуун кишиге да сездирмеге кюреше, сабыр-сабыр сёлеше эди.

Хар ким юйлерине кетдиле. Адилгерий да аш юйге келди. Анда ёксюзле сакълагъан келинине айтды:

— Мен, къалай башларгъа билмейме ансы, келин, санга бир эрттеден асырагъан сёзюмю айтырыкъ эдим...

— Сабийле, ай жаш, ай къыз, барчыгъыз, экигиз да шаудандан жангы суу алып келчигиз, — деди эки сабийине да Хабибат. Ала суу алыргъа озгъанлай, Адилгерий ичги сёзюн башлады.

— Келин, мен сизге болушлукъ этерге суймеген сунма. Жаным саулукъда мен сизни, жанымдан артыкъ кѳрген тамата къарындашымы юйюрюн, атып къоярыкъ туйюлма. Хар заманда болушуп турлукъма. Алай ол болушлукъну сизден башха юй болгъанлай этерге суюе эдим. Жаныгъызгъа тиймесин.

— Билеме, Окъугъан жаш. Эрттеден да сени жюрегинг жабышхан адам Жулдузну жангыз къызыды. Аны уа мен, тамбла окъуна ызындан болайым. Алай, Окъугъан жаш, юй ючюн не амал? Къайры келтирибиз? Къонакъ алыр жерибиз жокъ, той этер жерибиз жокъ.

Адилгерий, бир кесек сагъыш этип:

— Кесим ючюн юй кереги жокъду, алай сизге уа бу кюйген юйню орнунда жангы юй ишлерге умут этеме. Ишлемей амалым жокъду. Ишлеп, ёксюз сабийле бла сен къыйналмазча этерикме.

Сабийле, Хасан бла Фатимат, экиси да къазан агъач бла кѳтюрюп, бир челек шаудан суу келтирдиле. Ала ата къарындашларын къучакълай эдиле. Экиси аны эки тобугъуна олтуруп, аны къубултханына къууанып, кюле эдиле. Адилгерий алагъа кѳлекликлеге бердирген баймѳзню Хабибат аланы юслерине ёнчелеп, къууандыра эди. Дагъыда Адилгерий къызыл къумач кесекни:

— Келин, муну уа жаулукъчукълагъа туура. Тѳрт кесек этсенг, бир кесеги Фатиматчыкъгъа, бири анасына, бирси экиси да бир башхалагъа жарарла, — деп берди.

Хабибат «бирси экиси да бир башхалагъа жарар» деген сѳзлени олсагъат ангылады. Алайда окъуна ол къумачны тѳрт жаулукъчукъгъа бѳлдю. Бирин къызчыгъына къысды, бирин да кеси къысып:

— Къызым, энди экибиз да чынтты большевикле болдукъ да-а? — деп, масхара эте эди. Къызчыкъ да, къалгъанла да жарыкъ кюлдюле.

Экинчи кюн эрттенликде Хабибат Жулдузгъа да, Марзиятха да тубеди. Экисине да къызыл косынкаланы берди. Адилгерийни юсюнден да айтды. Къызы уялгъан кирик этсе да, Жулдуз къызын Адилгерийге берирге ыразы болгъанын билдирди. Жалан да, келечиле жиберип, тилеген атха чыгъарырын суюе эди. Алай болмаса, суймегенлери бешиш этерик суна эди.

Бир айдан эллиле сабан сюрюп, урлукъ себип бошадыла. Изеуле этип, юйсюзлеге да юйле ишледиле. Хабибатны юйю да ичинде той бардырырча болду.

Адилгерий бла Марзиятны тоюн битеу эл жыйылып жарыкъ бардырды. Ары Батырбек, Павло, Пелагея, Нина да келген эдиле. Саугъала келтирген эдиле. Ол той майны экинчи кюнюнде, маѳвка бла бирге бардырылгъан эди. Эки ыйыкъдан а Марзият бла Адилгерий, Жулдузну жангыз къоймаз ючюн, аны юйюне къайтдыла.

БАШЛАРЫ

Хапарла

Жашауну кыланчлары	7
Жамме	35
Батыр	45
Камысык Хатыу	45
Тюкюлюй	59
Наныка	86
Билирге керекди	95
Кюрмек	100
Фарс кюзгю	106
Бёрю кючюкле	114
Ажир бла бёрю	117
Бугъа бла айыу	120
Бёрю бла тюбешиу	123
Къушчукъ	125
Кукук	130
Тас болгъан эр	133
Ачы уппа	140
Туристле	148
Топонимика таурух	167
Юзейир	174
Таукаллаш	184
Майдал	191
Хыбырт бла Мытыл	197
Эсли жашчыкъ	198
Дыгылау	199
Гула Жаммот	202
Акъжелин	203
Асиятны некаяхы	210
Шыякы тёбеде	224
Къаххар	230
Эгеу бичакъ	241
Жаннган къабырла	244
Адилгерий (повесть)	251